

**Handelingen van het
Vijfde Vlaamsch
Philologencongres**

**5-6 Augustus 1922
te Brugge gehouden.**

**DRUKKERIJ-UITGEVERIJ "EXCELSIOR,"
Sint-Trudostraat, 21, Brugge. Tel. 376.**

**Vijfde Vlaamsch
Philologencongres**

**Handelingen van het
Vijfde Vlaamsch
Philologencongres**

**30 Juli-5 Oogst 1922
te Brugge gehouden.**

DRUKKERIJ-UITGEVERIJ „EXCELSIOR”
Sint-Trudostraat, 21, Brugge. Tel. 376.

EEN WOORD VOORAF.

« Een woord vooraf » is geregeld een woord **achteraf**. En ook achteraf gezien, blijken deze **Handelingen** feitelijk wel te kunnen stellen zonder inleiding.

Een enkel woord :

Voor de eerste maal na den oorlog verschijnen weer **Handelingen** in extenso. Mede door het feit dat te Brugge, zooals te Mechelen, geen voldoende overeenkomst kon worden getroffen met de tijdschriften.

Door allerlei omstandigheden verschijnen ze laat. Ook daardoor moest nog één stuk wegvallen, daar de schrijver zijn betoog thans vrijwel anders stellen zou.

Moge deze bundel, zooals hij is, intusschen blijven getuigen voor de groote bedrijvigheid die in Vlaanderen heerscht op wetenschappelijk gebied, en een nuttige, aangename herinnering zijn aan mooie dagen in het mooie Brugge !

Zomer 1923.

Wetenschappelijke Vlaamsche Congressen, 1922.

GEZAMENLIJKE REGELINGSCOMMISSIE :

Namens de « Vereeniging het Natuur-, Wis- en Geneeskundig Congres » :

Prof. Dr F. Daels,
Dr P. De Maeyer,
Ing. E. Martens,
Dr scient. Poppe;

Namens het Xe Congres voor Rechtswetenschappen :

Mr. Joz. van Overbeke;

Namens de « Vereeniging De Vlaamsche Philologencongressen » :

Prof. J. Vercoullie,
Dr J. Goossenaerts.

Secretaris-penningmeester :

Dr J. Goossenaerts,
Molenstraat 23, S. Amandsberg (Gent).

GEZAMENLIJKE REGELINGSCOMMISSIE VAN PLAATSELIJKEN AARD, TE BRUGGE.

Voorzitter :

Dr. med. R. Rubbrecht;

Ondervoorzitters :

Adv. J. Boedt,
Dr. scient. Debois;

Secretaris :

Dr. med. G. Jonckheere, Elisabethlaan 18;

Hulpsecretaris :

Adv. De Vestel;

Penningmeester :

C. Dewolf, apotheker;

Leden :

Adv. Axters, Adv. Bernolet, Kan. Prof. Dr. Callewaert,
pres. van het Groot Seminarie, E. H. Dr. L. Dewolf,
Dr. phil. Janssens, C. Peeters, scheikundige, Rijksopzie-
ner over de apotheken, ing. Perquy, prov. ingenieur

Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen, Kan. ing. Reynaert, bestuurder van S. Lodewijkcollege, adv. Schepens, stokhouder van de Brugsche balie, Dr. med. J. Sebrechts, Dr. med. Van Caeneghem, adv. Vanhoestenberghé, ingenieur G. Verbeke, provinciaal bouwmeester, Viérin, eerebouwmeester van de provincie, Dr. H. Vossen, prefekt van het Kon. Atheneum.

Vertegenwoordigers van de Plaatselijke subcommissies :

Mevrouw Axters,
Mevrouw Couvreur-Dupon,
M.M. De Reyghere,
De Wynter,
Moeyaert,
Adv. Priem.

ALGEMEEN AGENDUM (1).

Zondag 30 Juli.

- 1-2 u. Buitengewoon Beiaardconcert door stadsbeiaardier A. Nauwelaerts.
3. u. **In de Feestzaal van het Christen Werkliedenverbond, Oudenburgstraat, onder voorzitterschap van Dr. R. RUBBRECHT, voorzitter van de Plaatselijke Regelingscommissie :**
Opening van de Congressen, inzonderheid van de tweevoudige Studieweek (Geneeskunde en Sociale Geneeskunde).

Dagorde :

1. Welkomgroet door Dr. R. Rubbrecht.
2. Antwoord door Prof. Dr. F. Daels; opening van de Studieweek voor Geneeskunde (31 Juli-4 Aug.) en van de tentoonstelling van medico-chirurgische benodigheden.
3. Mej. Poelman : Opening van de Studieweek voor Verpleegkunde en Sociale Geneeskunde (31 Juli-4 Aug.) en van de desbetreffende tentoonstelling.
4. Prof. J. Vercoullie : Opening van de tentoonstelling van boeken en tijdschriften.
5. Toespraak door Mr. J. Van Overbeke, namens den Bond der Vlaamsche Rechtsgeleerden.
6. Huib Hoste, over het Congres voor Moderne Kunst.
7. Voordracht door Prof. Dr. J. Persyn over « Eenige wenschen inzake vergelijkende Literatuurgeschiedenis ».

(1) Dienzelfden dag vergadert mede te Brugge dde West-Vlaamsche Oud-hoogstudentenbond en de pas gestichte West-Vlaamsche Vereeniging van Geneesheeren.

6 u. In de feestzaal van het Christen Werkliedenverbond, Oudenburgstraat, buitengewone turnvertooning door de turnvereniging « Ganda », onder leiding van Dr. Verdonck (Gent). Opgeluisterd door een concert voor harmonie.

Maandag 31 Juli.

Aanvang van de Studieweek voor Geneeskunde en van de Studieweek voor Sociale Geneeskunde.

's Avonds 8 ½ uur, in de feestzaal van de Vrije Normalschool, Garenmarkt: Declamatie door den heer Albert Vogel (Den Haag).

Dinsdag 1 Aug.

's Avonds 8 ½ uur, in den Hof van Gruuthuuse : Concert voor Harmonie en Zang.

Woensdag 2 Aug.

's Avonds 8-10 u. In de feestzaal van het Christen Werkliedenverbond, voornoemd : Ing. J. Van Caeneghem (Hasselt) : **Over het Rijn-Scheldekanaal en het Antwerpen-Luikerkanaal.** Met lichtbeelden.

10-11 uur. Beiaardconcert door stadsbeiaardier Nauwelaerts. Lieder van Vlaamsche meesters en Oud-Vlaamsche Lieder met afwisseling door Thebaansche trompetten van op den Halletoren.

Donderdag 3 Aug.

's Avonds om 8 u., in de feestzaal van het Christen Werkliedenverbond, opvoering van **Jonkvrouw de la Seiglière**, door de tooneelgroep der Gilde.

Vrijdag 4 Aug.

6 ½ u., in het Hôtel du Sablon : Ontvangst van afgevaardigden.

8 ¼ u., in de Wandelzaal van den Stadsschouwburg, voordracht door Dr. Koopman (Den Haag), over Oud-Egyptische Geneeskunde, met lichtbeelden.

9 u., in dezelfde zaal : Uitvoering van liederen der Brugsche toondichters K. Mestdagh, Wybauw, Ryelandt en Jooris, van Mortelmans en De Boeck, te zingen door Mevrouw Van Gheluwe-Beckers, kunstzangeres, en M. Robert van Aert, 1^e Baryton bij de Koninklijke Vlaamsche Opera te Antwerpen. — Klavierstukken door M. Paelinck.

Zaterdag 5 Aug.

10 uur : Huishoudelijke vergadering voor de leden van elk Congres afzonderlijk, in een van de zalen van 's Rijks Normalschool voor meisjes.

10 ½ uur : Huishoudelijke vergadering voor de leden van de onderscheidene Congressen te zamen, in een van de zalen van 's Rijks Normalschool voor meisjes.

Dagorde :

1. Verslag van den secretaris-penningmeester van de Gezamenlijke Rege-
lingscommissie.
 2. Voorstellen.
 3. Dr. Peremans (Antwerpen): Rechtspersoonlijkheid voor onze Congres-
verenigingen.
- 11 uur : Bezoek aan de tentoonstelling van boeken en tijdschriften, genees-
kundige instrumenten, enz. in het Provinciaal Gouvernementshotel,
Grote Markt.
- 12 uur : Ontvangst op het Stadhuis.
- 2-3 ½ u. : Opening van de eigenlijke Congressen in de Normaalschool
voornoemd, onder voorzitterschap van Prof. Vercoullie, voorzitter
van de « Vereeniging de Vlaamsche Philologencongressen ».
1. Welkom ! door Dr. R. Rubbrecht, voorzitter van de plaatselijke Rege-
lingscommissie.
 2. Antwoord van Prof. Vercoullie.
 3. Dr. Tytgat, speciaal agrégé aan de Hoogeschool te Gent : **De kenteekens
van de hedendaagsche Heelkunde.**
 4. Mr. Alb. De Swarte : **Over Nederlandsche cultuur.**
- 3 ½-6 ½ u. : Vergadering voor de afdelingen van elk Congres. In de zalen
van 's Rijks Normaalschool voornoemd.
- 8 ½ u. : In den Stadsschouwburg : Voorstelling van Sophocles' **Oidipes te
Kolonos**, (vertaling E. H. Merlier) door «Het Vlaamse Volkstoneel»
van Dr. J. O. de Gruyter. Voor de Congressisten en hun familie.

Zondag 6 Aug.

- 9-1 uur : Vergadering voor de afdelingen van elk Congres, in de Normaalschool voornoemd.
- 2 ½-4 ½ u. : Vergadering van het Congres voor Moderne Kunst in de Normaalschool voornoemd.
- 2 ¾ u. : Openluchtvertooning van Vondel's **Jozef in Dothan**, door « Het Vlaamse Volkstoneel » van Dr. J. O. De Gruyter, in de tuinen van het Tehuis huis voor Oorlogsvrijwilligers, te St-Andries.
- 3-5 uur : Bezoek aan Brugge, onder leiding van vakmannen. Bijeen te komen in de tentoonstelling Gouvernementshotel (Markt), om 2 ½ uur (1).
- 5-6 ½ uur : Algemeene gezamenlijke slotvergadering voor al de Congressen, in de feestzaal van het Christen Werkliedenverbond voornoemd, onder voorzitterschap van Mr. L. Franck, voorzitter van den Bond der Vlaamsche Rechtsgeleerden.

(1) Intusschen vergaderen van af 2 uur : O. M. O., het Vlaamsch Vroedvrouwenverbond, het Alg. Vl. Geneesheerenverbond, de Vlaamsche Vereeniging van Bibliothecarissen en Bibliotheek-ambtenaren, de Vlaamsche Toeristenbond.

Dagorde :

1. Bondig verslag over het verloop van de Congressen, door den secretaris van de Gezamenlijke Regelingscommissie.
2. Mededeeling aangaande de eerstvolgende Congressen.
3. Voordracht door Mr Loder, voorzitter van het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's Gravenhage.
4. M. A. P. C. Poelhekke (Nijmegen) : Psychologie en Evolutie van de Oorlogsyriek.
5. Slotwoord.
- 6 $\frac{1}{2}$ -7 $\frac{1}{2}$ uur : Beiaardconcert door M. K. De Mette, beiaardier te Aalst, met afwisseling door Thebaansche trompetten van op den Halletoren.
- 7 uur : Feestmaal in de Gothische Zaal van het Stadhuis.
- 11 u. : Beiaardconcert door M. Nauwelaerts, als sluiting der Congressen.

Maandag 7 Aug.

Congres voor Verpleegkunde en Sociale Geneeskunde.

Vijfde Vlaamsch Philologencongres.

REGELINGSCOMMISSIE :

Het bestuur van de « Vereeniging De Vlaamsche Philologencongressen », waarvan secretaris-penningmeester Dr. J. Goossenaerts, Molenstraat 23, te St-Amandsberg (Gent).

OFFICIEELE VERTEGENWOORDIGING BIJ HET PHILOLOGENCONGRES :

Afgevaardigde van de « Vereeniging Het Nederlandsch Philologencongres » : Prof. Dr. J. W. Muller (Leiden).

Afgevaardigde van de « Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden » : Prof. Dr. C. G. N. de Vooy (Utrecht).

Afgevaardigden van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde : O. Watez, bestuurder, en Dr. L. Goemans, onderbestuurder.

VERGADERING VAN DE AFDEELINGEN.

WIJSBEGEERTE :

Zondag 6 Oogst (van 9 tot 1 u.)

9 u. K. Van Acker : De lichamelijke uitdrukking der Emotie.

10 u. P. P. Janssens : Wetenschappelijke beweging op wijsgeerig gebied in de Nederlanden.

10 ½ u. Dr. Ferd. Sassen : Neoplatoonsche en Christelijke mystiek.

11 ½ u. P. Dr. Berthold Missiaen : Het godsdienstige Kommunisme.

OPVOEDKUNDE :

Zaterdag 5 Oogst (van 3 ½ tot 6 ½ u.)

3 ½ u. H. Padberg, S. J. : Onderricht in de antieke woordkunst.

4 ½ u. Edward Peeters : Over het Begrip « Opvoedkunde » met betrekking tot de opvoedkundige beweging in Vlaanderen.

5 u. Dr. Alb. Decoene : De stand van de paedagogische wetenschap ten onzent.

6 u. P. J. Callewaert, O. P. : De opvoeding van ons volk in de openbare wellevendheid.

KLASSIEKE PHILOGIE, ARCHAEOLOGIE EN OUDE GESCHIEDENIS :

Zaterdag 5 Oogst (van 3 ½ tot 6 ½ u.)

3 ½ u. F. Joz. M. De Waele : De Halios Gerôn (zeegrijsaard) bij de Grieken, in godsdienst en kunst.

- 4 u. Alb. Cardijn, pr., doctorand. phil. : De bronnen van Plutarchos in de levensbeschrijving van Theseus.
- 4 $\frac{3}{4}$ u. Prof. Cremers S. J. : De Kyriostitel in de christelijke oorkonden der eerste eeuw.
- 5 $\frac{1}{2}$ u. Prof. Dr. C. Callewaert : De oorsprong der sierplaten op de middeleeuwsche albe.

GERMAANSCH EN ROMAANSCH PHILOLOGIE :

Zondag 6 Oogst (van 9 $\frac{1}{2}$ tot 1 u.)

- 9 $\frac{1}{2}$ u. Dr. L. Burrick : De bronnen van de Hiawatha.
- 10 $\frac{1}{4}$ u. Dr. E. Blancquaert : Over bestaande dialectenatlassen op Germaansch en Romaansch taalgebied en een eventueelen Nederlandschen dialectenatlas.
- Dr. L. Grootaers : Wetenschappelijk dialectonderzoek.
- 12 u. H. Teirlinck : Vormvernieuwing in de dramatische uitbeelding.

GESCHIEDENIS VAN LETTEREN EN KUNST :

Zaterdag 5 Oogst (van 3 $\frac{1}{2}$ tot 6 $\frac{1}{2}$ u.)

- 3 $\frac{1}{2}$ u. Dr. C. P. Burger, Jr. : Een paar strophes van Zacharias Heyns.
- 4 u. L. Aerts, pr. : Over tooverformules en philologisch raadsels bij van Eyck.
- 4 $\frac{1}{2}$ u. Th. De Jager : De Miskening der Rethoryckers.
- 5 $\frac{1}{2}$ u. Prof. Dr. J. Bittremieux, pr. : De literaire bedrijvigheid van Lessius.

NIEUWERE GESCHIEDENIS :

Zondag 6 Oogst (van 9 tot 1 u.)

- 9 u. A. J. Fruytier : De bedijkingen door onze Vlaamsche abdijen in Zeeland.
- 9 $\frac{1}{2}$ u. Dr. Obreen : Over een geschiedenis van het Vlaamsche volk.
- 10 u. H. Elias, doctorand. phil. : De bibliographie van het Vlaamsch Geschiedkundig Tijdschrift.
- 11 u. Dr. J. Denucé : De briefwisseling van Christoffel Plantijn en het Plantijn-Moretus-archief.
- 11 $\frac{1}{2}$ u. P. Dr. Fredegand Callaey : Een Brugsch Schoolboek uit de XIVe eeuw.
- 12 u. Ridder Dr. P. de Corswarem, pr. : Nevenliturgische Volksgebruiken.

Opening van de Congressen, inzonderheid van de Tweevoudige Studieweek.

Zondag, 30 Juli, om 3 uur, waren honderden congressisten bijeen in de zaal van het Christen Werkliedenverbond. Op het verhoog, naast Dr. Rubbrecht, voorzitter van de plaatselijke regelingscommissie, de heeren Professooren Fr. Daels, Carnoy, Vercoullie, Vermeylen, Mej. Poelman, Advokaat Deswarte, Advokaat Van Overbeke, bouwmeester Hoste, Dr. J. Goossenaerts, secretaris-penningmeester, enz.

Onmiddellijk neemt **Dr. Rubbrecht** het woord, en spreekt als volgt :

De dag van heden zal eervol vermeld worden in de geschiedenis der Vlaamsche Wetenschappelijke Congressen.

Voor de eerste maal worden de congresdagen voorafgegaan door een voorbereidende Studieweek, waar op gebied van genees- en verpleegkunde tal van zeer belangrijke vraagstukken zullen behandeld worden.

De eigenlijke congresdagen worden besteed aan het voordragen van oorspronkelijk werk : mannen van wetenschap komen er de bevindingen van hun eigen ervaringen en van hun bijzondere opzoekingen uiteenzetten. Daarin immers is het doel van een congres gelegen : nieuw licht te werpen op sommige onopgeloste vraagstukken.

Aan niemand kan het belang van dergelijk werk ontsnappen. En nochtans, de praktizeerende geneesheer, de verpleegster zullen er graag iets anders zien bijkomen.

Velen zijn er die, wegens den dagelijkschen arbeid, over weinig vrijen tijd beschikken, en niet in staat zijn om alle oorspronkelijke bijdragen na te gaan en er een behoorlijke kritiek van te maken. Voor dezen zal synthetisch werk meer welkom zijn. Voor hen zal het van grooter nut zijn, wanneer ze in een samenvattende studie, in korte oogenblikken kunnen vernemen welke de zekere aanwinsten zijn in een bepaald vak, welke de huidige toestand der wetenschap is op verschillend gebied.

En daarin ligt het doel van de wetenschappelijke Studieweek.

Zoo wordt het congres ook een leerschool, waar telken jare eenieder kan komen om zich op de hoogte te houden van zijn vak; zoo wordt het congres een ware Alma Mater ! die overvloedig het goede om zich uitstrooit.

Dat alles hebben we te danken aan de onverdroten werkzaamheid van onzen nooit volprezen Prof. Daels. En ik vraag u hem, hier warm toe te juichen omdat de congressen hem zooveel te danken hebben. Indien ze, na den oorlog, in zoo korte jaren, dit hooge peil bereikt hebben, indien ze zoo gunstig bekend zijn in den vreemde, getuige daarvan de menigvuldige toetredingen die ons zijn toegekomen uit Holland, uit Frankrijk, uit Engeland, uit Zwitserland, dan is het aan hem en hem alleen te danken (applaus).

Het is een geluk voor mij deze eerste Studieweek te mogen openen in

deze goede stad Brugge. Mogen deze dagen verlopen in die kalme atmosfeer die alleen past voor het beoefenen der wetenschap, in de ruime sferen, waar de driften geen toegang vinden, en waar de geest stijgt in een edel streven naar waarheid ! (Warme toejuichingen).

Nadat Prof. Daels en Mej. Poelman nog even het woord hebben genomen, de eene over de studieweek voor geneeskunde, de andere over de studieweek voor verpleegkunde en sociale geneeskunde, vestigde Prof. Vercoillie de aandacht op de zeer uitgebreide tentoonstellingen van Nederlandsche wetenschappelijke werken en tijdschriften, en het feit dat Nederland op elk gebied van wetenschap een volledige literatuur bezit. Daarop zei Mr. Van Overbeke enkele woorden namens den Bond der Vlaamsche Rechtsgeleerden, niet het minst in verband met de omstandigheden van plaats, en neemt bouwmeester Hoste het woord om zijn voldoening uit te spreken over de belangstelling die te Brugge gewekt is voor moderne kunst en nadruk te leggen op het congres en de tentoonstelling voor moderne kunst, die in deze zelfde dagen te Brugge worden gehouden.

De vergadering wordt besloten met een belangrijke lezing van Mr. Deswarte over **Nederlandsche cultuur**, die, verkort, ongeveer luidde als volgt :

Bij de behandeling der begroting van Kunsten en Wetenschappen in den Belgischen Senaat werd het mij gegund een pleidooi te houden voor Vlaamsch-Hollandsche cultureele samenwerking. Na erop gewezen te hebben, dat men al te dikwijls vergat, dat de letterkundige taal van Hollanders en Vlamingen dezelfde is : het Nederlandsch, stelde ik een **amendement voor**, om de Belgische toelage voor het hoogst belangrijke werk : « **Het Woordenboek der Nederlandsche taal** » van 7000 op 14000 frank te brengen, een bedrag, nog veel te laag, maar dat beteekenis zou hebben als een blijk van belangstelling der Belgische regeering in een uit nationaal oogpunt zoo belangrijke uitgave. Verder sprak ik den wensch uit, dat de Belgische minister zich in verbinding zou stellen met den Hollandschen minister van Onderwijs om na te gaan, hoe het bezoeken door Vlaamsche studenten van de vacantielleergangen aan de Universiteiten te Leiden en Amsterdam bevorderd zou kunnen worden.

Vervolgens drong ik er op aan, dat de minister zou zorgen voor meer **Hollandsche boeken in de Vlaamsche bibliotheken** en voor het aanschaffen van **Hollandsche boeken voor schoolprijsuitdeelingen**. Ik wees op de rijke **Hollandsche technische letterkunde voor ons Volksonderwijs**. De **Hollandsche uitgevers zouden willen mede werken om een weg te vinden, om het beletsel van den wisselkoers uit den weg te ruimen**.

Daarna drong ik aan op **het verlenen van subsidie aan den « Studiekring » te Brussel, die Hollandsche kunstenaars en mannen van wetenschap uitnodigt, om voordrachten te houden**.

Evenzoo drong ik aan op **subsidie voor de Vlaamsche wetenschappelijke congressen, waartoe ook de Hollandsche geleerden uitgenoodigd worden**. Het ware zoo ongerijmd, om voor Vlaanderen de Hollandsche aanbrengrst af te wijzen, als het voor Wallonië ongerijmd zou zijn, de Fransche te verstoeten.

Voor enkele dagen sprak ik met een schepen van onderwijs over de prachtige inrichting van het onderwijs in Holland. « Hoe komt het dan, antwoordde hij, dat dit land zoo weinig voortbrengt ? » Ongelooflijke, maar beteekenisvolle onwetenschap ! Ziedaar dus een man, die tot de intellectuele keur van ons land behoort, en die niet weet, dat, van alle landen, Holland b. v. de meeste Nobelprijzen telt. Op cultureel gebied moet Holland meer en meer de voeder worden der 4 ½ miljoen Vlamingen. Dan zullen wij met den dichter mogen zeggen « J'en lis qui sont du Nord et qui sont du Midi ». Zoo zullen wij niet eenzijdig zijn en het zal een kostbare medewerking wezen voor d'edzedelijke heropbeuring van ons land.

Onlangs drukte een collega in de Senaat zijne bitterheid uit tegenover de ontgoochelingen, opgelopen als gevolg van een politiek verbond met een onzer machtige naburen.

Laat ons met Holland een intellectueel verbond sluiten, dat geene teleurstelling zal verwekken. Het zal vooral het overgrootste voordeel opleveren ons te vrijwaren tegen wat Buisson de annexatie der geesten noemde.

Dan mij richtende tot mijn Vlaamsche landgenooten, eindigde ik :

« Aan al diegenen, die dorsten naar wetenschap, zeg ik van op dit nationaal spreekgestoelte : « Richt U naar het Noorden. Uit het Noorden komt het licht ». Ik ben hier niet anders dan de man, die spreekt uit naam van hen, die het goed meenen met het Vlaamsche Volk.

« Over den Moerdijk ligt voor ons een schat van wetenschap, waar wij slechts naar te grijpen hebben.

« Oude veeten zijn vergeten, en gedempt de bron van twist », mogen wij met den dichter zeggen.

Soortgelijk plan : Een artikel uit « Minerva » over de Groot-Nederlandsche Studentenbeweging, de beginselverklaring en het werkprogramma der studentenbeweging, luidend :

« Haar streven zal vooral zijn om daar, waar door de historische ontwikkeling het Nederlandsche taalgebied zijn staatkundige eenheid heeft verloren, de natuurlijke banden, die ontstaan door eenheid van taal, te versterken. Haar kracht zal zij putten uit het bewustzijn harer leden, dat zij tegenover de Nederlandsche cultuurgemeenschap plichten hebben te vervullen.

« Ter opwekking van het eenheidsbewustzijn kan de nieuwe vereeniging — in samenwerking met andere studentenorganisaties — « voortaan de Groot-Nederlandsche Studenten-congressen organiseeren. Zij kan bevorderen het reizen van Vlaamsche studenten naar Holland en van Hollandsche studenten naar Vlaanderen; sprekers kan zij uitwisselen : aan het welslagen van vacatiecursussen kan zij medewerken.

Ook voor de leerlingen der middelbare scholen in Vlaanderen (Athenaeum) zal zij nut kunnen hebben door ginds het Hollandsche kampeerwezen te introduceeren.

Verder kan zij begunstigen de studie van Vlamingen aan Hollandsche universiteiten; zij kan helpen aan de verspreiding van Nederlandsche wetenschappelijke producten aan de hand van een uit te geven lijst van Nederlandsche studieboeken ».

De Dietsche Bond kan voor den cursus 1922-23, wederom een viertal studiebeurzen, elk groot 500 gulden, beschikbaar stellen voor Vlaamsche studenten, die aan eene Noord-Nederlandsche Universiteit wenschen te studeeren.

Dat het **Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres** gedurende 8 jaren lang niet is gehouden, is zeer stellig te betreuren. Wie de geschiedenis dezer Congressen kent weet, dat het A. N. V. er uit is voortgekomen, maar dat ze — hoewel er een losse band bestond — niet van het A. N. V. uitgingen, wel van een **bestendige Commissie**. **Wie zou het deze Commissie kwalijk nemen, dat ze in en na den oorlog met de troebele verhouding tusschen Noord en Zuid en de verdeeldheid der Vlamingen onderling nog geen lust gevoelde tot wederinrichting ? Toch heeft het Hoofdbestuur A. N. V. uit belangstelling de Haarlemmers, die aan bod waren in 1914 toen de oorlog uitbrak, reeds gepolst en is in de richting van herstel werkzaam.**

Zoo groeit, ook voor de wetenschap, die wisselwerking waarover wij ons op letterkundig gebied mogen verheugen. Zijn Gezelle, Rodenbach, Streuvels, Teirlinck en Timmermans, Van de Woestyne en Vermeylen, geen even geliefkoosde schrijvers in het Noorden als bij hun eigen volk, evenals de werken van Kloos en Van Looy, van Verwey en Van Deyssel, van Van Eeden, en Robbers ons in Vlaanderen met het beste en schoonste der Noord-Nederlandsche literatuur vertrouwd maken ?

Dat gebeurt met volle behoud van ieders eigenschappen en landaard. Als wij dus spreken van **samenwerking op wetenschappelijk gebied** dan wordt hier, en ik druk er op om alle misverstand te voorkomen, geen versmelting bedoeld. Ja, de Vlamingen hebben veel te leeren van Nederland; maar zij zullen dat doen zonder hun oorspronkelijkheid daarom te kort te doen, zij zullen dat doen naar eigen inzicht en aanleg. Er is toch nog een andere harmonie dan die der gelijkvormigheid, en zoo zullen zij, zekerder dan met alles op Hollandsche leest te schoeien, medewerken aan den luister der Nederlandsche wetenschap over de wereld.

Prof. Boeke te Utrecht besprak in **De Groene** van 3 Juni met groote waardeering het **Handboek der Algemeene Erfelijkheidsleer** van Dr. M. J. SIRKS (Uitg. Mart. Nijhoff 1922).

Het vervult hem met een gevoel van trots, te zien « hoe onder onze wetenschapsmensen er telkens weer zijn, die niet alleen een of ander wetenschappelijk onderzoek weten te doen, doch de handen aan het werk slaan en een goed Hollandsch leerboek schrijven, zoodat onze studenten niet meer hun studieboeken bij wagonladingen uit het buitenland behoeven te laten komen. doch hun geestelijk voedsel kunnen putten uit krachtige kruiden op eigen bodem gewassen ».

Een ander bewijs van het toenemend Nederlandsch, néén : Groot-Nederlandsch stamgevoel bij de Hollandsche geleerden, ligt voor de hand :

« Over de medewerking van Noord-Nederlanders op onze Congressen mogen we ons dit jaar bijzonder verheugen. Het getal deelnemers die dit jaar van benoorden den Moerdijk naar Brugge zullen komen is buitengewoon

belangrijk en nog meer zullen we een reeks voortreffelijke sprekers op al onze vergaderingen te hooren krijgen. Wordt niet de Geneeskundige week ingeleid door onzen trouwen en steeds jeugdigen Prof. Dr. Burger uit Amsterdam ? Wordt niet het algemeen thema over **Vaccinothérapie** door Prof. Dr. Spronck uit Utrecht ingeleid ? Krijgen we niet op de algemeene vergaderingen der Congressen twee van N. Nederland's beste sprekers ten gehoor — zonder maar te spreken van al de degelijke voordrachten en mededeelingen, die in alle afdeelingen door N. Nederlanders worden gehouden ! Die medewerking en steeds hartelijke betrekkingen met onze stambroeders hebben we in de eerste plaats te danken aan de tegemoetkoming van de officieele organismen die door ons aanzoekt werden : **Het Nederl. Natuur- en Geneeskundig Congres, De Nederl. Mij. ter bevordering der Geneeskunst, De Nederl. Mij. voor Diergeneeskunde** en het **Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde** (1).

Van verheugend toenemende wederkeerigheid geef blijk volgend uittreksel uit ons Programmaboekje :

« Voor de eerste maal was onze Vereeniging officieel vertegenwoordigd op een Philologencongres in Nederland, n.l. op het tiende, 18-19 April l.l. te Leiden (2). Van ontvangst, inrichting, lezingen en verblijf namen de Vlamingen een uitstekende indruk mee. Vooral aan de Kongresvoorzitter, de geleerde en sympathieke Prof. Dr. J. W. Muller, die van in zijn openingsrede de warmste woorden wist te vinden — en toe te doen juichen — voor ons volk en onze idealen, zij hier hartelijk dank gezeid ».

Dien weg moet het op !

De Volkenbondcommissie voor intellectuële samenwerking zal overmorgen te Genève voor de 1e maal bijeenkomen. Wij, Hollanders en Vlamingen, hebben er niet op gewacht; onze taal- en stamverwantschap laat ons toe en legt het ons op, ons zelf te verhelpen, en wel door een broederlijk wederkeurig dienstbetoon.

Daardoor breidt zich het wetenschappelijk veld van den Nederlandschen geleerde aanzienlijk uit :

Uitbreiding van het getal beoefenaars derzelfde wetenschap, en dus vermoedelijk meer bedrijvigheid : voor Congressen, voor tijdschriften, enz.

Uitbreiding van het getal lezers (hoogleeraars en studenten), van Nederlandsche wetenschappelijke boeken, en dus mogelijkheid voor het uitgeven van werken, die nu achterblijven bij gebrek aan voldoende afzet, sneller opvolgen van nieuwe uitgaven, en zoo verder.

Waarlijk, deze belangen voor den Nederlandschen geleerde zijn niet te onderschatten.

Anderzijds zal de Nederlandsche wetenschap onberekenbare diensten kunnen bewijzen, door de bestaande wetenschappelijke literatuur, wellicht door het aanstellen of uitwisselen van hoogleeraars.

Maar ook vóór en zonder vernederlandsching te Gent !

Maar de bestendige toenadering kan toch slechts plaats hebben, wanneer het mogelijk wordt, voor de Vlamingen aan de Nederlandsche Universiteiten,

(1) Zie Programmaboekje van onze Congressen in 1922, blz. 99-100.

(2) De Hollandsche Philologencongressen worden gehouden om de drie jaar.

geheel of gedeeltelijk hunne studies te voltrekken, en omgekeerd, en dat zonder hindernis.

Het ideale stelsel zou het Duitsche wezen : De Duitsche, Oostenrijksche en Zwitsersche Universiteiten met Duitsche voertaal, bezitten feitelijk dezelfde inrichting, en daardoor wordt een gestadige uitwisseling van hoogleeraars en studenten mogelijk. Er valt vooralsnu aan dergelijken toestand tusschen België en Nederland niet te denken : er bestaat geen eenheid in de hoogeronderwijsgeving, en verder zullen steeds in België Fransche Universiteiten niet dezelfde belangen hebben als de Vlaamsche.

Er kan evenwel, in het kader van het bestaande, veel verricht worden om dat ideaal te benaderen, en dat door de **erkenning van de Universiteitsdiploma's van het eene land in het andere**. De omvang van deze erkenning wordt bepaald door de bestaande wetgeving en regeling van het hooger onderwijs in de twee landen. Is nu deze wetgeving zóó uiteenlopend, dat er aan een breede overeenkomst, zooals wij die juist zouden wenschen, niet te denken valt ?

Ik geloof het niet.

Edoch, ik wil u niet met bijzonderheden vermoeien.

Om de moeilijkheden uit den weg te ruimen, schijnt mij de beste oplossing nog de volgende te zijn :

De twee Regeeringen zouden eene commissie benoemen, samengesteld uit Belgische en Nederlandsche hoogleeraars, benevens andere deskundigen; deze Commissie zou, voor elken graad, den toestand in de beide landen onderzoeken, in voorkomend geval het verschil vaststellen en het aanvullend examen bepalen. De besluiten dezer Commissie zouden dan bekrachtigd worden door een verdrag tusschen beide Staten.

Dergelijke overeenkomst moet zijn een werk van verdraagzaamheid en goede trouw, méér nog een werk van liefde, dat wij, met het oog op de boven besproken belangen, hoopvol tegemoet zien.

In deze bewoordingen liet Lod. de Raet zich uit in zijn rede op het 3e Algemeen Studentencongres, waar hij in den breede betoogde het belang van de vernederlandsching van het hooger onderwijs voor de wetenschappelijke beweging zoowel in Nederland als in Zuid-Nederland.

Men schreef toen 1912. Na den langen, bangen hiatus van den oorlog werd er een gewichtige stap gedaan, en wel de volgende :

Onder dagteekening van **20 Januari 1921** heeft de Regeering des Konings, door tusschenkomst hunner diplomatieke vertegenwoordigers te Brussel, aan de Deensche en Spaansche Regeeringen, aan de Regeering der Vereenigde Staten van Amerika, aan de Fransche, Britsche, Italiaansche, Luxemburgsche, Noorweegsche, **Nederlandsche**, Zweedsche, Zwitsersche en Tsecho-Slovakische Regeeringen voorgesteld wat betreft de betrekkingen op het gebied van wetenschap en onderwijs eene overeenkomst te sluiten waarvan de tekst volgt :

ACCORD RELATIF AUX RELATIONS SCIENTIFIQUES ET SCOLAIRES
ENTRE ET LA BELGIQUE.

TITRE I.

Echange de professeurs.

Art. 1er. Le présent accord a pour objet de rendre plus étroites les **relations intellectuelles** de la Belgique et par tous le moyens propres à faire participer les deux pays à leur développement **scientifique** et à leur organisation **pédagogique** et à faciliter leur **CONSTANTE** collaboration dans ces domaines.

Art. 2. Des échanges de professeurs auront lieu entre la Belgique et Autant que possible deux professeurs l'un belge, l'autre seront appelés à se remplacer ou du moins à occuper des postes semblables **pendant un semestre ou une année scolaire**. Les propositions en vue de ces échanges seront faites par la Commission dont il est question à l'article 12 du présent accord.

Art. 3. Pour les échanges de professeurs entre Universités les présentations seront faites à la Commission précitée par les Universités. Le choix portera de préférence sur ceux qui sont à même d'exposer des recherches originales, de faire connaître des disciplines nouvelles, peu ou point représentées encore dans les Universités où ils iront enseigner. Dans les désignations, il sera tenu compte, d'autre part, des travaux que ces professeurs auront à poursuivre dans l'un ou l'autre pays.

Parmi les professeurs d'échange, pourront être également admises des personnes ne faisant pas partie du personnel de l'enseignement officiel mais appartenant à des compagnies savantes réputées pour leurs travaux personnels.

L'enseignement sera donné par ces professeurs et savants pendant une année scolaire normale ou un semestre. Il pourra aussi consister en une série plus restreinte de leçons et de conférences sur un sujet limité.

Art. 4. Sur la proposition de la Commission précitée, un enseignement annuel pourra **être prolongé d'une ou plusieurs années** pour les professeurs de l'enseignement **supérieur**. Le séjour des professeurs des autres enseignements ne pourra être prolongé que pendant une seconde année seulement.

Art. 5. L'enseignement donné à l'étranger sera compté aux professeurs classé exactement comme l'enseignement donné dans le pays d'origine, pour l'ancienneté, les promotions et les distinctions honorifiques.

Sauf en ce qui concerne l'administration intérieure et les questions de personnel, les professeurs d'échange jouiront dans les universités, lycées et écoles, de toutes les prérogatives qui se concilient avec les lois et usages du pays.

Chaque année le chef d'établissement adressera à la Commission un rapport sur les résultats donnés par l'enseignement du professeur d'échange. Ce rapport sera communiqué au Gouvernement du pays d'origine.

Art. 6. Dans la mesure où les lois et règlements du pays le permettent

les professeurs enseignant à l'étranger pourront faire partie, dans les mêmes conditions que les professeurs nationaux, et s'il y a lieu, avec les mêmes indemnités, des jurys, de examens et concours de leur spécialité.

Art. 7. Les traitements et indemnités des professeurs échangés seront déterminés par les règlements particuliers à chaque pays d'origine et leur seront réglés par celui-ci comme s'ils ne l'avaient pas quitté. En outre, les professeurs échangés recevront une indemnité spéciale de résidence à l'étranger, et le remboursement de leurs frais de voyage. Ces dépenses seront à la charge du pays d'origine, ainsi que le remboursement de la différence éventuelle du change entre la monnaie du pays d'origine et du pays de mission; ce remboursement sera opéré au prorata des mois passés réellement à l'étranger.

Art. 8. Le bénéfice de ces échanges pourra être étendu, avec la même réciprocité, aux **fonctionnaires des bibliothèques d'Etat** entre la Belgique et

TITRE II.

Echange d'élèves, équivalence de scolarité et de diplôme.

Art. 9. La Commission mixte, dont il sera question au Titre III devra s'enquérir des conditions dans lesquelles on pourrait, aux termes des lois et règlements de chaque pays, et tenant compte des programmes d'études, permettre aux jeunes en séjour en Belgique, de suivre les cours et de subir les examens sans qu'il en résultât un retard dans leur scolarité. Il sera entendu qu'ils devront de part et d'autre se soumettre toutes les obligations imposées dans les établissements d'instruction où ils sont admis, aux nationaux eux-mêmes, et dans la mesure où l'accès des carrières est compatible avec les dits lois et règlements en ce qui concerne les étrangers. La Commission examinera également quelles modifications ou innovations législatives ou réglementaires pourraient être proposées au Département de l'Instruction Publique des deux pays intéressés,

1° pour assurer dans les deux pays intéressés aux porteurs de diplômes, brevets ou certificats d'études les avantages inhérents à ces documents dans le pays d'origine;

2° pour faciliter l'échange des élèves de l'enseignement **secondaire** et de l'enseignement **supérieur**, en général, dans les conditions les plus avantageuses.

TITRE III.

Commission technique.

Art. 10. Il est créé une **Commission technique permanente chargée d'étudier les questions se rapportant aux relations scientifiques et scolaires entre les deux pays et de proposer aux deux Gouvernements les mesures propres à les développer.**

Art. 11. Cette Commission est composée de douze membres, soit six par pays, à savoir un délégué du Ministère des Affaires Etrangères, quatre délégués du Ministère de l'Instruction Publique, enfin un délégué de l'Enseignement technique.

Les membres de la Commission sont nommés pour trois ans et leur mandat peut être renouvelé. Des représentants belges sont désignés par le Ministre des Sciences et Arts de Belgique, les représentants sont désignés par le Ministre de l'Instruction Publique de après avis des Ministres des Affaires Etrangères de chaque pays; la liste sera soumise à l'approbation du Ministre des Affaires Etrangères de Belgique et réciproquement.

Chaque Ministre règle vis-à-vis de ses nationaux les indemnités de voyage, de séjour et de jetons de présence qui peuvent être alloués aux membres de la Commission.

Art. 12. La Commission se réunira au moins une fois par an, alternativement à et à Bruxelles. Elle sera présidée à par le Ministre de l'Instruction Publique, à Bruxelles, par le Ministre des Sciences et des Arts. Ils désigneront chacun un vice-président annuel. Des **sous-commissions** seront réunies pour l'étude de chaque question particulière; on les convoquera chaque fois que besoin en sera, sur l'initiative du vice-président. Les sous-commissions comprennent des membres de la Commission et des membres qui leur sont adjoints.

Art. 13. Les projets de réforme élaborés par les Gouvernements contractants en matière scolaire et en général les projets de toute mesure importante touchant l'organisation de **la vie intellectuelle des deux pays** seront communiqués à la Commission, afin qu'elle puisse proposer toute modification propre à assurer, dans la mesure du possible, la concordance entre le régime administratif et scolaire des deux pays en ces matières.

Art. 14. La première réunion de la Commission aura lieu à Bruxelles au plus tard (en janvier 1921).

Dit voorstel werd door de verschillende landen op verschillende wijze onthaald.

1. De **Deensche** Regeering weigert tot het voorstel toe te treden wegens **verschil der in beide landen gebruikte talen**.

2. Het voorstel werd door Z. M. den Koning van **Spanje** gunstig onthaald. Het werd doorgezonden aan het Ministerie van Schoone Kunsten te Madrid ten einde ter studie gelegd en door de Spaansche Regeering definitief aangenomen te worden, maar tot nu toe werd de beslissing dezer laatste nog niet medegedeeld.

3. Onze Ambassadeur bij de **Vereenigde Staten van Amerika** heeft mij laten weten dat het sluiten der overeenkomst met dit land onmogelijk is.

Er bestaat in de Vereenigde Staten van Amerika geen Federaal Ministerie van Openbaar Onderwijs, waarvan de Hoogescholen afhangen.

Elke hoogeschool is volkomen onafhankelijk. Onze Ambassadeur heeft echter voorgesteld een overeenstemming tot stand te brengen met de Amerikaanse Vereeniging « De Vrienden van België ».

De Ambassadeur der Vereenigde Staten te Brussel is van meening dat men aan de Belgische Hoogeschoolen zou kunnen voorstellen zich rechtstreeks in verbinding te stellen met de Amerikaansche Hoogeschoolen. Het Staatsdepartement heeft het voorstel, door tusschenkomst van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, aan het Bureau of Education overgezonden.

4. De Fransche Regeering is tot het haar voorgelegde voorstel van overeenkomst toegetreden en heeft den voorgestelden tekst goedgekeurd. De overeenkomst werd door den heer minister van wetenschappen en kunsten en door den heer minister van openbaar onderwijs en schoone kunsten den 17 Juni 1921 te Parijs **geteekend**. Er werd een gemengde commissie voor de eenmaking der programma's ingesteld.

De **Britsche** Regeering heeft de goede ontvangst van het voorstel van overeenkomst bericht, maar hare beslissing nog niet doen kennen.

Daartegenover heeft zij aangeboden in Engeland openstaande plaatsen aan Belgische leeraars toe te kennen. De kwestie wordt rechtstreeks geregeld door den heer minister van wetenschappen en kunsten en zijn Britschen collega.

De **Italiaansche** Regeering heeft voorgesteld elke gedachtenwisseling nopens de voorgestelde overeenkomst tot een lateren datum uit te stellen, in afwachting dat het Italiaansche Parlement zich uitgesproken heeft over een wetsvoorstel dat aan hetzelfde daaromtrent voorgelegd is.

Tot op heden is ons geen nadere inlichting toegekomen.

De **Noorweegsche** Regeering kan tot ons voorstel niet toetreden om dezelfde reden als die door Denemarken ingeroepen.

8. **Zweden** heeft gemeend, wegens zekere moeilijkheden van practischen aard (uitwisselen van leerlingen) thans tot het voorstel van overeenkomst niet te kunnen toetreden.

9. Wat **Zwitserland** betreft, dient te worden opgemerkt dat de inrichtingen van onderwijs en in het bijzonder de hoogeschoolen van de kantons en niet van de federale regeering afhangen.

De heer professor Wilmotte werd kort geleden door den heer minister van wetenschappen en kunsten afgevaardigd om zich in verbinding te stellen met de overheden der Zwitsersche hoogeschoolen betreffende het voorstel van overeenkomst.

10. Wat **Tsjecho-Slowachije** betreft, heeft dit land verklaard het voorstel van overeenkomst voor het oogenblik niet te kunnen aannemen, het heeft een uitwisseling van studenten voorgesteld.

11. Wat de **Groothertogelijke** Regeering betreft, deze verleende een gunstig onthaal aan het voorstel van overeenkomst betreffende de betrekkingen op het gebied van wetenschap en onderwijs. Van weerskanten werden er afgevaardigden benoemd. Op het oogenblik der onderteekening van de **Belgisch-Luxemburgsche economische overeenkomst van 25 Juli 1921**, hadden hunne werkzaamheden nog tot geen uitkomst geleid. Ten einde de eensgezindheid van beide Regeeringen desaan gaande te doen blijken hebben deze laatste besloten de volgende bepaling in de overeenkomst van 25 Juli op te nemen :

Art. 25. « Ten einde de intellectueele betrekkingen tusschen het Groot-hertogdom Luxemburg en België nauwer te maken, zullen beide Regeeringen eene overeenkomst sluiten met als grondslag het ontwerp dat den 20 Januari 1921 aan de Luxemburgsche Regeering voorgelegd werd. »

12. Het gezantschap der **Nederlanden** te Brussel heeft mij laten weten dat het voorstel aan het oordeel van den Nederlandschen minister van openbaar onderwijs, wetenschappen en kunsten onderworpen werd en dat de kwestie nog ter studie ligt.

Albrecht Rodenbach schreef reeds (Voorrede van Gudrun) :

« Het is ons reeds doodelijk genoeg dat, in zake van kunde en kunste, Holland en België op hun eigen leven ».

Wat betrachten Vlamingen waar zij op een toenadering tot Nederland aandringen ? Ik antwoord met het blad « De Schelde » : Jean d'Ardenne schreef eens : « Mijn vaderland », hij bedoelde : « dat van zijn geest », gaat zoover als zelf gaat « le doux et pur parler de France ». In den zelfden geest zouden wij kunnen zeggen, dat het vaderland van onzen geest — niet ons politiek vaderland — zich uitstrekt zoover als onze taal gesproken wordt.

Dat gevoel zal geen Vlaming en geen Hollander en geen Zuid-Afrikaan beletten een trouw burger te zijn van zijn respectieven Staat en zijn plichten tegenover dien Staat na te komen. **Dàt**, en niets anders, is de beteekenis van de **Groot-Nederlandsche gedachte**. Noch orangisme — wat een haast bespottelijk anachonisme ware ! — noch eenige politieke drijfverij heeft daar iets mee te stellen.

Wat de **Groot-Nederlanders** wèl wenschen, wat zij, vóór 1914, voor een deel bereikt hadden, was een bestendig ruilen van beschavingsprodukten van alle slag. Elkanders letterkundig en wetenschappelijk leven aldoor meer van nabij leeren kennen en waardeeren; Vlaamsche schilder- en beeldhouwkunst in Nederland en Hollandsche in België meer bekend en bemind maken; de werken onzer toondichters, Benoit, Waelput, Gilson, Tinel, Blockx, benoorden den Moerdijk en die van Diepenbrock, Zweers, van Anroy, J. Wagenaar, Hutschenruyter en anderen, in Vlaanderen ter uitvoering te brengen; onze Vlaamsche geleerden laten optreden in Holland en de Hollandsche geleerden in Vlaanderen zoo goed als te Londen, te New-York, te Stockholm; ziedaar het doel, het ware en eenige van het zoogezegde **Groot-Nederlandsche** gekuip!

De Vl. dichter zong :

Geen macht vernielt het stamgevoel,
Dat door ons harte zont.

En daarop heeft hem de Holl. dichter tot antwoord gediend :

Reikt over grens van zee en land
Elkaar de trouwe broederhand
En dient van ziel en zin gelijk,
Groot-Neerlands geestlijk Koninkrijk.

Andere Vergaderingen en Uitingen van de Congressen.

Woensdag 2 Aug. hield Ingenieur VAN CAENEGEM (Hasselt) voor honderden belangstellenden een **voordracht over het Rijn-Schelde-kanaal en het Antwerpen-Luikerkanaal**. Het was geen gemakkelijke taak een technisch onderwerp als dit heelemaal bevattelijk te maken voor een zoo gemengd publiek. Toch slaagde de h. Van Caenegem daarin in hooge mate. Zijn stevig wetenschappelijk betoog maakte bovendien op allen die ook maar even nadenken over de toekomst van ons volk in Nieuw-Limburg een onuitwisbaren indruk (1).

Niet minder bijval mocht Dr. KOOPMAN ('s Gravenhage) twee dagen later oogsten met zijn voordracht over **Oud-Egyptische Geneeskunde**. Ook die lezing was met fraaie lichtbeelden opgeluisterd (2).

Dinsdag, de tweede dag van de Eerste Studieweek voor Verpleegkunde en Sociale Geneeskunde, werd besteed aan een **bezoek aan de Staatsweldadigheids- en Opvoedingsgestichten** voor meisjes en knechtjes te Beernem en te Ruysselede. Ruim 200 personen waaronder talrijke onderwijzers, onderwijzessen en verpleegsters namen deel aan het bezoek onder leiding van Mej. Poelman. Menige groepjes hadden de reis per fiets afgelegd.

Bij de aankomst in het gesticht te Beernem gaf de verdienstelijke bestuurder, M. Van Waesberghe, eenige voorafgaande inlichtingen over het doel en het opvoedingssysteem van deze gestichten waar de justitie- of staatskinderen ondergebracht worden, t. t. z. de kinderen onder de 18 jaar die af te rekenen hadden met het gerecht of die een asociale daad hebben gepleegd. Vroeger werden deze kinderen streng behandeld, ze zijn meer ons medelijden en bescherming waardig, want de causaliteit van de kindermisdadigheid is meestal uitsluitend te vinden in de sociale toestanden : erfelijke belasting, armoede en slechte opvoeding. Het is een dwaasheid te zeggen dat de kindercriminaliteit alleen afhangt van abnormale geestestoestanden.

Het kind dat aan de zorgen van het gesticht is toevertrouwd wordt niet alleen opgevoed maar heropgevoed. Zedelijke heropbeuring is onvoldoende maar er wordt ook gezorgd voor de materiele opleiding van het kind om het later een behoorlijke plaats te bezorgen in de maatschappij.

De tijd ontbrak om nog verder uit te weiden over medisch onderzoek, het beroepsonderwijs enz.

Het kind wordt terug aan de maatschappij geschonken, 't zij bij de

(1) Voor inhoud, zie het lijvige boek dat de h. Van Caenegem daarover nadien liet verschijnen.

(2) Daar de voordracht wat te verre buiten het kader valt van een Philologencongres, vermelden wij ze enkel.

familie of uitbesteed, wanneer het bekwaam is zijn brood te verdienen. Veeltijds is de bewerking na de wegzending onvoldoende en daardoor gebeurt het dat door de omgeving het kind hervalt.

80 % op de recidivisten hebben hun hervalt te wijten aan onvoldoende bewaking. In dit opzicht levert de Belgische wetgeving weinig waarborg; een leemte dient aangevuld door den kinderrechtter het recht te verleen het kind terug uit de slechte omgeving te trekken. Daarin is de Engelsche rechtswet ons voor. In de toekomst kunnen de ziekenbezoeksters een groote rol te vervullen hebben in de bewaking en kunnen ze aldus de rechtter arm worden van de kinderrechtters.

70 tot 80 % der kinderen die aan het gesticht toevertrouwd werden zijn gered. Zelfs indien er weinig hoop is wordt alles in het werk gesteld om het kind weer goed te maken.

De opvoeders wijden zich overigens met hart en ziel aan dit verheven werk, dat ons aller waardeering verdient, want we hebben ook eenigszins schuld aan de ontwording dezer kinderen die toe te schrijven is aan de onvoldoende volksopleiding en ontwikkeling die wij, intellectueelen, te veel verwaarloosd hebben.

Na deze hoogst belangwekkende voordracht werden wij in beide gestichten rondgeleid. Achtereen bezochten wij de eetplaatsen, de klassen en werkplaatsen, de slaapzalen, badinstallaties, enz.

Alles is er kraaknet, een weelde van bloemen en groen versieren de lokalen. We zagen de meisjes blozend-gezond en vroolijk op de speelplaats rondjubelen. Het was hen niet aan te zien dat zij om een laakbare daad in dit gesticht zijn ondergebracht. Uit allen straalt de teer-moederlijke zorg der zusters die zoo liefdevol en zelfvergeten zich wijden aan de heropvoeding van deze arme kinderen. Wat ons echter is tegengevallen, dat is de verfranschende meisjes-pensionatengeest die daar heerscht. Op de speelplaatsen hoorden wij gedurig de Marseillaise zingen en andere Fransche liedekens die de kinderen waarschijnlijk zelf niet begrijpen.

Van Beernem trokken we naar het gesticht voor knechtjes te Ruysselede.

Daar ontwaarden we denzelfden ijver en opofferingsgeest van wege het onderwijzend personeel om de jongens terug tot het goede te brengen en om er nuttige leden van de maatschappij van te maken. We doorliepen achtereenvolgens de verschillende werkplaatsen voor elektriebewerkers, schrijnwerkers, smeden, schoenmakers, enz. Vroeger waren het modelinrichtingen op gebied van vakonderwijs. De meeste machines zijn echter door den oorlog verdwenen. Al de werken, uitgevoerd door de leerlingen, hebben hun bestemming; geen werk wordt in het gesticht gedaan of de leerlingen helpen mee. Niets immers is onredelijker dan de leerlingen prullewerk te laten verrichten dat tot niets dient, zooals het maken van verkleinde voorwerpen. Deze fout wordt in vele vakscholen nog begaan.

Ook op het land en in den moestuin zagen we de jongens aan het werk. Toen was het tijd geworden om afscheid te nemen van den heer Bestuurder, die zoo bereidwillig was geweest ons alles te laten afzien en ons een kijk heeft gegeven op dit grootsche maatschappelijk werk.

Dit bezoek was voor allen die zich eenigszins met volksopbeuring bezig houden van het hoogste belang en ten zeerste nuttig. Het was maar jammer dat zoo weinig politieke mandatarissen aan dezen tocht hebben deelgenomen, want het was een gelegenheid voor hen om uit den mond zelf van degenen, die er dagelijks ondervinding opdoen, te vernemen welke richting er dient opgegaan te worden in zake kinderopvoeding en de verbeteringen die nog kunnen worden gebracht aan de Staatswedadigheidsscholen. (**Standaard**, 3-8'22).

DE BOEKENTENTONSTELLING.

Hedennamiddag had een gezamenlijk bezoek aan de boekententoonstelling plaats.

Deze tentoonstelling, ingericht door den Centralen Boekhandel te Brugge, is zeer interessant. De commissie die haar georganiseerd heeft, heeft zich eerst om medewerking tot de verschillende universiteiten gewend. Op een aparte tafel ligt het resultaat van dit verzoek. De universiteiten te Leiden, Utrecht en Groningen, de Technische hoogeschool te Delft, en de Landbouwhoogeschool te Wageningen, zonden volledige lijsten der wetenschappelijke werken, die den studenten aanbevolen worden. De universiteiten te Gent en te Leuven daarentegen hebben geantwoord dat ze geen termen vonden om aan de tentoonstelling deel te nemen.

Alle Vlaamsche, veel Nederlandsche en enkele Fransche uitgevers hebben den oproep van den Centralen Boekhandel beantwoord.

Prof. Dr. Daels, Edward Peeters, Dr. Van de Wyer en Huib Hoste gaven achtereenvolgens inlichtingen over de verschillende uitgaven der werken op gebied van geneeskunde, opvoedkunde, literatuurgeschiedenis en bouwkunde.

Aan de uiteenzetting van Edw. Peeters ontleenen wij het gezegde, dat op 't oogenblik geen land op opvoedkundig gebied te vergelijken is met Nederland; alle verschillende stelsels worden er proefondervindelijk toegepast, rekening gehouden met de locale omstandigheden.

Alle inleiders verklaarden eenstemmig, dat «het daghet in het Noorden» voor de wetenschap in Vlaanderen, en spraken hun dank uit aan de zoo welwillend verleende Nederlandsche medewerking. (**De Telegraaf**, Amsterdam, 5-7-'22).

Huishoudelijke Vergaderingen.

A. Van het Philologenkongres.

Die werd gehouden 5 Aug., om 10 uur, en werd — als naar gewoonte — niet druk bezocht. Spraak was een oogenblik o. m. van een afzonderlijk Congres voor Opvoedkunde, en over het opnemen van onderwijzers in het bestuur.

Prof. Muller (Leiden) vermeldde terloops dat dezelfde vraag over het houden van een afzonderlijk congres was te berde gekomen op Hollandsche Philologencongressen (1).

Zie verder beneden, Afd. Opvoedkunde, lezing van den h. Edw. Peeters.

Tot een vaste regeling van het uitgeven der Congresverhandelingen in de tijdschriften kwam het niet.

B. Voor de Gezamenlijke Congressen.

Die werd gehouden onmiddellijk na de vorige.

Na een kort onderzoek van den finantieelen toestand wordt besproken waar en wanneer, in Aug. of September, de volgende Congressen zullen worden gehouden in 1923. De beslissing dienaangaande wordt overgelaten aan de Gezamenlijke Regelingscommissie.

Een voorstel om de Congressen voortaan eenvoudig « Vlaamsche Congressen » te noemen, wordt bestreden o. m. door Dr. Vande Perre. « Zoo een van de twee hoedanigheidswaarden weg diende te vallen, dan zou het **Vlaamsche** moeten zijn en zeker niet **Wetenschappelijke** ». Door een lid werd hieraan nog toegevoegd dat we toch ook best « Vlaamsche » er bij behouden, tegenover de « Hollandsche » Wetenschappelijke Congressen. Op voorstel van Dr. Rubbrecht wordt beslist de vroegere benaming onveranderd te laten. Volgden nog dankwoorden.

(1) Intusschen komt op de Hollandsche Philologencongressen, althans op het laatste te Leiden in 1922, de Opvoedkunde nog steeds voor. (De Hollandsche Congressen vergaderen maar om de drie jaar).

De Openingsvergadering van de eigenlijke Congressen.

Zaterdag 5 Aug., te 2 uur 's namiddags, greep onder voorzitterschap van Prof. Vercoullie, voorzitter van de Vereeniging de Vlaamsche Philologencongressen, de opening plaats van de eigenlijke congressen.

De groote zaal der Normaalschool was veel te klein; de congresleden verdrongen zich aan den ingang om toch maar iets van de sprekers te vernemen.

Dr. Rubbrecht heette de deelnemers welkom en schetste in het kort de geschiedenis van deze congressen van af hun ontstaan vóór 20 jaar. Hij wees op den gedurigen groei en de beteekenis van deze wetenschappelijke studiedagen.

Prof. Vercoullie sprak daarop een dankwoord tot de plaatselijke regeringscommissie der congressen.

Dr. Tijtgat, speciaal agrégé aan de Hoogeschool te Gent, handelde vervolgens over « de Kenteekens van de Hedendaagsche Heelkunde », een zeer interessante voordracht, die met belangstelling werd gevolgd.

Daarop vergastte ons Dr. Persyn op een schitterende voordracht over « Eenige wenschen inzake vergelijkende Literatuurgeschiedenis » (1).

Namen daarop het woord verscheidene Nederlandsche afgevaardigden namens de vereenigingen die zij vertegenwoordigden.

Prof. Dr. C.-H. Spronck, namens het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, sprak er zijn blijdschap over uit zulk prachtig programma te zien voor deze congressen en handelde over de verbroedering tusschen Noord en Zuid.

Prof. Dr. J. W. Muller, namens de Vereeniging « Het Nederlandsch Philologencongres » spreekt zijne gevoelens van dank uit en van sympathie voor het werk door de VI. Congressen verwezenlijkt; hij verhoopt dat de congressen verder mogen opgroeien en zich ontwikkelen en breekt teven een lans voor de goede betrekkingen tusschen Noord- en Zuid-Nederland.

Prof. Dr. Burger uit Amsterdam, de eerste Nederlander die te zamen met Dr. Muntendom van vóór 15 jaar geregeld de Vlaamsche Congressen volgt, sprak uit naam van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunde; door zijn humor weet hij al dadelijk de sympathie te winnen van de toehoorders. Hij zegt gelukkig te zijn om het jongste zusje dat onlangs geboren werd, namelijk « Het VI. Geneesheerenverbond ». Wij, Hollandsche geneesheeren, zegt hij, zullen fier zijn weldra met deze prachtmeid te mogen wandelen op des wereld's boulevards, tot spijt van wie 't benijdt.

Al deze vreemde sprekers werden geestdriftig toegejuicht (2).

(1) Tot onze spijt kon Dr. Persyn de nota's die hij daarbij gebruikte nog niet verwerken tot een opstel.

(2) Naar *Standaard*, 7-8-'22.

Algemeene Slotvergadering.

Die werd gehouden in de groote zaal van het Christen Werkliedenverbond. Naast voorzitter Mr. Franck, voorzitter van het Rechtskundig Congres, namen plaats Mr. Loder, voorzitter van het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's Gravenhage, M. Poelhekke en een aantal leden van de Regelingscommissies.

Mr. Franck vatte eerst het werk van de Congressen samen, en wees op hun beteekenis, en wel zoo, dat de algemeene secretaris niet aan het woord hoefde te komen. Aan de Noord-Nederlanders, en niet het minst aan Mr. Loder bracht spreker — terecht — een warme hulde. (Luide toej.).

Daarop hield Mr. Loder een zeer belangrijke en aangename causerie over inrichting en doel van het Internationale Gerechtshof. Hij besloot met het uitspreken van het vertrouwen dat in de toekomst Recht boven Macht zal worden gesteld (Applaus).

Met zijn lezing over psychologie en evolutie van de oorlogslýriek, die spreker fel moest bekorten, maar waaruit niettemin ten overvloede bleek met wat een scherpem kijk hij de letterkunde van zooveel landen heeft nagegaan, en hij nog te meer kon laten gelden een prachtigen zin voor synthese, had Poelhekke al dadelijk de heele zaal veroverd. Te meer nog daar ze uitstekend aansloot bij de vredesnoot die opklonk uit de uiteenzetting van zijn schitterend voorganger (1).

Daarop verklaarde Mr. Franck de Congressen voor gesloten en riep de aanwezigen op om ze volgend jaar wederom bij te wonen, in Antwerpen.

(1) Eerlang verschijnt over dat onderwerp een uitgebreid werk van M. Poelhekke.

Feestelijkheden en dies meer.

Op Zondag 30 Juli werden de Congressen ingeluid door de klokken van den beiaard die een heele reeks Vlaamsche liederen zongen. Waarom-trent beiaardier Nauwelaerts allen lof verdient.

Denzelfden avond had een schitterend geslaagde turnvertooning plaats, ingericht door de befaamde turnvereniging **Ganda**, onder leiding van Dr. Verdonck.

Maandag 31 Juli declameerde **Vogel**. « Een feest voor het oor ! Na een prachtige zonnedag gedurende denwelken af en toe de beiaard rinkelde over de roode daken en de stille straten van Brugge zijn we 's avonds gaan verpoezen in de ruime feestzaal van de Vrije Normaalschool van St-André die weeral veel te klein bleek.

Dat al de uitgekozene zalen van nu reeds te eng zijn geworden is wel het zuiverste bewijs van het reuzensucces dat de Vlaamsche Wet. Congressen tegemoet gaan. Vogel ! Groot-sch. Naief. Oostersch-wild Shakespeariaansch of heerlijk vertellend waren beurtelings zijn vier voordrachten : Hannibal in Scipio door Grillparzer. — Havelaar's toespraak tot de Lebaksche Hoofden. — De Forumscène uit Shakespeare's Julius Caesar en het Wonderkind van Mann.

Zijn stem : een muziek, zijn gebaar : sober-krachtig, zoodat we gekregen hebben een avond van stil genieten en van hooge kunst (**De Standaard**, 2-8-'22).

Dinsdag 1 Augustus had een **concert** plaats voor **harmonie** en **zang**, in den stemmigen hof van Gruuthuuse, voor deze omstandigheden voorzien met zitgelegenheid en electrisch licht. — « Zooals elken avond reeds, was de opkomst talrijk; men had het zelfs noodig geacht de niet-congressisten niet toe te laten.

Het kunstfeest, in den koelen avond onder het weelderig groen, aan den voet van O. L. Vrouwentoren en naast het prachtige Gruuthuuse, bood ons een zalig genot. Het was heerlijk ». (**Standaard**, 3-8-'22).

Woensdag 2 Augustus, na de voordracht van Ing. Van Caenegem, speelde beiaardier Nauwelaerts met evenveel brio als vroeger een aantal oude en nieuwe Vlaamsche liederen en 's anderdaags vergastte de tooneel-troep van de Gilde de belangstellenden op een uitvoering van **Jonkvrouw de la Seiglière**.

Vrijdag 4 Augustus werden de afgevaardigden in het «Hôtel du Sablon» allerhartelijkst ontvangen door de gezamenlijke regelingscommissie van de Congressen; des avonds had het concert plaats waarvan in het programma reeds melding is gemaakt, en dat grooten bijval haalde.

Op Zaterdag 5 Augustus werden op het middaguur de Congressen plechtig **ontvangen door het Stedelijk Magistraat.**

Schepen Geuens, uit naam van den burgemeester, verwelkomde de leden binnen de muren van deze schoone stad. Hij huldigt de Vlaamsche wetenschap en zegt hoe deze ontvangst verheven is van beteekenis: de wetenschap moet ten dienste staan van het volk.

Hij heet vervolgens de gasten uit het buitenland welkom (langd. toejuichingen). Hij herinnert aan de gastvrijheid die onze landgenooten in Holland tijdens den oorlog genoten en wenscht dat de twee naburige landen in vrijheid en voorspoed naast elkander in vriendschap mogen blijven leven.

Tot slot begroet hij in deze Wet. Vl. Congressen den dageraad waarop wij een Vlaamsche Hoogeschool zullen krijgen (levendige toej.).

Prof. Daels antwoordde als volgt op deze vriendelijke ontvangst van den Brugschen gemeenteraad :

Geacht Magistraat van Brugge,

De Wetenschappelijke Vlaamsche Congressen voor Natuur-, Wis- en Geneeskunde, voor Philologische wetenschappen, voor Rechtskunde, voor Sociale Geneeskunde en voor Moderne Kunst, zeggen U innig dank om de woorden die U tot hen hebt gericht. Zij brengen geestdriftig hulde aan de stad Brugge, die schoone, de stad van Simon Stevin, De Damhouder, Memlinc, Van Eyck en zooveel anderen, om de heerlijke wijze waarop zij de heropbloeiende Vlaamsche Wetenschappen in haar midden ontvangen heeft. De Vlamingen en niet het minst de vreemde afgevaardigden op onze Congressen herleven in uwe stad de eeuwen toen Brugge stond aan de spits der beschaving, toen in deze muren Vlaamsche kunst en Vlaamsche wetenschap aan hun volk de hand reikten om het tot den hoogsten bloei te brengen en een eereplaats te verzekeren in de wereldgeschiedenis. Aan het bevorderen van dien bloei willen de Wetenschappelijke Vlaamsche Congressen met hun werking heel het jaar door, hun studieweken, hun eigenlijke Congresszittingen, hun Tijdschriften en hun duizenden werkende leden opnieuw met Vlaamschen wil en in volkomen eendracht al hunne krachten besteden.

Het is ons een bijzondere vreugde en een bijzondere eer de stad Brugge te mogen begroeten omringd door talrijke afgevaardigden van Noord-Nederlandsche vereenigingen die op onze Congressen een woord van hooge wetenschap komen spreken zooals in vroegere eeuwen zooveel Vlamingen hebben bijgedragen tot de wetenschappelijke ontwikkeling van Noord-Nederland en niet het minst Simon Stevin zelf als professor aan de Universiteit te Leiden.

De Vlaamsche Wetenschappelijke Congressen hopen dat de tijden van Vlaamschen wetenschappelijken bloei weldra zullen wederkeeren en tot het optrekken van dat heerlijke gebouw zal de stad Brugge niet weinig hebben bijgedragen.

Aan de stad Brugge en haar Magistraat is dan ook de erkentelijkheid van de Vlaamsche Wetenschappelijke Congressen verzekerd (Applaus).

Vervolgens kwam Dr Jitta ('s Gravenhage) aan de beurt om namens zijn landgenooten dank te zeggen voor het gulhartig onthaal dat aan de Hollanders hier te beurt is gevallen, en voor de vriendelijke woorden die hun door den schepen werden toegestuurd. Als slot doet hij een oproep tot eendrachtige en broederlijke samenwerking op wetenschappelijk gebied tusschen Vlamingen en Nederlanders (Applaus).

Dienzelfden avond vergastte Dr. Rubbrecht de afgevaardigden en de regelingscommissies op een maaltijd in het « Hôtel du Sablon » en speelde het **Vlaamse Volkstoneel**, onder leiding van Dr. J. O. De Gruyter, « **Oidipes te Kolonos** ». Ook ditmaal was de ruime stadsschouwburg veel te klein en het sukses, zooals overigens te verwachten was, zeer groot.

Zondag 6 Augustus bood de heer Dr. Sebrechts (Brugge) op zijn beurt aan de afgevaardigden en de regelingscommissies in voormeld « Hôtel du Sablon » een maaltijd aan. Van deze gezellige bijeenkomst, evenals van die onder voorzitterschap van Dr. Rubbrecht, hebben de 60 aanwezigen stellig het prettigste aandenken bewaard.

Om 3 uur had in de tuinen van het Tehuis voor Oorlogsweezen een openluchtvertooning van **Jozef in Dothan** plaats door het Vlaamse Volkstoneel.

Ofschoon de plaats vrij ver buiten Brugge is, hadden er zich toch veel belangstellenden heen begeven. Het weer was voor de opvoering zeer geschikt, al dreigden nu en dan eenige druppelen. Het terrein was prachtig met als tooneel een begrasde hoogte voor dicht geboomte. Links van ons rees het grauw torentje, rechts strekte zich een boerderij uit. Ieder kon de opvoering zeer goed volgen; het stuk werd op de bekende uitstekende wijze vertolkt en oogstte veel bijval.

Tijdens de pauze werd een omhaling gedaan voor de oorlogsweezen van St-Andries; de aankondiging daarvan werd met applaus begroet (**Laatste Nieuws**, 7-8-'22).

Intusschen hadden een aantal congressisten een bezoek gebracht aan Brugge onder de bevoegde leiding van Ing. Leurs, bouwmeester Hoste, enz.

Om 6 ½ uur bracht beiaardier Demette, uit Aalst, op den Halletoren heerlijke liederen ten gehooore, en om 7 uur had in de gothische zaal van het stadhuis een feestmaal plaats voor 200 congressisten, waar Dr. Rubbrecht, voorzitter, Prof. Burger (Amsterdam), Mr. Franck, Mevr. Muntendam, Mr. Van Overbeke, en A. Hans (namens de pers) blijk gaven van niet te onderschatten redenaarstalent, de heeren Moeyaert en Priem van niet geringe verdienste als inrichters van de finantiën, en de congressisten zelve van een op ernstige basis berustende waardeering voor de Vlaamsche gerechten en den Franschen wijn.

Het slot-beiaardconcert van kunstenaar Nauwelaerts was al lang ten einde toen de laatste congressisten nog immer « congresseerden », doch niet meer in weidsche, gothische zalen...

Ter beoordeeling.....

Prof. Vercoullie mocht terecht in zijn openingsrede wijzen op den grooten bijval van de Vlaamsche Wetenschappelijke Kongressen. Ze zijn zoo klein begonnen. Het zaadje is een forsche boom geworden. En de inrichters zijn zelf verbaasd over den grooten toeloop van dit jaar...

Men had bezwaren geopperd : Brugge was zoo ver. Begin Augustus was geen goede datum. De vakanties begonnen pas. Velen zouden eerst wat rust willen nemen, alvorens zich weder met wetenschappelijken arbeid bezig te houden.

En toch — we wezen er gisteren op — hoe de ruime afdeelingzalen der Staatsschool veel te klein bleken.

De hoeveelheid schaadt daarbij de hoedanigheid niet. Verre van daar. Ieder is in bewondering voor het geleverde werk (*Laatste Nieuws*, 7-8-'22).

AFDEELINGEN.

Eerste Afdeeling :

WIJSBEGEERTE

Aanwezig Prof. Dr. Aug. Mansion, voorzitter, F. Van Goethem, sekretaris en een aantal heeren (1).

De Wijsgeerige Bedrijvigheid in de Nederlanden.

I. Noord-Nederland.

We beginnen met Noord-Nederland of Holland. In de geschiedenis der wijsbegeerte neemt Holland geen groote plaats in. In de middeleeuwen bloeit hier en daar innige mystiek, waarvan « De Navolging Christi » de schoonste vrucht is. Ook aan de Renaissance had Holland eenigszins deel. Het verblijf van Descartes oefende invloed uit. Ook dat van Geulincx, geboren Antwerpenaar (1624) beurtelings prof. Te Leuven en te Leiden († 1669). De voornaamste ster aan den hemel der wijsbegeerte in 't verleden is Spinoza, 24 Nov. 1632, geboren te Amsterdam en gestorven in den Haag, 21 Febr. 1677. « Sedert het opkomen der nieuwe filosofie », zegt Land in zijn werk : **De Wijsbegeerte in de Nederlanden**, « zal men aan de Nederlandsche hoogeschoolen bijna geen wijsgeerig onderricht ontdekken, dat niet het merkteeken draagt, hetzij van fransche, of engelsche of duitsche schrijvers, al naar de invloeden die bij de ontwikkeling der onderscheiden personen overwegend waren ». Zoo zien we Nederland den invloed van Kant ondergaan. Ook het idealisme van Hegel bereikte hetzelfde resultaat. En in Opzoomer vond de school van Stuart Mill en Comte een glanzenden vertegenwoordiger, die op het geestelijk leven van de 19^e eeuw in Nederland een diepen invloed oefende, (geb. 1821 † 1912). Zijn twee voornaamste leerlingen : Pierson, geb. 1831. A'dam, gest. 1896, (biografie in Mannen van beteekenis) en Jhr v. d. Wijck (gewezen professor te Utrecht), Multatuli (Ed. Douwes Dekker) (1820, Amst. † 1887 in Nieder-Ingelheim am Rhein) doet ons door enkele trekken aan Nietzsche (1844-1900) denken.

Wat we in het verleden in Noord-Nederland waarnemen, nl. de weerspiegeling der philosophische beweging der andere landen, kunnen we ook in dezen tijd nagaan.

Om ons rekenschap te geven van de wijsgeerige bedrijvigheid in Holland, zullen we eerst een omreis doen bij de verschillende universiteiten, daarna even vertoeven bij andere inrichtingen van hooger onderwijs, en ten slotte een woordje reppen over de tijdschriften en wijsgeerig-wetenschappelijke serie-uitgaven.

(1) Te St-Amansberg geraakte het bondige verslag van den secretaris zoek.

Aan de hollandsche universiteiten bestaat een leergang van filosofie, bevattende logica, metaphysica, zielkunde, geschiedenis van de wijsbegeerte. Die leergang is facultatief, zoodanig dat dus het universitair programma eigenlijk geen filosofie kent.

Ter Leidensche hoogeschool doceerde tot voor enkele maanden de meest bekende filosoof van Holland, nl. **Gerard Bolland**, 9 Juni 1857 te Groningen geboren. Beurtelings is hij onderwijzer in Groningen en Katwijk en Batavia. Daar begint hij met de studie der wijsbegeerte, en sluit aan bij von Hartmann. In 1896 volgt hij **Land** op aan de hoogeschool te Leiden. Hij oefende overgrooten invloed op de jongeren, ook te Utrecht, Amsterdam en Delft, gedeeltelijk om zijn vurige welsprekendheid. Hij bleef niet bij v. Hartmann. De studie der werken van Hegel, deden hem dezen aankleven. Hij trachtte dan ook de methode van Hegel ingang te doen vinden. Zijn standaardwerk is : « De zuivere rede ». Opvallend is in de laatste rede, die hij op 28 Sept. 1921 te Leiden uitsprak : « Leergangen van zuivere en toegepaste rede zijn geen zaken, die zich, wanneer ik er niet meer ben, door erfgenamen of opvolgers laten overnemen, bestendigen en voortzetten; opmerkingen van onverbloemde en zuivere redelijkheid zijn in alle eeuwen gemaakt en zullen ook na mijn dood gemaakt worden, maar de leer als geheel is alleen in mijn brein doordacht ter beschikking, en houdt met mijnen dood weer op, ten onzent te worden onderwezen... » Hij is gestorven Januari 1922. (1)

(1) Bij A. H. Adriana te Leiden zijn verschenen de navolgende werken en uitgaven van Prof. BOLLAND :

Het wereldraadsel. — Eene levensbeschouwing. — Aanschouwing en verstand. — Spinoza. — Alte Vernunft und neuer Verstand. — Het verstand en zijne verlegenheden. — Het maatsch. vraagstuk en zijne slechte oncindigheid, 2^e druk. — De teekenen des tijds. Rede van 28 Sept. 1921. 3^e Druk. — Het nut der Wijsbegeerte. — Collegium logicum van 1904-1905, 2 deelen. — In den strijd om de waarheid. — Rede van 25 Sept. 1906. — In den voorhof der schoonheid. — Aesthetische geestelijkheid. — Het lijden en sterven van Jezus Christus. — Natuurkunde en natuurbegrip. Academische les. — De natuur. Vijfde, opnieuw herz. en verm. druk. — Natuurbegrip en leven. Tweede druk. — De evenwijdigheidsleer omtrent lijf en ziel, natuur en geest. Twee druk. — De Boeken der Spreuken uit de leerzaal van zuivere rede. Voltallige uitgave. Tweede druk. — Zuivere rede en hare werkelijkheid. 3de uitgave (met portret). — Nieuwe kennis, oude wijsheid. Eene poging tot voorlichting. — Het antwoord op de poging tot voorlichting. — Schelling, Hegel, Fechner en de nieuwere theosophie. — De logica. Tweede uitgave, (met potret). — Petrus en Rome, Vierde, aanmerkelijke vermeerderde druk. — Open brief aan den Heer H. J. A. M. Schaepman. — Oude gegevens uit het verre verleden der kerk, 2de druk. — Rome en de geschiedenis. Herz. en verm. druk. — Roomsche historie. Tweede vermeerderde druk. — De kerk van Utrecht. — Wat is de protestantenplicht bij de... verkiezingen? — De roomsche biecht in hare wording. — De grondslag der « Vrije » Universiteit. — De grondslag der « Vrije » en « De Tijd ». — Het eerste evangelie in het licht van oude gegevens. — Gnosis en evangelie. — De evangelische Jozua. — Het evangelie. Eene « vernieuwde » poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendom. 2de uitgave. — De theosophie in Christendom en Jodendom. — Onze evangeliën in de oude theosophie. — De groote vraag voor de Christenheid onzer dagen. (Heeft Jezus geleefd?) Tweede uitgave. — De Orphische Mysteryën. Tweede druk. — De oorsprong der Grieksche wijsbegeerte; met eene toegift voor Vrijmetselaren. Derde druk. — De Vrijmetselarij voorheen en thans. Derde uitgave. — Mevrouw Blavatsky en

Zijn voornaamste leerlingen : de gebroeders **Van den Bergh van Esinga**, **Dr. Clay**. Onder de tegenstanders : o. m. Der Mouw : Het absoluut idealisme.

Bolland werd te Leiden opgevolgd door **Dr. De Sopper**, eerst te Groningen werkzaam, waar hij o. m. bijdragen leverde aan « Het Tijdschrift voor wijsbegeerte ». Ook redacteur van « Onze Eeuw ». In zijn wijsgeerige bedrijvigheid lijkt De Sopper meer spinozist dan Hegeliaan.

Te Leiden treffen we nog aan **Casimir** als bijzondere hoogleeraar vanwege het Nederl. Lyceum, met als leervak de paedagogie. Hij schreef een korte, doch bevattelijke « Geschiedenis der Wijsbegeerte », welke niet zonder verdienste is (al zijn we lang niet in alles met schrijver t'akkoord).

Te Leiden is nog privatdocent **Jelgersma** in de geschiedenis der nieuwe wijsbegeerte. Hij trad o. m. in polemieken met zijn collega Bolland. — Alsook **Dr. K. De Jong** in de Wijsbegeerte in den Romeinschen Keizertijd. Hij is Hegeliaan. Schreef « Plotin und Hegel », Leiden 1916. Ook over godsdienstwetenschap : « Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung », Leiden 1909.

Om volledig te zijn moeten we ook nog Prof. **Aengenent** vermelden, welke een vrijen leergang van wijsbegeerte geeft aan de katholieke studenten. Op filosofisch gebied liet hij verschijnen : Handboek der zielkunde, Geschiedenis der wijsbegeerte, Handboek der Sociologie en vele bijdragen in « De Katholiek ».

Te Groningen treffen we als professor in de filosofie **Heymans** aan. Geboren in Ferwerd (Friesland). Hij promoveerde op het volgend proefschrift : Schets eener kritische geschiedenis van het causaliteitsbegrip in de nieuwere wijsbegeerte (Leiden 1890). Hij ontwikkelt hierin de leer van Hamilton over het vraagstuk der oorzakelijkheid, en verdedigt deze leer op alle wijzen. Werd prof. te Groningen. Voornaamste werk : « Die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens. 1 Bd. : Allgemeiner Teil u. Theorie des mathematischen Denkens; 2 Bd. : Theorie des naturwissenschaftlichen Denkens. Leiden u. Leipzig. 1890-94. De kennisleer wordt er als een empirische wetenschap opgevat. Gaf verder nog uit : Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung (Leipzig. 1905). Einführung in die Ethik (Leipzig. 1914). Reeds in 1900 gaf hij zijn « Psychologie der Frauen » uit, ook in 't Nederlandsch verschenen (Amsterdam 1911) en in 't Russisch (Petersburg 1911). In de laatste jaren vooral bedrijvig op gebied der psychologie. Richtte het eerste experimenteel-psychologisch laboratorium in Holland te Groningen in, dat, zooals ik ter plaats kon vast stellen, over degelijk materiaal beschikt. Dit is niet te verwonderen als we weten dat hij de colleges

hare « theosophie ». — Zu Goethe's Faust. Leitfaden zur Einführung. 2e Ausg. — Die althellenische Wortbetonung im Lichte der Geschichte. — Gabler's Kritik des Bewusstseins. — J. E. Erdmann's Grundriss der Logik und Metaphysik. — J. E. Erdmann's Abhandlung über Leib und Seele. — Hegel's Kleine Logik. — Hegel's Philosophie der Religion. — Hegel's Philosophie des Rechts. — Hegel's Phaenomenologie. — Hegel's Encyklopaedie. — Hegel's geschichte der Philosophie.

De Teekenen des Tijds, Academische les, den 28sten September 1921 te Leiden, en voorts te 's Gravenhage, Rotterdam en Amsterdam tot opening van colleges, uitgesproken door G. J. P. J. Bolland. Hoogleeraar te Leiden.

van Wundt gevolgd heeft, waaraan hij ook verwant is. Ook met Paulsen heeft hij verwantschap door zijn psychomonismus.

Buiten zijn groote werken, leverde hij bijdragen in fransche en duitsche tijdschriften alsook in het « Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte ».

Dr Brugmans, werkzaam in het psychologisch laboratorium, is lector in de pedagogie. Hij is medewerker van verscheidene pedagogische tijdschriften : « Pedagogische bladen », « Pedagogisch tijdschrift » en in het laatst verschenen « Tijdschrift voor Ervarings-opvoedkunde (n° 1 in Mei 1922).

Z. E. Pater Magster **Doodkorte**, o.p., geeft les in scolastische wijsbegeerte aan de katholieke studenten der universiteit. Alhoewel hij weinig gepubliceerd heeft, is hij wellicht een der sterkste wijsgeerige koppen onder de katholieken van Holland. Hij werd vooral opgemerkt door zijne studie over « Metafysiek en speciale wetenschap (Annuaire der R. K. studenten 1917). Verder : Kritiek op David Hume : Over natuurwet en wonder. In het tijdschrift voor Wijsbegeerte : Neo-Thomisme. Laatst in « De Beiaard » : Een buitengewoon duidelijke uiteenzetting van « Vaderlandsliefde ».

Utrecht. **Dr Ovink**. Is neo-kantiaan en vertegenwoordigt de Marburger school (Cohen, Natorp, enz.). Schreef in het Tijdschrift voor Wijsbegeerte enkele artikelen en kritieken en gaf o. a. uit « Overzicht der grieksche wijsbegeerte », ten behoeve der studenten in de oude klassieke letteren. Ook « Het critisch idealisme », te Utrecht 1913.

Jhr. Van der Wijck, opvolger van Opzoomer te Utrecht (1890). Openingsrede te Groningen 1863 : « Oorsprong en grenzen der kennis ». Waarop hij later terugkwam : « Nog eens : Oorsprong en grenzen der kennis » 1890. Voornaamste werken : Zielkunde 1872, (herinnert aan Fechners idealistisch monismus, met suprematie der ziel over de stof). In zijn eerste schriften is hij ervaringswijsgeer (Empyriker) : « Over het ontstaan en de beteekenis van wetenschap en wijsbegeerte » 1864. « De wijsbegeerte der ervaring verdeeld » 1871. Later ging hij over tot het kantianismus : « Het raadsel der ervaring » 1879; enz. Werkte mede aan talrijke tijdschriften. « Gids », « Tijdspiegel », « Onze Eeuw » enz.

Dr Roels. Studeerde aan de hoogeschool te Leuven onder leiding van Prof. Michotte. Debuteerde aan de universiteit te Utrecht als assistent van den beroemden neuroloog **Winkler**. Is nu gewoon professor van experimenteele psychologie en beschikt hiertoe over een laboratorium.

Hij legt een groote wetenschappelijke bedrijvigheid aan den dag. « Psychologisch experiment en introspectie », openingsrede, Utrecht 1916; « De toekomst der Psychologie », Bosch 18; « De opvoeding van den wil »; « Aanleg en Beroep », Amst. '19; « Psychotechniek van Aanval en Bedrijf », Amst. '20. — « Handboek van de onderwijzers met het oog op psych. toepassingen in de school » '21. Hij doceerde dit jaar aan de Hoogesch. voor vrouwen te Antwerpen. Hij is redacteur aan het « Tijdschrift voor zielkunde en opvoedingsleer », en andere dergelijke.

Prof. Beysens, leeraar in de wijsbegeerte aangesteld door de Radboudstichting, (ontstaan 31 Juli 1905 met als hoofddoel de voorbereiding en

stichting eener R. K. bijzondere Nederlandsche Universiteit). Hij schreef eene bijna volledige wijsbegeerte in het Nederlandsch, naar neo-scholastische opvatting : Logica, Ontologie, Algemeene Zielkunde : 3 deelen, Theodicee, Natuurphilosophie, Ethiek of natuurlijke zedenleer, Hoofdstukken uit de bijzondere Ethiek. Verder « De ontwikkeling der organische soorten (1902 Leiden), Dualistische theologie.

H. Visscher doceert de wijsbegeerte v. d. godsdienst en de zedekunde. Schreef o. m. « Christelijke Ethiek », Utrecht 1913.

A. Jordan. Professor in vergelijkende Physiologie; handelt over biologische vraagstukken, waarin hij, naar het voorbeeld van H. Driesch, de scholastische opvatting benadert. Schreef o. m. « Causaliteit en biologie ».

J. A. Gunning, privaat-docent in paedagogie en paedologie. Redacteur aan het tijdschrift : « Het kind ».

Gemeentelijke universiteit van Amsterdam.

T. J. De Boer, leeraar in de wijsbegeerte. Zeer bekend door zijn prachtige « Geschichte der Philosophie im Islam » 1901. Een beknopte inhoud hiervan verscheen als een deeltje der Volksuniversiteitsbibliotheek. « Wijsbegeerte v. d. Islam » '21.

Kohnstamm, bijzonder hoogleeraar vanwege de maatschappij : Nut van 't algemeen, met als leervak : Pedagogie. Redacteur v. « Onze Eeuw ». Schreef er o. m. « Over Natuurwetten, wetmatigheid en determinisme » '21. Ontwikkeling en onttroning v. h. begrip « Natuurwet » Haarlem : '16.

Leo Polak, privaat-docent.

« De zin der vergelding », bijdrage op gebied v. h. strafrecht. — « Kennisleer contra materie-realisme ». Bijdrage tot « kritiek » en Kantbegrip, Amst. '12. Redacteur van het Tijdschr. voor Wijsbeg. — Treedt in tegensprekelijke voordrachten op tegen het spiritisme. Hij is paralletisch monist.

Z. E. P. Magister De Groot, bijzondere hoogleeraar in de Thomistische wijsbegeerte vanwege het R. K. Episcopaat (1894-1922).

Openingsrede : « H. Thomas v. Aquino als wijsgeer ». — « Leven v. d. H. Thomas », 2° uitg. — « Denkers v. onzen Tijd ». — « Denkers over ziel en leven ». — « Levenswijding en wedergeboorte » te Leuven uitgesproken. Veel bijdragen in « De Katholiek ».

Benevens met zijn doorlopenden leergang in de wijsbegeerte, vooral werkzaam in de zoogenaamde « privatissima », soort seminarie met enkele leerlingen om ze tot wijsgeerige studie op te leiden. Hij oefende alzoo een grooten invloed uit op het intellectueel katholiek denkend Nederland.

Zijn laatste rede hield hij als voorzitter v. h. Nederlandsch Dante-Comiteit : « Geloof en hartstocht in het zieleleven van Dante ».

Groenewege : leeraar aan de theol. faculteit. Doceert wijsbegeerte van den godsdienst. Schreef : « Fechner en zijn beteekenis voor de wetenschap, de wijsbegeerte en het godsdienstig geloof van onzen tijd ».

Dr G. Van Wayenburg, leeraar in de paedologie.

Proefschrift : « De beteekenis van reflectorische bewegingen voor de zintuiglijke waarneming in verband met de wetten van Weber en Fechner ». 1917 Amsterdam.

Dr Grumbaüm. Doceert de Experimenteele Psychologie. « Psychologische oorsprong v. h. materialisme ».

Maunoury (in de faculteit van Wis- en Natuurkunde). Wijsbegeerte der Mathesis. Schreef « Over de sociale beteekenis der wiskundige denkvormen » (Groningen '17).

De vrije universiteit te Amsterdam.

Dr Buitendijk, (faculteit der geneeskunde). Laboratorium voor dierpsychologie, zeer degelijk ingericht. Proefschrift : « Proeven over gewoontevorming bij de dieren », Amst. '18. « Psychologie der dieren », Volksuniversiteitsbibl. '20.

Aan de technische hoogeschool te Delft, aan de handelshoogeschool te Rotterdam en aan de handbouwhoogeschool te Wageningen wordt geen wijsbegeerte onderwezen. Te Delft toch en Rotterdam bestaat een vrije leergang, gegeven door E. H. Seysener, leeraar in de wijsbegeerte aan het seminarie te Waarmond; te Wageningen wordt deze taak waargenomen door E. P. Dr Kors, o. p., leeraar in de theologie in het Dominikaner studium te Huissen.

Benevens deze officieele inrichtingen van hooger onderwijs, treffen we in Nederland enkele vrije inrichtingen aan, waar hooger onderwijs gegeven wordt.

Alzoo : De R. K. leergangen, gesticht op 4 Juni 1912, gevestigd te Tilburg op 12 Juli 1918, met het doel de leerkrachten verder tot hunne taak te bekwamen. Worden gegeven te Tilburg, Roermond, Utrecht, Bosch, Eindhoven, Sittard, Venlo. Dr Hoogveld treedt er als lesgever op : opvoedkunde, zielkunde, denkleer, kenleer, zedekunde. Dr Hoogveld is gunstig bekend door zijne omwerking van Dr Grabmann's Thomas v. Aquino, en zijn werkje over « De Nieuwe wijsbegeerte » (Bergson). Ook om zijne bijdragen in tijdschriften. — Ook de Vlaming Dr Persyn is gehecht aan deze leergangen

Eveneens bestaat in verband hiermede een psychologisch-paedagogisch instituut te Tilburg, met de volgende docenten : Dr Hoogveld : zielkunde, opvoedkunde; Huybers : methode geschiedenis; Dr Roels : Experimenteele Psychologie en Paedagogie; Pater Gervasius : Godsdienstleer en zedenleer. Dr Roels houdt het laboratorium.

Als aan de seminaries op wijsgeerig gebied werkzaam zijn verder nog aan te halen :

E. H. Van den Bergh, leeraar in Psychologie en Logica te Culemborg, medewerker v. h. « Tijdschrift voor Zielkunde ».

E. H. Derckx, gewezen leeraar in de wijsbegeerte te Rolduc, met zijn prachtig werk over : « De Vrouw, der menschheid vloek en zegen ».

Dr Sassen, leeraar in de geschiedenis der wijsbegeerte te Rolduc, met zijn degelijk proefschrift : « De theoria cognitionis Plotini, waarmede hij aan

de universiteit van Freiburg in Zwitserland den titel verwierf van Doctor in de Wijsbegeerte. Verder van hem goede bijdragen in de Beiaard, De Katholiek, Tijdschrift voor Zielkunde.

Z. E. Pater Van Ginniken : leeraar in de filosofie, met zijn prachtwerken over « Taalpsychologie », zooals het groote « Handboek der Nederlandsche Taal »; « Gelaat, gebaar en klankeexpressie »; « Principes de Psychologie linguistique ». Ook : « Kritiek op het Taylorisme » en « Arbeid Vermoeit ». Bestuurder v. h. laboratorium voor beroepskeuze te Utrecht.

E. P. Vogels : schrijver eener « Zielkunde » in drie deeltjes.

Internationale school voor Wijsbegeerte te Amersfoort.

Het prospectus geeft er de volgende beschrijving van :

In overleg met het Bestuur van de Stichting « Internationale School te Amersfoort » heeft het Curatorium voor 1921 verschillende leergangen georganiseerd, waarvan het programma hieronder is afgedrukt.

Behalve de voordrachten zullen dagelijks samensprekingen met de leeraren worden gehouden, zooveel mogelijk buiten. Teneinde bij de deelnemers zelfstandig denken te wekken, zullen de leeraren voor zoover mogelijk telkens een vraag opgeven ter overdenking, onderlinge bespreking en beantwoording in den loop van den dag. De antwoorden, die daartoe geschikt worden geacht, zullen in de samensprekingen worden besproken.

Het Curatorium meent door deze werkwijze, welke juistheid de eervol van vroegere jaren heeft bewezen, het best het doel der Stichting te dienen, hetwelk is : het vormen van een centrum ter verdieping van levens- en wereldbeschouwing. Dit doel wordt niet bereikt, als niet de zelfwerkzaamheid der cursisten wordt verkregen. Het is daarom, dat aan gedachtenwisseling tusschen leeraar en leerling, waarbij het verlangen elkaar te begrijpen overweegt, aan het zoeken van overeenstemming tusschen onderscheidene opvattingen, zeer groote waarde wordt gehecht. Het Curatorium gaat van de gedachte uit, dat wijsgeerige arbeid niet mag opgaan in verstandelijk overwegen van wijsgeerige stelsels, noch in beoefening van de geschiedenis der Wijsbegeerte, al kunnen voor dien arbeid deze ook niet geheel worden ontbeerd. Wijsbegeerte is niet het werk van het verstand alleen, doch van den geheelen geestelijken mensch. De kennis van het volle geestesleven wordt daarom op de School op den voorgrond gesteld. Het baat den mensch niets, of zijn hoofd met meeningen van anderen wordt gevuld; wakker moet worden geroepen wat in den geestelijken aanleg van den mensch sluimert en te hulp geroepen, wat hem door zijn levenservaring is geschonken. Methodisch-wijsgeerige bezinning als levende werkelijkheid moet een factor zijn in hetgeen leiding geeft aan het leven van mensch en gemeenschap; zij moet de leerlingen in staat stellen in het praktische leven zoo goed als in de studie en in hun innerlijk leven veelzijdiger en beter te arbeiden; zij moet medewerken om nieuwe vergezichten te openen, om de moeilijkheden des levens naar den Geest te overwinnen en bij erkenning van alle verscheidenheid de eenheid van de eindigheden in het oneindige te beseffen.

OVERZICHT DER LEERGANGEN.

Einde-Week Cursussen.

- A. 23-24 April. — Mevr. Dr. J. v. d. Bergh v. Eysinga-Elias : Eenige beschouwingen over het wezen der Geschiedenis.
- B. 7-8 Mei. — Ds. E. J. v. d. Brugh : Het lijden.
- C. 21-22 Mei. — Prof. Dr. H. J. Jordan : De zedeleer van Haeckel vergeleken met die van Kant.
- D. 4-5 Juni. — Ir. J. A. Blok : De oud-Chineesche staatsidee.

Zomer-Leergangen.

- E. 4-16 Juli. — Mevr. L. De Hartog-Meyjes : Natuur en geest.

- F. 5-6 Juli. — Prof. Dr. E Horneffer : Die Freimaurerei und der Geist unserer Kulturpoche
G. 7-8 Juli. — Dr. A. H. de Hartog : Mahler.
H. 11-16 Juli. — Mme L. Artus-Perrelet : Le dessein et la culture de l'esprit.
I. 18-30 Juli. — L. J. Schutte : Wereldschepper en wereldoverwinnaar.
J. 18-30 Juli. — Dr. G. A. v. d. Bergh v. Eysinga : Denken en werkelijkheid.
K. 18-23 Juli. — Ds. W. Banning : Cultuurmomenten in enkele tijdsstromingen.
L. 25-30 Juli. — Mevr. Dr. J. v. d. Bergh v. Eysinga-Elias : Ibsen en ons cultuurprobleem.
M. 1-13. — Prof. Dr. H. J. Jordan : De huidige stand van het natuurwetenschappelijke denken en zijn verhouding tot de geesteswetenschap.
N. 1-13 Aug. — Dr. G. H. v. Senden : De religieuze situatie van het oogenblik.
O. 1-6 Aug. — Mej. Mr. C. Wichmann : Philosophie en samenleving.
P. 8-13 Aug. — Mr. P. Tideman : Goethe en de wijsbegeerte.
Q. 15-27 Aug. — B. de Ligt : Het nieuwe denken en het nieuwe willen.
R. 15-27 Aug. G. R. S. Mead : The Mystical Element in Early Gnostic Christianity.
S. 15-20 Aug. — Ir. J. A. Blok : Chineesche filosofie.
T. 22-27 Aug. — Prof. Dr. O. Strauss : Die Theosophie der Upanishads.
U. 29 Aug. -10 Sept. — Dr. J. B. Bierens de Haan : Het geestesleven in zijn voortbeweging.
V. 29 Aug.-3 Sept. — Ds. E. J. v. d. Brugh : De zin van de Evangeliegeschiedenis.
W. 29 Aug.-3 Sept. — Leo Niehorster : Schoonheid, kunst, kunstenaar, kunst en samenleving, psychologie van de moderne kunst.
X. 5-10 Sept. — Dr. Georg. Lasson : Grundriss der Aesthetik.
Y. 5-10 Sept. — Herman Poort : Leven en Literatuur.
Z. 12-17 Sept. — Leo Polak : Het Grondprobleem der Kennisleer.

OVERZICHT DER LEERGANGEN 1922.

Week-einde Cursus.

- A. 22-23 April. — Prof. Dr. Otto Strauss : Wissenschaft und Erlös in der indischen Philosophie.

Zomer-Leergangen.

- B. 17-22 Juli. — Mevr. L. de Hartog-Meyjes : Het wezen der liefde.
C. 17-22 Juli. — Dr. A. H. de Hartogh : Een levensfilosofie
D. 24 Juli-5 Aug. — Dr. G. A. v. d. Bergh v. Eysinga : Het wezen der dingen.
E. 24-29 Juli. — Mevr. Dr. J. v. d. Bergh v. Eysinga-Elias : Het werk van Dr. H. W. Ph. E. v. d. Bergh v. Eysinga.
F. 31 Juli-12 Aug. — Prof. Dr. H. J. Jordan : Natuurwetenschap, Wijsbegeerte en Geloof in den tijd van Haeckel alsmede in onzen tijd.
G. 7-12 Aug. — Ir. J. A. Blok : Inleiding tot de wijsbegeerte.
H. 14-19 Aug. — Dr. Leo Polak : Het Grondprobleem der Kennisleer.
I. 16-17 Aug. — L. J. Schutte : De ontwikkeling der Onsterfelijkheidsidee bij Kant.
J. 18 Aug. — Dr. C. H. Arriëns Kappers : Wetenschap, Wijsbegeerte en Religie.
K. 21-26 Aug. — Dr. J. D. Bierens de Haan : De levende menschegeest.
L. 21-26 Aug. — Leo Niehorster : Kunst, Wetenschap en Wijsbegeerte.
B. 17-22 Juli. — Mevr. L. de Hartogh-Meyjes : Het wezen der liefde.

De Volksuniversiteiten (Neutrale en Rooms Katholieke).

In een 20-tal steden van Holland, wodt aan het volk hooger onderwijs aangeboden, ook in de wijsbegeerte, door hoogeschool en seminarieprofessoren.

Rooms Katholieke : Amsterdam, Breda, den Haag, Haarlem, Hilversum, Nymegen, Rotterdam.

In verband hiermede kunnen we enkele werken over de geschiedenis der wijsbegeerte aanstippen :

W. Jansen : Geschiedenis der wijsbegeerte (4 deelen).

V. d. Valk : Ontwikkelingsgang der Grieksche denkers.

Dr Th. Hoekstra : Geschiedenis der Wijsbegeerte (Enkel Deel I verschenen).

Tijdschriften.

De wijsgeerige bedrijvigheid in Nederland vindt ook nog hare uiting in de tijdschriften. In de eerste plaats dient genoemd het « **Tijdschrift voor Wijsbegeerte** », ontstaan in 1907, vier maal 's jaars verschijnend, onder redactie van Bierens De Haan, Julius De Boer, Grondijs, Kohnstamm, Dr. W. Meyer (spinozist), Dr Pen.

J. D. Bierens De Haan (Amst. 1866). Dr in theologie 1891, op proefschrift : « De beteekenis van Shaftesbury in de Engelsche Ethiek ».

« Levensleer naar de beginselen van Spinoza », Den Haag 1900, (bekampt de Metaphysiek van Spinoza, maar erkent zijn ethische beginselen).

« Idée-studies » 1898.

« De Norm der waarheid in ons zelf » (1897).

« Plutarchus als godsdienstig denker (1902).

« Wijsgeerige studies » (1904).

« De Verborgene harmonie » (1904).

« Wereldorde en geestesleven » (1919).

« De weg tot het inzicht », 2e uitg. '17.

« Hoofdfiguren v. d. geschiedenis v. h. wijsgeerig denken : Cartesius tot Kant. ». Volksuniversiteitsbibl.

Van **Julius De Boer** hebben we enkele monographieën in « Grooten Denkers ». Philo van Alexandrië, Plato, Plotinus.

Van **Dr Pen**, een proefschrift : « Onderscheid tusschen de wetenschap van Hegel en de wijsheid van Bolland ».

Onze Eeuw, maandschrift voor staatskunde, letteren, wetenschap en kunst. Gesticht in 1901.

Redactie, o. m. Bierens De Haan, Kohnstamm, De Sopper. Veel bijdragen op wijsgeerig gebied.

Verder veel wijsgeerige bijdragen in de tijdschriften van algemeen aard : **De Gids**, **De Nieuwe Gids**, **De Katholiek**, **De Beiaard**, **Studiën**, **Tijdschrift voor Zielkunde**, **Tijdschrift voor Ervaring-opvoedkunde**, **Paedagogische studiën**, enz.

Buiten de hooger genoemde, zijn nog een paar namen te vermelden :

Wijnaendts Francken (C. J.) 1863. Gepromoveerd 1890. Schreef o. m.:

De evolutie v. h. huwelijk (1894).

Het Boedhisme en zijn wereldbeschouwing (1897).

Sociale Ethiek (1897).

Psychologische omtrekken (1900).
Het hypnotisme (1902).
Fransche moralisten (1904).
Inleiding tot de wijsbegeerte (1905).
Sociale vertoogen (1907).
De Psychologie van het droomen (1907).
Het vraagstuk van den vrijen wil (Determinist).
David Hume.
A. Schopenhauer.

Dr H. De Hartog.

Monografieën over Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Von Hartmann, in populairen vorm.

Serie-uitgaven over Wijsbegeerte.

Populaire uitgaven.

1. Boeken v. wijsheid en schoonheid.

Uren met Hegel. Hegel's wijsbegeerte ingeleid en geschetst uit zijne werken door Dr. H. W. Ph. E van den Bergh van Eysinga.

Uren met Nietzsche. Een Keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een inleiding en aanteekeningen voorzien door Prof. Dr. Jhr. B. H. C. K. van der Wyck.

Uren met Schopenhauer. Een keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een inleiding en aanteekeningen voorzien door Prof. Jhr. B. H. C. K. van der Wyck, Tweede Druk.

Uren met Montaigne. Een Keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een inleiding voorzien door Jan van Nijlen.

Uren met Spinoza. Een Keur van stukken uit zijne werken vertaald en van een inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. J. D. Bierens de Haan. 2de Druk.

Uren met Jacob Böhme. Een Keur van stukken uit zijne werken, vertaald en van een inleiding en verklarende aanteekeningen voorzien door Dr. A. H. de Hartog.

2. Reeksen der Hollandiadrukkerij Baarn. — Groote Denkers; Levensvragen; Pro en Contra; Ethische vraagstukken; Opvoedkunde; Problemen der Zielkunde.

3. De groote denkers der eeuwen. In den aard der vele duitsche serie-uitgaven.

In deze serie zijn nog voorhanden :

I. Dr. M. Van der Hoek. — Plato, overzicht van zijn filosofie. De Staat.

II. A. Th. C. Thompson. — Dante's verhouding tot het humanisme en zijn staatkunde.

III. H. C. Diferée. — Herbert Spencer en zijn tijd.

IV. C. Van Gelder. — Rousseau in zijn brieven, naar Fr. Kirchersen.

I. Dr. G. Hofstede. — Alexander van Humbolt, naar Paul Schettler.

4. Groote Denkers (Nieuwe reeks).

Groote Denkers. (Nieuwe Reeks), Ve Serie, door Prof. Dr. Ovink, Prof. Dr. Jhr. van der Wyck, G. J. A. Jonker, P. v. d. Elst, Dr. A. H. Hartog e. a.

Besluit over Noord Nederland.

Uit dit zeer onvolledig en zeer vluchtig overzicht een paar besluiten.

1. Zooals hierboven reeds gezegd, ondergaat Noord-Nederland op wijs-

geerig gebied den invloed der andere Europeesche cultuurlanden, en in groote mate van Duitschland. 't Is echter geen invloed ondergaan zonder meer. Op het verworvene wordt persoonlijk gereageerd, zooals ten overvloede blijkt o. m. uit Bolland en Heymans.

2. Wat ons Vlamingen vooral belang moet inboezemen, is dat we hier staan voor een eigen Nederlandsche wijsgeerige cultuur in eigen taal. Een enkele maal wordt in het duitsch geschreven. In hoofdzaak echter is alles in in 't nederlandsch uitgedrukt, met een strekking naar een internationale technische taal. 't Is dus een cultuurhistorisch feit dat een klein volk, ook al ondergaat het machtige invloeden, er op reageeren kan en een eigen stempel drukken kan op zijn beschaving.

II. Vlaamsch België.

Over Vlaamsch-België moet ik jammer genoeg kort zijn. En dit bij gebrek aan stof. Niet dat bij ons in de laatste decennien vooral, de wijsbegeerte niet beoefend werd. We hebben, wat we niet in Holland aantreffen, een school uitsluitend voor wijsbegeerte, het Institut Supérieur de Philosophie, door Kardinaal Mercier opgericht voor de studie der neo-scholastiek. Een groote invloed is hiervan uitgegaan, bij gelegenheid ook op Holland. Zoo b. v. genoot Dr Roels daar zijn opleiding. Er is een zeer volledig, prachtig ingericht laboratorium voor experimenteele Psychologie, met Prof. Michotte aan het hoofd. Benevens het tijdschrift : *Revue Néo-scholastique* en *Annales de l'Institut de Philosophie*, verschenen veel werken van de hand dier professoren. Daarnevens, de vier universiteiten, Leuven, Brussel, Gent, Luik, met echte vakmannen op gebied der wijsbegeerte. Echter alles in een andere taal dan onze cultuurtaal. En hierdoor valt het niet binnen mijn bestek.

Er zijn toch wel teekenen aan den gezichteinder die wijzen op een hergeboorte. Van staatswege niets. Te Gent en te Luik is het onderwijs in de wijsbegeerte uitsluitend in het fransch, alsook te Brussel. Te Leuven is ernstige aanvang met de vlaamsche leergangen gemaakt. Enkele leergangen in de wijsbegeerte worden in het nederlandsch onderwezen, door Z. E. H. Dr Van Hoonacker (Zedenleer; Dr Michotte (Zielkunde); Dr Bittremieux (Logica en Zedenleer; door Dr Mansion (Psychologie en Logica).

Te Antwerpen, aan de Hoogeschool voor vrouwen, wordt de wijsbegeerte volledig in 't nederlandsch onderwezen.

E. P. Lr. Janssens o. p. : Inleiding tot de wijsbegeerte en Logica; Algemeene zielkunde; Geschiedenis der Wijsbegeerte; Oudheid en Middeleeuwen.

Dr Franssen : Experimenteele Zielkunde.

E. P. Pauwel, o. p. : Moraalphilosophie, Wijsbegeerte v. d. godsdienst.

E. P. Thielemans, s. j. : *Criteriaologie*, Geschiedenis der moderne filosofie.

Dr Perquy, o. p. : Sociaalphilosophie.

Als vlaamsche wetenschappelijke tijdschriften, op gebied der wijsbegeerte, heb ik enkel te noemen : **Vlaamsch opvoedkundig Tijdschrift**, onder leiding van Dr A. Decoene en Dr Fr. De Hovre, waarin bijdragen op wijs-

geerig gebied verschijnen. Ook een enkele maal in « Dietsche Warande en Belfort » en « Ons Geloof ».

In de laatste jaren verscheen een « Paedagogische Zielkunde », van Dr Decoene en A. Staelens. Dit jaar een « Algemeene Zedenleer » van Dr. Van Hoonacker, het eerste nummer eener reeks wijsgeerige studiën, welke er vooral naar streven zal een volledig stel handboeken over filosofie in 't nederlandsch uit te geven.

Dit zijn enkele teekenen des tijds, die toonen dat er iets verandert in ons land. Laten de vlaamsche intellectueelen, met al de koppigheid van het rasgevoel, de wetenschap in het nederlandsch bevorderen, en binnen afzienbare jaren staan ook wij met een rijke voortbrengst van wijsgeerige werken in 't nederlandsch.

P. JANSSENS, o. p. Leeraar in de Wijsbegeerte.

Neoplatoonsche en Christelijke Mystiek.

« Het is meestal de oorsprong van het nieuwe wat onze geest in het verleden zoekt. Men wil weten, hoe de nieuwe gedachten en nieuwe levensvormen, die in later tijden in hun volheid stralen, ontloken zijn; men beziet elken tijd bovenal om de beloften, die hij bergt voor de volgende ». Met deze woorden leidt Prof. Huizinga het merkwaardige boek (1) in, waarin hij ons de late middeleeuwsche beschaving schildert, nu eens niet als voorloopster van een Nieuwe Geboorte, maar om de overrijpe en decadente vruchten, die zij zelf nog te bieden heeft.

Ook ik wilde U heden een blik doen slaan in het herfsttij eener beschaving, om niet zoozeer daarin op beloften te wijzen eener herleving, dan wel den laatsten fellen glans te bewonderen van een stervende cultuur en dien te vergelijken met het gelijktijdig opstralend licht eener nieuwe wereldbeschouwing.

De stof, die ik als onderwerp van deze lezing heb aangekondigd, is een onderdeel van een grootere studie, die mij sinds eenige jaren bezighoudt, en waarin ik er rekenschap van zal trachten te geven, in hoeverre Eucken gelijk heeft, als hij zegt, dat de verdere geschiedenis van het Christendom niet te verstaan is zonder het Neoplatonisme (2). Ik kan er natuurlijk niet aan denken om binnen dit kort bestek ook maar een overzicht te geven van het geheel, temeer, daar ik mij niet volkomen zeker voel, of ook hier synthese niet voorbarig moet heeten, zoolang over het Neoplatonisme, dus de wijsgeerige houding van de groote meesters van het Christendom der eerste eeuwen nog zoo weinig materiaal betrouwbaar bewerkt is.

Ik laat dus alle uitweidingen over de historische ontwikkeling, toenadering en verbinding van Neoplatonisme en Christendom achterwege, om enkel

(1) J. HUIZINGA, Herfsttij der Middeleeuwen. Haarlem, 1921.

(2) Rudolf EUCKEN. Die Lebenrschauungen der groszen Denker. Berlin und Leipzig, 1921, S. 107.

de voorloopige resultaten te geven van een vergelijkende studie der principes van beider mystiek, die om uitwerking vraagt.

Een korte inleiding over de cultureele omstandigheden, waaronder beide ontstonden, en over overeenkomst en onderscheid van beider grondgedachten, dient echter vooraf te gaan (3).

De bovennatuurlijke oorsprong van het Christendom sluit de meewerking van natuurlijke oorzaken aan zijn opname en verspreiding volstrekt niet uit. Diezelfde oorzaken ook werkten even voordeelig voor het Neoplatonisme. Ze waren meest allen gelegen in de sfeer van geestelijke depressie, die de zich uitlevende hellenistische cultuur had voortgebracht. De grieksche wijsbegeerte was ontaard in een scepticisme, dat alle kracht van levensleiding voor individu en gemeenschap miste en de groote massa liet vervallen tot een materialisme, dat in de practijk beteekende het diepste en meest onnatuurlijke verval van zeden.

In dien geestelijken nood werd de behoefte gevoeld aan een zekerheid, die alleen te verhoplen scheen van de leiding van doctrinair of zelfs bovenmensschelijk gezag. Men wilde bovendien hogere waarden, dan enkel stof en zinnen konden bieden. Men verlangde eindelijk zuiverder normen van zedelijk handelen.

Op die ethische behoeften is vooral gespeculeerd door de Stoa. Met onuitputtelijk enthousiasme propageert zij haar beginselen onder de groote massa; zij houdt niet op te verkondigen, dat het eenig geneesmiddel in dezen toestand kan zijn : zelfbezinning, besef van eigen gebreken, innerlijke vorming door onthouding en zelfbeheersching.

De moraal van Seneca lijkt zoo op die van Paulus, dat de eerste eeuwen al een vriendschappelijke correspondentie tusschen de beiden fingeerden. En ook het individueele heilsideaal en de algemeene bestemming had het Christendom met de Stoa gemeen. Aan een innerlijke afhankelijkheid is echter na de studie van Bonhöffer (4) niet meer te denken. Toch heeft de Stoa voor het Christendom groote beteekenis, in zoover ze een stemming gewekt heeft van hooger zedelijk besef, die voor de opname van het Evangelie uiterst geschikt bleek.

In die omstandigheden staan hier Christendom en Neoplatonisme met gelijke kansen naast elkander. Beide konden voldoen aan de dringende behoefte naar zekerheid, beide verkondigden als grondslag hunner leer het bestaan eener hogere geestelijke wereld, beide stelden het doel van 's menschen leven en handelen in de Godheid. Dat het Neoplatonisme uit bewuste vijandigheid tegenover het Christendom zou geboren zijn, is historisch niet te bewijzen. Wel zijn de latere Neoplatonici tegen het Christendom opgetreden, maar uit niets blijkt een dergelijke bedoeling bij den stichter Plotinus.

Volkomen passend in het kader der hellenistische cultuur, was het Neoplatonisme een even universeele bestemming toegedacht als het Christendom.

(3) Een meer uitvoerige vergelijking van Neoplatonisme en Christendom is gepubliceerd in « de Beiaard » jg. VII, dl. 2, (1922) blz. 417-447.

(4) Ad. BONHÖFFER. Epiktet und das Neue Testament. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. Gieszen, 1911.

God is immers volgens beide aller oorsprong, en alle zijn bestemd om tot hem terug te keeren. En die God is niet ver van ieder van ons, in hem immers leven we, bewegen we en zijn : God is buiten niemand; het beeld van onzen oorsprong dragen we met ons mede in het geestelijk element uit de hoogere wereld, dat het beste van ons wezen uitmaakt.

Het dualisme van geest en stof, dat bij Gnostieken en Manicheërs zijn uiterste consequenties vond, is echter bij Neoplatonisme en Christendom wijzigelijk gematigd. De stof staat daar niet als onafhankelijk beginsel van verzet tegenover de Godheid, maar dankt ook aan haar het bestaan. Zoodoende wordt het zedelijk probleem in den mensch niet een onderdeel van den kosmischen strijd tusschen de twee wereldmachten, maar behoudt 't onder leiding van goddelijke normen een persoonlijk en ethisch karakter. Beide systemen kennen dan ook met Plato het uiterlijke in den mensch, den ἔξω ἄνθρωπος, dat voortdurend tot de zinnelijkheid en de stof getrokken wordt, terwijl de innerlijke mensch ἐντός ἄνθρωπος zijn leven in God leidt, en bestemd is, steeds zuiverder reinheid in zich tot stand te brengen.

Maar veel belangrijker zijn de verschillen, die Christendom en Neoplatonisme gescheiden houden. Tegenover den rationalistischen grondslag van het heidensch systeem, dat den mensch zijn doel alleen met eigen kracht laat zoeken, zet het Christendom de feiten van de heilsopenbaring, die de menschelijke rede tot onderwerping dwingen, en 's menschen zaligheid, naast eigen medewerking, op de eerste plaats doen afhangen van Gods vrije genade en Christus' zoendood.

Bij Plotinus' opvatting van de Godheid kan trouwens aan een positieve openbaring niet gedacht worden. Die Godheid is het geheel onpersoonlijke, waarvan we alleen kunnen weten, wat het NIET is, en dat staat boven zijn en niet-zijn, boven denken en niet-denken, boven willen en niet-willen. Als boven dat alles verheven, is ze volkomen transcendent, maar haar volheid vloeit uit in de schepping, waarin Gods overvloed eigenlijk eerst het zijn krijgt. Hoe ver staat dit alles van het consequente theïsme van het Christendom !

Ook een vergelijking van de Plotinische Triade met de christelijke Drievoaldigheid geeft verrassende onderscheiden te zien, die vooral hierop berusten, dat Plotinus geen wezensgelijkheid tusschen de drie erkent, zoodat de grens der transcendentie niet getrokken is tusschen God en schepping, maar bij het voortkomen van het tweede der goddelijke wezens uit het eerste.

Het oudtestamentische scheppingsbegrip uit het niet, dat het Christendom verkondigt, verschilt vervolgens hemelsbreed van den doel- en willoozen natuurdrang, waardoor volgens Plotinus de Godheid genoopt wordt, haar vruchtbaarheid uit te storten in de wereld.

Het Neoplatonisme is nooit kunnen uitkomen boven de ideeën over dood en onsterfelijkheid, die Plato, onder invloed van wijgeerige principen, en orphisch-mystische voorstellingen, reeds had geleerd. Door zijn monisme staat Plotinus zelfs nog wat verder van de overtuiging van een eeuwig individueel voortbestaan dan de academicus, terwijl hij met de Pythagoreeërs sterkeren nadruk legt op de tijdelijke verhuizing van de ziel in andere licha-

men. De glorieuse zekerheid van het onvergankelijk leven, die het Christendom voorhoudt, staat daarmee in scherpe tegenstelling.

En hoewel ook Plotinus het doel van het menselijk leven niet beperkt binnen de grenzen van het aardsch bestaan, laat hij den mensch toch niet met het Christendom door vrije wilsbeschikking zijn doel vervolgen, maar weet hij geen middel te vinden om hem te onttrekken aan de noodzakelijkheid van het terugstreven van al wat is, naar de Godheid.

In dat licht zullen de principen van beider mystiek moeten worden beschouwd. Want ook de neoplatoonsche mystiek, die later van zoo invloedrijke beteekenis voor het Christendom zal worden, toont oorspronkelijk in wezenlijke punten een fundamenteel onderscheid met die van de christelijke openbaring.

Juist door zijn mystiek karakter werkte het Neoplatonisme als geheel zoo verleidelijk op de hellenistische mentaliteit, en is 't ook voor den modernen mensch boven alle « Diesseitsphilosophie » zoo aantrekkelijk.

Doel van al het wereldgebeuren en innerlijke natuurdrang van al wat bestaat, is volgens Plotinus de vereeniging met den oorsprong van al het gewordene, de Godheid. Krachtens zijn voortkomst uit het Eene streeft al wat is, daarheen terug. En die terugkeer gaat langs den zelfden hierarchischen weg langs de vele trappen van het zijn, waarlangs het Al uit de eeuwige Bron is voortgevloeid. Alles heeft het zijn van het Eene, alles geeft het zijn aan het Eene terug. Heel de wereld voert een tijdloozen reidans uit rond den eeuwigen koorleider van het waarachtige leven (5); alleen de mensch echter is zich van den maatgang bewust: HIJ weet, welk een liefdedrang tot het Eene het heelal doorgloeit, hij beseft ook, welke rol hij zelf in het goddelijk plan der universeele harmonie te vervullen heeft.

Maar de monistische Eros, dien hij als onuitroeibaren natuurdrang in zich voelt, drijft hem vooruit. Hij verlangt de Godheid te naderen, zich met haar te vereenigen, reeds in dit leven. Het lust hem niet te wachten, tot de periode van het aardsch bestaan in de eindeloze rust der eeuwigheid is verlopen; geloof en vertrouwen op die gelukkige vereeniging in een verre toekomst is hem niet genoeg, hij wenscht nu reeds door het Eeuwige zijn leven doorlicht te zien (6).

Geen van de vermogens zijner natuur echter, zinnen, noch verstand, noch wil, kan hem tot bij het Eene brengen. Want in dat alles zit wezenlijk een pluraliteit, een veelvuldigheid, een zetten-van-onderscheiden-en-tegenstellingen, dat het beginsel is van alle onvolmaaktheid, en dat den mensch

(5) Enn. VI, 9, 8. (536). Benut is de uitgave der Enneaden van Creuzer en Moser: Plotini Enneades cum Marsilii Ficini interpretatione castigata, Parisiis, Didot, 1855, waarvan hier de bladzijden tusschen haakjes zijn aangegeven. Goede vertalingen zijn geleverd door M. N. Bouillet. Les Ennéades de Plotin, 3 vol. Paris, 1857, en door Otto Kiefer, Plotin, Enneaden, in Auswahl uebersetzt und eingeleitet. Jena und Leipzig, 1905. 2 Bde.

(6) « Das erstrebte ewige Sein befindet sich nicht in jenseitiger Ferne als ein Gegenstand gläubiger Hoffnung, sondern es umfängt die wesensverwandte Seele auch in diesem Leben mit eindringlicher Gegenwart ». R. EUCKEN, t. a. p. S. 31.

de vereeniging met de onderscheidslooze Eenheid belet. Om tot de Godheid te komen, moet de mensch zich aan haar gelijk maken. Hij is immers reeds met de Godheid verwant door de hem wezenlijke eenheid, die in hem juist het teeken is van zijn oorsprong uit het Eene, en die hem ook tot het Eene teruggedrijft. Die eenheid moet de mensch in zich ontwikkelen, door alle onderscheiden, alle pluraliteit uit zich te verwijderen. Plotinus beveelt 't uitdrukkelijk ἀφελε πάντα neem alles uit U weg en word één! (7) En hij beschrijft den opgang tot God door ὁμοίωσις, gelijkmaking, in drie fasen, die de christelijke mystiek als de drie wegen van zuivering, verlichting, en vereeniging zal onderscheiden.

De weg van ZUIVERING, het afwerpen van alle aanhankelijkheid aan stof en lichaam, waartoe de mensch van nature getrokken wordt, vormt een ethisch probleem, dat door de ascese wordt opgelost. Ik zal er onder nog meer van zeggen.

Maar, ontdaan van alle zinnelijkheid, moet de mensch nog verder. De ziel, bevrijd nu van de banden van de stof, wendt zich tot den geest, om onder zijn VERLICHTING te doorschouwen, hoe haar persoonlijk bestaan in vereeniging met het lichaam voor haar de oorsprong geweest is van alle kwaad, en hoe ze, daarvan bevrijd, in het vaderhuis van de geestelijke wereld is teruggekeerd (8), zelf nu vol geestelijk licht is, geest is geworden, en zoo al meer tot de gelijkheid met het Eene genaderd is (9). Dat beeld van de Godheid, dat zij in zich ziet, doet haar al heviger daarnaar verlangen (10). Maar, gelijk zij de stoffelijkheid heeft afgelegd, zoo moet zij zich ook van de geestelijkheid ontdoen (11). Zij moet ook haar hoogste vermogens, zij moet het verstand met alle kennis gedaan geven. Want, niet alleen, dat die vermogens elementen van veelheid zijn, en dus het gelijk worden van den mensch aan de eenheid beletten, maar ook is kennis hier nutteloos, want alle kennis is een bepaling, en dus enkel geschikt om den mensch verder te brengen van God, die boven alle bepaling verheven is. Ook uit zich zelf moet de mensch dus alle bepaling wegnemen om aan God gelijk te worden.

Dan plotseling treedt hij uit zichzelf, en in zijn binnenste licht op, zonder dat hij weet, vanwaar ze komt, een onbegrijpelijke klaarheid, waarin hij God beroert zonder hem te kennen, in een onuitsprekelijke aanraking (12). En in zwijgend schouwen stort dan de ziel zich weten- en wil-loos uit in het oneindig onbekende, waar alle denken en doen zich oplost in de goddelijke rust en het bewonderend genieten (13).

De neoplatoonsche mystiek is dus anti-intellectualistisch. Vooreerst is in

(7) Enn. V, 3, 17 in fine (326).

(8) Enn. V, 1, 1 (298).

(9) Enn. VI, 9, 10 (538). Vgl. voor het volgende : F. SASSEN, De theoria cognitionis Plotini. Sittardi, 1916, p. 182-183.

(10) Enn. I, 6, 7 (35). VI, 7, 22 (492).

(11) ὁ θείσασθαι θέλων τὸ ἐπέκεινα τοῦ νοητοῦ τὸ νοητοῦ πᾶν ἀφελες θεάσεται Enn. V, 5, 6 (335).

(12) οὐκ ἔσται νόησις αὐτοῦ, ἀλλὰ θίξις καὶ οἷον ἐπαφήθ' μόνον ἄρρητος καὶ ἀνόητος. Enn. V, 3, 10 (319).

(13) Enn. V, 5, 8 (336).

den mystieken opgang tot de Godheid en uiteindelijke vereeniging met haar alle werking van het verstand principieel uitgesloten. De ziel heeft verder ook geen rekening te houden met eenigen positieven en bepaalden leerinhoud omtrent de Godheid zelve of haar verhouding tot den mensch. Dit hangt natuurlijk samen met Plotinus' agnostisch Godsbegrip, dat immers de bovenwezenlijke Godheid boven alle kennis en alle bepaling verheft. Al wat de ziel zou weten omtrent de Godheid, zou slechts schadelijk en hinderlijk kunnen werken, omdat 't haar zou doen hechten aan die bedriegelijke kennis, en zou beletten, hooger op te stijgen. Het doel van de mystische vereeniging is ook niet, iets van de Godheid te weten, meer te kennen dan de mensch in den gewonen toestand van het aardse leven kennen kan, maar doel is, de volkomen bevrediging van het diepste verlangen der ziel, een subjectieve toestand dus, waarin voor kennen of denken geen plaats is.

En werkelijk krijgt de mensch ook in die oogenblikken van hoogste bewondering en genieten geen meerdere kennis omtrent de Godheid (14); en wel niet om de beperktheid van zijn eigen eindige vermogens, maar wegens de innerlijke transcendentie van het Eene (15). Hij kan wel ervan spreken, maar het niet uitspreken; hij heeft geen kennis, geen begrip ervan, en toch behoort het hem toe (16). Alle leven en alle bepaling is uit hem weggevaagd, in volkomen beweginglooze rust is hij in God verzonken. Zoo culmineert dus volgens Plotinus het innerlijk leven, de cultuur van het geestelijke in een onbewust en onpersoonlijk bezit van de onkenbare Godheid. Ook dat weet hij te rechtvaardigen: want alle kenact beschouwt het gekende als iets buiten zich zelf, terwijl in het zalig bezitten alle scheiding verdwenen is (17) en de ziel is wat ze heeft (18). In de gelukkige Godsvereeniging is de ziel God geworden, en dat beteekent 't, zegt Plotinus, als de mysteriën de mededeeling van het geheim aan oningewijden verbieden: daarmee moet worden aangeduid, dat die toestand onuitsprekelijk is, en dat men hem zelf in zich verwerkelijken moet om hem te leeren kennen (19).

Met dergelijk agnosticisme is Plotinus den klassieken gedachtegang van de grieksche filosofie verre te buiten gegaan. Zeller (20) gunt hem m. i. nog te veel, wanneer hij hem in de onmiddellijke verstandskennis van Aristoteles en in het onderscheid van ἐπιστήμη en νόησις van Plato aanknoopingspunten voor zijn leer laat vinden. De grieksche filosofie kent niet het vernietigen van de natuur om zich uit te storten in den oceaan van

(14) Enn. VI, 5, 1 (477); 8, 19 (525); 5, 6 (450). Vgl. Sassen t. a. p. p. 48.

(15) Sassen, t. a. p. p. 48.

(16) Enn. V, 3, 14. Arthur DREWS. Plotin und der Untergang der antiken Weltanschauung. Jena, 1907, S. 278.

(17) διὸ καὶ δόσφραστον τὸ θεῖον· πῶς ἀπκρηθείη τις ὡς ἕτερον, οὐκ ἰκὼν ἐκείνο, ὅτε ἐθεῖστο, ἕτερον, ἀλλὰ ἐν πρὸς ἑαυτὸν. Enn. VI, 9, 10, in fine (538). Vgl. Enn. IV, 4, 4 (323). Sassen, t. a. p. p. 154-155. Ed. ZELLER. Die Philosophie der Griechen, IIIer Th. 2e Abt. Leipzig, 1903. S. 669.

(18) Enn. 7, 34 (501). H. F. MÜLLER, Dionysios, Proklos, Plotinos. (Beiträge Baeumker). Münster, 1918, S. 16.

(19) Enn. VI, 9, 11 (539). Drews, t. a. p. S. 279.

(20) ZELLER, t. a. p. S. 666.

het goddelijke. Met alle grieksche kennisleer zijn de grondprinciepen van Plotinus' Godsberoering in strijd. Zelfs is het neoplatoonsche quietisme aan de grieksche mentaliteit ten eenenmale vreemd. Daar is de zwoele verbeelding van oostersche mysterieën in het spel. En wel terecht speurt Zeller (21) in den hoofdinhoud der plotinische visioenen ook de nawerking van de theorieën, die verkondigd waren door Philo Judaeus in hetzelfde Alexandrie, dat immers door zijn stichter bestemd was om de grieksche en de oostersche cultuur bijeen te brengen (22).

Nog op een ander kenmerk van de neoplatoonsche mystiek moet ik hier de aandacht vestigen. Ik zou 't willen noemen de autonomie van het mystische leven. De vraag mag namelijk worden gesteld, in hoeverre de exstase volgens Plotinus als boven- en buiten-natuurlijke toestand aan een gunst van de Godheid zelve moet worden toegeschreven. Het antwoord daarop is niet zoo eenvoudig. Vooreerst dient immers in 't oog te worden gehouden, dat het verlangen naar de Godheid als natuurlijke drang in 's menschen natuur ligt besloten. De grond van dat ingeboren verlangen ligt in zijn oorsprong uit de Godheid zelve. En ook de exstase is een gave van verlichting, die uit het Eene tot ons komt (23). Maar die gave is geen onverdiende vrije toebeschikking, doch eerder een rechtvaardig of liever nog een noodzakelijk loon voor volhardende inspanning. Zoo iemand door eigen kracht zoover op den weg van zuivering en volmaking gevorderd is, dat werkelijk de gelijkenis met de Godheid in hem is uitgebeeld, dan is de exstase als onfeilbaar gevolg daarmee verbonden (24). Van de onopgeloste tegenstelling in Plotinus' systeem tusschen vrijen wil en natuurdrang kunnen we hier afzien. In laatste instantie heeft de mensch zijn staat van hoogste geluk aan zich zelf te danken (25).

Het Christendom heeft zich van den beginne af het hoogere leven der ziel, doelend op de volkomen vereeniging met God, heel anders voorgesteld.

Als grondslag voor alle mystiek staat hier onverwrikbaar de objectiviteit van het christelijk dogma, dat, uitgaande van de overtuiging van het bestaan van een persoonlijken God, met het historisch gegeven van de menschwording van Gods Zoon en zijn verdienste-brengende zoendood, de genade, door Christus bemiddeld, voor alle leven met God noodzakelijk stelt. Dat alles

(21) Ibid. 667. Sassen t. a. p. 193

(22) Dat Plotinus Philo's werken zou gelezen hebben, en dus ook met het Oude Testament bekend zou zijn geweest, verdedigt H. Guyot. *Les réminiscences de Philon le Juif chez Plotin*, Paris, 1906. Anderen nemen met Picavet een bemiddeling aan van Numenius. De laatste meening lijkt mij de meest waarschijnlijke.

(23) *Enn.* VI, 7, 35 (502). E. VACHEROT, *Histoire critique de l'école d'Alexandrie*, Paris, 1846, vol. 1, p. 585.

(24) *Enn.* VI, 9, 4 (532). Sassen, t. a. p. p. 187.

(25) Zeer juist merkt Drews op (t. a. p. S. 281), dat Plotinus er zich geen reenschap van geeft, hoe voor de individueele ziel genieten nog mogelijk is, wanneer zij om tot God te komen alle vermogen vaarwel heeft gezegd, en haar eigen persoonlijkheid geheel in de Godheid heeft uitgestort. Of wel het Ik bestaat niet meer als zoodanig, en is God geworden, maar kan dan ook zelf niet meer genieten, ófwel het smaakt nog eenige zaligheid, heeft dus een eigen bestaan, en moet derhalve volgens Plotinus' princiepen van de Godsvereeniging zijn uitgesloten. Ook hier ligt een tegenspraak, die onoplosbaar blijkt.

moge mysterie zijn, in zooverre het natuurlijk verstand het ons niet kan ontdekken — Paulus noemt 't uitdrukkelijk *μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ* (26) — maar 't wordt dan toch door de openbaring wezenlijk object van kennis (27).

Vooreerst is daarmee alle agnosticisme in de mystiek principieel verworpen. De christelijke mysticus WEET, door openbaring, omrent God en zijn verhouding tot Hem, zekere waarheden, waarop hij in alle omstandigheden met volle zekerheid, kan en moet vertrouwen. De mysticus deelt die kennis met iederen christen geloovige, en zoo hij eenerzijds mag hopen, die ooit door eigen ervaring te verdiepen en te verbreeden, anderzijds heeft hij ze vóór zich liggen, als objectief uitgangspunt van zijn bespiegelingen.

De christen mysticus weet ook, dat « alle goede gave en alle volmaakte gift van boven is » (28), dat het beschouwende leven de hoogste ontplooiing is van den staat van genade, waartoe hij boven de vermogens en de eischen zijner natuur door Gods gunst en vrije, onverdiende gave geroepen is. Heel zijn bovennatuurlijk leven, van het eerste begin tot de hoogste graden van beschouwing, is hem door God geschonken. De groote verborgenheden, die zich in zijn ziel voltrekken, zijn de bijzondere werkingen van de gaven van den Geest Gods, die hem als blijvende hoedanigheden te zamen met het eerste begin van het hooger leven zijn ingestort (29). Hij moge al met de genade hebben meegewerkt, en zoo mogen hem verdere genaden zijn verieënd, die hem zouden zijn onthouden, als hij eenig beletsel daaraan gesteld had, die eigen werking mag niet worden aangezien als werkelijke causale factor voor de hogere gunsten, omdat hem die hoogstens weer door vrije goddelijke beschikking als loon voor zijn werken zijn beloofd. Hij heeft de mystische bespiegeling aan God, niet aan zich zelf te danken. Zijn mystisch leven is heteronoom.

De christelijke mystiek is door den inhoud der openbaring een echte Christus-mystiek. Zooals de historische figuur van den Christus in het middelpunt staat van de christelijke geloofsovertuiging, zoo ook in dat van het mystieke leven. Zelfs voor Augustinus, die in zoo diepe bewondering stond voor hetgeen de Neoplatonici hem hadden geleerd, was 't duidelijk, dat zij den weg tot God misten, die Christus is. En daartegenover was hij zich bewust van eigen bezit : *scientia nostra Christus est, sapientia quoque nostra idem Christus est* » (30).

Het geliefkoosde « in Christus » van Paulus, in zijn brief aan de Galaten gesteld tot beginsel van Christelijk leven (31), en op zoo talloze plaatsen in zijn brieven herhaald, is genoemd de sleutel tot de gansche paulinische theologie. 't Is ook een bijzonder vruchtbare gedachte voor de heele christelijke mystiek. Zij vindt haar grond in de gelijkenis van den wijnstok en de ranken, door Jesus op den vooravond van zijn lijden aan zijn

(26) Eph., I, 19.

(27) Vgl. J. Zahn, Einführung in die christliche Mystik. Paderborn, 1918, S. 7.

(28) Jac. I, 17.

(29) Vgl. Jos. van Wely. O. P. Katholieke mystiek. Beiaard, jg. VII, dl. 2 (1922). blz. 5-26

(30) Augustinus De Trinitate, XIII, 24. Ed. Maur. Bassani, MDCCXCVII, t. XI, c. 236.

(31) *Vivo autem, jam non ego, vivit veto in me Christus.* Gal. II, 0.

leerlingen voorgehouden (32). Christus in den christen, en de christen in Hem. Die gemeenschap is niet een zich-één-denken in wil en wenschen met de historische persoonlijkheid van Jesus in het verleden, maar beteekent een voortdurend en levend contact in het heden. Jesus is niet alleen in zijn menscheit een ideaal van heiligheid, dat iederen christen bij eigen volmaking ter navolging ter oogen staat, maar ook groeit de innigheid van het godsdienstig en geestelijk leven met het bewustzijn van Jesus' mystieke tegenwoordigheid. Volgens de leer van Paulus immers, in zoo zinnijke beeldspraak in zijn brief aan de Corinthiers vertolkt (33), is het leven van Jesus op aarde bij zijn hemelvaart niet geëindigd, maar leeft de historische, godmenschelijke Jesus op een andere wijze voort in de gemeenschap zijner geloovigen als in een mystiek lichaam, waarvan Hij het hoofd is en zij de ledematen. Er bestaat dus een organische levensverbinding tusschen Christus en zijn volgelingen, die door de bezieling van Gods geest de bron is van alle bovennatuurlijk leven, dus ook van alle mystiek.

Dit heeft voor den wezenlijken aard van het mystieke leven een dubbel gevolg. Op de eerste plaats voert de weg van de christelijken mysticus tot God hem niet in een zelfgerechtigde afzondering of vereenzaming, maar blijft hij zich, juist door het organische verband met Christus, ook één voelen met de andere lidmaten van diens mystiek lichaam. En vervolgens dienen hem ook in zijn opgang tot de hoogste vereeniging met God als onontbeerlijke middelen de zichtbare teekenen dier gemeenschap, de sacramenten, bijzonder de Eucharistie (34).

De christelijke mystiek vertoont dan ook een objectieve eenheid in de verscheidenheid van gaven, door de eene goddelijke genade, die ze bewerkt (35).

En, wat meer zegt, voor den christelijken mysticus is ook in de ijste luchten van de mystieke beschouwing niet de eigen subjectieve ervaring hoogste norm van zekerheid in kennen en beminnen, maar de objectief gegeven waarheid van de kerkelijke leer. Die ervaring is hem geen voldoende waarborg, dat alle kennis in de vereeniging met God opgedaan, zuivere waarheid, en alle liefde, daar ontvlamd, zuivere christelijke charitas is. De menschelijke natuur, die in alle mystisch beleven ook blijft werken, is immers ook in haar hoogste volmaking nog altijd feilbaar. Al meent hij dus door eigen onderzanding nog zoo veel omtrent de Godheid te hebben geleerd, al meent hij de stem van God zelf of van zijn heiligen nog zoo duidelijk in zich te hebben vernomen, of in extases of visioenen nog zulke wonderlijke openbaringen te hebben beleefd, hij weet, dat hij dan alleen die als richtsnoer van denken en

(32) Jo. XV, 1-7.

(33) I Cor., XII, 12, vgl.

(34) Vgl. M. Grabmann. *Wesen und Grundlagen der katholischen Mystik*. München, 1922. S. 63. P. Pourrat. *La spiritualité chrétienne*. Paris, 1919, vol. I, p. 88-89.

(35) *Divisiones vero gratiarum sunt, idem autem spiritus : et divisiones ministrarionum sunt, idem autem dominus : et divisiones operationum sunt, idem vero Deus qui operatur omnia in omnibus.* I Cor. XII, 4-6. *Hoc autem omnia operatur unus atque idem spiritus, dividens singulis prout vult.* ibd. 11.

doen mag aanvaarden, wanneer hun inhoud overeenstemt met de algemeen geopenbaarde waarheid (36), en « voldoet aan alle verlangens en normen, door God daaromtrent kenbaar gemaakt » (37).

Zoo is hem de organische eenheid van Christus' mystiek lichaam niet alleen de bron voor den rijksten overvloed van eigen geestelijk leven, maar ook de zekerste steun bij de bepaling van de waarde van zijn mystieke ervaringen.

Volgens de principes der christelijke mystiek is dan ook de studie van den openbaringsinhoud in plaats van hinderlijk, eerder bevorderlijk voor het mystieke leven, waar de aldus verkregen kennis eenerzijds den mysticus te meer behoedt voor subjectieve opvattingen en dwalingen, die zoo licht uit de beschouwing voortkomen, anderzijds ook positief hem helpt tot het inzicht in de goddelijke dingen, die het beschouwend leven beoogt (38).

Dat is wederom een wezenlijk kenmerk van de christelijke mystiek, dat bij haar geen sprake is van een vaarwel zeggen aan alle kennis en alle verstandelijk vermogen, maar dat zij de rechten van de rede leert erkennen, en dat haar doel is, juist die onder leiding der openbaring tot hoogste volmaking op te voeren door verdieping van kennis en inzicht door eigen geestelijke ervaring in de geopenbaarde waarheden. Zelfs de mystische schrijvers van de middeleeuwen, die in navolging van Augustinus in den mystieken toestand aan de volmaking van den wil in het genieten de eerste plaats toekennen, zooals Anselmus, Bonaventura, Hugo van St. Victor, gaan toch nooit zoover, dat ze de werkzaamheid van het verstand geheel daarbij uitschakelen.

Door het objectieve fundament van alle mystiek in de kerkelijke leer wordt daarbij het geheel opgaan van het mystieke leven in louter subjectiviteit wel verhinderd, maar het laat toch verder ieders individuele persoonlijkheid geheel vrij, zoodat de genade de natuur op velerlei verschillende wijzen in Christus kan vervolmaken (39). De natuurlijke aanleg wordt in bijzondere instincten door den goddelijken Geest verlicht en verwarmd, ontvlamd en gedreven, gedrongen en opgenomen. Door de goddelijke gave der Wijsheid wordt het natuurlijk kenvermogen tot schouwen ontvankelijk.

De beide samenwerkende factoren, natuur en genade, maken de psychologie van het mystische leven zeer ingewikkeld. De menschelijke geest beleeft er zijn hoogste activiteit, en is in scherpste concentratie op zijn onderwerp gericht, maar dat alles heeft hij naast eigen kracht te danken aan den steun van de genade, die met hem samen, in volkomen harmonie, tot eenzelfde gevolg bijdraagt.

Doordat nu juist de werking der natuurlijke krachten niet wordt opgeheven, blijft het intellectuele element in de christelijke mystiek niet een

(36) *Nemo in spiritu loquens dicit anathema Jesu. Et nemo potest dicere Dominus Jesus, nisi in spiritu sancto.* I Cor. XII, 3. *Licet nos aut angelus de coelo evangelizet vobis praeterquam quod evangelizavimus vobis, anathema sit.* Gal. 1, 8. Vgl. hierbij het aannemende werkje van E. Krebs, *Grundfragen der kirchlichen Mystik.* Freiburg i/Br. 1921, vooral blz. 21 vlg.

(37) van Wely, t. a. p. blz. 6.

(38) Thomas Aquinas. *S. Theol.* II-II, 188, 5. Vgl. Zahn, t. a. p. S. 75.

(39) Vgl. Col. I, 28.

zuiver theoretische schoolkennis, maar gaat ermee samen een sterke ontwikkeling van wil en gevoel, zoodat het beleefd wordt als in heel persoonlijke relatie tot de beschouwende ziel, wier affect 't door liefde en genade opheft tot hooger bezit van bewondering en ontzag (41). Zonder die hoog opslaande vlammen van de liefde Gods zou de ziel nooit zoo diep in Gods ondoorgrondelijkheden hebben kunnen doordringen, gesloten al ze zijn,

agli occhi di ciascuno il cui ingegno
nella fiamma d'amor non è adulto (41).

Tusschen die liefde en die kennis bestaat een wisselwerking; als de gloed der liefde onder invloed der genade een zekere verwantschap geeft met het goddelijke (42), en ons daardoor geschikt maakt, dat zuiverder te zien, elke vermeerdering van weten geeft ook grond tot vuriger liefde (43). En de ziel moge door die hoogere kennis ook te meer Gods onmetelijkheid, dus onbegrijpelijkheid gewaar worden, juist het levendig besef daarvan dringt tot een heftig verlangen om des te meer voortgang te maken naar het doel, dat is : Hem te schouwen van aangezicht tot aangezicht. Want het leven van vereeniging met God op aarde is toch nooit meer dan een beginnende toestand van den paradijsstaat, waar immers alle belemmeringen van het aardse leven zullen verdwenen zijn, en we God zullen zien, niet meer in speculo et enigmatè, maar facie ad faciem (44). Er is dan ook iets teleologisch in de christelijke mystiek, een altijd hooger willen klimmen, een altijd inniger zich willen vereenigen, dat zijn volmaking slechts vinden zal in de eindelijke rust van het vaderland. Vanzelf is dus de passiviteit der plotinische rust in God zonder bewustzijn of verlangens haar vreemd.

Moest Plotinus door zijn anti-intellectualisme de extase als volkomen buiten-werking-stellen van alle verstandelijke vermogens voor de vereeniging met God noodzakelijk achten, het Christendom legt op het gewicht der extase, zelfs als louter uitschakeling van het zinnelijk kenvermogen alleen (45), lang niet zoo grooten nadruk. Met geen enkelen graad van beschouwing is die extase noodzakelijk verbonden (46). Volgens Joret is zij eerder aan te zien als een crisis, die het mystische leven heeft door te maken, eer 't tot volle rijpheid is uitgegroeid (47). Het niet-werken der zinnen als beperking van het bewustzijnsveld, is in de extase niet primair, maar is het natuurlijk gevolg van de bovennatuurlijke hoogspanning in de ziel en van de uiterste concentratie van alle vermogens op de schouwende kennis (48).

(40) Vgl. M. Grabmann. Die Geschichte der scholastischen Methode, II, Freiburg i/Br. 1911, S. 97.

(41) Dante, Par. VII, 59-60.

(42) Vgl. Zahn, t. a. p. S. 282.

(43) Thomas Aq. S. Theol. II-II, 45, 2

(44) Ibid. I-II, 69, 2 ad 3.

(45) Vgl. Krebs. t. a. p. S. 232.

(46) Zahn, t. a. p. S. 515-516.

(47) D. Joret. L'extase. La vie spirituelle, t. II, n. 2, p. 98.

(48) Les puissances de l'homme sont limitées. Son âme perd en activité sensible et en mouvement corporel ce qu'elle doit donner à l'union divine. Ibid. p. 90.

Ook bij allen invloed van de genade blijft toch de ziel in de beschouwing actief, het verstand in het kennen, en de wil in het beminnen en het verlangen naar het eeuwig einddoel. Die verhoogde werking heeft echter ook naar effect naar buiten. De wil, die in langdurige oefening van zelfbedwang en versterving zich heeft gevormd, en wiens motieven in het vuur der goddelijke liefde geheel gezuiverd zijn, trekt zich niet terug in een transcendent egoïsme, maar wordt vruchtbaar tot groote daden van deugd.

Het leven van vereeniging kan zoo de inspiratie geven tot de hoogste activiteit, zoodat het werkende en het beschouwende leven elkaar niet noodzakelijk uitsluiten. Bernardus en Catharina van Siena en Teresia zijn er klasieke voorbeelden van, en Paulus, de geweldige extaticus, die meer dan iemand den geest in zich gevoeld heeft, tot hij niet meer wist, of zijn lichaam zelfs nog met hem was (49), heeft 't door een leven van apostolaat in de nuchtere werkelijkheid van het dagelijksch gebeuren bewezen. 't Is ook immers juist na het verhaal aan de Corinthieërs van zijn geestesvervoering, dat hij het bewustzijn herdenkt van zijn zwakheid, die door Gods genade tot daden zal rijpen van groote kracht.

Zoo brengen de principen der neoplatoonsche mystiek den mensch in zijn hoogsten staat tot steriliteit, die van het Christendom maken hem vruchtbaar.

Zoals we boven reeds zeiden, loopen ook op den weg der *ascese* de neoplatoonsche en christelijke beginselen verre uiteen. Voor beide is de weg der zuivering een noodzakelijke voorbereiding tot de vereeniging met God, maar metaphysische en ethische principen doen tenminste de **theorie** van het ascetisch leven bij beide uiterst verschillend zijn.

In de neoplatoonsche ethiek speelt een dualistische opvatting door, die weinig overeenkomt met de theorie omtrent den oorsprong der materie. Wij zagen boven reeds, hoe Plotinus, in tegenstelling met Manicheers en Gnostieken ook de materie in laatste instantie uit God laat voortvloeien. Om dien oorsprong diende hij ze dus in zekere mate te waardeeren. Maar hetzij hij de consequentie van zijn monisme niet genoeg heeft doorgedacht, hetzij hij anderzijdsch in de ethica aan het platoonsche dualisme heeft willen vasthouden, zeker is 't, dat hij 't daar tot een harmonie tusschen die beide niet heeft kunnen brengen. Ook voor hem, zoo goed als voor elken dualist, is de materie de bron van alle kwaad, en in alle dingen het element van onvolmaaktheid. Daar hij immers de materie als een *μη όν* beschouwt, is niets positiefs daarvan te verwachten, en is het kwade, in metaphysischen zin, eerder een zijnsgebrek dan werkelijke ethische verdorvenheid. Dit geldt ook voor den mensch, die onvolmaakt is, in zoover hij iets stoffelijks met zich draagt, het lichaam. Dat lichaam is ook geen deel van de menschelijke zelfstandigheid : de ziel maakt 's menschen wezen uit, en het lichaam is daarmee slechts per accidens verbonden. Op den weg des levens kan het lichaam den mensch geen steun of hulp bieden ten goede. Het draagt ook niet mede de verantwoordelijkheid voor het zedelijk handelen : want tegenover de ziel,

(49) II Cor. XXII, 2-4.

die alleen ethisch subject is, vormt 't noodzakelijk een voortdurend element van tegenwerking.

Wil de mensch dus zijn doel bereiken, wil hij vooral reeds in dit leven komen tot de zalige vereeniging met de Godheid, dan moet hij zich zelf zijn, terugkeeren tot de zuiverheid van het eigen ik, van de tegenwerking van het lichaam zich bevrijden. In dit ideaal van zuivere geestelijkheid zonder lichaam toont Plotinus zich weer volop gevormd in de traditie van het grieksche denken.

Hoe moet die *κλίσεις* bij Plotinus nu worden opgevat? Is zij een innerlijke wilsonthechting van de aantrekkelijkheden van de stof, of een louter uiterlijke, materiele scheiding van stof en geest? Van een psychologie van den wil is in Plotinus' werken nauwelijks een spoor te vinden. Hij kan zich trouwens ook, gelijk we zagen, geen rekenschap geven van de autonomie van den menschelijken wil in de algemeene noodzakelijkheid van het wereldgebeuren. Zelf-vorming, zelf-verbetering, zelf-vervolmaking van den wil is hem onbekend. En zodoende kan voor hem de zuivering niets anders zijn dan een uiterlijke scheiding. « Ce qui distingue les êtres, en effet, zegt Souilhé (50), c'est la différence, l'ετερότης, qui s'ajoute à chaque être comme la partie s'ajoute à la partie. Et tout degré d'être est marqué d'une nouvelle addition. La descente se traduit ainsi par un progrès dans la multiplicité. Il n'y a donc pas unité essentielle en eux, mais chacun peut être considéré comme un ensemble de formes ou de différences superposées. Dès lors, la *κλίσεις* est possible qui est un retranchement de ces différences ». Men kan ze dus met Heinemann (51) noemen: « eine Loslösung im wörtlichen Sinne. Die in die Materie und den Leib verstrickte Seele muss von dieser Umklammerung befreit werden ». We hebben immers ook al gezien, hoe heel de weg tot God is een afwerpen, eerst van den zinnelijken mensch, dan van de ziel en haar vermogens, eindelijk zelfs van den geest, tot de mensch, ontdaan van alle verscheidenheid, gelijk geworden is aan het Eéne. Op dezelfde wijze heeft men zich het geleidelijk voortgaan op den weg der ascese naar Plotinus' leer voor te stellen als een afwerpen, stuk voor stuk, van alle hartstochten, alle genegenheden, alle verlangens, die de ziel door het lichaam binden aan de veelheid der dingen van buiten. Langzaam aan worden alle banden verbroken, en wordt de ziel tot de zuiverder eenheid van haar eigen ik teruggebracht. Het lichaam trok haar naar buiten, nu richt zij zich enkel meer naar binnen.

Maar ook bij dit werk van zuivering is eigenlijk geen vrije, zelfbeschikkende activiteit van den wil in 't spel. Want volgens 't determinisme van Plotinus' ethica is dat alles een kwestie van verlichting en inzicht, waarbij de wil door de kennis van het goede van zelf tot het nastreven daarvan is bepaald. Het verwerven van klare begrippen omtrent materie en ziel en leven is dus het geheele geheim der ascese.

(50) J. Souilhé. La mystique de Plotin. Rev. d'ascét. et de myst. III, (1921-1922), p. 189.

(51) Fritz Heinemann. Plotin. Leipzig, 1921, S. 295.

Zoo heeft de neoplatoonsche asceet uit te gaan van een gevoel van wantrouwen, niet zoozeer tegen zichzelf in het bewustzijn van de zwakte van eigen wil, dan wel tegen de wereld en al wat buiten hem is, en wat hem door het lichaam beïnvloedt. Hij moet zich terugtrekken in een « splendid isolation », hij zoekt, zegt Voszler (52), met alle platonici « nicht den Triumph über die Welt, sondern den Ausgang aus der Welt ». Zijn werk is dus geen vorming van innerlijkheid, maar een verwerping van uiterlijkheid, het resultaat is negatief, niet positief.

Ook het Christendom kent de tegenstelling in den mensch van ziel en lichaam. Er zijn in het menschelijk samenstel twee tegenstrijdige beginselen, die Paulus noemt de wet van de ledematen, en de wet van den geest (53). De eene drijft den mensch tot het kwade, de andere spoort hem onophoudelijk aan tot het goede. Het vleesch begeert tegen den geest, en de geest tegen het vleesch (54).

Die strijd is een gevolg van de erfzonde. Door den zondeval is de harmonie verstoord, die in den staat der oorspronkelijke gerechtigheid bestond tusschen lichaam en ziel, en deze kan alleen hersteld worden, doordat de ziel door de moeitevolle oefening der versterving de heerschappij over het lichaam in handen neemt.

Maar met erkenning van den tweeslachtigen aard van 's menschen natuur blijft het Christendom toch ver van het platoonsche dualisme. Even goed als de ziel is het lichaam door God geschapen, heeft 't zijn eigen natuurlijke goedheid, en is 't bestemd om mede te dienen tot verwezenlijking van het doel der schepping (55). Het lichaam is evenzeer een wezenlijk bestanddeel van de menschelijke zelfstandigheid, het is met de ziel daarenboven verbonden door « un lien de solidarité morale », het moet onder leiding der ziel positief medewerken om den mensch tot zijn doel te brengen, het moet voor hem zijn een middel tot verdienste en heiliging (56).

Is dus voor 't Christendom evenzeer als voor 't Neoplatonisme het leven een strijd, die strijd bestaat niet in het AFwerpen van alle stoffelijkheid, maar in het ONDERwerpen van de stof aan de hoogere doeleinden van den geest. Doel van de ascese blijft de positieve vorming van den wil tot velerlei deugden, waartoe het lichaam onder zijn bestuur mede moet dienen. Het negatieve gedeelte, het uitroeien der ondeugden is daartoe middel, in zooverre 't den wil helpt zich innerlijk onafhankelijk te maken van alle overheersching van het lichaam en zelf daarover het bevel te nemen. Bij de wezenlijke scheiding van ethos en intellect is dit alleen ten koste van langdurige inspanning te bereiken.

Ook in de ascese blijft altijd gehandhaafd de doelstelling op de eeuwige zaligheid. En zoo licht wordt tegenover het verhoopte verblijf van geluk het

(52) Karl Voszler. Die göttliche Komödie. Heidelberg, 1907, Bd. I, S. 86.

(53) Rom. VII, 23.

(54) Gal. V, 17.

(55) Pourrat. t. a. p. I, 101.

(56) Ibid. 107.

leven op aarde als in een dal van tranen, vol ellende en beproevingen, des te bitterder afgeschilderd. Maar altijd toch blijft ook dit kwaad een relatief goed, in zoover 't den mensch kan brengen tot de blijvende genieting van het hoogste goed.

Iets heel eigens heeft de christelijke ascese in de navolging van Christus. De historische persoon van Jesus, in zijn menschheid ons gelijk geworden, wordt voor alle vorming van deugd ten voorbeeld gesteld. Augustinus houdt zelfs die navolging voor zoo noodzakelijk, dat hij er een der motieven in ziet voor de menschwording van God den Zoon (57). Daarbij is nog de H. Maagd Maria en andere heiligen bij den dagelijkschen strijd den christen tot voorbeeld.

Eindelijk kent de christelijke ascese een onschatbaar middel tot vooruitgang in het gebed. De heteronomie van de christelijke mystiek doet ook de voorbereiding daarvan in den weg der zuivering aan de samenwerking van natuur en genade toeschrijven. En die genade als hulp wordt verkregen door het gebed. Ook dat gebed is voor het Christendom wederom van geheel andere beteekenis als voor het Neoplatonisme. Terwijl 't volgens Plotinus in de eenheid van alle zijn in en door de Godheid hoogstens een organische werking kan hebben (58), beschouwt het Christendom het als een direct beroep op Gods almacht en soevereine oorzakelijkheid.

Wanneer we dus ten slotte de balans van gelijkheid en onderscheid tusschen de neoplatoonse en christelijke mystiek opmaken, dan blijken de veelvuldige verschillen verre de overeenkomst te overwegen. Vele factoren zullen moeten samenwerken om die beide toch bijeen te brengen, en het Neoplatonisme werkelijk tot voorbeeld te doen zijn voor de christelijke mystiek. Doch daarover heb ik heden hier niet te spreken. Ik heb gezegd.

Rolduc.

Dr. Ferd. SASSEN.

(57) Augustinus. De utilitate credendi. n. 33. Edit. Maur. Vol. X., Bassani MDCCXCVII, c. 79

(58) Zeller, t. a. p. S. 681-683. Enn. IV, 4, 40-42 (254-256).

Het Godsdienstig Kommunisme.

I. — Kommunisme en Godsdienst in het algemeen.

« De synthesis van het christendom en het socialisme, schrijft Joh. Plenge, dat is de onvermijdelijke taak van onzen tijd en ongetwijfeld een der grootste gebeurtenissen in de geschiedenis der Europeesche menschheid » (1). En waarlijk, het is niet van belang ontbloot de godsdienstige strooming in het socialisme na te gaan, nu dat van kommunistische zijde, vooral door intellectueelen, eene toenadering gezocht wordt tusschen Godsdienst en Kommunisme.

(1) Zur Vertiefung des Sozialismus, bl. 219, Leipzig 1919.

De verhouding immers tusschen Godsdienst en Kommunisme is niet enkel historisch, in zooverre kommunistische stelsels werden verdedigd op grond van godsdienstige beschouwingen. Deze verhouding is ook niet zuiver politiek, in zooverre de socialistische leiders hunne propaganda met christene beginselen staven. Doch, wij meenen dat deze verhouding hare diepere oorzaak vind in de logische en psychologische structuur der kommunistische idealen.

De overtuiging dat het kommunisme in innig verband staat met het Godsdienstige wordt steeds klaarder en algemeener. Zoo meent de socioloog Tönnies (2) dat de Godsdienstige socialistische gedachten hunnen oorsprong vinden in de behoeften van het Proletariaat, in het idealisme eener Elite der burgerklas en in het opleven van het godsdienstig denken. De moderne reformisten vooral hechten veel belang aan het godsdienstvraagstuk in het socialisme.

Ik heb ondervonden, zoo schrijft de socialist Hans Muller (3), dat op het gebied der sociale beweging de godsdienstige krachten onmisbaar zijn voor het opbouwen der socialistische Volkshuishouding. Godsdienst en Socialisme, bemerkt insgelijks Aug. Bleier (4) hooren onvoorwaardelijk samen. Echte godsdienst is socialisme, d. w. z. strijd tegen het Kapitalisme, tegen de knechting van den mensch door het geld, honger naar menselijkheid, levensgemeenschap van vrije menschen, wederzijdsch vertrouwen, solidariteit, verbroedering aller menschen van goeden wil ».

Met eene gelijke beslistheid verklaart de socialist Allwohn (5) : « Het streven naar eene nieuwe kultuurperiode is onbetwistbaar verbonden, met een verlangen naar meer godsdienstigheid. Deze zal van christen aard wezen. Het christendom immers blijft, als revolutionnaire macht, eeuwig nieuw in het geestesleven der menschheid ».

Dit verlangen naar meer godsdienstigheid gaat heden uit van het socialisme, welke daarin zoekt de verwezenlijking zijner idealen van solidariteit en liefde, welke den weg zijn tot God. Het geluk des menschen bestaat in het offeren van zich zelf aan de gemeenschap. Zoo zien wij in het socialisme en vooral in de Duitsche socialistische jeugdbeweging een strijd ontstaan tegen het intellectualisme en het materialisme, waarbij het ethische sterk op den voorgrond treedt, als overgang tot het christendom, tot het Evangelie van Christus.

Als Kerstgeschenk bracht de socialistische « Rheinische Zeitung » door de hand van G. Fritze (6) volgende beschouwingen aan de roode arbeidersmassa : « Jezus verloochent de egoïstische wereld. Jezus beteekent een radikalen ommekeer in het leven. Hem begrijpen en met Hem in voeling komen beteekent den oorlog verklaren aan genot en zelfzucht, aan alle duivels die ons willen in hunne netten vangen. Met een woord : Christus begrijpen, be-

(2) Ethik und Socialismus in het Archiv f. Soz. Wiss. XXVI, 1908.

(3) Das religiöse moment in der Sozialistischen Bewegung. Soz. Mon. XVI, 1910.

(4) Bemerkunge über das Verhältnis des Sozialismus zur Religion. Soz. Mond., bl. 17, H. 5, 1922.

(5) Merz Georg. Religiöse Ansätze im modernen Sozialismus, bl. 16. München, 1919.

(6) Cf. Wir wollen nach Dir Blicken, 24 Dec. 1921, Köln.

duidt, dat men het ernstig opneemt met broederliefde met waarheid en onbaatzuchtig hulpbetoon. Dit zijn alle werkelijkheden, die het socialisme moeten hernieuwen tot eene theorie van de daad ».

Op zijne beurt zegt G. Rittelmayer (7) : « Men heeft het volk bedorven. Het moet den weg zijner ziel terugvinden. Het voorbeeld van Christus die den Bekoorder d. w. z. het materialisme nederwerpt, dat is de redding voor het volk. En zoo de arbeiders onverdragelijk vinden, dat de winsten der onderneming alleen toevloeien in de brandkasten der Kapitalisten daar spreekt gedeeltelijk door hunne klacht, het Evangeliewoord van dezen, die de armen ten minste zoo lief had als de rijken ».

De socialisten zegt insgelijks C. Fries (8) begaan een ongehoorden misstap zoo zij koel het godsdienstvraagstuk voorbijgaan. Zij hebben alle redenen om eene toenadering met den Godsdienst te zoeken. Doch er moet een onderscheid gemaakt worden tusschen de Kerk en Jezus. Zonder de zegensrijke werkingen der Christus Kerk te betwisten, moeten wij terug tot den Stichter van den Godsdienst. De socialisten hebben dan ook vooral behoefte aan eene ernstige beschouwing der persoonlijkheid van Jezus. Alleen moet Jezus ontdaan worden van de kerkelijke hiërarchie om Hem terug te geven aan degenen die Hij kwam verlossen. De arbeiders moeten terug tot Dezen die men Hun heeft ontstolen. In dit teeken ligt de Triomf ».

Kan een innerlijk Golgotha, eene kruisiging der ziel, een afsterven van den nog halfverdierlijkten mensch ons een uiterlijk Golgotha afwenden ? Dat is de groote godsdienstige vraag van onzen tijd ! De Kerk moet tegenwoordig meer dan ooit sociaal zijn en strijden tot het inrichten eener nieuwe sociale wereld door gerechtigheid en Liefde, zoo zij dit verlost is hare kracht uitgestorven (9).

Deze godsdienstige strooming van het moderne kommunisme uit zielsbehoefte en nood der tijden geboren vindt insgelijks haren uitleg in het nauw verband, dat bestaat tusschen Kommunisme en Godsdienst.

Het Kommunisme ziet immers, in de gemeenschap, het regelend beginsel van het gansche kultuurleven. De enkeling wordt enkel beschouwd als een onderdeel van den socialen bouw, als een wezen, dat ondergeschikt zich onderwerpen moet aan de belangen der gemeenschap. Dit nu, kan niet geschieden door dwang of natuurlijke neiging, maar alleen door den Godsdienstigen invloed der gemeenschapsidee, welke den enkeling tot overgave aan de gemeenschap dwingt. Zoo wij immers het begrip Godsdienst beschouwen als de uitdrukking der betrekkingen tusschen den mensch en een overheerschend oppermachtig wezen, als het bewustzijn eener macht waaraan de mensch zich onderwerpt, dan is het verwantschap tusschen Godsdienst en Kommunisme best te begrijpen. De gemeenschap is hier immers niets anders, dan de ordening waarbij het individu in ondergeschikte, concrete afhankelijkheid van het geheel wordt gesteld. Deze verhouding tusschen Kommunisme

(7) Zur innersten Politik, bl. 22-106. München 1919.

(8) Cf. Sozialismus und Jezus, Soz. Mon. Heft 18-19. Bl. 816-18. 1921.

(9) Cf. P. Kampfmeyer, Religion, Kirche und Sozialismus. Soz. Mon. Bl. 342-43. Heft 9. 1922

en Godsdiensl wordt nog klaarder, zoo wij het Kommunisme als wereldbeschouwing beoordeelen. Het Kommunisme treedt in zijne methoden dogmatisch op en en eischt van zijne volgelingen blind geloof aan de waarheid zijner stellingen. Wat den inhoud der leer zelf aangaat, theoretisch steunt het Kommunisme veelal op pantheistische grondslagen, waardoor de ondergeschiktheid van den enkeling aan het gansch, de toewijding aan de gemeenschap als een liefdegebod wordt geëischt, terwijl van praktisch standpunt uit, het kommunisme uitgaat van de feitelijke wanverhouding tusschen deugd en geluk, om de verlossing van het volk, door een nieuwe sociale Inrichting te bewerken.

Deze godsdienstige gedachten nu van afhankelijkheid, van liefde en verlossing vinden wij hoofdzakelijk terug in de christen-pantheistische strekking van de jongsocialistische beweging alsook in het christen-godsdienstige of het filosofisch Godsdienslge Chialisme of Adventisme.

II. — De Christen-pantheistische Strekking.

Afgezien van de socialisten welke eene christen levensopvatting als grondslag hunner gedachten aannemen, pogen vele moderne socialisten de aantrekkingskracht van het Evangelie met pantheistische beschouwingen te vereenigen. Zoo beweren zij te voldoen aan de diepste behoeften van het menschenwezen alsook aan de eischen eener pantheistische wereldbeschouwing, waarvan het officieele socialisme nog is doordrongen.

Kenmerkend voor deze richting is de theorie van Dr Hoffmann, welke namelijk Jezus beschouwt als den meester van den Socialistischen Godsdiensl. Jezus is volgens Hem het godsdienstig Genie der wereld, welke zich kenmerkt door Zelfopoffering. Hij was immers groot door den wereldgeest, die in Hem leefde, en dien hij vertegenwoordigde. Daarom was uiterlijke Kultus Hem niets, de Liefde alles (10).

De Theoretische Godsdiensl-leer van Jezus. — Als bewuste uitdrukking van den wereldgeest, moest Jezus een groote liefde gevoelen voor de natuur.

a) In de vogelen des Hemels gevoelde hij den wil zijns vaders en in de leliën van het veld zag hij de leidende gedachte der wereld. Een monistisch gevoel leefde in de ziel van Jezus, en daarom besepte hij beter dan iemand de noodzakelijkheid der algemeene natuurwetten, doordrongen van eene eeuwige gedachte van het eene eenheidsgevoel : de Liefde. Daarom voelde Jezus in zich de wereld als een worden, een opgaan naar Liefde. En wie die liefde voor de natuur niet heeft, is dus geen volgeling van Jezus.

b) De Liefde nu op aarde ook onder de menschen verwezenlijken, dat was het hoogste doel van Jezus. Want Liefde is de heerschappij der groeiende Godheid. Als bewuste Utdrukking en geniale drager dezer Liefde, voelde Jezus zich een deel der goddelijke macht. Dezen God nu voelde Jezus niet als een persoonlijk wezen, maar als een wereldbeginsel, dat in alles leeft. Daarom waren hij en de Vader één.

Het ideaal van het aardse Godsrijk der Liefde in het menschenhart doen leven, dat was het eenige doel van Jezus werkzaamheid. Uit den mensch

(10) Cf. Jesus-Christus der Meister der Religion des Sozialismus, Rostock, 1921.

dus moet de Godheid groeien. Hoe reiner het hart hoe dichter het geluk van het nieuwe rijk Gods. Uiterlijke godsvrucht heeft geen waarde. Daarom is christendom naar Jezus voorbeeld een streven naar liefde, naar zielebindende gemeenschap, ten einde door liefde die in zich het al-wezen beleeft het rijk Gods op aarde te verwezenlijken.

a) **De praktische Godsdienstleer van Jezus.** — Jezus was de held van het ideaal der levende Godheid, die door hem sprak. Hij moest de liefde verwezenlijken, dat was de politiek zijns levens. Dit leven moest hij vervormen naar het christen ideaal, naar het ideaal der Liefde. Daarom noch Pharizeërs, noch Bezitters, welke hij als huichelaars betitelde en met vervloekingen uit den tempel wierp, kunnen of mogen de politieke heerschappij bezitten. Want zoolang uiterlijke waarden het leven beheerschen, blijft de wereld ver van het ideaal der Liefde. De wereld der ziel verruimen, de ontwikkeling der Godheid door de ontwikkeling der reine en liefdevolle ziel, dat is het doel der christen politiek, dat is socialisme.

b) Niet zoozeer op politiek dan wel op economisch gebied zien wij de liefdegedachte van Jezus naar vóór dringen. Niet de zonde is voor hem de oorzaak van alle kwaad, maar de economische toestanden zijn oorzaak der ellende in het menschenleven. Van daar zijn bedreiging : Wee u rijken ! Daarin ligt de wortel van het christendom. Zoon van een armen timmerman had hij beter dan iemand de uiterlijke armoede gevoeld, maar tevens den rijkdom der harten naar waarde geschat. Vandaar zijn strijd tegen de economische verhoudingen, zijn strijd tegen den rijkdom, tegen het Kapitalisme. Godsdienst nochtans is niet mogelijk zonder brood en daarom moet de Liefde ook brood schenken aan de behoeftigen. Godsdienst en leven zijn een in het christendom en wie, het leven doodt of belemmert doodt ook de liefde. Doch ook dezen die God en Mammon dienen, kunnen geen christen zijn. Want liefde is alleen mogelijk door bevrijding van rijkdom. Het socialisme nu wil die christen gedachten verwezenlijken, de geldzucht dooden door de gemeenschap van het economische goed te verdedigen. Het socialisme is de bevrijder der ziel, het socialisme is praktisch christendom. Alzoo, enkel deze, die strijdt voor de socialistische gemeenschap, als verwezenlijking der liefde, enkel deze die streeft naar onderwerping aan de gemeenschap, als uitdrukking der Godsidee.

Daaruit volgt, dat de arbeidsplicht, welke op allen weegt, alleen in de socialistische gemeenschap, in den geest van Jezus, kan geschieden. Daar is de arbeid een uitvloeisel van het innerlijke zieleleven. De arbeid dient niet meer den Mammon, maar staat in dienst van den evenmensch, arbeid wordt broedersdienst, broedervreugde, liefde. Lichamelijk en geestelijk arbeiden voor eene broederwereld, dat is christendom !

Christen is dan enkel, deze die lijk Jezus leeft als mensch en God. En zoo Jezus op de wereld zegepraalt, zoo overwint ook het socialisme, want het socialisme draagt in zich den Geest van Jezus. Dan wordt door liefde, uit het volk, Christus herboren !

Beoordeeling. Deze opvatting is in den grond de uitdrukking eener liberale theologie. Uitgaande van eene monistische opvatting der wereld, steunt zij de godsdienstgedachte op de afhankelijkheid van den mensch van eene pantheistische Godheid, waarvan de persoonlijkheid van Jezus enkel eene geniale uitdrukking is. Al de woorden en daden van Jezus worden dan ook uitgelegd in een pantheistischen zin, welke volkomen past in het kader der socialistische gedachte. Zoo zoekt de schrijver filosofisch en christenpositief de afhankelijkheid van den enkeling van God en van de gemeenschap godsdienstig te bevestigen en de hoogst zielbevredigende schoonheid van het Evangelie, aan het sociaal catholicisme te ontrooven, om overigens enkel aan die uitspraken en beginselen vast te houden, welke het misbruik van den privaten eigendom veroordeelen en de liefde beschouwen als een onderworpen medevoelen met de gemeenschap, volmaakte uitdrukking der Godheid, waarvan Jezus eene geniale uitdrukking is.

III. — De Chialistische Strekking.

a) Een der vormen van alle godsdienstig communisme is het Chiliasme. Het Chiliasme van christen standpunt uit, is het geloof aan de terugkomst van Christus den Verlosser, welke een duizendjarig rijk stichten zal voor de goeden en de geloovigen vooraleer ze in het rijk des Hemels op te voeren.

Het Chiliasme is van godsdienstigen aard, alhoewel niet specifiek van christen oorsprong en karakter.

Chilistische verwachtingen ontwaren wij reeds voor het opleven van het christendom bij de Joden, in het oude Griekenland, bij de Romeinen en zelfs bij de oude Germanen en Mexicanen.

Het Chiliasme vindt zijn oorsprong in het ethische en in het cosmologische.

Het zedelijke dualisme in den mensch verlangt eene beslissing. De ziel van den mensch voelt in zich een strijd tusschen het goede en het kwade, tusschen geluk en ongeluk. Zoo het kwade de bovenhand heeft, verlangt het verstand en vergt de wil een tegen-gewicht, eene rechtmatige vereffening. De mensch nu heeft het bewustzijn, dat hij den triomf van het goede over het kwade zelf niet bewerken kan, daarom verwacht hij een ingrijpen van het bovennatuurlijke in het natuurlijke, en hoopt hij een gelukkige beslissing van wege de Godheid in het verloop van het wereldgebeuren. Neemt daarbij in aanmerking de behoefte van den mensch om elke voorstelling realistisch te omkleeden, zoo staan wij onverwijld voor het drastische beeld van chilistische verwachtingen.

b) In zijn historische verschijning omvat het christen Chiliasme het geloof aan den terugkeer eener tijdelijke regeering van den Messias, gekenmerkt door eene theokratie van vrede en van vreugde. Dit Chiliasme beroept zich op een valschen uitleg der woorden van Christus en vooral der Openbaringen van Joannes. Vele Heilige Vaders zelf, zooals St-Justinus, Irenaeus, Tertullianus en anderen waren verdedigers van het Chiliasme. En alhoewel nu de eschatologie van Isaias en van Joannes Openbaringen in geestelijken zin door de Kerk algemeen worden aangenomen, toch zien wij door de geschie-

denis heen tot op onze dagen adventistische strekkingen opdagen, waarbij niet immer een bepaald jaartal wordt aangegeven, daar zelfs in het christen Chiliasme het getal duizend geen onveranderlijk getal is.

Volkpsychologisch heeft het Chiliasme, als Kommunisme, zijn oorsprong in de Sage van het gulden tijdperk, waar geen sociale misstanden zouden bestaan. In het oerchristendom wordt ook een kommunisme vooropgesteld als gevolg van Chiliastische verwachtingen. Onder de voorloopers dezer beweging noemen wij in de 13^e eeuw de apostelbroeders Segarellis en Dolcinos van het arme leven Jesu. Ook de Taborieten en de Boheemsche broeders vergen een kommunisme op grond van chiliastische gedachten. Vooral de Münster-herdoopers verdedigen een revolutionair Kommunisme met chiliastisch-escathologische en sociale strekkingen. Ook de Anabaptisten doen den droom van het duizendjarige rijk herleven in de 16^e eeuw. In den tijd van het rationalisme verliest het chiliasme zijn christen godsdienstig karakter. De Messias of Hemelkoning wordt hier het verstand, de rede. Het Chiliasme der Middeleeuwen was meer van ethischen aard, vervuld met godvruchtige verwachting, het Chiliasme der 18^e eeuw is meer intellectualistisch, meer subjectief met logische noodwendigheid.

Het is op de schouderen van dit filosofisch Chiliasme der 18^e eeuw, dat Marx en Engel door toedoen van Lessing, Fichte, Hegel, Saint-Simon en Weitling en anderen worden gedragen, terwijl in de laatste tijden een heropleven van meer christen Chiliasme valt te bespeuren.

A. — **Chiliastische strekkingen in het Marxisme.** — Het Godsdienstige Chiliasme spreekt van de stijgende heerschappij van het kwade ten nadeele van het goede, daarom moet een Verlosser komen. Zoo ook gaat het orthodoxe of het Bolsjewistische Marxisme uit van de gedachte van een Verlossings-Godsdienst op aarde. Steunende op de Volkpsychologie en uitgaande van Filosofische beschouwingen stelt het marxisme het rijk van het goede, tegenover het rijk van het kwade. Het rijk van het kwade, dat is de Kapitalistische maatschappij, het rijk van het goede, dat is de toekomstige communistische maatschappij. Naar het hegelsche schema heeft de ontwikkeling der menschheid aangevangen met eene periode van communisme, waar het kwade beginsel, de klassenstrijd niet gekend waren. Daarop volgt de Kapitalistische periode met het beginsel van het kwade, van het ongerechte; dat ontwikkelen moet in eene eindperiode van communisme.

Nu leven wij in de periode van het kwaad, in de periode van het Kapitalisme, naar den Bolsjewist Landauer (11) het beginsel van den Booze. De Kapitalisten, zegt Koch-Dieffenbach (12), hebben de menschen slecht gemaakt. De uitbuitende burgerij vertegenwoordigd het booze beginsel in de maatschappij.

Om dit onrecht in de Kapitalistische maatschappij, dat leeft in het bewustzijn van het volk, tastbaar voor oogen te stellen, toonen Marx en Lenin beurtelings, aan het volk zijn historische uitbuiting, onder vorm van slavernij, lijfeigenschap en salariaat. In het salariaat namelijk zien Marx, steunend op

(11) Cf. Aufruf zum Sozialismus, Berlin 1909. Bl. 8.

(12) Der Weg zum Bolsjevism. München, 1919. Bl. 10.

waardetheorie, een middel van uitbuiting en van onrechtvaardige Kapitaal-accumulatie.

Tegenover dezen ongerechten toestand stellen nu de marxisten en de Bolsjewisten de blijde boodschap der Verlossing, de belofte van het Komende Paradijs op aarde. Zoo spreken het Kommunistische Manifest en het Erfurter Programma van de komende bevrijding van het menschengeslacht, terwijl Trotzki in 1918 spreekt van de stichting van een paradijs op aarde.

In het christen Chiliasme nu, was Christus de Verlosser, in het materialistische Adventisme der Marxisten is de Verlosser het Proletariaat. Niet enkel het Kommunistische Manifest en het Erfurter Programma, ook Lenen (13) spreekt van de verlossing door de gemeenzame kracht van het volk, van arbeiders en boeren. Daar immers de kapitalisten het kwade vertegenwoordigen zoo hebben de arbeiders het recht ze uit te moorden. Vandaar de uitspraak van den Communist Deviné uit München tijdens de groote schaarschte van Melk : « De voorziening van melk komt alleen de kinderen des volks toe. De zuigelingen der burgerij hebben geen recht » (14).

De oorsprong der verlossingskracht welke hier het proletariaat wordt toegekend, komt niet van God, maar uit de natuurnoodwendige ontwikkeling der menschheid. De verlossingskracht is hier eene immanente kracht, welke leiden moet tot vernietiging van het Kapitalisme, door de dictatuur van het Proletariaat. De evolutie van Marx staat hier in tegenstelling met de chiliastische idee van een plots intreden der zegenrijke Katastrophe, welke het vredesrijk moet inhuldigen. Lenin integendeel spreekt van eene revolutionaire dictatuur, welke plots moet inzetten en met het verleden breken. Deze Dictatuur is eene overgangperiode tot het eigenlijke Kommunisme. De verwezenlijking van dit Paradijs op aarde wordt niet op eenen bepaalden tijd vastgesteld. Nochtans dit rijk van het goede komt. Want de natuurwet is onfeilbaar.

B. — Chiliastische strekkingen in het Christen socialisme. — Niet alleen Weitling die in 1842 steunend op de natuurwetten en op de liefdedet van het Evangelie, het christen Chiliasme der Herdoopers aanneemt en ons spreekt van den nieuwen Messias die met het zwaard de leer van den Eersten Messias zal komen verwezenlijken, maar ook in de heroplevende godsdienstige strooming van het hedendaagsche socialisme, ontwaren wij Chiliastische verwachtingen. Steunend op het Evangelie beschouwen de Godsdienstige socialisten insgelijks het Kapitalisme, het egoïstisch bezit van rijkdom als de bron van het kwaad. Want, zegt Dr Hoffmann (15) : « Het bezit is eene oorzaak van zondevoordenevenmensch en wie van rijkdom niet bevrijd is, kan geen christen zijn, omdat hij de liefde niet kan verwezenlijken, en niet kan medewerken tot uitbreiding van het rijk Gods op aarde ».

(13) Cf. Auf zum Kampf gegen den Hunger, Moskau. 1918. bl. 55.

(14) Cf. Gerlich Fr. Der Kommunismus als Lehre vom tausendjährigen Reich, München, 1920, bl. 31.

(15) Cf. op cit. Bl. 51.

Het rijk Gods op aarde, dat komen moet is het rijk der Liefde. De eeuwige wereldgedachte die Jezus geniaal vertegenwoordigde, moet op de aarde als Liefde zich verwezenlijken. Wel leefde God in Jezus, maar hij heerschte nog niet, doch komen zal hij in het toekomstige rijk, in het Liefderijk dat eenmaal op aarde zal gesticht worden. Jezus was niet de almachtige God van heden, maar de wereldgedachte, die in hem streed met den Booze over wien hij zegepralen zou, zoodat het beginsel van het goede in een nieuw aardsch rijk zegepralen moet (16). Het rijk Gods dat in den Hemel is d. w. z. in de wereldgedachte, moet verwezenlijkt, gesticht worden op aarde (17). De verlossende kracht, nu welke dit rijk van God moet verwezenlijken dat is de liefde van de armen, want rijkdom is naar Jezus' geest eene godsdienstige onmogelijkheid (18). Wanneer nu met dwingende natuurnoodwendigheid de Geest van Jezus zegepraalt, dan zegepraalt het Socialisme. De socialistische gemeenschap, dat is de toekomstige verwezenlijking van het rijk der Liefde. Uit het volk wordt Christus herboren (19). Door het volk wordt dus het Paradijs op aarde verwezenlijkt. Want, zoo zegt Dr Rittelmayer : « In de arbeidersbeweging, in het streven en groeien tot menscheijkheid steekt een stuk van het toekomstige rijk Christi op aarde ».

Steunend op de ontwikkelingsgedachte van Haeckel en Fichte, moet dus ook het Rijk Gods op aarde noodzakelijk komen. Hij verwerpt dus de bovennatuurlijke opvatting van het rijk Gods, waarbij de groeiende liefde uit het volk, naar het voorbeeld van Jezus, het kwade moet doen verdwijnen en het goede verwezenlijken in het toekomstige Paradijs der socialistische maatschappij.

* * *

Beide Chiliastische strekkingen, de eene met materialistische, de andere met zoogezegde christen schakeering, beantwoorden beiden op gepasten tijd aan de psychologie der massa's. Deze nu bestaat in het afhankelijkheidsgevoel van een ongerechten toestand, en in het verlangen naar verlossing, in de overtuiging der geweldige macht van het booze Kapitalisme en de Hoop eener noodzakelijke bevrijding, door het Socialisme. Die populaire spanning nu tusschen de macht van het kwade en het volste vertrouwen op verlossing door een ingrijpende macht bepaalt even het Godsdienstig Chiliastische Karakter van het materialistische en het christen-pantheistisch Kommunisme. Wel komt in dezen laatsten vorm van het christendom het Godsdienstig Karakter van het Chiasme versterken. Toch wordt in geen enkele strekking een bepaald jaartal tot verwezenlijking van dit Paradijs op aarde aangewezen. Dit schijnt nu geen hoofdbestanddeel van het Chiasme, daar zelfs het Christen Chiasme niet absoluut aan het cijfer duizend vasthoudt.

Die immer weer oplevende bewegingen bewijzen ons de noodzakelijkheid eener gerechtigheid, welke hier op aarde, in het bovennatuurlijke ingezet, in het Rijk des Gods Hemels zal verwezenlijkt worden. En zoo het Gods-

(16) Cf. op. cit. Bl. 28-29.

(17) Cf. op. cit. Bl. 42

(18) Cf op. cit. Bl. 50.

(19) Cf. op. cit. Bl. 63.

dienstige Kommunisme een gevaar oplevert voor het christen volk, toch bewijst het ons den onuitputtelijken rijkdom van het Evangelie, waaraan trots alle philosophische inkleeding de diepste sociale gedachten bewust of onbewust zijn ontleend. Mag deze godsdienstige en adventistische strooming meer van esoterischen aard wezen, toch moet ze voor ons, sociale Katholieken, eene aansporing zijn om den schat van onze christen leer niet te laten ontstelen, opdat wij, die de authentieke navolgers van Christus moeten zijn, niet zouden moeten beschaamd staan voor de vruchten eener leer die door anderen — niet-katholieken — worden beoogd.

Daarom dring ik er op aan de sociale leer van Jezus dieper te doorgronden en, in het belang der waarheid en in het belang van het volk, de Synthesis tusschen socialisme en christendom door woord en liefdedaad te helpen verwezenlijken, ten einde niet langer de macht, maar recht en liefde in de maatschappij te doen zegevieren !

Prof. Dr. MISSIAEN, o. cap.

Tweede Afdeeling :

OPVOEDKUNDE.

De groote zaal is volgelopen wanneer Dr. De Coene, om 4 u., de vergadering opent en het woord verleent aan Pater **H. Padberg** S. J. (Huize Mariendaal-bij-Grave, Holland), die spreekt over :

Onderrichting in de Antieke Woordkunst.

Toen Dr. van OPPENRAAY een 15 jaar geleden op het vijfde Nederlandsche Philologen-congres zijn geweldige rede uitsprak : « Ontwikkeling of Dressuur », ging er een schok door de vergadering, een schok die zich weldra, toen zijn woord in druk verscheen, voortplante door de elf provincies, ja tot over de grenzen. Hij begon daarin met de stelling op te zetten, dat « de vorming van den geest zoozeer het hoofddoel is der gymnasia, dat met de beide andere doeleinden — het aanleeren van zoogenaamde nuttige kundigheden voor het volgende praktische leven, en de onmiddellijke voorbereiding voor de vakken, waaraan latere studiejaren en geheel het volgend leven gewijd zal zijn — slechts rekening mag gehouden worden in zooverre dit hoofddoel daaronder niet ernstig lijdt ». Hij vervolgde met zoowel a priori als a posteriori die thesis onomstootelijk vast te zetten. En hij eindigde aldus : « Ik durf beweren, dat wij gedwongen worden tegen de opgezette stelling te zondigen op alle wijzen, waarop daartegen gezondigd kan worden... Ik beweer ten eerste, dat de meest ontwikkelde elementen reeds lang van het gymnasium zijn gebannen; ik bedoel de vakken, die aan de twee hoogste klassen hun oorspronkelijken naam hebben gegeven : de poëtica en de rhetorica; thans mogen die beide klassen in plaats van humanoria gerust genoemd worden barbariora, drilklassen voor het eindexamen. Ik beweer ten tweede, dat de nog restende algemeen ontwikkelde vakken, het Latijn en het Grieksch, zich ternauwernood kunnen roeren in het gedrang van al de nuttige wetenswaardigheden, die om tijd en aandacht roepen... Ik beweer ten derde, dat de oude talen losgerukt van Poëtica en Rhetorica haar vormende kracht voor verreweg het grootste gedeelte verliezen en noodzakelijk gedoceed moeten worden volgens een methode, die ze tot den rang van twijfelachtig nuttige vakken verlaagt. Ik beweer eindelijk ten vierde, dat de vorming van het woord op schromelijke wijze verwaarloosd moet worden... »

Barbariora in plaats van *humaniora* ! De beschuldiging was inderdaad vernederend, vernietigend genoeg om de wereld van gymnasium-leeraren in

opstand te brengen tegen een program, dat hen tot zulk een vanden-werk veroordeelde.

Maar, zooals dat meer gebeurt, toen de schok was uitgevuld, week ook de verontrusting; de gewone kalmte trad weer in, en men doceerde daarna zooals men tevoren gedaan had. Het kunnen bleef over het algemeen door het kennen, de aethetica door de grammatica verdrongen. *Kon men ook anders*, waar de Staat niet ingreep en het leerprogram niet wijzigde ?

Toch wel ! — zooals meerdere gelukkige uitzonderingen op den ongelukkigen regel bewezen hebben. Verschillende docenten in de klassieke talen, o. a. Dr. van Oppenraay zelf, hebben practisch het bewijs geleverd, dat bij al het inpompen van wetenswaardigheden toch ook nog wel een aardig druppeltje aethetica ingegoten kan worden. Laat er al geen tijd zijn voor uitvoerige behandeling van de letterkundige genres : van een epos of drama, van een lyrisch of didactisch gedicht, van een brok geschiedschrijving of een redevoering, het wijzen onder het vertalen door op diamantjes van *woordkunst* vraagt weinig of geen aparten tijd, en ontwikkelt veel.

't Is zaak, *dit middel* aan te grijpen, om de humaniora het recht op hun naam terug te geven, en bij de leerlingen de achting voor het gymnasium onderwijs, nu bij de meesten heel laag gedaald, te verhoogen. Ze hebben kijk op vormschoon tegenwoordig. Ze genieten van de wonderfijne woordkunst, die rankt en bloeit in de moderne literaturen. Hoe blij verrast zullen ze dan niet opzien, als ze hooren, dat de Latijnsche en Grieksche woorden daar allesbehalve koud en zielloos neerliggen; dat een Eduard Norden, schrijver van « Die Antike Kunstprosa », zelfs tot een overdrijving verleid werd als dezen eersten zin van zijn Einleitung : « Die *antike Literatur* unterscheidet sich in formaler Hinsicht von den Literaturen aller modernen Völker dadurch, dass sie einen unvergleichlich höheren Wert auf *die Form der Darstellung* legt ».

Maar dan moeten ze ook leeren, zelf het *warme leven* in de proza-regels en verzen der Ouden te voelen kloppen, en daartoe, dunkt me, is onontbeerlijk de methode die zich aldus laat formuleeren : « *Naar de antieke woordkunst over de moderne* ».

Want wat van Ginneken zegt van taalpsychologie in het algemeen geldt *a fortiori* van het aethetisch aanvoelen van « mooie taal ». Juist immers — aldus de schrijver van het Handboek en van den Leergang der Nederlandsche taal — juist immers, dat de Indogermaniestiek zich hoe langer hoe meer van de jongere taalperioden afwendde en, in seniele lust tot eenzame rust, zich ter afluistering opsloot in een grandioze pyramidale kluis, waar alleen de mummies der heel oude, nog oudere en alleroudste, oer- en praëindogermaansche taalperioden aldoor maar te ...zwijgen liggen; dat is de diepste reden geweest van haar geslagen onvruchtbaarheid. Want wie van de wereld der meest tintelende en jeukende aller levensverschijnselen, der immer popelende en aldoor wremelende zielsweerspiegeling — die we nu eenmaal menschelijke taal plegen te noemen — juist de levensdeining, de rijk gremelende pareling afdenkt, houdt immers niets meer over dan wat schematische algebra op geel perkament. Neen, willen we taalgeleerden zijn

en blijven, dan moeten we naar de gesproken *levende taal*. Die moeten we op haar in- en uitwendige flikkeringen betrappen, die moeten we bespieden in ons zelf, in haar spichtige opvlammingen en geheime sidderingen, die moeten we beluisteren in den mond onzer omgeving in al haar gemoduleerde nuances : in haar schoone rekkingen en haastige versnellingen ! in haar trillende verscherping en aanzoetende verweeking. Geen hieroglyphen of devanagari, geen massoretisch punctatie- of Alexandrijnsch accentsysteem kunnen zich meten in rijkdom van bezielde phonetische gegevens, met het meest alledaagsche gesprek. Maar daaruit volgt dan ook vanzelf, dat alle taalpsychologie van *de eigen moedertaal en de persoonlijke psychologische taal-ondervinding* moet uitgaan.

Me hiervan bewust, en de gelegenheid aangrijpend om iets bij te dragen tot een mogelijken heropbloei van het gymasiaal onderwijs, heb ik me beijverd om in een « *Grammatica der Nederlandsche literatuurtaal* » die onder den titel « *De Mooie Taal* » als vierde deeltje van van Ginneken's Leergang zal verschijnen en vooral voor de gymnasia bestemd is, telkens op een gelijk- of overeenkomstig verschijnsel in de antieke woordkunt te wijzen.

Daaruit wil ik u *eenige staaltjes* ter keuring voorleggen. Al bestaat in België, waar de *aesthetica* nog niet door de *scientia* verdrongen is, niet zoo'n behoefte aan dergelijk leerboek als in Nederland, toch is de belangstelling daarvoor bij u zeker zoo groot als bij ons, getuige het succes van Geerebaerts meesterstukjes over Virgilius en Horatius, boekjes in dienzelfden geest geschreven.

Bij de behandeling van het *antieke proza* kan een grondwetsartikel als dit van Aristoteles : „ εὐδμόν δεῖ ἔχειν τὸν λόγον, μέτρον δὲ μή ” de leerlingen lichtelijk erbazen. Hoe? zou het proza der Ouden zóó *rhythmisch* zijn, dat het noodig was voor *versmaat* te waarschuwen ? Ja... maar niets meer dan het nog bij óns is. Ook het proza van ónze woordkunstenaars is *rhythmisch* en dat van de grootste staat in dit opzicht niets ten achter bij dat van Plato en Demosthenes, Livius en Cicero. Eén zin van Van Deyssel is genoeg om de jongens daarvan te overtuigen, b. v. deze : « Daar zijn echter tijden, dat geen dezer treiteringen komt opzetten in het gemoed. Een heldere kalmte, een zilver-witte berusting spreidt zich onder de schreden van den geest. Men voelt zich stil en opgericht gaan over het leven, als een zwaan, die zich drijven laat op den vijver. De ziel is een purperen heide, een bed van zomersche vlakten, overhuifd door den zacht-zwarten rijk doorstarnden hemel; geen leven, geen geluid, geen geruisch, geen driftige persoonlijkheid, maar één *wijdheid* en één *stilte*, waarin de droomende gedachten onzichtbaar zweven en slapend leven, en zacht-fonkelend mijmeren hun plechtig koelen, hun geloovigen, hun gelaten droom ». Laat de jongens zoo'n zang in prozamaat hooren en ze zullen misschien nog wat vreemd opkijken, als ge vertelt, dat een antiek redenaar soms een fluitspeler naast zich had om hem af en toe den juisten toon weer aan te geven; maar heelemaal niet zal het hen verwonderen, dat het volk na een mooi vallenden zin wel eens spontaan applaudisseerde, of — waar zoowel Aeschines als Demosthenes af en toe op speculeerden — door het vormschoon betooverd een verdachten inhoud liet passeeren.

Geen hoorbaar metrum in het proza — zei de Aristotelische grondwet. Dat we dit verbod *niet al te absoluut* hebben te nemen, bewijzen de nog wel

~ — ~ — ~ — ~ — ~ — ~ —
rijmende incisa : « onzichtbaar zweven en slapend leven ». Die zijn heel mooi. Wat de Ouden daarmee terecht afkeurden, kunnen we demonstreeren aan het *dwangrithme* in het proza van Mevr. De Hartog-Meyes. Deze heeft bladzijden als de volgende : « Kent gij de Roode Zee? Dat wonderlijk bewogen meer van donker bloed? Hebt gij aan zijnen zoom gezeten? In zwarten nacht dreef heen uw levensschip. Gij waart alleen en eenzaam. Niets was er dan het roepen uit het diep, dat als een fluisteren henensloeg om ranke, planken boot; en 't lokken van het gouden spel der droomgestalte. Gij zatet stil, en peinzend lag uw ziel met saamgevouwen vleugels in uw hart. Wat deed u drijven op den levensstroom; waar gingt gij heen, waar kwaamt gij van ? » enz. Allemaal jamben, en daarom « zijnen » voor « zijn », « zatet » voor « zat », « waar...van » voor « vanwaar » ? Men krijgt soms een gevoel of men in een dwangbuis marcheeren moet. A, met een dergelijk proza uit den voor-sophistischen tijd voor oogen, moest Aristoteles de wet wel uitvaardigen : « εὐδῶμον δὲ εἶναι τὸν λόγον, μέτρον δὲ μὴ ». Wij beamen dat volkomen.

In zijn, overigens raak, boekje « Vom papierenen Stil » bespot Otto Schröder de *moderne periode* als een zielloos, bloedloos ding, dat alleen op dood papier dood neer kan liggen. Bekend is, dat vele anderen Cicero om zijn ruischende volzinnen een « Phrasendrechler » gescholden hebben. Dit tweede oordeel is niet minder valsch dan het eerste, en houdt daarmee dit verband, dat men dààrom Cicero's perioden niet smaken kan, omdat men de moderne niet waardeert. Beginnen we daarom met deze laatste te laten aanvoelen. Herinneren we onze jongens b. v. aan een plechtig Lof. op een hoogen feestdag in een roomsche kerk bijgewoond. Wat hooge feeststemming wekte aanstonds bij het binnenkomen dat vele licht, die rijke versiering, die menigte tot zelfs de gangen vullend, Toen sloegen de deuren open van de sacristie, en vier, acht, twaalf, twintig roodgetoogde misdienaartjes stroomden over het priesterkoor, gevolgd door ceremoniarus, subdiaken, diaken, celebrant, de laatste drie in gewaden, die, zou Vondel zeggen « van goud en steenen kraken ». Meteen valt het orgel in met dreunende, daverende accoorden. Als de aanbidding een aanvang heeft genomen, stijgen dicht de wieroekwolken omhoog naar de gothische gewelven, om vandaaruit geurend neer te dauwen over de biddende schare, en zingt een koor van knapen en van mannen drie- vierstemmig een aantal strophen van de diep-devote, breedvluchtige liturgische hymnen. Na de tweede hymne zwijgt alles stil. Een priester in superplie en stola bestijgt den kansel om door zijn feestelijk woord de feestelijke stemming nog te verhoogen. Wie dat ooit heeft meegemaakt, hij weet, dat een spreker, om in den stijl te blijven van omgeving en oogenblik, dan een heel anderen toon zal aanslaan als in het gewone, dagelijksch verkeer. Zooveel graden hooger zal zijn toon nu stijgen, als hij zelf treden boven zijn gehoor uitstaat. Hij weet, dat wie dàn nog het goed recht van plechtige, statige, als pauwenstaarten breed ontplooiden perioden zou bestrijden... absoluut geen stijlgevoel heeft. — Ook op een profane feestver-

gadering willen we door den redenaar anders toegesproken worden dan door een vriend op straat. Ook dan moeten de zinen knallen, ook dan... dwingt op sommige oogenblikken een majestueusch aanschrijdende, koninklijke periode tot stormachtig applaus. — Nu naar het forum, dat den jongens geteekend, zooals het er uitzag, toen Cicero zijn « Pro Milone » of « Pro Archia poeta » hield, en den spreker van « Phrasenheld » verachten ze diep als een van alle kunstgevoel verstokene.

Omgekeerd doet het letten op het slot der perioden bij onze vaderland-sche schrijvers ons zeer terughoudend ja sceptisch staan tegenover den ijver waarmee in de laatste jaren, vooral door Duitsche geleerden, op de *zinsclausule* gestudeerd is geworden. Dan geven we toe, dat daar het rythme het sterkst voelbaar, daar bijgevolg de psychologie der ademgroepen het vruchtbaarst te onderzoeken is : zooals, wanneer we van de duinen op het zeevlak staren, de golving van het water soms nauw merkbaar is en toch aan onze voeten op het strand een branding ruischt, zoo valt ons somtijds in het begin en in het verloop der periode het rhythmisch deinen nog niet op, maar tegen het einde blijft het nooit onopgemerkt en in de clausule ruischt de branding. Wij geven toe, dat Cicero in navolging van Aristoteles een lijstje opgemaakt heeft van die clausulen, die hem het best bevielen : den dubbelen

trochaeus (spondeamus), den creticus (copias), den dactylus (tollere), en

heel bijzonder den paeon primus gevolgd door spondeus of trochaeus (esse

videatur). Maar waartoe het daar niet bij gelaten ? Waarom nu met fanatischen ijver nauwkeurig opgeteld, hoe vaak precies bij Cicero de dubbele trochaeus, de creticus enz. voorkomen ? Om de psychologische wetten te vinden, die het prozarhythme beheerschen ? Een paar uurtjes besteed aan de clausulen-studie bij een Nederlandsch auteur, bij Kloos b. v., het is genoeg, om u van dien waan te genezen. Dan merkt ge namelijk aanstonds, dat een ademgroep in z'n gevoelsbeteekenis veel te individueel is, om zich met andere, al dragen ze denzelfden naam, op een rijtje te laten rangschikken. Een creticus en een creticus zijn twee ! Wat hij hier, op deze plaats, beteekent, hangt af van het hoofdaccent, kwantiteit bij de Ouden, intensiteit bij ons, maar ook van de andere twee accenten, maar ook van het tempo, maar ook van den klank, maar ook van de klem, maar ook van heel de omgeving.

De perioden, die de Antieken ons te bewonderen geven, zijn alle *verstandsperioden*, die ook wel bouwperioden genoemd kunnen worden, omdat ze als het ware opgetrokken worden, nadat eerst het plan in al z'n deelen rustiglijk overwogen en vastgesteld is. Bij ons biedt Kloos goede voorbeelden daarvan. Kloos doet ons denken aan Van Deyssel en dan zien we aanstonds, dat de klassieke stylistiek geen volledige staalkaart biedt. De *gevoelsperiode* ontbreekt, dat soort, waarvoor ook de naam « stroomperiode » zeer geschikt lijkt. Want dat begint maar, zonder nog te weten waarheen. Kalmpjes vloeit het water der woorden voort, blank onschuldig, zich van niets bewust. Maar dan gaan voor en na de bronnen open van het gevoel. Het stroompje zwelt en wordt een bergstroom voortschietend tusschen de rotsen, neerdonderend

diep in ravijnen, bruisend, kokend. — Hoort Van Deyssel : « O, op een kamer zitten en met een wit papier voor u en dan gaan schrijven, nieuwe woorden zoeken, nieuwe woorden vinden, om uw nieuwe ziel mee weer te geven, al de gedachten en gevoeligheden van de taal der voorgangers stuk slaan tot een berg van schitterend gruis en er dan uw nieuwe, uw eigen werk van bouwen — dat is de wellust van den geest, dat is het fijnste feest voor ons geheele zintuigelijk en geestelijk bestaan ». Neen, dit voorbeeld spreekt niet sterk genoeg. Ziehier dan een ander, waarin hij als een banjia over Netscher neerkomt : « Nu wij, na twee honderd jaar, nauwelijks nog, maar met eindeloozen wil opkomen, nu hoofden zich heffen en handen zich strekken om groot te zijn, nu wij, in een storm van passie en met een grauwen gloed van haat en verlangen in de oogen, de taal en de literatuur van het arme koude land willen ophelpen, ze doen staan, ze doen gaan, en ze stooten voort, voort, voort tot duizelende hoogten, nu wij woeste, groote schoonheid willen en mateloos onttembaar leven, nu wij vervloeken al wat klein en onvermogen is, en wij liefde willen, gouden liefde, vlammeende liefde, nu wij werken willen om te doen ontwaken, om te doen begrijpen, om te ontstellen, om te doen bewonderen, om te verrukken en te bedwelmen, nu wij ons in staat voelen alles te wagen, nu onze geest, dronken van kracht, langs de steilste afgronden der verbeelding tot de donkerste diepten van het menschengemoed afdaalt, en wij klimmen zullen tot het hoogste licht, omdat onze verliefde oogen niet moê worden van te zien, en wij spelen zullen met het heetste vuur, al blakeren onze handen en al verschroeien onze haren, — nu zoudt gij komen en ons willen afleiden door het bedaarde dansjen van uw geringen geest ? Nu zoudt gij, door de leege gematigheid van uw gemis aan oorspronkelijkheid, door uw persoonlijkheid, die er geen is, aan het hoofd der jonge literaire beweging te stellen, Holland weêr tot de navolger van den vreemde willen maken ? » 't Is waar, de inhoud van deze stroomperiode blijft niet binnen de dijken der redelijkheid, maar breekt ze stuk en stort zich verwoestend uit over de velden. Niets is onder dat opzicht minder klassiek. Maar dat de vorm ervan bij de Ouden niet gevonden wordt, is wel weer een waarschuwing, om in hen toch niet het onovertrefbaar voorbeeld van alles te willen zien.

Nog moeilijker misschien dan voor het *kunstproza* is het, den jongens gevoel bij te brengen voor het *vers* van Grieken en Romeinen. Want heel wat fijner kennis van rhythmiëk is daarvoor noodig. Van rhythmiëk, zeg ik, want wie meent met de metriëk klaar te komen, geeft blijk al een heel dor begrip van het vers te hebben. *Maat* en *vers* toch zijn twee zeer verschillende dingen. De maat is geen realiteit maar slechts een abstractie, bij de werkelijkheid van het levend vers vergeleken nog minder dan een bonkerig skelet in vergelijking met een weelderig lichaam, dan het houten latwerk in verhouding tot de sappige wingerdranken. Hoe teekent een straatjongen met krijgt op de schuttingen « den » mensch ? Een ovaal met een bolletje erop, twee stokken eronder, twee harken eraan. Welnu een maatschema is een even groote caricatuur van een echten versregel. Kort samengevat komt het onderscheid hierop neer, dat 1° het maatschema een *egaal* accent toont, terwijl dit in het

vers voortdurend varieert; 2° het maatschema slechts met één accent rekening houdt, terwijl het vers door *alle drie* leeft : door intensiteit, door kwantiteit, door muzikalen toon.

Dit geldt voor het *antieke* vers zoowel als voor het *moderne*. Nemen wij tot voorbeeld den hexameter. Het maatschema daarvan is

Het kwantiteitsaccent hiervan graphisch voorstellend krijgen we een stijf-regelmatigen rhythmischen golf :

Het rythme nu van geen enkel bloedwarm vers golft met deze regelmatigheid. Neen, van den hexameter kunnen we herhalen, wat Kloos zegt van zijn geliefden vijfvoeter, dat hij « alle hoogten en diepten der inwendige stemmingsmuziek kan weergeven met zijn duizendvoudig te moduleeren rhythmus, die naar willekeur zacht trillen of wild bewegen of statig rollen kan ».

Een diepe zucht klinkt op uit de eerste woorden, als Aeneas uit eerbied voor de koningin besluit, haar het droevig verhaal van zijn tocht te doen :

« Infandum, regina, iubes renovare dolorem ».

Laf zijn de mannen, laf en ontzenuwd, die, terwijl de ouderen ten strijde trekken, langzaam, zonder te roeien zich den stroom laten afzakken :

« Pars cetera prona
Fertur aqua segnisque secundo defluit amni ».

Een bange vrees doorhuivert het vers :

« Impiaque aeternam timuerunt saecula noctem ».

Rijk aan rythme-plastiek is heel die passage, waar Virgilius den tweestrijd schildert tusschen Turnus en Aeneas :

« Corpore toto
Alte sublatum consurgit Turnus in ensemble,
Et ferit. Exclamant Troes trepidique Latini,
Arrectaeque amborum acies ».

Ja *rhythme-plastiek*. Want het rythme verzinnelijkt niet alleen het inwendig gevoel, maar kan ook door zijn golflijn het uitwendig gehoorde en geziene plastisch voorstellen. Een paar nederlandsche voorbeelden kunnen hier goede diensten bewijzen.

1° *Gevoelsrhythme*. Ziehier hoe Schaepman laat voelen wat er omgaat in het hart van den devoten katholiek, wanneer hij op een bepaalden dag van het jaar, in Amsterdam 's avonds en 's nachts met anderen den Heiligen Weg volgt :

« Steeds klinkt het lied, al wordt het ook gefluisterd,
wanneer de schaar, verborgen maar gerust,
den Heil'gen Weg, als de avondure duister,
— — — — —
volgt met een hart vol goddelijke lust ».

2° *Gehoorsrhythme*. In den aanhef der Altaergeheimenissen werpt Vondel bevënd van eerbied zich neder voor den verborgen God :

« De troonwacht zelf bedekt haer aengezicht
en voeten voor dit onverdraeghzaam licht,
— — — — —
en rollende den galm van driemaal heiligh
elkand'ren toe, staet naulix vast en veiligh ».

3° *Visie-rhythme*. In de laatste terzine van « Berken » schildert H. Swarth het vallen der zilverige blaadjes :

« En even rilt de herfstwind door de boomen,
en als een lentesneeuw van bloesem fijn
— — — — —
vlindert het zilver op de waterzoomen ».

Deze laatste regel is tevens een voorbeeld van *antimetrie*, van het tegen de maat ingaan van het vers : waar de maat een jamb eischte als eersten voet, daar heeft het vers een trochaeus : « vlindert ». Deze antimetrie, waarvan de moderne dichters een druk gebruik maken, en gewoonlijk in de eerste verschelt, heeft ten gevolge, dat we in de beginvoeten een zekeren *strijd* voelen tusschen *maat-* en *versaccent*, terwijl dan in de eindvoeten die *strijd* plaats maakt voor harmonie.

« Zooals daarginds aan stille blauwe lucht
Zilveren zacht de halfontloken maan
— — —
Bloeit als een vreemde bloesem zonder vrucht ».

Dit verschijnsel kan ons helpen, de jongens te doen begrijpen dat analoge verschijnsel in het antieke vers, namelijk daar dien *strijd* tusschen *arsis* en *woordaccent*. Vielen deze beide voortdurend samen, dan zou dat een eentonigheid geven erger nog dan de dreun bij ons in het Catsiaansche vers. In het grieksche vers, tengevolge van de bewegelijkheid van het grieksche woordaccent, kwam van zelf spanning genoeg. Niet zoo in het latijnsche vers, omdat

bij de latijnsche woorden het accent slechts valt op de voorlaatste lettergreep of op de derde van achteren. Hun mooie verzen met de niet mooie vergelijkend zagen Vergilius en zijn tijdgenooten, dat het mooie dier eerste voor een deel berustte op dien strijd en harmonie, en dat in de eerste vier voeten die strijd ontstond tusschen bepaalde *caesuren*. Zoo zijn we gekomen, Musa duce, aan die op het eerste gezicht zoo willekeurig lijkende regels over de caesuur. Hebben de leerlingen dat begrepen, dan hebben ze véél begrepen.

Tot nu toe beschouwden we enkel het *hoofdaccent* van het vers : bij ons intensiteit, bij de Antieken kwantiteit. Maar de *twee overige* van de drie zijn wel degelijk factoren waarmee gerekend moet worden, hoewel tot dusver de metriek ze ignoreert.

Bij ons laat zich de *kwantiteit* soms heel sterk gevoelen :

« De winden ontbinden en bonzen op
het schip en voeren het in den top
— — — — — — — — — —
en dan weer van boven te grondewaart neer
— — — — — — — — — —
der golven die wiegen weg en weer ».

(Gezelle).

Maar voelen we omgekeerd ook niet heel sterk de *intensiteit* in dit *latijnsche* vers :

« Ter sunt conati imponere Pelio Ossam » ?

De inspanning is zoo groot, dat aan geen vluchtig elideeren gedacht kan worden.

Het *muzikale* accent tenslotte hooren we uit al onze zangverzen duidelijk opklinken :

« O poëzie, hoe lieflijk is uw tred,
Waar gij de voeten zet,
Daar wassen leliën en geuren... »

Maar we hooren het ook uit een vers als dit :

« Te veniente die, te decedente canebat ».

Na den leerlingen de *rhythmiek* van *prozazin* en *vers* verklaard te hebben, is het een punt van belang hun een juist inzicht te geven in *grammaticale* en *syntactische* eigenaardigheden van de dichterlijke taal.

Dichterlijke « eigenaardigheden » en geen dichterlijke « vrijheden ». Dit laatste woord vindt men soms, maar een ongelukkiger uitdrukking had men moeilijk kunnen vormen. 't Is of men zeggen wil : die arme dichters hebben

toch al zooveel te stellen met de voorschriften der verstechniek, we zullen het hun niet al te kwalijk nemen, als ze, om zich uit de moeilijkheden te redden, de taal een beetje geweld aandoen. Absoluut verkeerde voorstelling. De fout zit 'm hierin, dat men de prozagrammatica tot norma neemt, of liever de A. B. N.-grammatica. Mis! Deze heeft enkel te registreeren, hoe de beschaafde Nederlanders onder elkaar spreken. Maar daarnaast en daarboven staat de taal der schoonheid, de taal, waarin de koningen des woords zich uiten als de inspiratie hen bezielt; een aparte taal, die men in een afzonderlijke grammatica kan beschrijven, maar die men niet moet beschouwen als A. B. N. plus een aantal welwillend toegestane « vrijheden ».

Insgelijks zij men bij de grammatische figuren : hypallage, hendiadyoin, enz. voorzichtig met de uitdrukking « *dat mag ook* ». Neen, Vergilius « mag » niet Ecl. 2, 8 in plaats van « *umbras frigidus* » zeggen « *umbras et frigora* », maar moet daar, in dat vers, de *hendiadyoin* gebruiken; de schoonheid verplicht hem daartoe. Dat laat zich in het Latijn misschien minder gemakkelijk aanvoelen. Welnu dan een paar voorbeelden van Perk genomen. Van een adelaar lees ik : « En plots de wieken en de breedte revend stort hij ». De rozen spreekt hij toe : « Strooit, rozen, op het zand én sneeuw én blad ».

De *hypallage* komt misschien in de moderne literatuur nog vaker voor dan bij de dichters uit de Augusteïsche periode : « waaiende pracht van groen », « de blauwe wiegeling van de zee », « de verre stilte der landen » enz. Zoo'n voorbeeldje, liefst in den context aangehaald, doet aanstonds begrijpen, hoe die « vreemde » dingen bij een echt woordkunstenaar van zelf ontstaan.

Nog heel veel interessante puntjes lieten zich uit de grammatica en syntaxis der mooie taal aanhalen, vooral over de gevoelsoverdrachten zou ik graag het een en ander willen mededeelen, maar de mij toegemeten tijd raakt op, en ik wil beslist nog een enkel nummertje uit de *literaire klankleer* bespreken : het verschil tusschen klanknabootsing en klankexpressie.

Klanknabootsing is nabootsing van uitwendig geluid, klankexpressie is expressie, door middel van klanken, van het inwendig gevoel. Uit deze bepalingen blijkt al aanstonds, dat klanknabootsing een vrij goedkoop sieraad is; het maakt dan ook niet zoozeer den indruk van « mooi » als wel van « aardig ».

« Tam multa in tecto crepitans salit horrida grando ».
« Ergo aegre rastris terram rimantur ».
« Saevire ac formae magnorum ululare luporum ».

Iedereen merkt de imitatie ook aanstonds op; een diep taalinzicht is daar niet voor noodig.

Heel anders staat het met de *klankexpressie*. Deze is duur, zóó duur, dat alleen een waar dichter haar geven kan. Want zij veronderstelt twee dingen : vooreerst dat men werkelijk bewogen is, dichterlijk geïnspireerd, vervolgens dat men zijn taalinstrument voldoende beheerscht, om voor den mondstand, aan het gevoel beantwoordend, de juiste klanken tot zijn beschikking te hebben.

In sommige gevallen, namelijk bij de meer ruwe gevoelens, is het zoo

moeilijk niet de juistheid der klankkeuze op te merken, b. v. van de sissende en ploffende klanken, als Achilleus woedend tegen Agamemnon uitvaart :

πὼς τίς τοι πρόφρων Φέπειςιν πείσεται Ἀγαιῶν...

of van de lange, minachtend-lange, als daarop de stijl-hooge Φάναξ ἀνδρῶν Ἀγαμεμνῶν langzaam het hoofd in den nek zet en tergend kalm antwoordt :

φεῦγε μάλ', εἰ τοι θυμὸς ἐπεσσοται, οὐ δὲ σ'εγώγε
Λίσσομαι εἶνεκ' ἐμεῖο μένειν...

Aanstonds hoort iedere jongen : ja, dat 's echt ! — En terloops wil ik even opmerken, wat daaruit volgt voor onze uitspraak van de grieksche vocalen en consonanten. Nemen we ze afzonderlijk, buiten alle verband, dan is onze uitspraak waarschijnlijk aanmerkelijk anders dan die van Homerus. Maar spreken wij ze uit in den context na ons eerst in het gevoel der betreffende passage ingewerkt te hebben, dan zal onze mondstand ze van zelf zóó wijzigen, zóó kneeden, dat althans die klanken, waar het vooral op aankomt, van die van Hellas' zanger zoo heel veel niet meer zullen verschillen.

In andere gevallen wordt heel wat meer taalgevoeligheid vereischt, om het fijne van de klankenexpressie te kunnen genieten. 'k Leg u twee latijnsche verzen voor van den grootsten woordkunstenaar der oudheid, van Vergilius; twee van de circa 10,000 die alle daar voor ons liggen zwaar-kostbaar als staven rood goud op platen geel marmer; twee echt Vergiliaansche, waar heel de « anima candida » van den « poëta virgo » in trilt :

« Aspirant aurae in noctem, nec candida cursum
Luna negat; splendet tremulo sub lumine pontus ».

Verzen, zacht als het maanlicht zelf; door teere, witte e- klank eerbied stamelend voor het maagdelijk zilver-blank — juist als deze van Perk :

« Stil ! Duizendoogig spiegelt zich in 't meir
de nacht en laat heur bleeken lichter beven ».

Ja, in zulke gevallen hebben we parallellen noodig uit de moedertaal, om van daaruit te probeeren de latijnsche klankexpressie te benaderen. Neen, zoo heel ver blijven we er niet van af. Dat voelen we bij die zachte verzen van Vergilius, dat voelen we bij een breed-bruisende strophe als deze van Horatius :

« Monte decurrens velut amnis, imbres
Quem super notas aluere ripas,
Fervet immensusque ruit profundo
Pindarus ore ».

Hiermede acht ik mijn taak voor volbracht. 'k Meen aangetoond te heb-

ben, dat de woordkunst der Ouden volstrekt geen gesloten paradijs voor ons is, zooals sommige wel meenen; maar ook, dat in veel gevallen de eigen woordkunst ons den sleutel moet bieden.

Verachten we de hulp van dien sleutel niet. Laten we de jongens volop doen genieten van al het schoons, dat de luthof der antieke letteren biedt. Vondel en Hooft in den ouden, Kloos en Perk in den nieuweren tijd hebben zich grootendeels daar gevormd. Nog hebben de « doode » talen hun levenwekkende kracht niet verloren. Als we maar zorgen, dat althans de hoogere klassen nooit door onze schuld het brandmerk van « barbariora » verdienen, maar het recht op den eere naam van « humaniora » blijven behouden of zoo spoedig mogelijk terugkrijgen.

Er volgt geen discussie, zoodat de heer **Edw. Peeters** (Oostende) onmiddellijk het woord krijgt.

Over het begrip “Opvoedkunde” met betrekking tot de Opvoedkundige beweging in Vlaanderen.

Geachte Toehoorders !

We hebben thans, eindelijk ! een opvoedkundige beweging in Vlaanderen !

Ze is nog zeer jong, ik weet het; maar wanneer men aandachtig nagaat wat ze tot hiertoe, sedert het eindigen van den wereldoorlog, gepresteerd heeft, moet men waarlijk geen overdreven optimist zijn om te verzekeren, dat ze veel belooft voor de toekomst.

Onze leerkrachten om te beginnen, en ook langzamerhand ons volk, zijn belangstelling gaan voelen voor de opvoedkundige studie, die hen thans onder een geheel ander licht voor den geest treedt dan ooit te voren. Want de grondslag der pedagogische beweging, die we in Vlaanderen vaststellen, ligt in de opvatting van het begrip « opvoedkunde ». Ik durf verzekeren dat, vóór het ontstaan dezer beweging, geen enkel onzer leerkrachten, om van ons volk te zwijgen, het juist besef had van wat er door « opvoedkunde » dient verstaan te worden; dit begrip omvatte hoofdzakelijk den leergang der normaalschool, en dat was juist niet geschikt om er zich verder mede bezig te houden. Ook, voor een twintigtal jaren was het heel zeldzaam een onderwijzer een boek over opvoedkunde te zien ter hand nemen, met uitzondering van den leergang der normaalschool bij 't voorbereiden van 't conferentiewerk, en, voor de enkelen die het examen van schoolopziener verlangden af te leggen, de « veertien pedagogen » die door het Koninklijk Besluit van 1 Februari 1896 voor dit examen voorgeschreven waren... om van buiten geleerd te worden! Practisch nut, met het oog op de opvoeding en het onderwijs, was er beslist niet van te verwachten : wie opvoedkundig voelde was het ondanks die studie, want opvoedkunde was nu eenmaal een leerstof

zonder levenswaarde, om zich in 't geheugen te prenten ten einde ze in voorkomend geval te kunnen opzeggen.

Neen, zulk een woordenkramersvak kon beslist geen belangstelling opwekken. En waar het tusschen de leerkrachten niets anders dan afkeer ontmoette en spotternij opwekte, kon het onmogelijk in de diepere lagen van ons volk doordringen om er gewaardeerd te worden. Toch hadden enkele ijverige schoolmannen beproefd daaraan te verhelpen, maar hun best gemeende pogingen stuitten af op de onverschilligheid van hen, die er nochtans het meeste belang moesten in gesteld hebben.

Men begreep niet wat er eigenlijk door opvoedkunde diende verstaan te worden, omdat al wat men desaangaande kende toch geen klaarblijkende levenswaarde bezat.

En laat ons nu nog aannemen, dat de studeerende onderwijzer ten slotte iets van zijn gading vond, wat was hij ermee gebaat, daar het gansche ingewikkelde net van verordeningen, wetten en leerplannen hem toch niet toeliet den van hoogerhand voorgeschreven weg te verlaten om nieuwe paden in te slaan? Goed ingezien kon de studie der opvoedkunde, in 't gunstigste geval, slechts leiden tot moeilijkheden met de schooloverheden, tot het verwerven van een heel schadelijke beruchtheid, ja tot allerlei onaangenaamheden. En daarvoor dankte men feestelijk!

Maar ook dat bewees eens te meer, dat er hoegenaamd geen levenswaarde te vinden was in de opvoedkunde.

Neen, noch de schooloverheden, van den minister tot het schoolhoofd, noch de practische leerkrachten, bevroeden wat het begrip « opvoedkunde » omvat. Dat moest hen eerst daadwerkelijk aangetoond worden. En in onze eigen taal, met verwijzing naar onze eigen toestanden. Maar Vlaamsche opvoedkunde — de pogingen der voorgangers hadden zulks voldoende bewezen — was een onbestaanbaar iets; wie het wilde beproeven, ervaarde alras, tot zijn groote schade, dat er geen levensvatbaarheid in was. Er lag geen voldoende studiegeest in ons onderwijzend korps: die moest eerst opgewekt worden. En natuurlijk kón dit niet anders dan in het alleen-zaligmakend Fransch, destijds het eenig middel om gehoor te verwerven. Dus maar in 't Fransch geschreven — wat de kortzichtigen heel wat hekel op de lippen bracht —, met het hoofdzakelijk doel den studiegeest tusschen onze leerkrachten aan te vuren. Van tijd tot tijd werd een spierinkje uitgegooid, om te zien of de tijden al gunstig waren voor een eigen Vlaamsche opvoedkunde... 't Ging erbarmelijk, maar toch was er telkens eenigen vooruitgang vast te stellen...

Toen brak de wereldoorlog uit, die me gedurende meer dan vier jaar in 't broederlijke Nederland ophield. Dààr drong ik al dieper en dieper de bloeiende Nederlandsche opvoedkunde in, die niet alleen door de vaklieden, maar door ieder eenigszins ontwikkeld mensch aldaar, genoten en gewaardeerd wordt, en stelde eens te meer vast dat wij, ten onzent, geen benul hadden van wat de opvoedkunde eigenlijk is. Daarbij maakten de omstandigheden, dat ik me in een eigen schooltje, duchtiger dan ooit te voren, in het vak kon inwerken, heel de uitgebreidheid er practisch van waarnemen, en de uitslagen vaststellen van wat de èchte opvoedkunde, die zich niet met

toeliet den van hoogrehad voorgeschreve weg te verlaten om nieuwe paden woorden laat paaien, op de kinderen, op hun ouders, op de samenleving uitwerken kan als hooge levenswaarde. Dat deed me dan ook den vinger leggen op de wonde plekken van wat we ten onzent « opvoedkunde » en « opvoedkundige opleiding » noemen, en besluiten de internationale beweging, waarin ik me bevond, te verlaten, om in 't bizonder aan ons Vlaamsche land mijn zwakke krachten te wijden. Na den oorlog ben ik er dan ook in gelukt ons **Schoolblad voor Vlaanderen** en onze **Vlaamsche Opvoedkundige Bibliotheek** te stichten, twee uitgaven die op den dag van heden gelezen worden door allerlei menschen, zoo buitenstaanders als vaklieden, en die er in geslaagd zijn niet alleen onze leerkrachten, maar ook menige ouders, wakker te schudden en ze opvoedkundig te doen optreden. Want de geest, die beide uitgaven bezielt, doet hen voelen wát opvoedkunde is en welke levenswaarde dit vak bezit; ze zien er 't belang van in en kunnen noch willen werkeloos blijven.

En **die** opstanding is de voorbode van een heerlijke toekomst!

* * *

Geheel de jonge, frissche, levenslustige opvoedkundige beweging in Vlaanderen, die men van hoogerhand zoolang zal blijven negeeren tot ze tot een uitbarsting komt, wortelt in de juiste opvatting van het begrip **opvoedkunde**. 't Komt er dus op aan dit begrip nader te omschrijven.

Waar er een « voeding » is, in welken zin of in welke richting ook, daar is iets nuttigs op te merken, daar is eenige kunde te vergaderen, daar is « opvoedkunde » te leeren.

Een gezonde opvoedkunde steunt dan ook op wat we onder onze oogen zien voltrekken; om opvoedkunde te studeeren hoeft men hoofdzakelijk oogen en ooren goed den kost te geven en de opgedane indrukken te verwerken met het oog op een bizonder midden waarmede men in innige voeling staat. 't Is niet van vandaag dat ik heb laten hooren, dat de opvoedkunde zweeft in de lucht die we ademen, zij doordringt de gesprekken der eenvoudigste menschen, ze ligt zelfs in romans te rapen, maar men moet ze kunnen vinden. En 't is juist die kunst, ze overal te vinden, dus niet het aantal boeken dat men van buiten kent, die iemand tot opvoedkundige stempelt. Opvoedkunde is dus geen boekengeleerdheid, zooals men steeds gedacht heeft en zooals iedereen het aanneemt, maar wél doorvoelde levens- en menschenkennis, gesteund op nauwkeurige, aandachtige waarneming.

Opvoedkunde is eerst en vooral een studie op 't levende leven.

Maar ze is nog heel wat meer. Ze is de aanpassing van de eigen persoonlijkheid op de persoonlijkheid van den opvoedeling, opdat we kunnen denken, waarnemen, voelen en redeneeren als hij, opdat we geheel en al in hem kunnen opgaan en zijn wezenlijke belangen van onderscheiden aard voorstaan. Daartoe is een aanhoudende intimiteit tusschen opvoeder en opvoedeling noodig, een innige voeling tusschen beider zielen. Juist daarom zijn er in de opvoeding geen vaste regels te stellen, maar enkel richtingen aan te geven; 't is een geven en en nemen, een afwijken en een terugkeeren, door

den opvoeder zelf, en door hem alleen, vast te stellen met het oog op den betrokken persoon, op zijn gaven en gebreken, en op het beoogde doel. Jan Ligthart zaliger uitte dit zoo wondermooi, wanneer hij zegde dat de jonge levens dienen gevoed te worden met het sap van het oudere. Dus niet met boekenstof, noch met keukenboekrecepten !

Nu staat het vast — en onze overgeleverde opvoedkunde is waarlijk te dezen opzichte niet van schuld vrij te pleiten! — dat er immer een conflict bestaan heeft tusschen de ouderen en de jongeren : twee opeenvolgende geslachten oordeelen heel verschillend over dezelfde waarheden en voorstellingen, omdat ze elk door een verschillenden bril kijken en de waarde der dingen afmeten elk naar zijn eigen tijd. Inderdaad, in den vooruitgang der samenleving hebben de jongeren een taak te vervullen, waar wij tegen opzien, en die wij met onze stramme beenen, onzen afgematten geest en ons gemis aan illusies beslist niet meer zouden kunnen aanvaarden. **Wij** hebben onzen tijd gehad, en het wereldgebeuren gaat, thans meer dan ooit, te ras vooruit, dan dat wij het zouden kunnen bijhouden; daarvoor zijn jonge, frissche krachten van noode, een optimistische levensbeschouwing en veel illusies over het wezen en de waarde der dingen, al hoedanigheden die ondermengd zijn met gebreken. En wij, die eremijt geworden zijn als alle oude duivels, wij letten hoofdzakelijk op die gebreken. Maar zulk een inzicht is natuurlijk een ware bespottung van onze vooropgestelde levenswijsheid en levensernst. Wie opvoedkundig voelt, mag niet verouderen — tenzij lichamenlijk, maar dat legt geen gewicht in de schaal — : hij moet zich in de jeugd kunnen inleven, haar slagwoorden begrijpen, haar idealen waardeeren en met haar medevoelen; hij dient zich op haar toonhoogte te stellen om haar te kunnen beïnvloeden door zijn rijper ervaring en haar aldus te leiden met het oog op haar belangen, op haar uitzichten, op de door haar te vervullen taak. De beste opvoedkundige zal dus hij zijn, die, bij een rijkdom aan levenservaring, best zich bij de jeugd aansluiten kan, haar uitingen waardeeren, en die daardoor haar innige waardeering verwerft.

We hebben dus ons begrip verder te omschrijven en te zeggen : **Opvoedkunde is een studie op 't levende leven, die een eeuwige jeugd vergt.**

Er is echter nog een derde factor, waarmede we rekening moeten houden. Waartoe voeden we de jeugd op ? Wilde ik nu voortgaan op het bestaande gebruik, dan zou ik antwoorden : Vermits onze opvoeders van thans moeten leeren wat de officiële opvoedkundigen van vóór een kwart eeuw goed gevonden hebben, moeten onze kinderen opgevoed worden tot een leven als dat van vóór een kwart eeuw. Maar dat is blijkbaar onzin... hoewel onze officiële leiders dat niet inzien ! Zullen we ze dan opvoeden met het oog op den dag van heden ? Evenmin, want het is niet in het heden dat ze zelfstandig hun rol zullen te vervullen hebben. Wèl in de toekomst ! 't Is dus op de toekomst dat wij, opvoeders, onze blikken moeten richten, op de noodwendigheden en de verzuchtingen die stilaan baan breken in onze samenleving en die wij aandachtig in al haar uitingen moeten waarnemen, willen we de lichtstralen opvangen die ons in onze taak den te volgen weg wijzen kunnen. Onze gewone opvoedkunde is te behoudsgezind en daardoor is ze verward; daaraan ook is het te wijten dat « ons onderwijs er niet op ingericht

is, om werkzame menschen te kweken die vol lust en liefde zich wijden aan een beroep », maar wel « om te dresseeren in onpractische geestelijke handgrepen en zwaar te belasten met gedeeltelijk doode of encyclopedische kennis ». Wij, opvoeders, moeten aanhoudend den polsslag der menschheid voelen, veel meer dan ons verdiepen in hypothetische beschouwingen of snuisterij in achter ons liggende tijden. Vooruit is de weg, en dien weg dienen wij onze leerlingen op te wijzen; dus moeten we hem eerst zelf verkennd of in zijn groote lijnen afgebakend hebben. Daarom dient een der grondslagen van de opvoedkunde de maatschappijleer, de sociologie te zijn, of, om me klaarder uit te drukken, de wijsbegeerte der geschiedenis van den dag van heden, opdat we in de schemering die ons omhult de toekomst kunnen trachten te gemoet te zien. Een opvoedkundige, die niet voelt waarheen de samenleving den steven wendt, verdient dien naam hoegenaamd niet.

Dit alles wel ingezien, krijgen we als bepaling van ons vak : **De opvoedkunde is een studie op 't levende leven, die een eeuwige jeugd vergt, en die op de gegevens der maatschappijleer de toekomst opbouwt.**

Vergelijk daarmede wat onze a. s. onderwijzers in de normaalscholen in 't hoofd gepropt wordt, en ge zult begrijpen waarom de opvoedkunde een zoo verwaarloosd als nutteloos vak was. Een normaalschool-leeraar zal me misschien doen opmerken, dat er op die wijze geen vaste leergang van opvoedkunde in de handen der normalisten kan gegeven worden, daar er elk jaar wijzigingen zullen intreden. ... Juist zoo, en dat is een groot voordeel : de opvoedkunde moet niet vloeien uit een boek, maar uit de ziel. En juist de boekenstudie heeft onze pedagogiek zoo achterlijk, zoo dor, zoo levenloos en zoo nutteloos gemaakt.

* * *

In hoeverre volgen we in Vlaanderen deze richting, die der **levende opvoedkunde** ?

Met hetgeen de normaalschool geeft, is men in de praktijk niet geholpen. Maar stel eens op het voorplan de bepaling der opvoedkunde die we zoo even vonden, richt er heel heur streven naar... Wat een herleving zou dat niet geven ! Althans we zouden dat zoo doodgewone als bedroevend verschijnsel niet meer beleven, dat de onderwijzer een afkeer gekregen heeft van de studie, **omdat hij niet weet wat studie is**; van de opvoedkunde, **omdat hij niet weet wat opvoedkunde is**; en dat hij zijn krachten en begaafdheden wijdt aan andere vraagstukken dan die zijn taak betreffen. Zulke leerkrachten dienen wakker geschud te worden, hun dient aangetoond te worden wát studie, wát opvoedkunde is, welke levenswaarde en levensverheffing ze verschaffen; hun geestdrift dient gewekt, aangevuurd te worden en gevestigd op hun levenstaak. Dát werk valt hoofdzakelijk ten deel aan de tijdschriften, ook aan de pedagogische literatuur.

* * *

In ons Vlaamsche land bestaan er een aantal tijdschriften, die we in een drietal klassen kunnen onderschikken. Eerst die, welke er op uit zijn het werk van den onderwijzer : zijn lessen, zijn conferentiewerken, tot in de puntjes

uit te werken, en die bij een zeker slag van leerkrachten — voor zooveel men ze leerkrachten noemen mag — zeer veel bijval genieten. Verre van de geestdrift op te wekken, zetten zulke tijdschriften het nederdrukkende werk der normaalschool voort en verstikken de laatste sprankels der ingeboren opvoedkundige begaafdheid onder een boel woordenkramerij.

Aan den anderen kant treft men periodieken aan, die soms wat te hoog willen vliegen en die meenen dat groote woorden, een sollen met namen en ellenlange beschouwingen over een abstract punt uit een beroemd voorganger het nec plus ultra der opvoedkunde zijn. Ze willen wetenschappelijk zijn, maar ten slotte zijn ze dit slechts in schijn. Want evenmin als van de vorige gaat er van deze een bezielende, levendmakende kracht uit; hun geleerde opstellen missen maar al te vaak alle didactiek; en daar er geen persoonlijkheid uit te voorschijn treedt, daar men geen ziel voelt trillen in hun kleurlooze pedagogiek, daar ze enkel als navolgers en soms als slippendragers optreden, gelukken ze er evenmin in om persoonlijkheden te wekken en voor den dag te doen treden, om geestdrift te doen ontvlammen voor de opvoeding en de opvoedkunde.

Zij zien het volle leven niet dat overal opbruist, ze negeren het, ze weten niet eens dat het bestaat. Boekenstof is voor hen alles : dààr kijken ze zich op blind.

Tusschen die beide richtingen vindt men er een derde soort, waaraan we ten onzent waarlijk niet overrijk zijn : ze zijn de uiting van een persoonlijkheid, die overal zijn stempel opslaat en die zich midden in 't levende leven laat bevruchten. Wie destijds **School en Leven** van onzen geliefden Lighthart las, wie thans nog **Het Kind** van onzen grooten Gunning leest, weet voldoende wat een gezegende invloed zulk tijdschrift vermag uit te oefenen. Juist omdat de leider ervan zelf zijn persoonlijkheid naar voren laat treden en zich niet angstvallig verschuilt achter godsdienstige of staatkundige algemeenheden, noch achter holklinkende namen, weet zulk een tijdschrift de persoonlijkheid van zijn lezers op te wekken, hen aan te zetten zelf opmerkzaam hun midden te bestudeeren en de uitkomsten van die studie vrij en ongedwongen aan anderen mede te deelen. Het staat in het volle leven, in onmiddellijke voeling met leerkrachten, kinderen en volk, laat zich door niemand de wet voorschrijven dan door de gezonde, levende opvoedkunde der ervaring, en moet noodzakelijk op die wijze het leven beïnvloeden. 't Is in dien zin dat ik nu sedert drie jaren ons **Schoolblad voor Vlaanderen** tracht te leiden, iedereen vrij latend zijn eigen ervaringen mede te deelen, zijn eigen overtuiging zelfs tegenover die van den leider uit te spelen, en op drie jaar tijds is er een golf van opstandige gezindheid, dus van ware, heel-echte pedagogiek, door onze Vlaamsche schoolwereld gegaan, een beweging tegen den sleur en de verstar-ring ons van hoogerhand opgelegd, beweging die me van hoogerhand slecht aangerekend wordt, maar waarop ik mateloos fier ben. Alleen zulke in den geest opstandige beweging kan erin gelukken de waggelende kraam onzer overgeleverde opvoedkunde met haar hoopen boekenstof en muggenzifterij geheel omver te werpen, wetten en reglementen te doen barsten, zooals een onzer medewerkers zich uitdrukte, opdat de vrijer, ruimer, levendiger opvat-

ting van wat de opvoeding is, van wat de opvoedkunde **zijn moet**, ruimbaan krijgje en zich prachtig kunne ontwikkelen.

Ik zou hier gaarne nog over de literatuur, de pers, de volksvoordrachten gesproken hebben, maar de tijd laat dit niet toe. Trouwens, in beginsel geldt daarvoor hetzelfde wat voor de tijdschriften geldt.

Vóór de klasse, met de kinderen, is ziel en gemoed alles, en komt verstand en geleerdheid op de tweede plaats; de laatste zelfs kan geheel gemist worden. We hebben behoefte aan mannen en vrouwen, die met de kinderziel medevoelen en daardoor in staat zullen zijn hen voor te bereiden op de toekomst die wij voorvoelen.

Op dien grondslag, door onze jonge schoolbeweging gevergd, dient ons volksonderwijs gegrondvest te worden. Maar dat zal niet, zoolang de werker, de man-vóór-de-klas, in de algeheele afhankelijkheid staat van hen, die over zijn levenswaarden praten als blinden over kleuren, zoolang de vooruitstrevers niet alleen in hun vooruitstrevende gedachten, maar in al wat de overheid raken kan, geknot worden. De eerste, de grondvoorwaarde om dit doel te bereiken, is **de vrijheid van den onderwijzer in de leiding van zijn klas**, de medezeggenschap van den werker in al wat de opvoeding en het onderwijs aangaat, opdat de vrije lucht in onze duffe scholen, door onze nog duffer verordeningen en leerplannen moge waaien en er alle boekenstof uit verdrijven. Dàn eerst zal onze Vlaamsche opvoedkunde tot hoogen bloei komen, want dat kàn ze niet tenzij **met** en **door** de praktijk van den simplen schoolmeester; maar ook dån zal ze opbloeien, steeds jeugdig, steeds vooruitstrevend, omdat steeds strijdend naar een verdere, bredere ontwikkeling die de diepste lagen van ons thans zoo verachterd volk roeren zal en ontvankelijk maken voor de hoogere levensidealen, waar het thans nog zoo weinig voorvoelen kan. Dån ook zal het oogenblik gekomen zijn waarop de volksopvoeder **de** hem van rechtswege toekomende plaats in de samenleving bekleeden zal, **niet** meer onderdrukt noch geknecht door hooggeplaatste woordenkramers, noch afhankelijk van onbevoegde grootsprekers, maar, daarentegen, geëerd en gewaardeerd als de geestelijke vader van ons door een gezonde opvoeding herboren Vlaamsche volk !

* * *

Geachte Toehoorders !

Het is mogelijk dat mijn woorden en de toon waarop ze geuit werden eenige bevreemding gewekt hebben tusschen u, omdat ge aan rustiger en beschouwender besprekingen gewoon zijt op deze Wetenschappelijke Congressen. Doch 't is misschien ook voor de eerste maal dat de stem van een eenvoudig schoolmeester hier weerklinkt, dat hij u op een blik in 't levende leven onthaalt en u even den strijd laat zien dien zijn korps te voeren heeft voor de groote zaak der volksontwikkeling.

En dan, wanneer men dreigt te verstikken onder een hoop ballast, dan is 't waarlijk de tijd niet om mooie wetenschappelijke bespiegelingen te houden over 't proces der ademhaling of over den invloed van de lucht op de longen. Neen, dan moet men zich weren met hand en tand om zich van den

verstikkenden last te bevrijden, om de vrije lucht te bereiken en onze longen te kunnen vullen met het onontbeerlijke fluïde. Houden we echter liever bespiegelingen, dan zijn we ten doode gedoemd. Maar zóó dwaas zijn we niet, in 't stoffelijke leven althans.

Maar in 't geestelijk leven ?

Wij, de schoolmeesters bij Gods genade, wij voelen ons verstikken onder al de woordenkramerij en al den papieren rompslomp die men aanhoudend over ons hoofd nederstort, hoewel zij, die ons willen regeeren, dit niet eens schijnen te bevroeden. En wij, we willen leven, leven en werken en nuttig zijn, want 'n doode schoolmeester is geen knip voor den neus meer waard. Daarom moeten we ons weren met hand en tand, met de pen en met het woord, om ons te bevrijden van dien ballast, om frissche lucht te kunnen inademen... en om te beletten dat de jeugd, die ons toevertrouwd is, een noodlottig einde te gemoet ga.

De **daad** is ons ontzegd : die strijdt tegen den beroepspligt. Zoo althans verkondigen het zij, die ons bestaan in handen hebben.

Maar **de pen** blijft ons nog over, de pen, en, zooals hier, **het woord**. Maar dat woord mag geen zijn van verduldige overgave, van beschouwende wetenschap. Daarvoor zijn de tijden te hachelijk. Het woord van den schoolmeester moet weerklinken in een opstandigen geest, als door de gezonde opvoedkunde geveerd, in zoo ruime kringen mogelijk, op volksvergaderingen en op wetenschappelijke congressen, opdat iedereen voele dat er op het gebied van opvoeding en onderwijs een strijd ontstaan is, eindelijk toch ook in ons Vlaanderen ! een strijd om den vooruitgang, een strijd op leven en dood tusschen den overgeleverden starren sleur die de onderworpenheid en de verknechting in de hand werkt, en de frissche, levende opvoedkunde, die karakters kweeken wil in Vlaanderen, in dat Vlaanderen waar ze toch zoo zeer noodig zijn.

Lang is mijn stem die eens roependen in de woestijn geweest. Maar thans is de woestijn reeds mooi ontgonnen geworden en begint ze heerlijke vruchten te dragen. 't Werd dan ook tijd die stem uit het leven, die de verzuchtingen weergeeft van al de schoolmeesters bij Gods genade, ook eens te laten weerklinken tusschen u, die op deze wetenschappelijke congressen m'n opstandige woorden wellicht met bevreemding aanhoord hebt.

Maar weet het wel, zoolang de schoolmeester geknecht blijft, zoolang hem de vrije lucht ontzegd wordt, zolang men uit machtsvolkomenheid zijn streven naar een menschaardiger opvoeding den kop indrukt, zoolang men hem blijft overstelpen met groote woorden en lange strooken papier en hem niet eens toelaat zijn overtuiging uit te werken, zoolang de geleerden en de leiders niet aandachtig zijn woorden aanhooren en met hun gezag steunen : zoolang blijft onze opvoeding en ons onderwijs gedompeld in een moeras, waaruit uw mooie beschouwingen ze niet redden kunnen ; zoolang blijft Vlaanderen het achterlijke land dat we allen genoeg kennen.

Niet de beschouwingen van den wetenschapsmensch, maar **DE DAAD VAN DEN SCHOOLMEESTER**, kunnen ons volk hooger opvoeren. Dit luide te verkondigen op deze Congressen, u te toonen dat inderdaad alleen

dààr de weg te vinden is, dat was mijn doel; aan u thans te weten wat gij te doen hebt... en dat ook te **doen**.

Mijn taak is hier volbracht.

Op de vraag van den voorzitter of iemand het woord verlangt te nemen naar aanleiding van de lezing van den h. Peeters, vraagt een aanwezige of voortaan geen afzonderlijk Congres voor Opvoedkunde kan worden gehouden : de belangstelling voor opvoedkunde groeit immers met den dag. Alle Vlamingen die er voor voelen zouden er toe worden uitgenoodigd.

Dr. Goossenaerts : De kwestie werd heden morgen ook besproken op de huishoudelijke vergadering van het Philologencongres, waar o. m. gewezen werd op den financiëelen kant van de kwestie. Hij vindt het daarom beter de Opvoedkunde bij de Philologencongressen te behouden, en ziet buitendien liever concentratie van krachten. Overigens, Opvoedkunde is zoo maar niet te scheiden van de Wijsbegeerte — men denke b. v. maar aan de proefondervindelijke Zielkunde en het feit dat leerstoelen voor Opvoedkunde juist in de faculteit voor Wijsbegeerte en Letteren, en niet in andere geledingen van een Hoogeschool, worden opgericht. Wel kan in overweging worden genomen, of het niet best ware dat terwijl de afdeling Opvoedkunde vergadert, geen andere secties zouden bijeenkomen. Hij wijst er ten slotte nog op dat onze statuten **ruim** zijn wat het aannemen van leden betreft.

Dr. De Coene wenschte wel nog een en ander in het midden te brengen naar aanleiding van de lezing van den h. Peeters, maar feitelijk staat het in zijn eigen voordracht over :

De Stand van de Paedagogische Wetenschap ten onzent

HOE VER STAAN WE WETENSCHAPPELIJK.

Door de inrichters van 't Congres werd me gebeden om deze drie vragen te beantwoorden : 1) **De stand van de paedagogische Wetenschap ten onzent.** 2) **Waar dienen we te komen ?** 3) **Hoe daartoe te geraken ?**

Vooreerst dus :

I. Hoe ver staan we ?

In zoover ik weet bestaan thans in België 14 tijdschriften (week- of maanduitgaven) die zich met schoolzaken, opvoedersbelangen en opvoedingsvraagstukken bezig houden. Daaronder tel ik er 9 die doen aan wetenschappelijke paedagogiek. Vóór den oorlog waren er niet zooveel. In de bedoelde lijst zie ik menig nieuw vakblad en dan nog wel onder de besten. Dat is in elk geval een bewijs, dat sedert den oorlog de opvoedkunde, ook

bij ons, aan belangstelling is gaan winnen. En dat is een goed teeken. Want Spalding heeft het gezeid : « **onze belangstelling in de opvoeding is de maatstaf van onze belangstelling in de wereld en in het mensdom** » — « **Het is een verblijdend teeken, wanneer de beste geesten van 'n natie zich ernstig bezighouden met opvoedingsvraagstukken** » (1).

We mogen zelfs verklaren, dat in de eerste twee jaar na den wereldoorlog, die belangstelling overdreven was. We beleefden toen een botte van *paedagogisch dillettantisme*. De wereldramp had immers de zwakke zijden van landen en volken doen openbaar worden, een nieuwe ramp moest in de toekomst vermeden, het aankomend geslacht moest door opvoeding beter voorbereid dan het voorgaande, « *puerilis institutio est renovatio mundi* » (2). — Zoo schreef en schreeuwde men alom, en zoovelen zonder kennis of kunde, zonder studie, wilden richting en licht geven.

Dat geschiedde uit *terugwerking*, want de oorlog had bewezen « dat iets verrot was in Denemarken ». Iedereen sprak van *hervorming* in onderwijs en opvoedkunde in alle graden, doch nog meest werd gewezen op de noodzakelijke inrichting van de volksschool.

Wederom werd het waarheid : dat in elke volksbeweging een *paedagogische* gedachte steekt. En ook omgekeerd. Waar het maatschappelijk leven diepe wijzigingen onderging, dient de opvoeding van de jeugd zich aan te passen aan de nieuwe noodwendigheden.

We moeten, m. i., een vierdubbele reactie aanstippen. Vooreerst : meer en meer, overigens ook en wellicht nog meer in andere landen, wordt opgekomen tegen de *eenzijdige verstandsonwikkeling*, tegen overdreven intellectua- lisme en polymathie, tegen het onnatuurlijk onderwijs dat van het kind groot- menschenwerk eischt, het onberedeneerde encyclopedisme of de onverstandige jachtmakerij om alles en eigenlijk niets dat beklijft te weten, het onverkwik- kelijke indrillen van een examentje, het overdreven gesystematiseer en ge- methodiseer, waarvan ons onderwijsstelsel maar al te veel doortrokken is, en dat niet altijd den echten geestesrijkdom verhoogt. — Daartegen wil men meer wilspaedagogiek, meer zedelijke vorming, meer moraal, lecke of andere, meer verpleging van de karakterbelangen van den scholier, ernstigen opbouw van zijn persoonlijkheid. Had de gekende Bisschop van Rottenburg, Mgr von Keppler niet reeds vóór den oorlog geschreven : « De overschatting van het weten en van het verstand, ten koste van de ontwikkeling van den wil en van het karakter heeft onzen tijd ziek gemaakt ».

Dan, terugwerking tegen het *individualisme*, een overblijfsel van de gees- tesstroomingen uit het zoogeroemde verlichtingseeuw (18e eeuw), toen men uitging van de volstrekte waarde van den enkelen mensch. De Sozial-päda- gogik in Duitschland, met Natorp, Bergemann, was reeds lang, met veel overdrijvingen daartegen opgekomen. Ook in ons land, hebben we in de laatste vier jaar nog al wat gehoord over de éénheidsschool, de ééne alge- meene volksschool, over nationale opvoeding; de school wordt aangezien als een bijna uitsluitend staatsbelang. Daartegen ook komt meer en meer te

(1) Zie *Licht en Leven*.

(2) Een woord van P. Joh. Bonifacio.

staan in het licht der breede, principieele zedelijke leiding, de maatschappelijke en civieke opvoeding van christelijk standpunt uit.

Ten derde, de oorlog had bewezen, wat het lichamenlijk weerstandsvermogen vermag in de verdediging van land en volk, in en achter de vuurlijn; vandaar die bezorgdheid, die verordeningen en die vele publicaties over de *physische opvoeding*, geneeskundige toezicht, enz.

Ten vierde, tegen schoolschheid en schoolvosserij, tegen dat pralen met woorden dat door den geest niet doordringt, en als nasleep heeft die dorre en vervelende oefeningen, die de sympathie van 't kind niet krijgen, *wil men praktische scholen*, meer pragmatisme (om een amerikaansch woord te gebruiken) in het schoolleven, meer handwerk, vaardigheid, meer slöjd, meer kunnen dan bloot theoretisch kennen.

Vandaar het groot belang van teekenen en handwerk, van de vakscholen, beroepsonderwijs, 4^e graad. Daartoe echter moet de beste man op de beste plaats gekozen. Na de ineenstorting hebben we flinke mannen nodig, om het even waar ze vandaan komen, de democratie duldt geen verstandelijke voorrechten meer (*Fonds der meest begaafden*). Elk leerling dient in zijn individueele eigenschappen en aanleg nader onderzocht, opdat men wete in hoever en in welke richting hij kan nuttig zijn voor 't land (*beroepskeuze en psycho-techniek*).

* * *

Aldus begint men ook ten onzent in te zien, dat het volstrekt noodig was volgens het woord van John Dewey, dat het kind zelf in het middelpunt werd gebracht van de paedagogische beschouwingen. Over zijn bestemming en over de doeleinden moet natuurlijk ook wetenschappelijke zekerheid zijn. Methodiek, schoolkunde, zijn dan de middelen om met en door en voor den kweekeling het doel te bereiken. Maar de kweekeling zelf, de wondere en heimvolle kinder- en jongelingspsychè, het eerste voorwerp onzer wetenschap, bleef te weinig nagevorsch en uitgebaat.

De studie van het kind als doel en opvoedingsmiddel bleef lang te veel verwaarloosd. Ik bedoel het kind, niet in zijn algemeen-menschelijke metaphysieke wezenheid, maar het concreet-levende, stoeiende, spelevarende, nokkende, jokkende, ja soms tegenstrijdige kind, met al zijn persoonlijke eigenaardigheden, beschouwd op zijn eigen graad van ontwikkeling, met zijn diep of minder-diep zieleleven, met zijn vóórland van huiselijken invloed, met zijn achtergrond waarin de donkere machten der erfelijkheid immer werken en zieden. Het kind met zijn begaafdheid en eigen aanleg, het normale kind, het getalenteerde kind, het abnormale kind in al zijn schakeeringen en types, het domme kind, en ook het kind met zijn heel bijzondere geesteswendingen, met al de wonderheden van zijn onderbewustzijn, met één woord, het kind met zijn gansche persoonlijke evolutie.

Hoe meer men dat alles nagaat en gadeslaat, hoe duidelijker het wordt dat opvoeden anders niets is dan een evolutie *leiden*, een evolutie die zich natuurlijk, volgens de immanente krachten van het levend wezen, afspint. Niet de leeraar moet begrijpen en willen, de leeraar sticht geen begrippen, neen,

de scholier vat op, begrijpt, oordeelt, redeneert, met één woord *denkt* en *wil* uit eigen levende menschenkracht. De opvoeder brengt, door zijn paedagogische vaardigheid, alleen de beste voorwaarden die het kind in staat stellen, volgens zijn aard, te groeien en te ontwikkelen. Dan zal onderwijs en opvoeding *natuurlijk* zijn, en de wetten der gezonde zielkunde volgen.

Het moet gezegd : de proefondervindelijke zielkunde, met haren bijzonderen tak de kinderzielkunde, heeft in de laatste jaren veel belangstelling gewekt en verdiend, in zoover ze soms niet eenzijdig werd. Het buitenland was ons daarin voor, met Neumann, Lay, Stanley Hall, Binet, Claperède, Roels; doch ook bij ons te Brussel, te Leuven, en elders, ontstonden laboratoria en leeren de beoefenaars der paedagogiek kennis maken met de empirische methode.

Lang en veel kan men redetwisten over de uitgestrektheid van het aandeel van den opvoeder en van dat van het kind in zijn eigen opvoeding en ontwikkeling. Niemand heeft ooit getwijfeld aan het oude gezegde van Mgr Dupanloup : wat de onderwijzer zelf doet is heel weinig, wat hij doet doen is alles. Iedereen weet, en ook de oude scholasters van vóór 50 jaar hebben het toegepast, dat de zelfwerkzaamheid van 't kind, aangespoord door wat men thans noemt, in objectieven zin, de actieve methodes, best beklijft.

Doch nooit werd deze gedachte van zelfwerkzaamheid, zelfopvoeding, zelftucht, selfgovernment, zelfcultuur, verder doorgevoerd dan in het stelsel van de *Nieuwere Scholen* (les Ecoles Nouvelles). In Frankrijk, Duitschland, Spanje, Holland, werden, alhoewel niet altijd onder dezelfde type, van die scholen gesticht, scholen in de zon, in open lucht, scholen met veel handwerk en slöjdcursus, scholen met voor de scholieren de meest uitgebreide vrijheid, scholen over 't algemeen met geslachtsvermenging of coëducatie, scholen waar de opvoeder hoofdzakelijk niet ingrijpt in de evolutie van den kweekeling, tenzij van buiten af met een omgeving te scheppen, waarin het kind de beste voorwaarden vinde tot zijn lichamelijken, verstandelijken en zedelijken bloei. Ook dus de zedelijke opvoeding moet geschieden uit de krachten die werken van binnen naar buiten en niet omgekeerd. Het oude stelsel, met zijn tucht optreden, met zijn machtsvertoon, straffen en belooningen, moet verdwijnen, geen gebiedend en verbiedend gezag meer, ten hoogste nog moreel gezag, in elk geval geen positief ingrijpend gezag. Op het « *Congrès International d'Education nouvelle* » gehouden te Calais, 1921 (Augustus), werd een voorlezing gehouden over *l'abolition de l'autorité* (1).

Ook bij ons, verwekte het tooverwoord « Ecoles Nouvelles » veel belangstelling. Daar zijn er die er de wonderste dingen van verwachten, de genezing van de groote kwalen die thans de samenleving en de wereld teisteren. De « nieuwere school » wordt thans in sommige middens een slagwoord! En het moet erkend, ook in deze beweging steekt veel goeds, ze bevat voor alle opvoeders gewichtige vingerwijzingen. Het is waar dat we onze opvoedingen in alle graden te veel verstelseld hebben, dat we in veel gevallen hun

(1) Zie in 't nieuwe tijdschrift *Pour l'Ere nouvelle*, Jan. 1922, n° 1.

natuurlijke evolutie, door onverstandige bemoeiingen hebben verhinderd; wij laten het kind niet genoeg met rust, wij onderdrukken te veel de spontaneiteit van zijn jonge natuur, we vermoeden te veel kwaad van hem, we onderschatten zijn edelmoedigheid.

De logische doorvoering van dit opvoedingsideaal moet echter nog zijn bewijzen leveren, hier en elders; het moet getoetst aan de werkelijkheid van rassen en landen, aan het onderscheid van kostschool en dagschool. Dat moet nu ook geen *emballage* worden, geen « omver en erover », met onbezonnen beschuldigingen tegen de gesmade traditioneele paedagogiek. *L'abolition de l'autorité !* dat geeft te bedenken; vooral wanneer men dezen kant van het nieuwe stelsel nagaat met het oog op het hooger belang van het kind, zijn godsdienstige vorming. Hoe is dit beginsel b. v. : dat de opvoeding moet groeien van binnen uit, zonder tusschenkomst van echt gezag, overeen te brengen met de opleiding in de positieve gezags- en geloofsgodsdiensten zooals de katholieke, met haar essentieel kerkelijk bestanddeel ?

Men kan onderstellen dat dergelijk beginsel toegepast worde in de scholen van Dr. Reddie, Dr. Lietz, ook te Laren, in Engelsche experimental schools, en in de Shantiniketan van Rabindra-Nath-Tagore in Indië, doch de Ave-Maria-scholen van kanunnik Manjon, kunnen onmogelijk op dat beginsel gebouwd zijn.

Had Rousseau ook niet gezegd dat het kind door eigen rede zijn godsdienst moet opbouwen ? En heeft R. W. Emerson niet zonder eenige beperking geschreven : « de mensch groeit van binnen uit, en opvoeding is ontplooiing ». De hulp die wij van anderen krijgen, is mechanisch, vergeleken bij wat de natuur in ons zelf openbaart » (1). Dat kunnen wij niet overnemen, zooals het daar staat. We kunnen geen schaduwen aan den grond vastspijkeren, en we moeten, te midden van beweging en vooruitgang, ook blijven opzien naar de ontzaglijke werkelijkheid van onze eeuwenoude beginselen.

We mogen overigens ook het nieuwe niet overdrijven. In veel scholen werd en wordt de zelfwerkzaamheid der leerlingen betrekkelijk vrijen teugel gelaten; werkzaamheid, actië, actieve methode, moet niet uitsluitend begrepen van den handenarbeid, maar ook wel van de immanente denkakten van den geprikkelden en den zoekenden kindergeest, op loutere denkbeeld-beginselen en abstractieproducten.

De school in de natuur, aan den rand van het woud, bij de murmelende bron ! Het is wonder om na te gaan hoe de menschen van dit technisch tijdvak, die door stoom en barnkracht zooveel geriefelijkheid in hun leven meenden geschapen te hebben, telkens weer haken, ver weg van hun electriche booglampen en hun opgesmukte zalen, naar de oerfrischheid van de alles louterende en lavende natuur. Dit heimwee naar bergen, boomen en zee ondervonden ook, reeds veel eeuwen geleden, die groote paedagogen die

(1) Emerson, *Vertegenwoordigers der Menschheid*, (2^ddruk, Wereldbibliotheek, vertaald en ingeleid door J. Mees, blz. 4).

wij Orden-stichters noemen, die hun klooster optrokken in de heerlijke natuur, en de zielen opleidden ook met handwerk in de open lucht (1).

Reeds in de 12^e eeuw schreef de H. Bernardus tot een van zijn discipelen : *invenies aliquid in silvis quam in libris*, ge zult iets meer vinden in de bosschen dan in de boeken. In het 48^e Hoofdstuk van zijn regel, dagteekend uit 6^e eeuw, heeft de H. Benediktus uitdrukkelijk de verwisseling van lichamelijken en geestelijken arbeid voorgeschreven : « alle broeders moeten zich dagelijks op bepaalde uren met den arbeid der handen bezig houden, als tegenwicht voor de eenzijdige intellectueele cultuur ».

II. Waar dienen wij te komen ?

Ik kan het antwoord dadelijk geven : We dienen te komen tot een *meer wetenschappelijke* behandeling van de paedagogische vraagstukken. — En als ik zeg meer wetenschappelijke behandeling, dan bedoel ik daarmede dat de empirie en de uitslagen der proefondervindelijke methodes niet mogen gelden als het laatste woord in het vak der opvoedkunde. Ook de wijsgeerige grondslagen van stelsels en opvoedingsnormen dienen onderzocht.

De diepdenkende man, die Chesterton is, heeft gezegd : « Ik ben van die mannen die denken, dat de vraag naar de levensbeschouwing de meest practische en de hoogst belangrijkste vraag is die men een man stellen kan » (2). — En Dr. Förster : « De wetenschap van het ideaal is de belangrijkste hulpwetenschap der opvoedkunde ». — « De beslissende factor van alle opvoeding is de grondigheid en de stevigheid der levensbeschouwing van den opvoeder » (3).

Opvoeding en opvoedkunde zijn ten deele zaak van ervaring, maar evenveel : zaak van *beginselen*. Echte opvoeding moet steunen op beginselen, opvoeding moet beginselen mededeelen, als lichtbronnen en hefpunten op den levensweg. Ook de volksschool, wil ze ingrijpen in behoud en beschaving van land en volk, moet beginselen aanleeren, niet in hun afgetrokken vorm, maar wel in de concreetiseering van een bevel, een raad, een behandeling, een voorbeeld.

Zonder beginselen geen vastheid, geen éénheid, geen synthesis, geen wetenschap !

De studie van het kind gaat weg van veel positieve gegevens, van waarnemingen, van vergelijkingen, van metingen, geleid door de ontledende methode der proefondervindelijke zielkunde. Wie de paedagogische wetenschap daàrbij beperkt, loopt gevaar haar te verminken tot een ahangsel van de natuurkunde, van de ontleedkunde, van de levensleer. Dres-

(1) Zie Louis Bertrand, *Autour de St-Augustin*, 1921, Paris, Fayard, p. 30 : « comme les principaux fondateurs de monastères il (St-Augustin) croyait sans doute que la présence continuelle d'un beau paysage n'est point inutile pour élever les âmes à la contemplation des vérités invisibles. Et comme eux aussi il croyait à l'influence apaisantes des solitudes, à l'action bienfaisante et purificatrice du travail en plein air ».

(2) In *'Heretics*, p. 15.

(3) Zie verder in V. O. T., Juni 1922.

suur en gezondmaking van ras en eenling mag niet verward worden met de ware opleiding van den mensch als mensch.

De ontleding, het navorschen heeft reeds veel geleerd en geleverd aan de wijsbegeerte en de paedagogiek, ze heeft de inductie verrijkt en verbreed, doch de hoogvlakten der ziel die een breeder synthesis ontsluiere kunnen, mogen niet afgebereld worden. Er is in de laatste tijden merkbaar meer zucht naar synthesis, tegen de overdreven détail-paedagogiek en het stukwerk der laboratoria. Bavinck, Gunning, Casimir, Spalding, Willmann, Stanley Hall, en zooveel anderen, zijn vooruit en vooral machtig en van leidend gezag door dat ze de bonte menigvuldigheid der positieve uitkomsten wisten tot een eenheid en harmonie te brengen, en te verbinden met hogere beschouwingen die ze ook van elders hadden opgedaan.

En Mgr. Spalding, in zijn *Aphorisms and Reflections* zegt het op zijn eigen snedige wijze : « opvoeding en opvoedkunde zouden reeds een edel vak zijn, al deden ze niets anders dan ons er toe brengen groote in plaats van alledaagsche gedachten te denken en lief te hebben ».

We staan nu reeds verder en verder af van een verouderde opvoeding die de opvoedkunde beschouwde als een verzameling van recepten, van trucjes en kneepjes om kinderen vlug iets diets te maken en stil te houden. Iedereen die nadenkt en studeert wordt het gewaar, dat in den ondergrond van gansch het opvoedingswezen geen alledaagsche, maar groote gedachten goudaderen, dat om invloed te hebben, om in te grijpen in de ziel van 't kind door onderwijs en opvoeding, de leermeester moet een man zijn met heldere gedachten en een flinke levensaanschouwing. Hij moet diep schouwen in zich zelf en in 't kind, hij moet breed, in stad en ommeland, de groote deiningen van het volksleven kunnen nagaan.

Die groote, leidende, bezielende gedachten kunnen onmogelijk geleverd worden door de empirie alleen. Zonder metaphysiek is geen bekoonde wetenschap, geen wereldaanschouwing, geen levensopvatting. De opvoedkunde kan nooit een zuiver proefondervindelijke wetenschap worden. De wijsgeerige of metaphysieke zielkunde moet met de uitkomsten van waarneming, van ontleding verdere gevolgtrekkingen maken, synthetiseeren, verder dóór redeneeren, verbinden met vaste waarheden die door hulpwetenschappen, levend ook door hun eigen methode, geleverd worden.

In dezen zin zegt de Hollandsche paedagoog O. Bavinck zoo juist : « opvoeding behoort niet tot de *neutrale zone*, maar hangt ten nauwste samen met onze heele wereld- en levensbeschouwing (1) ». Wijsbegeerte, godsdienstleer, zedenleer leveren ook beginselen. Ervaring, als uitgangspunt, steunt natuurlijk op navorsching van het levend menschenmateriaal, den opvoeder zelf en den opvoedeling, doch het volledig vak der paedagogiek, kan nooit een zuiver proefondervindelijke wetenschap worden.

Daar zijn in de zielkunde een heele hoop vraagstukken die zelfs niet door de stellige of positieve methode kunnen aangevat, late varen van opgelost worden. Bij voorbeeld : de overgang van het physiologische tot het bewuste,

(1) Prof. Dr. H. Bavinck (Gids bij de studie van zijn paedagogische werken) door Dr. S. Rombauts, 1922, bl. 14, Malmberg.

de eigen aard van de waarneming, van de gedachte, van het willen, hun verband met het wezen zelf, het zelfbestuur van den wil dat enkel betrekkelijk is of de mate van afhankelijkheid van den wil van de lichamelijke bewegingen, en in het algemeen alle samenwerken van stoffelijke factoren met onstoffelijke krachten (1).

Niet genoeg is het de stoffelijke voorwaarden te bepalen waarin wordt gedacht, gevoeld, gewild, geroerd, daar blijft nog altijd het uitvorschen van de eigen wezenis van het denken zelf, van de gedachte, van elk denksel, en zoo meer.

Men zegge nu niet dat deze ander-aardige beschouwingen kunnen heel boeiend zijn, maar dat ze met opvoedkunde en opvoeding niets te maken hebben, dat ware ook verkeerd. Immers de zoeven genoemde beschouwingen leiden tot de opvatting van de ziel zelf, haar werking, haar natuur, verder haar oorsprong, haar bestemming. Deze opvatting te aanvaarden of te bestrijden kan niemand in de wereld onverschillig laten. Het gansche zedelijk leven hangt er van af, en bijgevolg ook het bijzonder leven, het maatschappelijk, het staatsburgerlijk leven, en aan het laatste einde, de gansche opvoeding.

Paedagogische boeken die steunen op een « zielkunde zonder ziel », kunnen onmogelijk bij hun leerlingen een steekhoudend en volledig overtuigingstelsel scheppen nopens het groote vraagstuk der zedelijke opvoeding.

Als iemand het uit zijn wijsbegeerte en zielkunde haalt dat, wat we noemen « wil » bij den mensch, anders niets is dan een *resultante*, hoe kan hij dan nog als opvoeder en opvoedkundige spreken van wilssterkte te ontwikkelen en zedelijke kracht bij de kweekelingen? Als iemand determinist is, hoe kan hij dan nog, logisch beschouwd, spreken van verantwoordelijkheid, van straf of belooning, van plicht en recht, die steunpunten moeten zijn in de zedelijke opleiding? Wie evolutionist is, zal over oorsprong en bestemming van het leven er een heel eigen opvatting over nahouden. Wie in geestdrift opgaat voor « *le contrat social* » en de ongestoorde natuur-goedheid van het menschelijk hart moet van andere opvoedingsstandpunten uitgaan dan iemand die « *le contrat social* » verwerpt en gelooft in de erfzonde.

Er is dus een ondergrond die tot andere lagen behoort en die door de wetenschappelijke paedagogiek ook moet worden blootgelegd. Dat is bevestigd door alle paedagogen (2). « In werkelijkheid, zegt Chesterton, is het dogma (in den zin van theorie), het eenige dat van de opvoeding niet kan gescheiden worden. » — « Het echt idealisme, schrijft de groote Willmann, leert niet alleen het leven te begrijpen, maar ook den dood, het leert niet alleen den tijd te verstaan, maar ook de eeuwigheid ». En Förster: « De proefondervindelijke methode — wier nut hij overigens elders rechtzinnig weet te waardeeren — kan nooit iets getuigen over de diepere psychologie van het hooger en lager leven in den mensch, over bekoring en overwinning, over drift en bevrijding, over de grondmotieven van het karakter... over de afgronden van zelfbegoocheling en ijdelheid... Nergens in hun verhande-

(1) Zie meer bij A. D. Sertillanges, *Revue des Jeunes*, 10 April 1922, bl. 20 en volg.

(2) Zie meer in V. O. T., 2° jaarg., 1920-21, passim.

lingen is een woord te vinden over die tweespalt, die Augustinus de zwakheid van den menschelijken wil genoemd heeft ».

De diepere zielstoestanden kunnen niet proefondervindelijk, zelfs met de beste inspanningen der psycho-analysis, verwekt en onderzocht worden. « Wat weten wij, doode menschen van het technisch tijdvak, wat weten wij van de oudste oer-ervaring der menschen ziel » (1). Is het misschien daarom dat de groote Amerikaansche paedagoog Stanley Hall zeide : « de moderne mensch is vreemd geworden aan de werkelijkheid van zijn leven en aan zijn eigen binnenste ».

En met die grooten allen durf ik te beweren dat er voor de ernstige paedagogiek nog steeds veel te leeren valt van de oude mannen, dragers der beproefde traditie, die in de geestesconcentratie van kalmer tijden, fijnste ontieders waren van 't diepere zieleven, omdat ze strijd en overwinning, val en opstaan, verleiding en weerstand, in machtigen vorm in zich doorleefd hadden; omdat ze boven de nabijliggende middelen der *Diesseitspädagogiek*, steeds wisten de ontzaglijke werkelijkheden der *Jenseitspädagogiek* aan te staren.

* * *

De doeleinden der opvoeding ? Het is ook de taak eener wetenschappelijke opvoedkunde zich daarover uit te spreken, en diesaangaande de oplossing te vernemen uit andere provinciën van het menschelijk weten, n. l. van de wijsbegeerte en van den godsdienst.

Ligt de gedachte aan een doel niet besloten in de oude benamingen zelf waarmede de voorgeslachten uit alle beschaafde landen het werk der opvoeding uitdrukten ? Toen de Grieken zeiden *Παιδ' αγωγήειν*, de Romeinen *educare*; als de Duitschers nu nog zeggen : *erziehen*, en wij *opvoeden*, geeft dat alles niet te kennen dat opvoeden is trekken, leiden, opleiden ? En » leiden, trekken », heeft geen zin, voor den redelijken mensch, wanneer er niet bijgedacht wordt : *waarheen, waarnaartoe ?*

Elke wetenschap, elke wetenschappelijke navorsching, zegt Aristoteles, begint met een *θαύμασον*, en verschijnsel of een reeks verschijnselen die verwondering baren. Zij zijn het aanvangspunt, b. v. het nagaan van de pogingen van de ouders, van de openbare besturen om kinderen te onderrichten en goed te houden. Maar toch eerst of laatst, zegt Aristoteles, komt de voor naamste vraag bij elk wetenschappelijken navorscher : *Το οὐδ' ἕνεκα ?* *waarom* dat alles, waar leidt dat heen, wat moet bereikt worden ? Welke is ten slotte de beteekenis van 's menschen leven, welke is zijn bestemming, waartoe men opleiden moet ?

Dat is en blijft de allerlaatste hoofdvraag. En wie wil doen aan ernstige wetenschappelijke paedagogie moet daarover een heldere opvatting hebben, en het groote antwoord hebben op de groote levensvragen van nu en hierna maals. Dan zal hij steeds weten onderscheid te maken tusschen middel en doel, dan zal hij niet vergeten dat eubiotiek, eugeniek, pedo-techniek,

(1) Förster in V. O. T., 3^e jaarg., bl. 103.

4^e graad, psycho-techniek, prachtige middelen zijn, maar toch *enkel middelen* tot het bereiken van het hoofddoel van 's menschen bestemming. Dan zal hij zelf, hij die moet opvoeden, d. w. z. een jongen mensch zedelijk vormen en hem leiden tot het *goede*, hem afhouden van het *kwaad*, weten vooreerst te antwoorden op de grootste vraag : wat is goed ? wat is kwaad ? Dan zal hij een vaste *waardenschaal* van maatstaven bezitten naar dewelke hij zaken en handelingen beoordeelt en meet; dan zal hij weten dat al het lagere in den mensch moet worden *gesublimeerd* — volgens het woord der psycho-analytiekers — zoodat het dienen kan tot het hoogste doel, en dat dat doel nog hooger staat dan dat der humanisten die enkel loutere natuurlijke volkomenheid en geluk beoogden.

Mijne heeren, zoo brengen we weer de wetenschappelijke paedagogiek terug tot de diepere gronden der metaphysiek. De geschiedenis leert ons overigens dat de idealen der opvoeding steeds gewisseld hebben met de tijden, ze stonden in nauw verband met heel de kultuur, en werden beheerscht door godsdienstige of wijsgeerige wereldbeschouwing.

Er zijn dus voornamelijk twee gebieden van het hooger leven, die in zeer eng verband met elkaar staan : de wijsbegeerte (en godsdienst) en de opvoedkunde. Een wijsbegeerte die in den diepsten grond van het wezen boort, stoot noodzakelijk op de vraag : *wat moeten we doen ?* En dezelfde vraag spookt ook den opvoeder voor : *waartoe en hoe moeten wij opvoeden ?* Enkel omdat Plato de wijsbegeerte aan haar diepste wortels aangreep, ontstond in zijn vermaard werk « Politeia » het engste verband tusschen zijn wijsbegeerte en zijn paedagogiek, en enkel ook daardoor kon zijn paedagogiek de hoogste taak dienen : « de opvoeding van het menschelijk geslacht ».

En aldus kan men zeggen dat wijsgeeren en paedagogen samen wandelen op de hoogvlakten der menschheid, wanneer ze hun taak in haar hoogste beteekenis opvatten. Wanneer echter wijsbegeerte en opvoedkunde van mekaar uiteengaan, wanneer elkeen een zaakje op zichzelf wordt, dan vervalt de wijsbegeerte alras tot diletantisme en dialctische knepen, en de opvoedkunde loopt verloren in de techniek van proefnemers, die dan aan toeval en willekeur zijn prijsgegeven.

Als ik zeg wijsbegeerte, M. H., dan bedoel ik een levensphilosophie, zooals de scholastieke, die het leven onmiddellijk op den voet volgt tot aan de poorten der metaphysiek, en die zelf de metaphysiek als grondvest heeft. Dan mag het geen wijsbegeerte zijn, zooals die van Rickert, Max Weber en tal van modernen, die een filosofie willen opbouwen : *wertfrei*, d. i., vrij van bruikbaarheid voor 't werkelijk leven, en ziellijk beschouwd, zonder waarde.

Dames en Heeren, ik vraag u verschooning om die ietwat hoge uiteenzetting. Een Vlaamsch Philologencongres is juist niet op te vatten als een conferentie voor lager-onderwijzers. En ik heb gezien dat, in den herfst van 1921, op het 53^e Philologencongres te Iena in Duitschland, Eduard Spranger, de knapste leerling van Wilhelm Dilthey, ditzelfde onderwerp heeft behandeld. Ed. Spranger deelt overigens onze gedachten niet, daar hij Kantist is.

Verstaat ge nu beter waarom de groote Fransche Boutroux schreef : willens of willens, elk wijsgeerig stelsel leidt ten slotte tot een opvoedingstheorie » (1), waarom in Holland de paedagoog R. Casimir, in 1919, in zijn brochure « *De algemeene beoefening der Wijsbegeerte* » (2), voorstelde als een *propedeutiek* voor alle zielkundigen dat ze zouden college volgen in praktische logica, wetenschappelijke tuchtiging van den geest, in bewijs- en opsporingsmethoden, in het opmaken van een ideaal van wat eigenlijk wetenschappelijk is.

Verstaat ge nu hoe diep-juist iemand gezeid heeft, alhoewel het paradoxaal mag schijnen : « We kunnen de metafysische vorming onzer boeren niet genoeg behartigen ». Verstaat ge nu hoe waar iemand anders schreef : « Van Lighthart van Montessori, van Kerschensteiner, enz., valt ongetwijfeld zeer veel te leeren, maar toch maar in onderdeelen van het breede paedagogisch vraagstuk; ze hebben een nieuwen geest in de school trachten te kweken, en die was er noodig, maar ze hebben de eigenlijke groote grondslagen niet aangeroerd ».

III. Hoe daartoe te geraken ?

Over middelen tot een doel kan men altijd fel en lang redetwisten. Ook hier ware het geval. Ik zal mij enkel bepalen tot eenige aanwijzingen die zeker door niemand zullen betwist worden.

Eerst en vooral, er blijft te wenschen over een diepgrondige voorbereiding van al degenen die moeten met het werk der opvoeding, ook in de volkschool, belast zijn. Van Willmann komt het paste woord; *een gevormde is tegelijk een vormer*.

Er kan wellicht nog een betere keuze gedaan worden onder de gegadigden die zich voorstellen tot het hoogedel werk van onderricht en opleiding. We hebben even hier boven gewezen op wat R. Casimir voorstelde onder zijn benaming van Propedeutiek, of *voor-opvoeding* tot het ambt van opvoeder. We kunnen hier ook terloops herinneren aan wat Claparède noemt de *pedometrie*, d. i. het meten van de begaafdheid, den graad van verstandsgebruik bij den toekomstigen leeraar (3). Ik verwijs ook naar het heerlijk boek van leerares M. Van Kuyk, pas verschenen bij Malmberg : *De Psychologische karakteristiek van den Onderwijzer* en naar menig ander laatst verschenen werken over de persoonlijkheid van den opvoeder. De gedachten daar uiteengezet zijn meestal dienstig ook voor de studie van de persoonlijkheid van den leermeester in hooger onderwijsgraden.

Iedereen van ons begroet met hoop de verlenging van de normaalstudiën van 4 j. tot 5 jaar, met minder overlading van programma's, met minder

(1) Zie V. O. T., 3e jaarg., blz. 180, in het artikel van Dr. Fr. De Hovre.

(2) Zie Reeks **Paedag. Voordrachten**, 1919.

(3) In zijn *Psychologie de l'Enfant et Pédagogie expérimentale*, 8e Edit., 1920, blz. 218-225.

examen-paedagogiek, maar met meer echt-wetenschappelijke vorming. Begin met mannen te hebben en het overige zal u toegeworpen worden. « Wie geen denker is, kan geen anderen doen denken; wie geen minnaar is, kan geen anderen doen liefhebben; wie geen dader is, kan geen anderen hooge daden doen verrichten »... Daarom blijft een groot vraagstuk hierin bestaan « hoe wij de beste mannen en de beste vrouwen kunnen aanzetten om zich in het opvoedingswerk op te offeren » (Spalding).

Een tweede middel ware meer belangstelling te verwekken voor de opvoedkunde bij het middelbaar, vooral bij de meisjes, en hooger onderwijs. Het wetenschappelijk werk dat Willmann aan de Hoogeschool te Praag jaren lang opbouwde en aanleerde is ten goede gekomen aan de geheele katholieke Duitschspreekende landen. Het is een hooge gedachte geweest bij de inrichters voor de VI. Hoogeschool voor vrouwen te Antwerpen een paedagogische faculteit op te stellen bij de oude klassieke indeelingen van het hooger academisch werkorganisme. Het is te betreuren dat geen cursussen in wetenschappelijke paedagogiek gegeven worden aan de « *Ecole supérieure de jeunes filles, rue d'Arlon, 11, Brussel* », gepatroond door de Hoogeschool van Leuven.

Aan dergelijke inrichtingen vooral diende men alle factoren van opvoeding en alle voorwaarden tot geestelijke levensvernieuwing breed en diep te beschouwen, de *natuurlijke*, de *maatschappelijke*, de *godsdienslige*. De invloed van de maatschappelijke omgeving, de maatschappelijke overerving, waarover Willmann en Benjamin Kidd zulke heerlijke bladzijden geschreven hebben, de overlevering van de cultuurgoederen bij een volk zooals daar zijn zeden, gebruiken, taal, letterkunde, wijsbegeerte, kunstwerk, staatkundige en maatschappelijke instellingen. Een kind leert ook wat zijn eigen makkers en bovenal van zijn huiskring.

Daar is ook de fysieke omgeving, daar zijn de geheime gistingen der erfelijkheid die in elk mensch werkzaam zijn ten goede of ten kwade en waarover nog steeds veel navorschingen te doen zijn; daar is bij elk mensch het deel van zelfopvoeding, van zelftucht, van zelfkultuur, van zelfgovernment. Daar is ook de rechtstreeksche inwerking an God, daar is invloed die uitgaat van kerk en de godsdienslige instellingen. Zijn zij het niet die de volkeren tot de beschaving hebben opgevoed, die een openbaar geweten gesticht hebben van rechtvaardigheid en liefde, die het hart van den barbaar gekneet hebben tot den cultuurmensch van heden? Zijn zij het niet die thans nog meest man en kind bevrijden van den terugkeer tot heidendom, en de maatschappij van ontvolking en ontaarding?

Deze factoren na te gaan, te bestudeeren, ware eens voor goed en wetenschappelijk het groote deel der *traditie* in het breede werk der opvoeding vast te stellen. De traditie en de nieuwe vaste uitslagen van proefneming en navorsching zouden de volledige wetenschap ten zeerste bevorderen.

En eindelijk — nu richt ik mij tot geloofs- en denkgenoeten — zouden wij er moeten toekomen onze eigen christelijke opvoedingsschatten beter te kennen, te waardeeren, uit te baten en te vermunten in moderne gangbare stukken, zonder de edelheid van ons Christelijk metaal zelf aan te tasten.

Payot, Förster, Chesterton, de vrijzinnige theosophisten en zooveel anderen

die niet tot de belijders van ons *credo* behooren (1) hebben zooveel ontleend aan onze christelijk moraal en ascese en dit alles aangeboden als van het beste van wat ze hebben, als middel of als drijfveer tot zedelijke opvoeding. Zij zijn getroffen geweest door zooveel rijkdom, waarvan wij zelf niet genoeg meer bewust zijn. Veel eerlijke uitzichten van onze eigen overlevingen zijn voor hen geworden ook een *Θαύμαστον*; het wordt tijd dan dat elkeen van ons ons eigen gebied verkenne, en onze veie akkers niet onbedrucht late. Maar daartoe is geeischt : studie, fierheid, zelfvertrouwen en konsekwentie.

Meer en meer komen de rechtzinnige en onbevooroordeelde vorschers op het gebied der proefondervindelijke zielkunde terug tot ons groote geloofspunt van de erfzonde en tot de erkenning van de machten van goed en kwaad in den mensch. Dit punt van onze oude leer noemen zij wel met andere woorden, maar de bedoelde zaak is dezelfde. P. Janet noemt die twee machten : *synthèse personnelle* (het goede) en *automatisme* (het kwade). Morselli noemt ze in denzelfden zin : *inhibitie* en *impulsie*. Dat brengt ons weer al een eind verder af van Rousseau en Ellen Key.

Daarom herhalen wij met Traub : « *Wir brauchen keine neue moral, sondern Verwirklichung der Moral*, wat we moeten hebben, is verdere uitwerking van gedachten die wij in overvloed bezitten (2).

Edw. Poppe, z^r Maria-Jozefa van Turnhout, de zusters van O. L. Vr. te Namen, verrichten uitmuntend werk, wanneer ze met gebruik van ons bloed-eigen materiaal aansturen op innerlijke vorming, tegenover een technische die bedreigt ledig en éenzijdig te worden. Ons christelijk vormingswezen geeft levenseenheid en levensdiepte, het tintelt van vormingsidealen die uitslaan boven de wisselvalligheden van de tijden. Ons ideaal slaat breder uit dan *de school op maat, en het kind als maatstaf der opvoeding !* ons hoogste ideaal is de groei der menschheid in God met en door een bovennatuurlijk levensbeginsel.

En ook daarin moeten wij ons veel inniger aansluiten bij den oppersten Grootmeester van alle leven en opvoeding : Jesus van Nazareth. Meer dan ooit is en blijft Hij, het thema, het motief, de krachtbron van alle degelijke opvoeding. Want « een anderen godslag zal nooit iemand vermogen te leggen » (2 Cor. III, 12).

Ik verwijs om te eindigen naar twee merkwaardige werken die over Jesus onlangs verschenen zijn van de hand van twee hoogstaande paedagogen die niet katholiek zijn, nl., van Förster (*Christus u. das menschliche Leben*); van Stanley Hall (*Jesus*).

Förster zegt « De tijd zal komen dat men niet meer loochenen zal dat Christus ons het wezen en de wet van 't leven van onder tot boven onvergelykelyk dieper heeft ontsluitend dan al de biologie het ooit zal vermogen » (ibid. bl. 12). En daarom mistrouwt hij zekere « moderne paedagogiek die gelooft in de biologie in plaats van in de theologie, die gelooft in de moderne levensbeschouwingen in de plaats van in Christus ».

(1) Naderhand vernamen we dat Chesterton tot de Katholieke Kerk is overgegaan.

(2) Zie ook *Tijdschrift voor zielkunde en Opvoedingsleer*, Juni 1922, bl. 123 en volg.

En Stanley Hall : « Een der bijzondere taken van de zielkunde der toekomst moet, volgens mij, zijn : de christelijke wereld wederom de oogen te openen voor zijn Heer en Meester ». « Christus is de Grootmeester der zielkunde ». « zonder Christus blijft de zielkunde onderwetenschappelijk », « in de kennis van 't zieleleven is Christus de moderne wetenschap verre vooruit » (Jesus, *Introduction*).

Dr. A. DECOENE, Thorhout.

Onmiddellijk na Dr. De Coene komt Pater Callewaert O. P. aan het woord, en heeft het over .

De Opvoeding van ons Volk in de Openbare Wellevendheid.

Dit is een onderwerp van praktischen aard. Het is echter daarom niet minder **echt-wetenschappelijk**. Er is immers niet enkel abstrakte wetenschap, er is ook praktische wetenschap, en alles wat is, dus alles wat kenbaar is, is door God geschapen ten dienste en ten praktijke van den mensch. De wetenschap der opvoedkunde heeft eenerzijds de opvoeding tot praktisch doel, en wordt anderzijds opgebouwd op de wetenschappelijke gegevens der zielkunde. De opvoedkunde en de opvoeding vergen in de eerste plaats de kennis van het subject, namelijk den mensch en psychologisch en metaphysisch beschouwd. Psychologisch, zeg ik, namelijk in wat hij feitelijk is; metaphysisch in wat hij wezenlijk is, of beter gezegd in wat hij zijn moet, volgens de wet van zijn essentie en de volmaaktheid.

De opvoedkunde immers leert hoe men de metaphysische definitie van den mensch moet handhaven, redden en opluisteren in een bepaalden psychologischen toestand. De wetenschappelijke grond van mijn onderwerp komt echter nog meer naar voor als men aanneemt dat de opvoeding in de eerste plaats is, het naar boven halen van de wezenlijke eigenschappen, dus van de persoonlijkheid van den mensch, 't zij deze persoonlijkheid enkel van een natuurlijk-menschelijk standpunt, 't zij zij van een bovennatuurlijk-goddelijk standpunt, 't zij zij van beide standpunten te gelijk wordt beschouwd.

— Er is spraak, in mijn onderwerp, van ons **volk**, d. w. z. eerst en vooral van het Vlaamsche volk, dat door God geschapen en historisch ontwikkeld is tot een bepaald, kenmerkelyk volk, om het even tot welk staatsverband het behoore, en derhalve een eigene volksziel en een eigene volkskracht heeft, om het even of het ervan bewust of onbewust is. Er is spraak van **heel** het volkswezen, en als globale massa, en als geestelijke gemeenschap, en niet enkel van den minderen stand, in den wandel genoemd de volksklas of het werkvolk.

— Er is spraak in mijn onderwerp van **wellevendheid**.

Wellevendheid wil zeggen de harmonische veruitwendiging van de aristocratie van de ziel. De innerlijke wellevendheid is eene *conditio sine qua non*

van de uiterlijke. Men kan niet echt wellevend zijn naar buiten zonder het te zijn naar binnen. Men kan echter echt wellevend zijn naar binnen, zonder het te zijn naar buiten. Immers wellevendheid beduidt vooral de vormen der veruitwendiging, namelijk een bepaald stel van houdingen en gebaren, die eenigermate kunstmatig zijn misschien, maar echt beleefd zijn als zij doordrongen worden met den geest der innerlijke wellevendheid. Daaruit volgt dat de uitwendige beleefdheidsvorm moet aangepast zijn aan het eigen leven en het eigen wezen van een volk, en niet ontleend aan een ander volk. Zoo zal vlaamsche wellevendheid verschillen van de Engelsche, de Fransche of de Duitsche, omdat het volksleven en de volksziel verschillen in een aantal accidenten of bijkomstigheden die aan het wezen van een volk een heel ander uitzicht geven, en de scheidingslijn trekken tusschen de internationale menschelijke eenzelligheid en de feitelijke nationaliteit.

— Er is spraak van **openbare** wellevendheid, dus niet van de wellevendheid van den Vlaming beschouwd als enkeling tegenover den enkeling; dus niet van den Vlaming in het tabernakel van het familieleven; ook niet in het officieel leven. Ik sluit het officieel leven uit, niet als wezenlijk in tegenstelling met het openbaar leven, maar omdat bij ons dat officieel leven fransch is, dus niet in zich zelf, maar voor ons onnatuurlijk en onbeleefd. Daar waar het volk in het openbaar optreedt, los en onbedwongen, zooals op de markten, langs de wegen, op de vermaakplaatsen, op werkwinkel en fabrieken, enz., daar is het terrein om na te gaan of er openbare wellevendheid onder ons volk bestaat of niet bestaat.

Na deze inleidende verklaringen stel ik de vraag : **Is ons Vlaamsche volk, in zijn openbaar leven, wellevend ?**

Zoo niet, waarom niet ?

Zoo niet, dan moet het opgevoed worden in de openbare wellevendheid.

Hoe kan het dus best opgevoed worden in de openbare wellevendheid ?

I. Is het Vlaamsche volk, als volk, in het openbaar wellevend ?

Ik antwoord, neen. Laat mij voorop aanmerken dat wij — anderen niet — ons het recht toeëigenen ons volk te hekelen, omdat wij ons volk beminnen. Wij willen ons volk genezen. Daarbij dat tekort aan openbare wellevendheid moet met de maat der relativiteit gemeten worden. Want wij stellen het als een proefondervindelijke waarheid voorop : De innerlijke deugd en wellevendheid van ons volk is groot. Ten andere, het hoeft nog uitgemaakt in hoever ons volk zelf schuld heeft aan dat gemis van openbare wellevendheid.

Ik bewijs mijn gezegde : er is bij ons volk een schromelijk tekort aan openbare wellevendheid.

a) Het is een feit dal alwie van ons in den vreemde reisde en verwijlde, bijvoorbeeld in Holland, Engeland, Ierland, Duitschland, Denemarken, ja ook in de landen van de onwetenschappelijkerwijze latijnsch genoemde kultuur, daar getroffen is geweest door wat men noemt **de beschaafdheid van het openbaar volksleven** dat zich uit in verdraagzaamheid, behulpzaamheid, eerbied voor de vrijheid, gehoorzaamheid aan de tucht, zachtheid in het voor-

komen, bescheidenheid in de houding, eerbied en ridderlijkheid voor de vrouw, keurigheid van uitspraak, voornaamheid van houding, enz.

Waarom valt dat zoo dadelijk op, wanneer wij dat zien? Juist omdat wij het in zoo geringe maat bezitten, en anderszins wel weten dat wij het zouden moeten bezitten. Ik zal er bijvoegen dat niet enkel intellektueelen door dat verschijnsel worden getroffen, maar zelfs de eenvoudigste volksmensen, en dat, onder de oorlogsvluchtelingen bij voorbeeld, enkel die Belgen dat verschijnsel niet wilden erkennen, die niet den minsten zieladel meer hadden, en den lawaaierigen Belgischen tralala als het nec plus ultra der beschaafdheid hoogvierden.

b) Het positief bewijs van het feit van ons tekort aan openbare wellevendheid, is de houding van ons volk, in ons openbaar leven, zijn gebaar, gebaring en misbaar, zooals in de treinen, de herbergen, de kazernen, zijne driestheid als massawezen, zijne onverdraagzaamheid tegenover de persoonlijkheid, zijn bemoeizucht met andermans laten en doen, zijne ongegeneerdheid tegenover de vrouw, zijn bandeloosheid tegenover de openbare orde, zijn geweld in zijn voorkomen, zijn vuilpraat en vloekwoorden, zijne ievalligheid in de openbare plaatsen, door gespuw en gezwets, zijne vleeschelijkheid in het plezierleven, de slordigheid van zijn woord, de liederlijke luidruchtigheid van zijn lach, en zijne driestige aanstellerigheid van slechtheid.

Ik voeg er waarheidshalve bij, dat zulks geen oorlogsverschijnsel is, dat, zelfs sedert den oorlog, ons volk in dat opzicht verbeterd is en menschaardiger werd.

II. Welke zijn de oorzaken van dat gemis aan openbare wellevendheid bij ons volk?

1) De eerste oorzaak is, dat ons Vlaamsche volk geen kop heeft. De kop is de eenheidsvorm van orde, leven en harmonie in een lichaam, ook dus in een maatschappelijk lichaam. Welnu, zelfs in een maatschappij waar de standen afgescheiden zijn van elkander, of tegen elkander kampensgereed geordend zijn, daar is er nog eenheid en daar is er nog leiding, wanneer eenzelfde taal, uiting van eenzelfde ziel, heerscht.

Bij ons echter waar geen vlaamsch-denkende-voelende-levende aristocratie is, aan den kop van het volk, is er dus ook geen openbaar voor- en toonbeeld van wellevendheid. Zonder kop, zwieren de ledematen van het lichaam onbeholpen in het wilde. Er is dus geene navolingsmogelijkheid, tenzij van het kunstmatige en het wandrochtelijke, en zulke navolging baart potsierlijkheid.

2) De tweede oorzaak is, dat bij ons staat en volk niet elkander dekken.

De staat immers is een schuts en een steun van de openbare wellevendheid. Een gezonde staat is ten andere een uiting van het openbaar volksleven. De staat, als organisatie, als stelsel, heeft een buitengewone macht, een dwangmacht tot het scheppen, het handhaven, en het ontwikkelen van een openbare wellevendheid. Een dwangmacht, die, onopgemerkt, kan dwingen, als een immanente noodzakelijkheid, en niet dwingt als druk en verdrukking van buiten af. Zulks kan de Staat echter niet wanneer de Staat tegen het volk

of zonder kennis is van het volk, of abstraheert van het volk, want de Staat moet het volk dienen. Dan kan die Staat geen voorbeeld, en geen wenk geven van openbare welevendheid. Hij kan enkel een kunstmatige officieele wellevendheidsformaliteit huldigen.

3) De derde oorzaak is dat ons onderwijs de opvoeding tot de openbare wellevendheid verwaarloosd heeft.

Onbewust wellicht, maar wezenlijk, heeft ons schoolwezen bijna uitsluitelijk gedaan aan **onderwijs**, en heel weinig aan **opvoeding**. Zelfs werd dit onderwijs meer als abstractie of geheugenles, of stoffelijk nut, of slenter toegepast en zelden pedagogisch opgevat. Dit geldt voor geheel het onderwijs. Dit geldt dubbel waar lijk in Vlaanderen het onderwijs, in taal- en volksopzicht, antipedagogisch was, of nog is. Maar aan wie zeggen zou : het katholiek schoolwezen deed toch aan de opvoeding van den christelijken en bovennatuurlijken mensch, en legde dus den innerlijken grondslag voor de openbare wellevendheid; daarop antwoord ik : ik neem aan dat de meeste onzer jongelui in katholieke inrichtingen werden geschoold; en toch onder de katholieken ontwaar ik niet de openbare wellevendheid, spijs al de geloofs en genademiddelen. En het antwoord luidt :

Aan christelijk onderwijs deed dit schoolstelsel wel, in verstandelijken of geheugenzin, maar weinig aan **christelijke opvoeding** en nog minder aan algeheele levensomvattende christelijkheid in den echten **bovennatuurlijken** zin. Het deed aan godsdienstigheid lijk deze bestond, niet lijk deze radikaal kan en moet zijn. Het verwaarloosde onbewust maar te veel, de opvoeding van de natuurlijke deugden om enkel te doen aan de bovennatuurlijke. Deze methode is anti-theologisch : want de bovennatuur veronderstelt de natuur en vervolmaakt haar en vormt den **mensch**, natuurlijk en bovennatuurlijk een en geheel, tot eene christelijke persoonlijkheid. Daarbij de katholieke opvoeding was een tijdlang bang van het werkelijk, veelbewogen en veelzijdig moderne leven en voedde meer op tot afzijdigheid van het wereldbeweeg, dan tot het openbaar leven.

4) De vierde oorzaak is dat ons volk door zijn armoede gedwongen en noodzakelijkerwijze verstoffelijkt, zoo langen tijd arbeidsslaaf is geweest.

De vlaamsche arbeidzaamheid is eene heerlijke deugd. Zij is zelfs de veiligste schuts van de zedelijkheid van ons volk. Ik geef zelfs graag toe dat de achturenwet eene noodlottige wet is voor de openbare wellevendheid, wanneer er niet gezorgd wordt voor opvoedingsgelegenheden, gedurende den vrijen tijd. De arbeidzaamheid wordt eene ondeugd, wanneer de mensch slaaf wordt van den arbeid. De uitsluitelijke zorg voor stoffelijken welstand is eenerzijds de moeder van de gierigheid, die alle gedachtenleven en alle edelmoedigheid verwurgt, en anderzijds alle belangstelling voor de geestelijke waarden doodt. Een aan den arbeid **verslaafd** volk heeft noch tijd noch lust voor kultuur, en een volk dat noch leest noch studeert kan niet openbaar wellevend zijn want de openbare wellevendheid is toch weêrom de uiting van een gedachten- en gevoelensbeschaving. Bij voorbeeld : Een Engelschman of een Hollander in den trein leest zijn dagblad. Een vlaming zit te spokkelen

op den vloer, luid te tateren of zwetsend te kraaien. Het is echter een feit dat de hedendaagsche verbetering der loontoestanden en de belangstelling (gewonnen op den IJzer) van onze oud-soldaten in het gedachtenleven, in dit opzicht reeds veel hebben verbeterd.

5) **De vijfde oorzaak is dat ons vlaamsche volk van natuurswege lastiger is om te winnen voor een stelsel van openbare wellevendheid dan gelijk welk ander.** Immers, om het met één woord te zeggen, ons volk is Rubeniaansch-vleeschelijk en landjuweel-lawaaierig. Dat bewijzen zijn historie en psychologie. Daarom heeft het onophoudelijk eene kolossale dosis noodig van versterking van dat ander bestanddeel van zijn volkswezen : namelijk de Memlingschheid. Ons volk is kolossaal naar buiten gekeerd. Dat is rechtzinnigheid, op zijn west-vlaamsch ruizeluitigheid, maar overdreven. Het heeft veel bloed : dat is rijkdom, maar tevens een gevaar voor uitspatting. Dat is zoo waar dat vlaamschgezinde hoogstudenten den brui geven aan voornaamheid, als zijnde anti-vlaamsch. Anderzijds is die Rubeniaansche vleeschelijkheid ten huidigen dage nog gevaarlijker ingezien den **plezierroes van den dag**. Die plezierroes schijnt mij het grootste volksgevaar van thans; zoo er geen tegenspier komt van idealisme, van vaderlandsch of godsdienstig idealisme, of beter van beide samen.

6) **Eindelijk, de hoofdzaak van het gemis aan openbare wellevendheid is de ziekte van het vlaamsche volk : het gemis aan fierheid.** Ik zeg, ziekte, want het is geen essentiele karakterfout; eenmaal was het vlaamsche volk fier. De ziekte heeft voormelde oorzaken als kiemen. Maar dat gemis aan fierheid heeft een wondere uiting. Het is niet iets **passiefs** en derhalve **een werkloos iets**, waardoor het vlaamsche volk zou de ingetogenheid hebben van een schuchtere, bange pessimistische over-ootmoedige, over-bescheidene teruggetrokkenheid. Zulk eene houding aannemen kan ons volk niet. Het is daarom te levenskrachtig en te bloedrijk. Dat gemis aan echte fierheid verkeert bij ons volk tot een overmaat van **valsche fierheid**, fierheid met zaken en op een wijze die **openbaar** indruk maken en juist daarom het publiek en de valsche populariteit van noode hebben om indruk te maken. Waarom wij ons volk, spijs zijne uitwendige ruwheid, zoo oneindig liefhebben, is wel, omdat wij het duizendmaal beter weten naar binnen dan naar buiten. Het is een feit dat duizend vloekwoorden die uit zijn mond geslingerd worden, bedoelen succes te behalen, doordat het zich slechter aanstelt dan het innerlijk is.

Deze zes zijn, mijns inziens, de oorzaken van het gemis aan openbare wellevendheid bij ons volk. Ik zou er andere kunnen noemen maar, per slot van rekening, kunnen zij allemaal herleid worden tot de voormelde zes. Nu wij de oorzaken kennen van dat gemis aan openbare wellevendheid, zal het van een leien dakje loopen, de geneesmiddelen aan te duiden, de lijnen te trekken langs dewelke de opvoeding moet bewegen om ons volk tot de openbare beleefdheid op te voeden, d. w. z. om te bewerken dat ons volk zijne gronddeugden, natuurlijk en bovennatuurlijk, naar buiten brenge, zoodanig dat zij daar bloeien en geuren. De bloei en de keur der zieledeugden

naar buiten, in het openbaar, dus in het gemeenschapsleven, dat is wat ik noem : de openbare wellevendheid, die zich van zelf de uitingsvormen schept, of de bestaande uitingsvormen overneemt, en ze met haren eigenaardigen geest bezielt en transfigureert.

III. De middelen tot de opvoeding van ons volk in de openbare wellevendheid.

1) De vorming van een vlaamsche aristocratie. Ginder op den top van ons volk, sterft de edeldom uit in zijn « splendid isolation ». 't Is wel zeer ondiplomatisch vanwege dien edeldom zich te laten uitsterven, een verdorrende tak op den nieuwgeënten vlaamschen volksstam; want ons vlaamsch volk is niet gekant tegen een adeldom die volksch wil zijn. De vorming van eene vlaamsche aristocratie, zonder meer; geen politieke aristocratie want er is bijna geen zielsaristocratie bestaanbaar in de politiek; geen aristocratie ook van democratische politiekers à courant alternatif; ook geen geldaristocratie; maar een verstand- en hartaristocratie volgens de christelijke democratie, de idealistisch-evangelische, geboren uit het volk en voor het volk, uit onzen hooger en midden-, boeren- en werkliedenstand, — die vorming van een vlaamsche aristocratie komt van zelf door onze vlaamsche beweging en studentenbeweging, en uit die verbroedering moet noodzakelijkerwijze de openbare wellevendheid opbloeisemen. Voorbeeld : zoo werd de slordigste piot op het front, door zijn aanraking van ziel tot ziel met den vlaamschen hoogstudent, wellevender.

2) De politieke verwezenlijking van een staatsvorm, aangepast aan het vlaamsche volk. Hier weze opgemerkt dat in onzen tijd een staatsbestuur geen licht en geen leiding is. Het is enkel een thermometer, ja een kwikzilverig-bewegelijke, van het volksgevoel. Het is enkel de veranderlijke uiting van een volkswil. Derhalve moet het volk bewust gemaakt worden tot de keus van dien passenden staatsvorm.

3) De vernieuwing van ons onderwijs, tot opvoeding. Hierom is de toekomst het meest belovend; om reden van de gezonde pedagogische beweging van onzen tijd, alsook om de streving van een keurbende naar een dieper-ingrijpend christelijk leven. Indien al de opvoedende krachten van Vlaanderen, elk op eigen gebied, al de onderwijsgraden en niet het minst de naschoolsche inrichtingen, alle priesters en paters tot in hunne sermoenen toe, aldaar er op hameren, kan het niet anders of binnen een bepaalden korten tijd, komt er bij ons een heele ommekeer op het stuk openbare wellevendheid.

4) Gansch onze sociale werking — de werkliedenbeweging vooral — hoe langer hoe meer economisch en politiek onafhankelijk, door wetenschap geschoold, door vlaamsch idealisme bezielt, door zuivere godsdienstigheid gestaald, moet noodzakelijkerwijze, het werkvolk rechtstreeks en de andere standen onrechtstreeks, beïnvloeden voor de openbare wellevendheid. Maar het weze de sociale leiders op het hart gedrukt, dat zij nevens de stoffelijke, steeds de geestelijke democratie hoog moeten houden, wel wetende dat ook het socialisme thans opgaat in kultuurverheffing, want het gaat niet meer,

politiek-meetingachtig te smalen op het socialisme als op de verzameling van het rijfjerafje, het krapuul, wel integendeel het vlaamsch socialisme — ik zeg niet het Belgisch socialisme, want het Belgisch socialisme was nooit socialisme maar extremistisch en mistevreden liberalisme — streeft naar kultuur, en ik denk dat er van een godsdienstig standpunt een grooter gevaar ligt dan ooit; namelijk het gevaar dat het vlaamsch socialisme wil bewijzen dat positieve godsdienstigheid niet vereischt wordt voor hoogmenschelijkheid.

5) Tegenover den plezierroes van den dag die trilt en bruischt in die vlaamsche vleeschelijkheid hoeven al de maatregelen getroffen. Zoo is het verheugend dat ter gelegenheid van de kiezing, of bij de militieloting, er geen bacchanaliën meer plaats grijpen. Maar er is meer dan dat. Allen — zelfs afgezien van de christelijke beginselen — moeten uit vlaamsch en menschelijk belang de onzedelijkheid tegenwerken. De katholieken vooral moeten wel weten dat een politiek die zich katholiek en christelijk noemt, vooreerst de volkszedelijkheid moet behartigen. Dit geldt praktisch voor hare houding tegenover den korten soldatendienst, de gewestelijke indeeling, het alcoholisme, de censuur van kinemas, theaters en danszalen. Men moet de kermessen vervlaamschen, er volksontwikkelingsdagen van maken, door liederavonden, tooneelopvoeringen in openlucht bijvoorbeeld. De onderwijzers op school moeten zorgen voor de uitspraak der taal; dat is van overwegend belang op de zedelijke levensatmosfeer. Wat echter te doen met de sportfurie weet ik niet. Sport is geen school van openbare wellevendheid, spijs al den prietpraat over lichaamshygieën, spierkracht, ridderlijkheid, enz. kortom, wat vooral hoeft bestudeerd, is de verzedelijking van ons gezelschaps- en plezierleven.

6) Tegenover de valsche fierheid, weërom hier, moet men er gedurig op hameren, de ware notie der fierheid aanleeren als Vlaming, als mensch, als christen, en tegenover de driestheid der valsche fierheid positie nemen. **ook openbaar.** Indien al onze hooger ontwikkelden, in treinen en verzamelplaatsen opstonden en verzet aantekenden tegen wauwelpraat en misbaar, ge zoudt weldra heel het zoodje van grootpraters en onbeschaafden zien verzinken van schaamte en belachen worden door hun eigen volk. Ik wou in Vlaanderen een ridderorde van durvende mannen die overal, altijd, persoonlijk en openbaar, de openbare wellevendheid aanprediken en tot de orde en de menschwaardigheid terugroepen.

Ons volk zal die durvers volgen, want hiermede eindig ik, ons volk is intiem zeer wellevend.

Pater L.-J. CALLEWAERT, O. P.

Hierop wordt de vergadering voor gesloten verklaard, te 6 u. 40.

Derde Afdeeling.

KLASSIEKE PHILOGIE, ARCHAEOLOGIE EN OUDE GESCHIEDENIS.

Den Zaterdag namiddag, om 3 1/2 u., wordt de vergadering voor open verklaard door Prof. Dr. Carnoy. Aanwezig : Dr. E. Jansens, secretaris, en een aantal toehoorders.

De Voorzitter verleent onmiddellijk het woord aan Cand. Phil. F. Joz. M. De Waele (Eindhoven), die spreekt over :

Ἁλιος γέρον.

De zeegrijsaard bij de Grieken.

(SAMENVATTING).

In de epische poëzie, die het synkretisme van een lange beschaving heeft verwerkt, vinden we de figuur van den zeegrijsaard als onderhoorige van Poseidon, den Olympischen heerscher der zee.

In het epos staat Poseidon in allerlei verhoudingen tot de bewoners der zee. Hij is de vader van allerlei zeemonsters, ook de Kyklops is zijn zoon (1) ontsproten uit zijn liefde tot de nymfhe Thoosa (2), ook Tyro was eens zijn geliefde (3), bij Homeros (4) leidt Amphitrite nog een afzonderlijk bestaan, pas later is ze zijn echtgenoot geworden. Bij Hesiodos (5) bemint Poseidon Medousa. In zijn talrijken dienarenstoet treedt de Halios Geron op. Niet als uiting van frivoliteit stelt de dichter Poseidon en de andere Olympische godheid in bonte betrekking tot allerlei wezens : de dichter heeft alle lokale godheden die Zeus, Poseidon of Aphrodite heeten, met hun vaak scherp uiteenlopende hoedanigheden en karakter, vereenigd in één Zeus, één Poseidon, ééne Aphrodite laten samengroeien (6). We mogen terecht vermoeden dat, voór het episch synkretisme de voorstelling van Poseidon een heel andere is geweest, evenals de verhouding tot den Halios Geron.

Literatuur en kunst weten erover wellicht meer.

(1) ι, 519, 529.

(2) α, 71.

(3) λ, 235 sq.

(4) μ, 60, 97; c. 422.

(5) Hesiod. Theog. 278.

(6) Rodhe, Psyche, I, p. 117; Samter, Die Religion der Griechen, p. 21.

1. De literatuur.

Vele schrijvers en dichters kennen *ὁ ἄλιος γέρων*, soms alleen *ὁ γέρων*. Deze *ἄλιος γέρων* heeft verschillende eigennamen : hij kan Nereus, Triton, Phorkys, Proteus of Glaukos heeten, doch er is nooit spraak van een pluralis, b. v. *ἄλιοι γέροντες*. Deze eigenaam is niet essentiël : de figuur treedt vaak op alleen als *ἄλιος γέρων*.

Homerus vermeldt dat Thetis in de zeediepten woont bij haar vader Nereus, den zeegrijsaard (7), Hesiodos geeft zijn karakter aan (8), Pausanias, de Baedeker uit de 2^e eeuw n. C. vindt hem te Gytheion (9), vermelding van Nereus als « geron » ook bij Cornutus (10).

In de Odyssea is Thoosa, de geliefde van Poseidon en de moeder van den Kyklops, de dochter van den zeegrijsaard Phorkys (11). De meest bekende zeegrijsaard uit het epos is Proteus uit de Menelaossage (12).

Dat Glaukos als dusdanig werd vereerd op de Spaansche kust, zegt ons een scholiast der Argonautika (13), waarin hij als profeet optreedt (14), als zeegrijsaard van het Hellenisme en van het 19^e eeuwsch romantisme (15) weze terloops erop gewezen.

Het staat dus vast dat onder den algemeenen naam verschillende eigennamen en toestanden zijn gegroepeerd.

Hoe dat te verklaren ?

Het heele *ἄλιος γέρων* complex zou gebaseerd zijn op analogievorming (16) : oorspronkelijk was Nereus alleen de zeegrijsaard, later is de naam op andere zeegodheden overgedragen. Men moet grif toegeven dat de analogie op allerlei gebied van leven en denken een voorname rol speelt en eenigzins ook hier niet uit te schakelen is. Maar speelt de analogie hier de voornaamste rol ?

Vooraf weze opgemerkt dat men hoogstens een waarschijnlijke hypothese kan bereiken, op een gebied als dit, waar men meer met volkopsychologische, dan met positieve gegevens werken kan.

De eigennamen zeggen ons weinig : in Nereus ziet men den heerscher over het stroomend water (stam *νερε*, waarmede te vgl. is *νάω* en *ναίω* de uitdrukking *νησοὶ ναίονται* en het nieuw grieksche *τὸ νερό*) (17), in Phorkys den monsterheer (*ὄρκυς* is een soort tonijnvisch; een soort zeevisch heet

(7) Σ, 140, 141; 36.

(8) Hesiod. Theog. 233-236.

(9) Paus, III, 21, 9.

(10) Cornutus, Epidrome, 23.

(11) ν, 96 sq.; α, 71 sq.

(12) δ, 351 sq; vg. Verg. Georg. 4, 386 sq.

(13) Schol. Apoll. Rhod. 2, 767.

(14) Apoll. Rhod. Argon, I, d, 310 sq.

(15) b. v. Welhavens Glaukos.

(16) Roschers Mytholog. Lexicon, III, s. v. Nereus.

(17) Schultze, Quaestiones Epicae, 51; Bechtel, Lexicologus zu Homer, Halle 1914, p. 234, s. v. *νηϊάς*, *νηϊσ* Philologische Wochenschrift, XLII (1922), p. 22 sq.

« orca » in het Italiaansch) (18), Κητώ (vg. τὸ κῆτος), het monster, is de naam van zijn vrouw. Bij de fel omstreden etymologie van Triton staat hoogstens vast dat erin het begrip « water » zit, zoowel echter stroom- en rivier, als zeewater (19). Roscher (20) verklaart den naam als « grens-stroom ». In wijdsten zin is Triton dus de watergod (21) De naam Proteus kan met πρώτος samenhangen en wijzen op een prioriteit van tijd of plaats (22). Glaukos beteekent de kleur der glimmende zee, waarin de hemelglans weerspiegeld wordt.

Een innerlijk verband bestaat dus niet tusschen al deze eigennamen en den algemeenen naam ἄλιος γέρων.

Laten we hierop scherper toezien, ἄλιος is : wat hoort tot de zee, soms ook : onvruchtbaar (ματαίος), dde zee is immers ἀπρόγετος, in tegenstelling met de ζειδωρος ἄρουρα (23). Spreken van onvruchtbaren grijsaard geeft geen zin : enkel de naam zeegrijsaard is mogelijk.

Het woord γέρων is helder : in één complex hooren thuis γέρων en γέρας, de eeregift. onder op de vraag van de prioriteit in te gaan, kunnen we als vaststaande aannemen dat de γέρων de man is die eeregift krijgt en het allernatuurlijkst is dat de grijsaard. Het is van belang te weten dat in een primitieve volksorganisatie van natuurstammen de grijsaard de natuurlijke meester en heerscher is. In de oudheid vinden we βουλή en γερουσία in vele Grieksche steden, men denke verder aan de vele Homerische plaatsen waar γέροντες als βουλευταί en ἀριστῆες (24) vermeld worden, aan den Romeinschen senatus, en in ons modern Europa aan de Albaneezen (25). Bij deze ethnologische beschouwing halen wij een psychologische : dat van de zelfreflexe. De mensch leeft bewust of onbewust in een toestand van volkomen egocentrisme : de buitenwereld interioriseert hij, terwijl hij zijn eigen binnenwereld en de toestand waarin hij betrokken is, ook op andere personen of zaken overdraagt. Men denke eens aan de zelfreflexe in de taal. Ik neem toevallig een paar voorbeelden uit de Grieksche poëzie : de Parnassos is voor den beeldrijken Pindaros eene wenkbrauw (26), een berg een voorhoofd (27), een heuvel een borst (28), de aarde een rug (29). Homeros spreekt herhaaldelijk van

(18) Schoemann, Opusc. II, 181 sq; Hesychius, s. v. Nereus; Athenais, Deipn. 7, 303 en 315; Aristot. Hist. anim. 510. Over Orcus bij de Romeinen, zie Wissowa, Relig. und Kult. Röm. 2, p. 310.

(19) Literatuur bij Preller Robert, Griech. Mythol. 14, p. 596, n. 4; p. 598, n. 3.

(20) Roscher, Gorgonen, 33.

(21) Escher, Triton und seine Bekämpfung durch Herakles, Gymn. Progr. v. Würzen, 1892, p. 7.

(22) Pott, Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung, VI, 115; Welcker, Griechische Götterlehre, I, 468.

(23) γ, 3; μ, 386.

(24) Z, 113; B, 404; I, 422; Δ, 323; ρ, 21; β, 14. Schol. Aristonic. B, 21 : γερόντων τῶν

ἐντίμων.

(25) Van Langenhoven, La nation albanaise.

(26) Pind. Ol. 13, 106.

(27) Pind. Pyth. I, 30.

(28) Pind. Pyth. IV, 8; vg. Soph. Oed. Col. 691.

(29) Pind. Pyth. IV, 26, 228.

den breeden zeerug (30), Archilochos noemt een gebergte op Thasos een ezelsruggraat (31). Zelfreflex is de basis van de metaphora, hoe sterk ze is in de kunst zou men b. v. scherp kunnen aanwijzen bij de vazen van primitieve volkeren. Ook hier moet de sleutel worden gezocht van de zoogenaamde Ionische oogenschalen (32). De mensch vindt dus in alles het zijne weer-spiegeld.

Primitieve zeevolkeren kennen naast hun land, ook een ander gebied, de door allerlei wezens bevolkte zee. Is hunne primitieve maatschappij door een γέροντῶν bestuurd, ook de zeemaatschappij veronderstellen ze in denzelfden toestand en de Halios Geron is de heerscher over de zee, die soms een onheilspellende macht is en dus gunstig te stemmen is : derhalve vereeren ze den zee-grijsaard, niet als Olympier maar op denzelfden rang als de chtonische godheden (33).

Hooger gaf ik toe dat de analogie ertoe kan bijgedragen hebben aan den Halios Geron meerdere eigennamen te geven; in dit geval is meestal de eigennaam ouder dan de algemeene. Doch er is een andere mogelijkheid. Als uiting van psychologische zelfreflexe kan de figuur van den zee-grijsaard op verschillende plaatsen zonder onderling beïnvloeden zijn ontstaan. Waar die plaatsen te zoeken zijn, doet niets ter zake : de eigennamen kunnen best een bijzonder beklemtoon van een of andere trek van den zee-grijsaard zijn, of een identificeeren van twee naast elkander bestaande godheden (34).

Op twee punten wil ik nader ingaan.

In welke verhouding staat de zee-grijsaard tot Poseidon, in voorhistorischen tijd, en verder : in welke verhouding staat het verhaal der worsteling van Herakles met den zee-grijsaard Nereus (een oude sage die in de literatuur der 5^e eeuw op den achtergrond is geraakt maar zeer sterk in de kunst verwerkt is) en het Odysseia-verhaal (35) van Menelaos' worsteling met den zee-grijsaard Proteus ?

Het sprookje luidt bondig : Menelaos door de goden in Egypte weer-Louden, wil de toekomst kennen en zal zijn toevlucht nemen tot Proteus, die evenals alle zeegodheden, twee voorname eigenschappen bezit : hij kan de toekomst voorspellen (36) en zich in allerlei vormen veranderen (37).

(30) Homeros en Hesiodos; (passim), verder Pind. Ol. VII, 87; Eurip. Iph. Taur., 1445; Hel. 128; Electra, 731; Aristoph. Thesmoph. 1067; Hom B, 159.

(31) Archil. 21, 1.

(32) Boehlau, Athen. Mitteil. 25 (1900) p. 40 sq.

(33) Over het onderscheid tusschen olympische en chtonische godheden, zie Harrison, Prolegomena to the study of Greek religion, p. 1 sq., ook passim.

(34) In het licht van de psychologische verklaring gezien, kunnen wij geene waarde hechten aan de bewering van geleerden uit de oudheid (Cornutus, 23; Schol. II A, 358; Eustathius ad Homer. 116, 25; Serv. ad Verg. Georg. 4, 403) en Schoemann, Opusc. acad. 2, p. 211, dat men aan deze zeegodheid het uitzicht gaf van een grijsaard, daar men aan het witte schuim der baren als aan de witte haren dacht.

(35) δ, 351-586.

(36) Horat. Carm. I, 15, 1 sq; Paus. 3, 23, 8; 3, 26, 1 (Ino); Eurip. Or. 362; Apoll. Rh. Argon. I, 1310, Paus. 9, 22, 7 (Glaukos), μ., 189 sq. (Sirenen).

(37) Nercus : Apollod. 2, 5, 10, 4; Pherekyd. fr. 33; Paradoxogr. 33 (Rerum natur.

Eidothea, de dochter van den Halios Geron, helpt Menelaos om met succes haar vader te overrompelen en hem zijn kunst af te dwingen. De held legt zich te loer op het strand en nadat de uit de zee opgestegen Proteus zich midden zijn kudde zeerobben, op het strand te ruste heeft uitgestrekt, overvalt Menelaos den slapende en, ofschoon deze zich in allerlei wezens en dingen verandert, dwingt hem de toekomst te voorspellen.

Op te merken hierbij is dat de worstelende held der Grieksche mythologie Herakles is, en dat enkel in de Odysseia — nooit in de kunst — de Menelaosworsteling voorkomt, waar het reeds zeer ornamentaal is uitgewerkt. We kunnen gerust beweren dat deze worsteling in de Odysseia is ingelascht door een dichter die de oude sage van den strijd Herakles-Nereus heeft gekend, en dat het dus een subjectieve variante is.

Hoe stond de zeegrijsaard tegenover Poseidon in voorhistorischen tijd ?

Poseidon had oorspronkelijk een chtonisch karakter en hing hoogstwaarschijnlijk samen met het van de zee afgesloten Arkadië (38). Hij was dus de *ἐνοσίχθαιος* of *ἐνοσιχθίων θεός*, die aan zaad en bronnen zegen verleende (39). Eerst door kustenbewoners of nog meer door overzeesche kolonisatie werd de meester der zoete wateren ook de heer der zilte wateren en begon dus het verdringen van den Halios Geron door de nieuwe, vroeger chtonische godheid en loopt ten slotte het proces uit op het ondergeschikt maken van den zeegrijsaard aan Poseidon, voorstelling in het epos vastgelegd.

Kan nu ook Poseidon als *ἄλιος γέρον* ooit vereerd zijn ? Nooit is daarover iets bevestigd. En toch rijst die vraag op bij een paar schrijversplaatsen.

A) Te Byzantium is Poseidon altijd levendig vereerd geweest. Dat bewijzen ons talrijke munten (40) en Dionysius Byzantius, een geograaf uit de 3^e eeuw n. C. wijst ons op den zeer hoogen ouderdom dezer vereering (41). Poseidon had er een tempel en het heiligdom op den aziatischen Bosphoroscever heette eveneens van hem te zijn (42). Ook werd te Byzantium de Halios Geron vereerd (43). Hij heette de vader te zijn van de ten Noorden van de stad vereerde nymph Semystra en had aan Iason den weg ge-

script. ed. Keller, p. 110) volgens bericht van Stesichoros. Phorkys : Artemidorus, II, 36. Telchinen : Eustath. II, p. 771, 63. Proteus : δ, 417, 455 sq. Thetis, Pind. Nem. 4, 42 sq., Soph. fr. 154, Ovid. Met 11, 241. Over het geloof aan deze gedaanteverwisseling bij de moderne Grieken, zie B. Schmidt, Volksleben der Neugrieken, p. 119 en Johannes v. Damaskos, de draconibus, I, p. 471.

(38) Wilamowitz, Sitzungsber. Berlin. Akad. 1906, 67; Griechische Trag. III, 70; uitvoerig bewijs bij Hoffmann, Poseidon, (84 Jahresbericht der schlesischen Gesellsch. f. vaterländische Kultur), Breslau, 1906; verder in Kyrene, 1906; Furtwängler, Samml. Sabouroff, I, 25, 36.

(39) Ook te Eleusis was in den bloeitijd Poseidon als een aardgodheid vereerd, namelijk als Phytalmios, en was zijn kultus met dien van Dionysos verbonden, cf. Harrison, Proleg. Greek rel. p. 146, 427.

(40) Preller Robert, Griech. Myth. I, p. 594.

(41) Dion. Byz. ἀναπλοῦς τῆς Βοσπόρου, (Wescher, Geogr. Gr. min. I, p. 238) 9.

(42) Nymphis v. Heraklea, fr. 15 (F. H. G. III, 15 a).

(43) Gruppe, Griech. Myth. u. Ref. p. 221.

toond (44). Hier identificeeren met Gelaukos, den ἄλιος γέρον van het Hellenisme, mist elke basis; trouwens noemt Apollonios van Rhodos den voorstellenden Glaukos in de Argonautica, den dienaar van Nereus (45).

Slechts de vraag kunnen we hierbij opwerpen : is er een rechtstreeksch verband op een vroegere identiteit berustend, tusschen de intense Poseidon- en zeegrijsaardvereering te Byzantion. Noch tot positief, noch tot negatief antwoord kan men hier eenig bewijs aanvoeren.

II) Pausanias' mededeeling (46) lijkt me hiernopens belangrijker. Te Gytherion, (Zuidkust v. Peloponnesos) heeft hij in de agora gezien, « een beeld van Poseidon Gaiochos, dien de Gytheaten den Grijsaard noemen, erbij zeggend dat hij in de zee woont, ik echter heb bevonden dat het Nereus is », en hij steunt hierbij op eene nietszeggende Iliasplaats (47). We hooren hier dus positief dat de geleerde reiziger een Poseidenbeeld heeft gezien, maar gehoord heeft dat de bewoners het « den Grijsaard » noemen. Zijne geleerdheid helpt ons hier niet vooruit : deze plaats is trouwens fel omstreder door de moderne kritiek : wij kunnen hierbij slechts besluiten ófwel dat te Gytheion een agalma stond van den zeegrijsaard als Poseidon voorgesteld — en dat zou een haast eenig gekend voorbeeld zijn van zulke voorstelling — ófwel dat we hier een survival hebben van een Poseidon-Geron vereering, als we ten minste Pausanias niet alle geloofwaardigheid hier ontzeggen.

III) De inscriptie van Dorylaeum (48). Op de basis van een (verloren) beeld stond geschreven : « Ge aanschouwt mij den zeegrijsaard als steenen kunstwerk, Apollonis heeft mij als wijgeschenk aan Poseidon opgedragen ». Het beeld stelde dus den zeegrijsaard voor en was aan Poseidon gewijd. Poseidos kultus stond in den keizertijd in Dorylaeum zeer hoog aangeschreven, een van de phylen was naar hem genoemd (49). Op munten uit Hadrianus' tijd vinden we hem weer (50). Er is alweer geen mogelijkheid te bepalen of men iemand bedoelde in dezen ἄλιος γέρον hier ligt wel een mogelijkheid voor dat iemand aan den grooten zeegod een beeld wijdt dat Poseidon zelf voorstelt onder de trekken van den zeegrijsaard. Hier geldt tevens de bemerking als over het beeld te Gytheion.

Laat ik dus enkel uit dit alles een mogelijkheid voorleggen dat Poseidon eens, al was het ook maar voorbijgaande, als zeegrijsaard is vereerd.

Meer dan door de literatuur is de zeegrijsaard ons door kunstvoorstellingen bekend.

(44) Dionys. Byz. p. 20.

(45) Apoll. Rhod. Argon. I, 1311.

(46) Pausanias, III, 21, 9.

(47) II. Σ, 140-41.

(48) Athenische Mitteilungen, 1894, (XIX) p. 313 : Λαίνεόν με τέχνασμα έσοράσ αλιῆα γέροντα εἶχε δὲ Ἀήλλωνίς ανάθημα ποσειδάωνι.

(49) Körte, Göttinger gelehrte Anz. n. 44, 45, 46; Radet, Nouvelles archives d. l. Mission scientif. n. VI, VII, IV, V.

(50) Head, Hist. Numm. 562.

II. De kunst.

Herhaaldelijk heeft de Grieksche kunst den zeegrijsaard voorgesteld, vooral op tempelgevels (ronde figuren of relief), bronzen plaatjes, kleinere voorwerpen en vooral op vazen. De voorstelling is met of zonder inscriptie — meestal dit laatste —, en dit maakt het ons vaak lastig of zelfs onmogelijk nader te bepalen of de kunstenaar een naam heeft willen geven aan zijn Halios Geron, en zoo ja, welke. Enkel de vormentaal, af te lezen van verwante voorstellingen, of de chronologie kunnen hierbij uitkomst geven.

De vormentaal, die de kunst spreekt bij deze voorstelling van den zeegrijsaard, kent vooral twee versies :

1) de zeegrijsaard als staande of zittend toeschouwer, meestal bij de worsteling waarin Peleus de koorleidster der Nereiden, Thetis, overweldigt, 2) in actief optreden. Herakles worstelt of strijdt met hem. Over het verband tusschen deze twee vormenversies kan ik hier niet uitweiden, ook de rol van het schematische in de Grieksche kunst moet ik terzijde laten, en slechts terloops weze aangemerkt dat het motief van de worsteling in de twee gevallen (Peleus-Thetis; Herakles-zeegrijsaard) verschillend is. Herakles worstelt met den zeegrijsaard om door hem te vernemen de ligging van den Hesperidentuin, waar hij de gouden appelen moet halen, Peleus met Thetis om haar als vrouw te verkrijgen.

Ons houdend aan de voorstelling van den overrompelde Halios Geron, vinden we twee groepen, éene met, éene zonder metamorphose, zoodat het schema voor alle voorstellingen wordt : A) de Halios Geron als toeschouwer (zonder gedaanteverwisseling); B) de Halios Geron in worsteling met Herakles : in volkomen menschelijken vorm en half mensch half monster.

Zoover onze kennis reikt, moeten we ten volle instemmen met P. Friedländer (51), waar hij op het feit wijst dat voor den zeegrijsaard een voorstelling bestaat, waarop hij enkel Halios Geron te noemen is, en een voorstelling waarvoor ook eigennamen kunnen gebruikt. De grens tusschen beide kennen we niet : als we dus aan een vormentypus een eigenaam geven steunt dat niet zoozeer op intrinseke noodzakelijkheid of objektieve gegevens, maar op het feit dat in een heel verschillend figurencomplex dezelfde figuur Nereus heet of dat in lateren tijd, in het Hellenisme en nog vroeger, toen de waarde van individueële voorstelling zonk tot die van ornamentatie motief, Triton of Tritonen genoemd werden die figuren, die den zeegrijsaard, half mensch half monster voorstelden in de 5^e eeuw. We kennen dus slechts onrechtstreeks de eigennamen.

Over den zeegrijsaard als toeschouwer bij de overrompeling van Thetis door Peleus zal ik niet uitweiden : alleen pas hier een kleine bemerking nopens de zoogenaamde Kholkosvaas (52) : de grijsaard is hier toeschouwer bij den strijd van Herakles en Ares om het lijk van Kyknos : ook staat de

(51) F. Friedländer, Halios in Paulys Realencyclopädie.

(52) Roscher, Mythol. Lexicon, II, p. 1965; Annali del Instituto, 1880, pl. 1-5; Reinach, Répertoire des Vases peints, II, 66; Furtwängler, Beschreibung d. Vasensammlung. Berlin, 1732; Wiener Vorlegeblätter, 1889; Taf. 1.

inscriptie erbij *ἄλιος γέρων*. Het kan best zijn dat voor den kunstenaar in dezen algemeenen naam reeds een konkrete naam geleefd heeft, doch de positieve gegevens veroorloven ons slechts te denken aan den zeegrijsaard tout court.

Het meest verdient onze aandacht de voorstelling van de worsteling met Herakles.

Van de eerste reeks voorstellingen, waarin de zeegrijsaard volkomen als mensch wordt voorgesteld wil ik hier wijzen op drie, schematisch verschillende, beelden :

1) op en wolopwinder met roode figuren uit Athene of Korinthus (53) vinden wij op het eene zijschild het schema van den scepterdragenden grijsaard, die, door Herakles ruw aangegrepen, ontvluchten wil.

2) in een ander voorstelling is op hem het schema van de overweldigde Thetis overgebracht : de metamorphosen in leeuw en panther zijn afzonderlijk aangeduid door kleine dieren die op Herakles losspringen (54).

3) een vazenbeeld (55) vertoont Herakles die door Nereus gastvrij is onthaald, doch hem tot loon den drietand ontrukkt en in het huis verwarring en wanorde sticht.

De zeegrijsaard half mensch half monster noemt men gewoonlijk Triton. Als voorstelling komen hier vooral in aanmerking : een gesneden steen der eilanden, een bronzen plaatje uit Olympia, een tempelfries uit Assos, twee porosfiguren uit tempelsgevels der zesde eeuwsche Atheensche akropolis, en het vazenschema dat met accidenteele varianten zeer dikwijls voorkomt. Tempelgevels en vazenbeelden vertoonen het monster met den visch-slangstaart, de overige het monster met den vischstaart.

I. Het monster met den vischstaart.

1) Een gesneden steen der eilanden (56). Rudimentaire voorstelling. Op te merken zijn de deformatie der gezichten, het beginnen van het vischlijf onder de schouders, terwijl het in klassieke tijd onder de borst begint; verder de ypsilon vorm van het lijf. Of nu deze typus direkt aan een oostersche is ontleend, die volkomen op babylonische en assyrische zegels zou te vinden zijn (57), zooals Furtwängler (58) opmerkt, moet ik hier niet bespreken.

2) Het bronzen plaatje van Olympia, dat ook de worsteling voorstelt, vertoont verwantschap met het vorige, in zoover we hier ook den ypsilon-vorm hebben, die echter hier voorzien is van den vischstaart in het ontbreken

(53) Benndorf, Griechische und Sicilische Vasenbilder p. 6, 32.

(54) Gerhard, Auserlesene Vasenbilder 112; Reinach, Rép. Vas. II, 61, 5; ook nog Catalogue de la Bibliothèque nationale, p. 254.

(55) Reinach, Répert. V. p. I, 339; Roschers Lexicon, s. v. Nerens, III, p. 249; Annali del Instituto, 1878, p. 38.

(56) Revue Archéol. 28 (1874), II, pl. 12 1; p. 2 en 3; Milchhöfer, Die Anfänge der Kunst in Griechenl. 1883, p. 84.

(57) Milchhöfer, p. 85; Lejard, Culte de Mithra, Pl. 62, 1, 2.

(58) Furtwängler, Bronzefunde aus Olympia, p. 98; met de opmerking van Milchhöfer, p. 85.

van de bochten in het vischlijf. De inscriptie ἀλι(ι)ος γέρων verwijst ons naar Argos, het uitstralingspunt van de Heraklessage. Waarschijnlijk heeft de kunstenaar hier niemand meer voorgesteld dan den Halios Geron zonder bijzondere naam (59).

3) Een architraafstuk van den tempel te Assos (6^e eeuw) vertoont ons het vischlijf zonder eenige kronkeling : Herakles heeft den grijsaard overrompeld; verschrikt vluchten de nymphen weg. De houding van Herakles, evenals op de tempelgevels en den eilandsteen is nog niet die van de klassieke vazenvoorstelling : het te paard rijden op den boeg van het monster (60).

II. Het monster met den slangachtigen vischstaart.

In den zoogenaamden Perzenpuinhoop van de Akropolis heeft men in stukken uit tempelgevels tweemaal de voorstelling gevonden van Herakles' worsteling met den grijsaard (61), wiens lijf — in het best bewaarde stuk — uitloopt op een langen kronkelenden bont geverfden staart.

De vazen uit den vroegen bloeitijd (62) vertoonen ons een geschubden vischstaart, beginnend onder de borst van den grijsaard. Deze staart heeft een opstijgende en twee dalende bochten, waarbij Herakles als een ruiter zit in de kronkeling onmiddellijk aan het lichaam van den γέρων aansluitend.

Slechts twee punten kan ik nader bespreken : de evolutie van het monsterlijf en de bijkomende figuren op de vazen.

Welke styleischen hebben kunnen leiden tot den rijkdom van beweging in het monsterlichaam, op gevels en vazen, terwijl de eerste groep weinig uitgesproken vormenlenigheid vertoont ?

Zeker kan enkel door natuurlijke schoonheidszin de kunstenaar overgaan van rechte tot gebogen lijn, doch de vraag is : bestond er gelegenheid tot zulk een overgang ? Het probleem der aesthetika is : een ruimte met figuren te vullen op voldoende en niet overladen wijze.

Op het stuk fries van Assos is het monsterlichaam uitgestrekt : haast isokephalisch zijn de worstelende en de toeschouwende figuren in dezen rechthoek aangebracht. Heel anders wordt het bij de figuren in den tempelgevel die een gelijkbeenige stompe driehoek vormt. De middenfiguur beschikt over de meeste hoogte, de hoekfiguren over de minste. We weten hoe de Grieken hun tempelgevels hebben gevuld meestal met een strijdend bewegende reeks van figuren die neerliggen, hurken, knielen, buigen, achterover vallen of rechtstaan. De tempels van Athene, Aegina en Olympia zijn de meest schitterende voorbeelden. Onder de werken van Herakles, — een gewoon thema — was, stylistisch gesproken, de worsteling met monsters een geschikt onderwerp. Ook de worsteling met Halios Geron.

(59) Furtw. Bronzef. 96; Bronzen von Olympia T. 39, 699 a; Milchhöfer, p. 185.

(60) Wolters, Verzeichn. der Gipsabg. n. 8, 12; Kunstgesch. in Bildern, p. 204, 5; Ephemeris Arch. 1884, pinax 7, 5; voor reconstructie in den tempel, cf. Springer, Kunstgeschichte I 11 p. 162, T. 337.

(61) Wiegand, Die Porosarchitekt. d. Akropolis in Athen, p. 195, afb. 213; Heberday, Altattische Porosskulpturen, 13, vg. 46 et sq.; Tafel III en V, 1; Ephemeris, 1884, p. 147 sq.; pinax, 7, 5; Ephemeris, 1885, p. 242.

(62) b. v. Urlichs, Katalog des Kunsthist. Mus. Würzburg, Vasen n° 90, 109, 263; Jahn, Katalog der Münchner Vasensammlung, n. 432, 1480, 1569; Graef, Vasen von der Akropolis T. 45, 675; T. 47, 738; T. 72, 1332.

Brengt men de voorstelling van Assos aan in een tempelgevel, dan ontstaat een ongewenschte ledige ruimte begrensd door de sima, het vischlijf en den helden rug : de oplossing hiervan is geweest de voorstelling van het kronkelend monsterlijf, die hoogstwaarschijnlijk in tempelgevels als deze (einde zesde eeuw) is vastgelegd als schema, of liever als schematisch voorbeeld. Want het feit dat de vazen met de voorstelling der worsteling steeds het monster in sterke bochten vertoonen, is mijns inziens, de resultante van twee factoren : het esthetisch aanvoelen van de sierlijke bochtlijn en het — misschien onbewust — inwerken van het voorbeeld, hoog en duidelijk genoeg aangebracht dat ieder het kon zien en in zijn geest opnemen.

Eenige opheldering vraagt het feit dat op vazen met zwarte figuren naast de hoofdvorstelling Herakles' Halios Geron dikwijls bijfiguren staan.

We vinden herhaaldelijk naast de handeling een vrouw aan de eene, een grijsaard aan de andere zijde (63) of een grijsaard alleen (64). Later we hier aan de lokale kleur denken. De zeegrijsaard wordt overrompeld bij de zee : men denke om het Odysseiaverhaal (65). Ook op de kust, aan de Sepiaskust, wordt de Nereide Thetis door Peleus overweldigd (66). Vrouwelijke wezens als bijfiguren zijn bij uitstek de Nereiden, Nereus' dochters, die b. v. bij de worsteling Peleus-Thetis aan hun vader het nieuws ervan aangebrengen. Kunnen we ook hier de toeschouwers verklaren als Nereus en een Nereide ? Voor het laatste bestaat geen bezwaar, doch noemen we den grijsaard : Nereus, dan hebben wij de voorstelling van den overrompelden zeegrijsaard in monsterlijf waarop de zeegrijsaard als mensch toeziet. Waarschijnlijk tot oplossing van dezen puzzle, verklaart Gruppe (67) dat de Attische kunstenaars Kekrops als toeschouwer laten optreden en de worsteling zoo in Attica localiseeren.

Deze meening heeft geen grond onder de voeten.

Naast elkander staan hier Triton als de zeegrijsaard, Nereus als een vroegere zeegrijsaard. Slechts Triton is voor den kunstenaar de Halios Geron, door begripsrepartitie heeft Nereus het moeten afleggen en is geworden een bijfiguur, een louter ornamentaal wezen. Dat het essentiele in de kunstevolutie dikwijls accidenteel ornament wordt, zien we bij de Tritonfiguur die later ook tot ornamentatie motief is geworden. Het zou wel de moeite loonen de Tritonontwikkeling verder na te gaan in de 4^e eeuw, vooral onder invloed van Skopas, en zijn voortleven, de Middeneeuwen door, tot in onzen tijd.

Eindhoven, Mei 1922.

(63) b. v. Ulrichs, n° 109.

(64) b. v. Ulrichs, n° 90.

(65) Od. δ, 351 vg.

(66) Herod. 7, 191.

(67) Gruppe, Griech. Myth. u. Rel. p. 471, A. 1; vgl. Kuruniotis, Herakles mit Halios Geron und Triton auf Werken der älteren Griechischen Kunst. Diss. München, 1893.

Deze hypothese zou dan als bewijs gelden dat de gedachte aan den Hesperidentocht, waarvoor Herakles den Geron raadpleegde, bij Attische kunstenaars vroegtijdig verloren gegaan is.

Aan de bespreking namen deel Dr. Koch uit Tiel en Prof. Carnoy.

Dr. Koch wijst erop dat Poseidon etymologisch aardgodheid is en primitief **niet** een zeegodheid was.

Dat beaamt spreker en betoogt dat hij enkel als een nog onbewezen mogelijkheid heeft aangegeven dat als in een soort overgangstoestand en tijdelijk Poseidon als zeegrijsaard zou vereerd geworden zijn.

Prof. Carnoy wijst op het karakter van wijsheid bij den zeegrijsaard, dien we ook bij andere volkeren terugvinden. Zijn artikel in het **Journal of the American Oriental Society**, XXXVIII, p. 294 sqq., behandelt etymologisch deze kwestie, en ook het begrip van Triton.

Daarop komt Dr. Albert Cardijn (Aarschot) aan het woord en houdt lezing van zijne studie over :

De Bronnen van Plutarchos in de Levensbeschrijving van Theseus.

Het doel van deze lezing is u zoo beknopt mogelijk de uitslagen voor te leggen opgeleverd door eene meer uitgebreide studie van de bronnen door Plutarchos aangewend in het samenstellen van zijne biografie van den Atheenschen held Theseus. Wie op doelmatige wijze de studie der bronnen van Plutarchos' biographieën wil aanvatten moet voorafgaandelijk met volgende vaststellingen rekening houden :

Eerst en vooral is het van het grootste belang zich een juist begrip te vormen van het letterkundig genre dat de ouden "βίος", eene levensbeschrijving noemden. Tusschen de biographie immers en de geschiedschrijving bestond er voor de Grieken een essentiëel verschil : de "ιστορία" verhaalt de πράξεις de daden van één man of van een volk terwijl een "βίος" het ἦθος het karakter schildert van een merkwaardig man of van een volk.

Het doel van de biografie was vooral ethisch : het karakter dat wordt uitgebeeld in eene biographie moet als voorbeeld dienen voor onze eigene levensvoering.

Om het karakter van zijn held goed te doen uitkomen is de biograaf er vooral op uit de karakteristieke trekken, de anekdoten, de schijnbaar onbeduidende feiten bijeen te verzamelen omdat zij een meer bijzonder licht werpen op de eene of andere zedelijke eigenschap van den persoon.

Om zijn doel te kunnen bereiken moet de biograaf dan kunnen beschikken over een uitgebreid materiaal : al wat maar eenigszins kan bijdragen om de eigenaardigheden van den persoon te doen uitkomen is hem welkom; maar om de geschiedkundige waarde dier berichten bekommert hij zich weinig.

Indien nu de schrijver al de bronnen die hem nuttig kunnen zijn persoonlijk wil onderzoeken zal dit hem oneindig veel tijd vragen : maar daar waar het materiaal reeds vroeger verzameld werd door andere biografen,

of kompilers is het waarschijnlijk dat dit verzamelwerk niet een tweede maal door den biograaf zal gedaan worden. Dit was het geval bij Plutarchos. Daaruit mogen wij dus besluiten dat, vooraleer de bronnen van een bepaalde biografie van Plutarchos na te speuren, men noodzakelijkerwijze moet trachten na te gaan in hoever de te behandelen stof reeds werd bewerkt door vroegere verzamelaars.

Hier moet ook rekening gehouden worden met het feit dat Plutarchos zijne biografieën vervaardigde in zijne kleine geboortestad Chaironea, het is klaar dat hij daardoor bij het uitkiezen van het materiaal in zekere mate van het toeval afhankelijk was.

Uit dit alles vloeit de gevolgtrekking dat het een zeer lastig werk is de onmiddellijke bronnen van Plutarchos op te zoeken : van de talrijke compilatiewerken door hem aangewend is ons niets of weinig overgebleven en het valt dikwijls zeer moeilijk te bepalen welke citaten aan Plutarchos zelf zijn toe te schrijven en welke zijn toe te schrijven aan zijne bron.

Eerst en vooral is het dus noodzakelijk na te gaan den toestand der letterkundige overlevering aangaande het onderwerp dat hij behandelt : daarom zal het hier niet nutteloos zijn in breede trekken de letterkundige overlevering aangaande Theseus te schetsen.

In het epos en in de oudere lyriek ontbreken de attische sagen bijna gansch : op dezen regel maakt de Theseus-sage eene uitzondering; nochtans wordt deze slechts gedeeltelijk behandeld door de epische dichters : enkele episodien maar vinden wij erin terug zooals Theseus' strijd tegen de Kentauren in de Ilias I, 263, de schaking van Helena ook in de Ilias III, 236, de oorlog tegen de Amazonen in de *νόστοι*.

Er bestond zelfs in de 16de eeuw een attisch heldendicht dat de daden van Theseus verhaalde, namelijk eene Theseïs, door Aristoteles genoemd in zijne Poetica, 8, 1451 a) 16.

Verscheidene lyrische dichters hebben van de Theseus-sage gewag gemaakt : Alkman en Stesichoros behandelden de schaking van Helena (Paus. I, 41, 4. II, 22, 6).

Sappho en Simonides : De tocht naar Kreta (Sap. frg. 144, Simon. Plut. Thes. 17). Pindaros : de nederdaling in de onderwereld en de Amazonen (Pausan. I 41,5; I, 2,1; VII 2,7). Bakchilides bezingt de bijzonderste heldendaden van Theseus XVII-XVIII.

De tragische dichters bleven ook niet ten achtere : Sophokles in « Aigeus » en « Phaidra », Euripides in « Aigeus » en « Theseus » en « Hippolytos ».

De periode van groote ontwikkeling der Theseus-sage valt tusschen den tijd der Peisistratiden en het einde der Persische oorlogen : Theseus wordt dan opgehield als de groote nationale held van Attika en de Theseus-sage wordt breedvoerig behandeld door de logografen en vooral door de Athidografen.

Deze laatste gaven een samenvattend verhaal van de sagengeschiedenis van Attika; met het doel vooral de lokale aangelegenheden op te teekenen waren zij erop uit de staatkundige en vooral de godsdienstige oudheden uit

te leggen : deze uitleg was dikwijls zuiver etymologisch, soms geschiedkundig, en doorgaans rationalistisch getint : het groote middel was de aetiologische sage.

Van de meeste atthidografen is ons bitter weinig overgebleven : van Philochoros echter, den laatste en den belangrijkste, bezitten wij talrijke fragmenten.

Philochoros was van beroep een offerziener en een waarzegger; zijne Atthis annalistisch ingedeeld bevatte 17 boeken en reikte tot het jaar 266 v. Christus. Hij heeft vooral de aetiologische sage aangewend om den oorsprong van de godsdienst- en volksgebruiken uit te leggen (frg. 14, 16, 18, 23, 29, 33, 37 45, 48, 49, enz.)

Plutarchos heeft Philochoros benuttigd in zijne biografie van Theseus : in hoever zullen wij verder trachten nader te bepalen.

De werken nu van de verscheidene Atthidografen werden samengevat door den veelschrijver : Istros van Kyrene, in zijne « Attika » ook genoemd : « Συναγωγή τῶν Ἀθιδῶν ». Hij leefde rond het jaar 200 v. Christus en was leerling van Kallimachos van Alexandrië. Istros was een vlijtig maar kritiekloos compilator. Al de fragmenten die wij van hem bezitten wijzen terug op de oude mythen en sagen : hij heeft dus uit de Atthidenschrijvers vooral de attische sagen bijeenverzameld : vandaar de groote invloed die hij uitoefende op de latere mythografen. Want het schijnt wel bewezen dat de schrijver die het mythologisch compendium maakte waaruit Diodoros, Appollodoros, Pausanias en Hyginus, t. t. z. de latere mythografen meestendeels hunne stof geput hebben, de Attische sagen uit Istros heeft overgenomen (1).

Plutarchos heeft ook Istros als bron benuttigd.

Volgens Gilbert, die in het tijdschrift « Philologus » 1874 een studie wijdde aan de bronnen van de Theseus-biografie zou Plutarchos al zijn materiaal uit het compilatiewerk van Istros geput hebben. Deze stelling is volgens mijn bescheiden oordeel fel overdreven. Een grondig onderzoek van de levensbeschrijving van Theseus bewijst dat Plutarchos naast Istros, als 2^e hoofdbron de atthis van Philochoros heeft aangewend.

De bewijzen daarvoor zal ik nu zoo beknopt mogelijk aanduiden :

Een treffend bewijs voor het bestaan eener dubbele bron is te vinden in de vergelijking tusschen hoofdst. III en VI eenerzijds, en hoofdst. IV en V anderzijds.

In hoofdstuk III geeft Plutarchos de genealogie van Theseus en daarbij het verhaal van zijn geboorte te Trezene uit Aigeus en Aithra : Dit hoofdstuk draagt de duidelijke sporen van eene compilatorische bron : verscheidene zegsmannen komen hier aan het woord : eerst worden zij aangeduid door het onbepaalde : λέγουσιν dan Aristoteles, Euripides, en opnieuw : λέγουσιν. Het schijnt dan ook zeker dat Istros de bron geweest is voor dit hoofdstuk.

Voeg daarbij dat wij al de bijzonderheden over de samenkomst van Aigeus en Aithra terug vinden bij de latere mythografen, die zooals wij gezien hebben hunne attische sagen geput hebben uit Istros door de bemid-

(1) Cfr. Busolt. Griech. Geschichte II, 57.
Beth. Quaestiones Diodoreae Mythographae 1887.

Aigeus en Aithra terug vinden bij de latere mythografen, die zooals wij deling van een mythologisch compendium, namelijk bij Apollodoros Bibliotheca III, 15, 6; Hyginus, Fabula 37; Diodoros IV, 9; Pausanias I, 27. In de hoofdstukken IV en V hebben wij een korte aanduiding omtrent Theseus' opvoeding en het verhaal van zijne bedevaart naar Delphi : hier treffen wij verscheidene kenmerken aan die op Philochoros wijzen als bron voor deze berichten. Wij hebben reeds gezien dat deze er vooral op uit was den oorsprong van kultusgewoonten uit te leggen door aetiologische sagen : hier wordt op die wijze den oorsprong uitgelegd van het doodenoffer door de Atheners ieder jaar gebracht aan Konnidas, den leermeester van Theseus, zoo ook wordt de oorsprong uitgelegd der benamingen *Θησεία* : de plaats waar Theseus te Delphi zijn offer bracht, en *Θησεύς* : de manier van het haar te offeren zooals Theseus het deed te Delphi. Voeg daarbij dat wij van de feiten in deze twee hoofdstukken verhaald niets terug vinden bij de latere mythografen die uit Istros geput hebben.

Wat meer is, de bedevaart van Theseus naar Delphi kan geen plaats vinden in de chronologie van Theseus' leven zooals het door deze mythografen wordt voorgesteld : immers zij laten Theseus zijne reis van Trezene naar Athene ondernemen zoohaast hij macht en wijsheid genoeg bezat om dien gevaarlijken tocht te ondernemen : er kan dus volgens die opvatting een sprake zijn van de verre bedevaart van Theseus naar Delphi vóór zijne aankomst te Athene : het is dan ook redelijk hier twee verscheidene bronnen aan te nemen, namelijk **Istros** die onmiddellijk na het verhaal van Theseus' geboorte, dezen zijnen weg naar Athene doet ondernemen : dit komt gansch overeen met de overlevering die wij terug vinden bij de latere mythografen, en **Philochoros**, die na Theseus' geboorte de bijzonderheden meldt over zijne opvoeding en zijne bedevaart naar Delphi. Wij vinden de sporen van deze tegenstrijdigheid terug bij Plutarchos : immers onmiddellijk na het verhaal van de bedevaart naar Delphi zegt Plutarchos in het VI hoofdstuk dat Aithra Theseus doet vertrekken naar Athene zoohaast hij daarvoor sterk en verstandig genoeg geworden was en dat zij zich heftig verzet tegen zijn besluit deze reis af te leggen langs den landweg om de gevaren die er aan verbonden waren. Dat klinkt ten minste vreemd voor iemand die reeds de veel langere reis naar Delphi had ondernomen; maar deze tegenspraak wordt gemakkelijk uitgelegd zoo wij twee overleveringen en dus twee bronnen aannemen : Istros en Philochoros.

Het is niet mogelijk hier verder ieder hoofdstuk van de Theseus' biografie nader te onderzoeken : ik zal mij bepalen bij eenige korte opmerkingen.

In de hoofdst. VI tot XI hebben wij het lange verhaal van Theseus' heldendaden op zijn weg van Trezene naar Athene : deze heldendaden waren bezongen geweest in een episch gedicht genaamd Theseis, in navolging van de twaalf heldendaden van Herakles. Dit verhaal werd heel waarschijnlijk benuttigd door Istros, en 't is dan ook bij hem dat Plutarchos de stof heeft geput voor deze hoofdstukken.

De drie volgende hoofdstukken XII tot XIV dragen de kenmerken van hunnen oorsprong uit Philochoros : wij vinden er het verhaal van The-

seus' aankomst te Athene, van zijn strijd tegen de Pallantiden en tegen den stier van Marathon : de antiquarische, topographische en kultueele bijzonderheden die erin voorkomen verraden genoeg den oudheidlievenden athidograaf; voor den strijd tegen de Pallantiden bezitten wij zelfs een fragment van Philochoros dat ten vollen bewijst dat dit brokstuk van hem voorkomt. (frg. 36.)

In de hoofdst. XV-XXII wordt verhaald van den tocht van Theseus naar Kreta, zijn strijd tegen den Minotaurus en zijne betrekkingen met Ariadne : verscheidene overleveringen zijn hier dooreengestremeld : vooral twee hoofdstroomingen zijn hier duidelijk te onderscheiden : de eerste geeft vooral de oudste sagen weer volgens de tragische dichters en de vroegere athidografen : deze overlevering is tot Plutarchos gekomen door Istros; de andere legt die oude sagen rationalistisch uit en interpreteert ze op meer moderne wijze : hier is vooral Philochoros aan het woord : de beruchte Minotaurus wordt hier voorgesteld als de veldoverste van Minos, genoemd Tauros, die de Atheensche gijzelaars mishandelde (cfr. XVI) en door Theseus overwonnen wordt.

In de hoofdst. XXIII tot XXV komt opnieuw Philochoros aan het woord : eerst hebben wij de aetiologische sagen nopens het ontstaan der godsdienstige feesten genoemd Oschophoriën en Deipnophoriën en daarna het relaas van Theseus werkzaamheid op politiek gebied : het συνοικισμός, de Panatheneën, de democratie en verdeeling der bevolking in drie klassen.

In de hoofdst. XXVI-XXVIII gaat het over de betrekkingen tusschen Theseus en de Amazonen : deze sagen zijn bijna uitsluitend aan Istros ontleend zooals ook de kataloog van Theseus' vrouwen in hst. XXIX.

In de hoofdst. XXX-XXXV wordt nevens Theseus de mythologische held Perithoos geplaatst : samen strijden zij tegen de Kentauren, schaken Hèlena en gaan naar Epeiros terwijl ondertusschen de Dioskuren, Helena's broeders, Attika invallen om hunne zuster terug te eischen.

Theseus wordt verjaagd en sterft te Skyros : hier hebben wij opnieuw eene mengeling van twee verscheidene overleveringen : de oude sagen volgens Istros en hunne rationalistische interpretatie door Philochoros.

Het laatste hoofdstuk : Theseus' verheerlijking ten tijde van Cimon is oök aan Philochoros toe te schrijven.

Dit vluchtig overzicht laat reeds voldoende uitschijnen dat Plutarchos in zijne biographie twee hoofdbronnen verwerkt heeft : Istros en Philochoros. De brokstukken die uit ieder van beide stammen, dragen hun eigen karakter en laten ook toe eens nadere kennis te maken met den aard en strekking van beider werk. Wij zullen eerst onderzoeken wat Plutarchos ons toelaat te leeren over Philochoros : uit het aan hem ontleende materiaal kunnen wij opmaken dat hij vooral zijne aandacht heeft geschonken aan de inwendige geschiedenis van Athene : hij heeft Theseus vooral willen schilderen als de vorst van Athene, en met voorliefde den nadruk gelegd op zijne volksgezindheid en zijne staatkundige hervormingen.

Deze strekking merkt men reeds in het verhaal van Theseus' aankomst te Athene in hst. XII : wanorde en verdeeldheid heerschen in de stad en in

Aigens' huis. De strijd van Theseus met de Pallantiden in hst. XIII is daarmee in innig verband. Bij gelegenheid van Theseus' kamp met den stier van Marathon wordt uitdrukkelijk gewezen op zijne democratische gezindheid :
ἐνεργος εἶναι βουλόμενος ἅμα δὲ καὶ δημαγωγῶν.

Hetzelfde komt voor in het aanstippen van de reden van Theseus' vrijw'lig vertrek naar Kreta : hst. XVII : *ἀλλὰ κοινωτεῖν τῆς τύχης τοῖς πολίταις.*

Theseus' democratische en staatkundige hervormingen worden uitvoerig besproken in de hoofdst. XXIV-XXV, en verder in de hst. XXXII-XXXV dor de inwendige verwickelingen veroorzaakt te Athene door het optreden van den demagoog Menestheus. Dit alles wordt bekroond door het verhaal van Theseus' verheerlijking in het laatste hoofdstuk. Uit deze enkele gegevens kunnen wij reeds opmaken hoe belangrijk de Atthis van Philochoros moet geweest zijn voor wat de innerlijke en staatkundige geschiedenis van Athene aangaat.

Een tweede hoofdstrekking van Philochoros was eene bijzondere zorg om alles op te teekenen dat in betrekking stond met den godsdienst en kultus en onder dit oogpunt levert de Theseus' biographie talrijke wetenswaardigheden over de godsdienstinstellingen en kultusgewoonten van Attika : wij hebben daarop reeds voldoende de aandacht gevestigd. Wat nu de houding van Philochoros betreft tegenover de zuiver mythologische verhalen kunnen wij het volgende vaststellen : hij was er niet op uit die verhalen op te teekenen, en daar waar hij ze toch te boek stelde gaf hij hun een rationalistische interpretatie : als voorbeelden daarvoor kunnen wij aanstippen den rationalistischen uitleg van de sage van den Minotauros in de hst. XVI en XIX, en den tocht van Theseus en Perithoos naar Hades : XXXI-XXXV.

Wij gaan nu over tot Istros : deze was een mythograaf en een kompilator : al wat Plutarchos hem ontleend heeft is hoofdzakelijk samengesteld uit mythen en sagen. Deze mythen had Istros uit zeer verscheidene bronnen samengebracht en deze bronnen waren dan ook aangeduid in zijn werk : deze methode was ten andere algemeen gevolgd door de Alexandrijnsche geleerden en veelschrijvers. De verschillende overleveringen omtrent dezelfde sage door Istros opgeteekend heeft Plutarchos dan ook opgenomen in zijne biographie maar op beknöpte wijze. Een hoofdtrek van Istros in het verhaal van Theseus' leven is het parallel dat getrokken wordt tusschen Theseus en Herakles en dat meermaals in een klaar daglicht wordt gesteld ook bij Plutarchos : Cfr. hst. VI : *“τὸν δὲ πάλαι μὲν λεληθότως διεκαιν ἠδὲ τῆς Ἡρακλείου ἀρετῆς”*.

VIII *ὥσπερ ὁ Ἡρακλῆς τῷ δερματι τοῦ λέοντος.*

XI *ἔπραττε δέταυτα μιμούμενος τὸν Ἡρακλέα.*

XXV *καὶ τὸν ἀγῶνα πρῶτος ἔσκησεν κατὰ ἕληλον Ἡρακλείου.*

XXIX *Ἄλλος οὕτως Ἡρακλῆς.*

Een andere karaktertrek van Istros is dat hij Theseus laat optreden niet zoozeer als koning van Athene, maar vooral als algemeen grieksche held die een groote rol speelt in het mythologisch verleden : men denke maar aan het lange verhaal van Theseus' heldendaden op zijn weg naar Athene (VI-XI) op zijn tocht naar Kreta : de Minotauros en Ariadne (XV-

XX) op zijn strijd tegen de Amazonen (XXVI-XXVIII) op zijne betrekkingen met Perithoos en de schaking van Helena (XXX-XXXIII).

Het feit dat Istros de uiteenlopende overleveringen wilde weergeven bracht meê dat hij een groot getal bronnen moest aanhalen : de meesten van deze bronnen worden ook door Plutarchos aangehaald : nochtans daar waar verscheidene berichtgevers overeenkwamen vergenoegde hij zich met eene algemeene uitdrukking om ze aan te duiden : bijv. hst. XV : *ὁμολογοῦσιν οἱ πλείστοι τῶν συγγραφέων ; XIX ὡς μὲν οἱ πολλοὶ γράφουσι καὶ ἄδουσιν ; XXIX εἰσι μὲντοι λόγοι περὶ γάμων Θησέως καὶ ἕτεροι.*

Vele bronnen worden echter uitdrukkelijk genoemd : zij zijn verscheiden van aard en tijd ; alzoo bijv. : de epische dichters : Homeros (XX, XXXIV.) Hesiodos (III, XX), *ὁ τῆς Θητιδος ποιητής.* (XXVIII).

de logografen : Hellanikos (XVII, XXV, XXVI, XXVIII, XXXI) en Herodoros (XXVI, XXIX, XXX).

de atthidografen : Pherekydes (XIX), Demon, (XIX), Andron, (XXV) en Kleidemos (XXVII).

de lyrische dichters : Simonides (X, XVII) en Pindaros (XXVIII).

de tragische dichters : Aischylos (XXIX), Euripides (III, XV, XXIX).

daarbij nog : Bion en Menekrates (XXVI), Paion (XX). Hereas en de meegaarsche geschiedschrijvers (X, XX, XXXIII).

Ons besluit is dus het volgende : Plutarchos heeft in zijne biographie van Theseus twee hoofdbronnen gebruikt : de compilatie van Istros waar hij verscheidene mythologische overleveringen aangaande Theseus samengevat vond, en de atthis van Philochoros die vooral de godsdienstige en staatkundige oudheden van Attika had opgeteekend.

Aan de discussie nemen deel Cand. Phil. De Waele (Eindhoven) en Prof. Dr. Sencie.

M. De Waele doet opmerken dat M. Cardijn te veel nadruk legt op litterarische gegevens. Plutarchos was reeds folklorist en daarop moet ook gesteund worden.

M. Cardijn. — 't Is mogelijk voor enkele gegevens. Over 't algemeen zijn de bronnen litterarisch, want bijna voor ieder bericht dat Plutarchos geeft, duidt hij eene litterarische bron aan. Het getal bronnen door Plutarchos afdus aangehaald is zeer groot.

Prof. Dr. Sencie wijst erop dat er een besluit ontbreekt aan de lezing van M. Cardijn. Het werk zou kunnen leiden tot een vooruitgang en vervollediging van de *Fragmenta Historicorum Graecorum*. In de Theseus biographie zijn verschillende nieuwe fragmenta van Philochoros te vinden.

Het woord is nu aan Prof. Cremers, S. J., Maastricht, over :

De Kyriostitel in de christelijke oorkonden der eerste eeuw.

LITTERATUURPGAVE.

- Althaus : Unser Herr Jesus. Cfr. Neue Kirchliche Zeitschrift, 26, 1915, bl. 534.
Böhlig : Zeitschrift für N. T. Wissenschaft, 1913. Zum Begriff Kyrios bei Paulus.
» : Die Geisteskultur von Tarsos.
Bousset : Κύριος- Christos. 1913; 1921.
» : Jesus der Herr. 1916.
L. Cerfaux : Le titre « Kyrios et la dignité royale de Jésus. Cfr. Revue des sciences philosophiques et theologiques. Janvier 1922.
Cremer : Wörterbuch. vid. ἐπιχλασεῖται.
Dalman : Der Gottesname Adonai.
» : Die Worte Jesu.
Deismann : Das Licht vom Osten.
» : Paulus.
Dumont : Inscriptions et monuments figurés de la Thrace. Cfr. Archives des missions scientifiques et littéraires 1876. 3e serie. III, bl. 181.
Feine : Theologie des Neuen Testaments, bl. 198.
Friedlander : Ueber den Gebrauch der Anrede « Domine » im gemeinen Leben. Cfr. Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine. Leipzig 1886.
Götz : Kirchenblatt für die reformierte Schweiz, n° 29-33.
Heitmüller : Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft, XIII, 1912. Zum Problem Paulus und Jesus. S. 320-337.
» : Zeitschrift für Theologie und Kirche, 1916.
» : Taufe und Abendmahl bei Paulus, 1903.
Hirner : Die Anwendung des Wortes Κύριος im N. Test. Lund. 1903.
Hollzmann : Neutestamentliche Theologie, II, bl. 97.
Lagrange : Religions semitiques, 1903, bl. 70-139. Le Règne de Dieu dans l'Anc. Test. Le Règne de Dieu dans le Judaïsme. Cfr. Revue Bibl., 1908, bl. 36-61; 350-366.
Lebreton : Origines du dogme de la Trinité.
Lohmeyer : Christuskult und Kaiserkult, bl. 23.
Philon : De mutatione nominum (Mangey bl. 581).
Prat : La Theologie de St- Paul.
Preuschen : Antilegomena, 1905.
Roscher : Ausführliches Lexikon der Mythologie : Artikel Κύριος (Drexler). Epitheta deorum (Carter) (Bruchmann).
Seeberg : Die Anbetung des « Herrn » bei Paulus. Dorpat. 1891, p. 233.
» : Ursprung des Christusglaubens, 1914, bl. 15.
v. der Goltz : Das Gebet.
Weiss : Das Urchristentum, bl. 576.
» : Religionsgeschichtliche Volksbücher, I.
Wernle : Jesus und Paulus. Cfr. Zeitschrift für Theologie und Kirche Jhrg., 25, 1-2.
Wissowa : Religion und Kultur der Römer, bl. 341.
Zahn : Skizzen aus dem Leben der alten Kirche, bl. 286.
Zorell : Lexikon graecum N. T.

1. De beteekenis van het onderzoek naar den oorsprong van den Kyriostitel.

Op het eerste gezicht mag het wel een vrij onbeduidend vraagstuk schijnen hoe de eerste christenen er toe kwamen Jezus van Nazareth te gaan noemen : ὁ Κύριος ἡμῶν, onzen Heer.

Toch is deze vraag niet van belang ontbloot. En zulks gaat wel blijken, zoodra men bedenkt :

ten eerste dat de titel ὁ Κύριος de gebruikelijke Godsbenaming is in de boeken van het Oud Testament, althans in de Septuagint;

ten tweede dat in de omliggende landen van Palestina, in het Zuiden van Klein Azië (Tarsus), in Syrië, Antiochië en Damaskus, en bezuiden in Egypte, bij de buurvölker dus van de Joden, bij die heiden-christenen, die het eerst bekeerd werden tot den christen-godsdiens, de titel Κύριος eveneens in voege was om de godheden aan te duiden.

Zoo getuigen een zeker aantal inschriften uit den laatsten Ptolemeërtijd dat Isis van Philae met den titel van κυρία (1) werd aanroepen, en ook Hermes-Thoth van Pselkis in Nubië werd, althans naar inschriften uit den romeinschen keizertijd, als κύριος vereerd (2).

In de Syrische gewesten was de Kyriosgodsdiens inheemsch in tegenstelling met Egypte, waar volgens Sethe de Kyrios' betiteling zeer laat ingevoerd was.

In Syrië daarentegen was Baal-Heer, een gemeen naam voor de goden. In de grieksche inschriften worden dan de Syrische goden met den eere-naam κύριος betiteld (3). Daaruit mag men met waarschijnlijkheid besluiten dat

- (1) C. I. Gr. 4897 b : ἤλω πρὸς τὴν κυρίαν Ἰσιν. (voor 72 voor Chr.).
4898 (69 v. Chr.)
4899 (55-52 v. Chr.)
4905 :
4917 : (voor 73 v. Chr.)
4931-32 (25 v. Chr.)

(2) C. I. Gr. 5101 (33 na Chr.)

Zie ook 5080, 5082, 5088, 5092, 5093, 5095, 5105. Er werd ook nog een inschrift gevonden in Soknopaire-Nesos in Faijūm, waarop Σοκνοπαίσιος als Κύριος staat vermeld (Dittenberger, Or. Gr. Inscr. 655).

In lateren tijd, namelijk in de tweede eeuw na Christus worden ook Serapis, en Osiris als Κύριοι vermeld. Alsook Asclepios, Amenothe, Hygié, Anubis, Cybele, Zeus Sabazios, Dionysos, Appollo, Helios, Athena, Hecate en Selene. (Zie Roscher's Mythologisches Lexikon, art. Kyrios (Drexler)

Deze inschriften uit een latere periode laten wel gissen dat ook het gebruik van de Kyrios' benaming der goden in vroegere tijden meer algemeen in voege was dan de schaarsche oorkonden uit dit min verwijderde tijdperk het aangeven.

(3) Ch. Fossey. Inscr. de Syrie (Bullet. de corresp. hellen. XXI, 1897, bl. 60).

Lebas Waddington III 2203 a. b. 2216, 2345, 2453, 2461.

Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes II, 46. Ἀρτέμιδι τῆ κυρίᾳ.

C. I. Gr. 4625, 4558, 4513.

Renan, Mission de Phénicie, p. 242, verwijst naar de inschrift van Ma'ad bij Biblos : τῷ κυρίῳ Διὶ καὶ κυρίῳ Ὁραου (?) [Σελ]ευκος [Θε]οῦ Σατρα[που] ἱερεὺς ἐποίησεν.

Dittenberger 606. — Deissmann 256, verwijzen naar de inschrift van Abila, waarin Tiberius en Livia κύριοι Σεβαστοί genoemd worden.

het Syrische Baal door het Grieksche Κύριος werd weergegeven. Toch is het daarom niet uitgemaakt dat κύριος wanneer het gekoppeld wordt aan Athena, Zeus, Chronos of Dionysos, ook nog de grondbeteekenis van Baal : namelijk het idee van dominium reale over stad of land bijbehouden heeft.

In een onderzoek naar den oorsprong van de benaming Κύριος hadden we dus, althans voorloopig, rekening te houden met deze drie vaste gegevens:

1°) Κύριος wordt door de Septuagint gewoonweg gebruikt als Gods naam.

2°) Κύριος wordt, in zoverre het uit de inschriften blijkt, in Egypte gebruikt als titel van sommige aldaar vereerde goden, en dit reeds in de eerste honderd jaren voor het ontstaan der christelijke oorkonden.

3°) In Syrië, is de appellatief voor de godheid, dat aldus de grondeigenschap van het aldaar bestaande godsbegrip schijnt te kenschetsen, van oudsher « Baal » dat vrijwel overeenstemt met Κύριος.

Daar in dat midden diegenen zijn ontstaan, die zeer kort na Christus' afsterven Hem zullen aanroepen met den titel ὁ Κύριος ἡμῶν, dringt zich de vraag op of die betiteling terug te voeren is, 't zij op een positieve bewuste ontleening, 't zij op een inheemsche gewoonte de helden of de goden als Κύριος te vereeren.

A priori, en van louter philologisch standpunt uit mocht het niet onmogelijk schijnen dat er een ontleening heeft plaats gehad ofwel van de Septuagint ofwel van het bestaande inheemsch gebruik de Godheid als Κύριος te aanroepen.

Is zulks a priori niet onmogelijk, toch heeft men niet het recht die mogelijkheid a priori tot een waarschijnlijkheid te maken, zoolang men niet de christelijke oorkonden zelf onderzocht heeft en daaruit afdoende aanduidingen voor de waarschijnlijkheid dier ontleening heeft geleverd.

In het onderzoek der christelijke oorkonden onderscheiden wij tusschen het woord en het begrip, en dit onderzoek, zooals we het hebben ingesteld, leverde het resultaat op dat nergens een afhankelijkheid is op te speuren tegenover een anderen godsdienstvorm, ten minste wat betreft den inhoud van het begrip κύριος, zooals het op Christus werd toegepast. In den eenigen tekst, dien men ten gunste eener ontleening van het begrip zou kunnen inroepen 1 Cor. 85 ὡςπερ εἰσὶν θεοὶ πολλοὶ καὶ κύριοι πολλοί, ἀλλ' ἡμῖν εἰς θεὸς ὁ πατήρ... καὶ εἰς κύριος Χριστός, wordt die afhankelijkheid beslist verworpen door de woorden : οἶδαμεν ὅτι οὐδὲν εἶδωλον ἐν κόσμῳ, καὶ ὅτι οὐδεὶς θεὸς εἰ μὴ εἷς. De κύριοι der heidenen worden als εἰδωλα gedacht, evenals hun θεοί, en deze εἰδωλα zijn niets.

Wat het woord betreft, zoo is dit zoo weinig uitsluitend cultueel, van zoo algemeen gebruik en tevens zoo geeigend om ook de opperste κυριότης van God en den Messias uit te drukken dat er zelfs daarvoor van geen ontleening sprake hoeft te zijn. De christenen, onderricht over de ware messiaansche zending van den Godmensch, hadden maar te grijpen naar het bestaand woord κύριος, waarvan de grondbeteekenis genoeg kon veredeld worden om er het nieuw belichte Messiasbegrip door weer te geven.

2. Opgave der voorhanden bewijsplaatsen.

De benaming *Κύριος*, in verschillenden naamval 't zij volstrekt gebruikt, 't zij in verbinding met beheerschten genitivus stippen we aan in 14 verzen van het evangelie van Marcus.

Mc. 13; 228; 519; 728; 1025; 113; 119; 129; 1210; 1229; 1236; 1320; 1327; 1335; 1619; 1620) — tweemaal, zooals men ziet, in het aanhangsel of de zoogezegde « finale » van Marcus.

in 56 verzen van het evangelie van Mattheus :

Mt. 120; 124; 123; 213; 215; 219; 410; 533; 624; 720; 82; 88; 821; 825; 928; 938; 1025; 1125; 128; 1327; 1428; 1431; 1522; 174; 1714; 2030; 213; 219; 2130; 2212; 2237; 2243; 2245; 2339; 2442; 254; 2519; 2520; 2521; 2523; 2524; 2534; 2537; 2544; 2622; 2763; 282.

in 86 verzen van Lucas.

Lc. 16; 19; 111; 115; 116; 117; 125; 128; 132; 138; 143; 145; 146; 158; 166; 168; 176; 29; 211; 215; 222; 226; 229; 239; 34; 48; 411; 418; 419; 58; 512; 517; 65; 646; 76; 713; 954; 961; 101; 102; 1117; 1021; 1027; 1039; 1040; 1041; 111; 1139; 1236; 1217; 1241; 1242; 1245; 1247; 138; 1315; 1323; 1325; 1335; 1421; 1422; 163; 165; 168; 1618; 175; 1737; 186; 1841; 198; 1916; 1918; 1920; 1925; 1931; 1933; 1934; 1935; 2013; 2015; 2037; 2042; 2223; 2238; 2250; 2434.

In 44 verzen van Johannes' evangelie.

Joh. 41; 411; 415; 419; 449; 57; 623; 811; 936; 938; 112; 113; 1112; 1121; 1127; 1132; 1135; 1139; 1213; 1221; 1238; 137; 139; 1313; 1316; 1326; 1336; 145; 148; 1422; 1520; 202; 2013; 2015; 2018; 2021; 2025; 2028; 217; 2112; 2115; 2117; 2120; 2121.

in 90 verzen van het boek der Handelingen.

Act. 16; 121; 124; 220; 221; 225; 234; 236; 239; 247; 320; 322; 426; 439; 433; 59; 514; 519; 531; 67; 731; 733; 749; 759; 760; 816; 824; 825; 826; 839; 91; 94; 910; 912; 915; 917; 927; 928; 931; 935; 942; 104; 1014; 1033; 1036; 118; 1116; 1117; 1120; 1121; 1123; 1124; 127; 1211; 1217; 1223; 1224; 132; 1310; 1348; 1349; 143; 1423; 1511; 1517; 1526; 1536; 1614; 1615; 1616; 1630; 1631; 188; 195; 1910; 1913; 1917; 1920; 2018; 2021; 2024; 2035; 2113; 228; 2210; 2219; 2311; 2526; 2615; 2831.

in 204 verzen van Paulus' brieven; en meer bepaaldelijk in 32 verzen van den brief aan de Romeinen.

Rom. 14; 48; 424; 51; 512; 521; 611; 623; 725; 839; 928; 929; 109; 1012; 1016; 113; 1134; 1211; 1219; 1314; 144; 146; 148; 1411; 1414; 156; 1511; 1530; 162; 1611; 1618; 1620.

in 44 verzen van den 1^{en} brief aan de Corinthiërs.

1 Cor. 12; 13; 17; 18; 19; 110; 131; 29; 216; 35; 320; 44; 45; 517; 53; 611; 613; 617; 710; 712; 717; 722; 725; 732; 734; 735; 739; 85; 95; 1021; 1022; 1123; 1126; 1132; 123; 125; 1422; 1438; 1531; 1557; 167; 1610; 1619; 1622.

in 24 verzen van den 2^{en} brief aan de Corinthiërs.

2 Cor. 12; 13; 14; 212; 316; 317; 318; 45; 56; 58; 511; 617; 618; 89; 819; 821; 108; 1017; 1117; 1134; 121; 128; 1310; 1313.

in 5 verzen van den brief aan de Galaten.

Gal. 13; 19; 510; 614; 618.

in 19 verzen van den brief aan de Ephesiërs.

Eph. 12; 13; 15; 17; 221; 311; 45; 417; 58; 519; 61; 64; 65; 67; 69; 610; 621; 623; 624.

in 9 verzen van den brief aan de Philippensers.

Phil. 12; 14; 29; 219; 320; 41; 43; 44; 423.

in 8 verzen van den brief aan de Colossensers.

Col. 13; 26; 313; 317; 322; 323; 41; 47.

in 20 verzen van den 1^{en} brief aan de Thessalicensers.

1 Thess. 11; 13; 16; 18; 15; 219; 311; 312; 313; 41; 42; 46; 415; 417; 52; 59; 512; 523; 527; 528.

in 17 verzen van den 2^{en} brief aan de Thessalonicensers.

2 Thess. 11; 12; 17; 19; 112; 21; 22; 28; 214; 216; 31; 33; 35; 36; 312; 316; 318.

in 5 verzen van den 1^{en} brief aan Timotheus.

1 Tim. 12; 112; 114; 63; 614.

in 14 verzen van den 2^{en} brief aan Timotheus.

2 Tim. 12; 18; 116; 118; 27; 219; 222; 224; 311; 48; 414; 417; 418; 422.

in 5 verzen van den brief aan Philemon.

Philm. 13; 15; 116; 120; 125.

in 7 verzen van den brief aan de Hebreërs.

Hebr. 23; 714; 721; 82; 1030; 126; 1320.

Aangaande de brieven van Paulus mag niet onopgemerkt voorbijgaan, dat in den brief aan Titus, eersten bisschop van Creta, niet eenmaal de titel Κύριος voorkomt, doch dat, waar men hem zou verwachten, namelijk in 7 versen, steeds σωτήρ gebezigd wordt. De gedachte ligt dus na dat κύριος en σωτήρ ten minste een nota gemeen hebben, namelijk die van Verlosser.

in 11 verzen van den omzendbrief van Jacobus.

Jac. 11; 17; 21; 410; 415; 54; 57; 58; 510; 511; 514.

in 4 verzen van den 1^{en} brief van Petrus.

1 Petr. 13; 125; 23; 315.

in 13 verzen van den 2^{en} brief van Petrus.

2 Petr. 12; 18; 111; 114; 116; 21; 29; 220; 34; 38; 310; 315; 318.

in 6 verzen van den brief van Judas.

Jud. 4; 9; 14; 17; 21; 25.

in 23 verzen van het boek der Openbaring.

Apoc. 18; 48; 411; 59; 114; 118; 1115; 1117; 1413; 153; 167; 1714; 196; 1916; 2122; 226; 2220; 2221.

In de 3 brieven van Johannes komt *κύριος* geen enkele maal voor. In den eersten brief wordt tot 17 maal toe er met nadruk op gewezen dat Jesus de Zoon Gods is.

1 Joh. 13; 17; 222; 223; 224; 38; 323; 49; 410; 414; 415; 55; 59; 510; 512; 513; 520.

Tweemaal wordt ook uitdrukkelijk geveerd dat men in Jesus den Christus erkenne.

1 Joh. 222; 51.

Eenmaal wordt uitdrukkelijk gezegd van Jesus Christus :

Οὗτός ἐστιν ὁ ἀληθινὸς Θεὸς καὶ ζωὴ αἰώνιος.

Ook wordt de belijdenis gevorderd dat J. C. in het vleesch is gekomen.

1 Joh. 4² (cfr. 2 Joh. 7).

Daaruit zou men naar mijn gissing mogen besluiten dat die brieven aan Joden-Christenen waren gericht.

Voegt men hierbij :

Did. Inscript. 41; 412; 413; 62; 82; 95; 105; 112; 114; 118; 121; 141; 143; 151; 154; 161; 167; 168.

waarin overigens niets merkwaardigs voorkomt, dan heeft men zoo wat alle teksten te samen, die voor het onderzoek der gestelde vraag in aanmerking komen.

3. Verschillend gebruik van den titel *Κύριος*.

In al deze aangehaalde plaatsen wordt de titel *κύριος* niet telkens met denzelfden rijkdom van beteekenis, noch met dezelfde gevoelswaarde bezigd. Ook wordt hij lang niet aan een enkel wezen voorbehouden. Hiermede is reeds genoeg te kennen gegeven dat « *κύριος* » uit zich zelf en door de kracht van zijn grondbeteekenis geen praegnant gewijden zin heeft, als zou de benaming enkel aan God of aan een godheid toekomen. Zoo is er sprake van *κύριος τοῦ ἀμπελωνος*, den heer van den wijngaard. (Mt. 208; 2140; Mc. 129; Lc. 2015).

κύριος τοῦ θερισμοῦ : den heer van den oogst (Mt. 938; Lc. 102) zinspelend wel is waar op God.

κύριος τῆς οἰκίας : den heer des huizes (Mc. 1335; Lc. 1912).

οἱ κύριοι τοῦ πώλου : de heeren van het veulen, waarop Christus zijn intrede in Jerusalem zal doen (Lc. 1923).

κύριος τοῦ σαββάτου : den heer van den sabbat. (Mt. 128; Mc. 228; Lc. 65).
De Zoon des menschen is namelijk heer en meester over den Sabbat.

κύριος τοῦ δούλου, τοῦ οἰκονόμου : den heer van den dienstknecht, van den rentmeester. (Mt. 1024; Lc. 1246; 1421; 163.5; Eph. 65-9; Col. 41).

κύριος παιδείας μακτενομένης : de heeren van de waarzegster van Philippe. (Act. 1619).

Κύριος wordt ook gebruikt als aanspraaksformuul, als waardigheidstitel. (Mt. 1327; 2520-22; Lc. 138; 1422), waarvan knechten zich bedienen tegenover hun heer — een zoon tegenover zijn vader (Mt. 2131), burgers tegenover den magistraat (Mt. 2763). Lucas, Johannes en een paar malen ook Matthaeus leggen het woord in den mond van de apostelen als weergave van het aramaïsche « Mar » waarmede dezen hun meester aanspraken.

Mt. 825; 1622; Lc. 954; 1017-40; 111; 2233-38; 2434; Joh. 1112; 136-9-13; 2115-17-20; 2013.

In 't algemeen wordt het woord gebruikt tegenover iemand met gezag en waardigheid bekleed of tegenover een onbekende. Zoo zegt Seneca ep. 3 « eos salutari dominos » quorum nomina nesciamus.

Hierbij behooren Mt. 82; 86; 88; 1527; Mc. 728; Lc. 512; 1325; Joh. 411; 415; 419; 57; 1221; 2015; Act. 95; 1630; 220.

Paulus geeft ook den naam van “ κυριότητες; ” aan een bepaald koor van engelen (Col. 116).

In meer kenmerkenden zin wordt de titel gegeven aan God. Zoo b. v. zonder artikel :

Mt. 122; 533; Mc. 519; Lc. 16; 19; 128; 146; Act. 733; 724; 1121; 2 Tim. 116; 118; Hebr. 82; Jac. 415; 515; Jud. 5.

en met artikel :

Mt. 219; 2710; Mc. 1320; Lc. 117; 138; 158; 166; 29; 223; 226; 239; Act. 749; Hebr. 721; 126; 1 Petr. 125; 2 Petr. 29; Jud. 9.

Verder in verbinding met bepalingen of zelfs als bepaling met voorzetsel gebruikt :

Mt. 1125; Lc. 1021; Act. 1724 (κύριος τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς.)

Tim. 65 : κύριος τῶν κυριούντων.

Mt. 47; 2237; Mc. 1229; Lc. 48; 412; 1027; Act. 239 : κύριος ὁ Θεός.

Apc. 48 : κύριος ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ.

Rom. 925 : κύριος σαβαώθ.

Mt. 120; 218; 219; 202; Lc. 111; 29; Act. 519; 826; 127 : ἄγγελος κυρίου.

Lc. 418; Act. 839 : πνεῦμα κυρίου.

Mt. 122; 215 : ὑπὸ κυρίου.

Mt. 2142; Mc. 1211 : παρὰ κυρίου.

2 Petr. 38 : παρὰ κυρίῳ.

4. Κύριος in 't bijzonder gezegd van Christus.

Eindelijk, en deze citaten behooren meer rechtstreeks tot ons onderwerp, wordt de titel gegeven aan Jesus en wel blijkbaar in een bepaalden en scherp omschreven zin, ten minste oorspronkelijk. Deze titel werd zoo standvastig aan zijn naam toegevoegd dat weldra van appellatief, die hij was, hij een eigen naam is geworden. Die overgang van den appellatieven tot den eigen naam is nog merkbaar in de verscheidenheid van uitdrukking waaronder hij voorkomt.

Zoo vinden wij den appellatief in de staande vormen :

ὁ Κύριος I. b. v.

Act. 121; 433; 1631; 2035; 1 Cor. 1123; 2 Cor. 114; Ap. 2220.

ὁ Κύριος I. X. b. v.

1 Cor. 1622; 2 Cor. 1313; Eph. 12; 2 Tim. 422.

ὁ Κύριος ἡμῶν b. v.

1 Tim. 114; 2 Tim. 18; Hebr. 714; 2 Petr. 315; Apoc. 1115.

ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς. b. v.

Hebr. 1320; Apoc. 2220; 1 Thess. 311; 313; Rom. 1620.

ὁ Κύριος ἡμῶν Χριστός. b. v.

Rom. 1618.

ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός b. v.

1 Thess. 13; 523; 1 Cor. 12; 2 Cor. 13; Gal. 618; Eph. 13; 624; 1 Tim. 63; 614; Philem. 25; Phil. 423.

Ἰησοῦς Χριστός, ὁ κύριος ἡμῶν. b. v.

Rom. 14.

Χριστός Ἰησοῦς ὁ κύριος (ἡμῶν.) b. v.

Col. 26; Thess. 311; 1 Tim. 12; 2 Tim. 12.

De overgang tot den eigen naam is nog zichtbaar in b. v.

2 Petr. 32 ὁ κύριος καὶ ὁ σωτήρ.

2 Petr. 318 ὁ κύριος καὶ σωτήρ Ἰησοῦς Χριστός.

Doch κύριος is nauwelijks te onderscheiden van een eigen naam in de meeste gevallen, waarin hij zonder bepaling gebruikt wordt en veelal zonder artikel. b. v.

1 Cor. 725; 1021; 1610; 2 Cor. 317; 121; 2 Tim. 116; 118; 27; 219; 224; 311; 48; 414; 417; 418; 422; Jac. 511; 2 Petr. 310; Col. 324; 2 Cor. 1117; 2 Cor. 316; 1 Thess. 417; 2 Thess. 213; Rom. 148; 1 Cor. 723; 86; Phil. 21; 211; 2 Th. 45; Act. 91; 1 Cor. 45; 613; 710; 712; 734; 95; 1410; 1422; 1126; Phil. 45; Hebr. 23; Jac. 57.

Van de brieven van Paulus, of ten minste van het gebruik dat reeds toen ten tijde in voege was, is de eigen geworden naam κύριος overgegaan in de historische schrijfwijze der latere evangelisten, zoo b. v. Lc. 143; 211; 713; 101; 1130; 1242; 1315; 175; 1934; 2044; 2231; 2434.

Mt. 213; 2245.

Joh. 41; 623; 112; 202; 2018; 2020; 2025; 217; 2112.

ook in Marcus 1619.

In de mystische formule eindelijk *ἐν κυρίῳ* bereikt het begrip van Jesus' heerschappij zijn hoogste uitdrukking. De titel *κύριος* duidt als eigen naam op den persoon van Jesus en kenschetst tevens zijne heerschers-eigenschap in haar hoogste bovennatuurlijke uiting, in het overdragen op zijn dienaren van zijn bovennatuurlijken levensvorm : de genade b. v.

Rom. 324; 611; 623; 839; 1 Cor. 14; 2 Cor. 314; Gal. 24; 314; 56; Eph. 13; 26; 210; 213; 1 Tim. 114; 2 Tim. 11; 113; 21; Petr. 315; 510; Apc. 1413.

5. Inhoud en oorsprong van Jesus' Kyriostitel.

Van al deze citaten zijn er slechts enkele suggestieg genoeg om ons eenige aanduiding te verschaffen over het voorwerp van deze onderzoeking. Alleen die teksten zullen ons bezig houden die ons uitkomst kunnen geven over deze vragen :

1) Wat ligt er eigenlijk opgesloten in het begrip van Jesus' heerschappij.
2) Waar is de oorsprong te vinden van Jesus heerschappij : a) is het namelijk een resultaat van een eeredienst, en is Jesus' heerschappij louter ontstaan uit de subjectieve vereering van zijn leerlingen, b) of is de heerschappij objectief en van buiten af opgelegd, c) of eindelijk berust ze op een wezenshoedanigheid van Jesus van Nazareth.

3) Is de oorsprong van Jesus' objectief heerscherswezen eenmaal vastgesteld, hoe kwamen dan de leerlingen tot het besef en het begrip dier heerschappij, in een woord, welk is dan de oorsprong van het subjectief begrip; Jesus *κύριος ἡμῶν*.

1. Wat is dus eigenlijk de *κυριότης* van Jesus uit Nazareth.

Het dominum van den heer kan men beschouwen als een relatie tot zijn onderdanen, als een relatie van zijn onderdanen tot hem en ook als de innerlijke eigenschap, de wezenshoedanigheid, die aan beide relaties als grondslag dient.

Deze laatste zullen wij best leeren kunnen door de nauwkeurige omschrijving van de voorgaande.

Ook zullen wij best de verhouding van Jesus als heer tegenover ons leeren kennen als we eerst hebben uitgemaakt welke onze verhouding is tegenover hem.

Hoe wordt dan die verhouding van ons tegenover den Heer Jesus beschreven in onze eerste oorkonden.

Het eigenaardige en het kenteekenende in deze verhouding is, dat ze moet tot stand gebracht worden door ons toedoen althans door een medewerking van onzen kant, wanneer de *κύριος διήνοιξεν τὴν καρδίαν προσέγειν τοῖς λαλουμένοις*, ons hart opent om gehoor te geven aan het gesprokene (Act. 1614). En dit gesprokene is niet anders dan zijn *λόγος*, de *λόγος τοῦ κυρίου*, dit wil zeggen de manifestatie van zich zelf in zijn woord en zijn leer. Act. 825; 6343; 1348; 1535 s.; 1632; 1910-20; 1 Thess 18; 2 Thess 31; plaatsen dan hun volle betekenis krijgen wanneer men ze in verband brengt met Tit. 12; Joh. 1714; Joh. 176-17; Tit. 25; 1 Joh. 110.

Men komt dus onder de heerschappij van den κύριος Jesus door een verstandelijke daad en een beslissing van zijn vrijen wil. want men kan het woord van den κύριος aannemen, men kan het ook verwerpen. (Act. 141-2).

Daaruit volgt dat de heerschappij van den κύριος Jesus uitgeoefend wordt op verstandelijk en zedelijk gebied.

Doch deze moreele onderworpenheid en dienstbaarheid aan een Κύριος Jesus, dit geestelijke επιστρέφειν ἐπὶ τὸν Κύριον, deze bekeering (Act. 935; 1121; 1415; 1519; 2520; 2 Cor. 316; 1 Petr. 225; 2618 1 Thess. 19;) moet uiterlijk bekend gemaakt worden door het openbare επικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου; staande uitdrukking die ontleend is aan de profeten (cfr. Joël. 35.) en die zooveel beteekent als iemand als God erkennen en aanbidden. Door deze openbare geloofsbekentenis wordt men dan gerekend onder degenen die reeds ten tijde van Saulus' vervolging door Ananias van Damaskus genoemd werden οἱ επικαλούμενοι τὸ ὄνομα Ἰησοῦ (Act. 914; 921; 2216; comp. Rom. 1013; 1 Cor 12). Er staat Ἰησοῦ, en niet Κυρίου. De Godserkenning ligt dus niet in het gebruik van het woord κύριος.

Hieruit blijkt dat de Godserkenning gelegen is in de uitdrukking επικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα.

In den 1^{en} brief, dien Paulus aan die van Corinthe richt, worden de christenen gekenschetst als οἱ επικαλούμενοι τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, wat juist vertaald wordt : « degenen die onzen Heer J. C. als God dienen.

Deze openbare bekentenis tot den Heer Jesus wordt gesymboliseerd en tevens bekrachtigd door een uiterlijken ritus, of met andere woorden de eigenlijke werkdadige toehoorigheid aan den Heer Jesus wordt bewerkstelligd door het doopsel. Petrus, in zijn eerste predikatie op Pinksterdag stelt geen andere eischen dan μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ,.. (Act. 238).

Door het doopsel wordt men dan officieel en van rechtswege aan den Heer toegewijd, dit is aan zijn heerschappij verbonden.

Zijn de uitdrukkingen βαπτίζεσθαι ἐν (Act. 238 ἐπὶ) τῷ ὀνόματι, εἰς τὸ ὄνομα Κυρίου gelijkwaardig, of kan men gissen dat mogelijker wijze toch wel een ander uitzicht op dezelfde grondwaarheid aanwezig was in den geest van den schrijver naar gelang hij spreekt van βαπτίζεσθαι ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου (indompelen en louteren door de bekentenis van den Heer, ofwel βαπτίζεσθαι εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου (indompelen en louteren ter bekentenis van den Heer) of in het kort βαπτίζεσθαι εἰς τὸν Χριστόν (indompelen en louteren en zoodoende (naar) Christus toe-wijden.); zeker is dat door het doopsel een werkelijk verband tot stand wordt gebracht tusschen den gedoopte en Jesus. Want volgens Paulus (1 Cor. 12¹³) worden wij allen in een geest tot een lichaam gedoopt; dit wil zeggen, dat wij in het doopsel in den Heer ingelijfd worden en aldsu een lichaam worden dat door zijn geest, zijn genadeleven beziel'd wordt. (cfr. Gal. 3²⁸).

Het ontologisch-mystisch verband, waardoor de toehoorigheid tot den Κύριος wezenlijk wordt is het πνεῦμα, zooals Paulus zegt : ὁ δὲ κολλώμενος τῷ κυρίῳ ἐν πνεύματι ἐστίν (1 Cor. 617). Wie den Heer aanhangt is met Hem een geest, dit wil zeggen : wordt met den Heer door een genadebeginsel beziel'd.

Daaruit zien we dat de heerschappij van den Κύριος naar Paulus' opvatting tot de innerste en diepste levenskrachten doordringt, wat hij op zoo verbazend stoute wijze uitdrukt als hij zegt Gal. 2²⁰ ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός.

En deze levensheerschappij gaat zoover, dat zij in ons de kiem des doods, de zonde verdringt en uitdrijft. Rom. Rom. 8¹⁰.

ὁ δὲ ζῆ, ζῆ τῷ θεῷ. οὕτως καὶ ὑμεῖς λογίζεσθε ἑαυτοὺς εἶναι νεκροὺς μὲν τῇ ἀμαρτίᾳ ζώντας δὲ τῷ θεῷ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ (Rom. 6¹⁰).

Deze heerschappij is toch weer niet zoo bedoeld alsof we als door een magische kracht en buiten onzen wil om door dit leven van den κύριος worden overweldigd, want degenen die aan den Κύριος behooren, οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν σὺν τοῖς παθήμασιν καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις. . . Εἰ ζῶμεν πνεύματι, πνεύματι καὶ στοιχῶμεν. (Gal. 4²⁵; Rom. 6⁶; 8¹³; Eph. 4¹⁹; 5³; Col. 2⁵).

Derhalve moeten zij navolgers, nabootsers zijn van den Christus :

παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, μιμηταὶ μου γίνεσθε καθὼς καὶ γὼ Χριστοῦ (1. Cor. 4¹⁶) in verband met 1 Thess. 1⁶ : καὶ ὑμεῖς μιμηταὶ ἡμῶν ἐγενήθητε καὶ τοῦ κυρίου, of zooals hij het nog aanschouwelijker uitdrukt, we moeten den **nieuwen mensch aantrekken** ἐνδύσασθαι τὸν καινὸν ἄνθρωπον (Eph. 4²⁴; Cfr. Col. 3¹⁰; 3¹²) ἐνδύσασθε τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστόν (Rom. 13¹⁴) dus door medewerking voortzetten wat reeds in het doopsel was begonnen : ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. (Gal. 3²⁷).

Met een woord, de heerschappij van den Κύριος is op leven en dood; want niemand leeft voor zich en niemand sterft voor zich : ἐάν τε γὰρ ζῶμεν, τῷ κυρίῳ ζῶμεν, ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τῷ κυρίῳ ἀποθνήσκωμεν. ἐάν τε οὖν ζῶμεν ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τοῦ κυρίου ἐσμέν. (Rom. 14⁷⁻⁸).

Onze verhouding tot den Κύριος Jesus kunnen we dus in een woord samenvatten : hij moet ons zoodanig beheerschen dat we in hem ingelijfd worden, in hem leven (cfr. de formule ἐν Κυρίῳ Rom. 16⁷⁻¹¹; 1 Cor 13⁰; 2 Cor. 5⁷¹) en door die levenstransfusie in hem omvormd worden : ἡμεῖς δὲ πάντες ἀνακεκαλυμμένοι προσώπῳ τῆς δόξης κυρίου κατοπτριζόμενοι τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, καθάπερ ἀπὸ κυρίου πνεύματος (2 Cor. 3¹⁸)

De leuze is dus πάντα καὶ ἐν πᾶσιν Χριστός (Col. 3²¹).

In Grieken en Joden, besnedenen of onbesnedenen, barbaren of Scythiërs, slaven of vrije mannen, alles in allen is Christus.

Want daarom is Christus gestorven en verzezen opdat hij over dooden en levenden zou heerschen. (Rom. 14³).

Εἰς τοῦτο γὰρ Χριστὸς ἀπέθανεν καὶ ἔζησεν, ἵνα καὶ νεκρῶν καὶ ζώντων κυριεύσῃ.

En hiermede komen wij tot het onderzoek van de verhouding van den Κύριος tegenover ons.

Zooals uit voorgaanden tekst blijkt, is Zijn heerschappij universeel. Van af de eerste predikatie der apostelen treedt dit universalisme op den voorgrond tot ergernis van de verstokte Wetgeleerden, die vergroeid waren met hun valsche verklaringen van voorspellingen en aanduidingen, die eigenlijk hun veroordeeling bevatten.

Christus-Κύριος rijst in eens op aan den hoogen wereldgezichteinder als de bron van het heil niet meer van een klein uitgelezen volk en voor eenige getrouwen, maar voor het gansche menschedom.

Zoo spreekt Petrus een der eerste dagen na Pinksteren voor de prinsen en de ouderlingen van het Joodsche volk : « In geen anderen is heil. Want geen ander naam onder den hemel werd den menschen gegeven, waardoor wij zouden gered worden ».

''οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἢ σωτηρία οὐδὲ γὰρ ὄνομά ἐστιν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς... (Act. 4¹²).

In zijn summiere catechisatie, gericht aan den honderdman Cornelius en de zijnen, bevestigt Petrus nogmaals dit universeel karakter van Jesus' Κύριος heerschappij.

''οὗτός (I. X.) ἐστὶν πάντων κύριος... (Act. 10³⁶).

En het blijkt uit vele plaatsen der eerste oorkonden dat de κυριότης van Jesus het kort inbegrip en de kerngedachte was van de christelijke belijdenis.

Zoo in de eerste predikatie van Petrus op Pinksterdag :

''ἀσφαλῶς οὖν γινωσκέτω πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ ὅτι καὶ κύριον αὐτὸν καὶ Χριστὸν ἐποίησεν ὁ Θεός, τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε... (Act. 2³⁶).

Heel Israël weze er vast van overtuigd dat God Hem tot Heer en Christus heeft verheven, dien Jesus dien gij hebt gekruisigd.

''Τοῦτ' ἔστιν τὸ ῥῆμα τῆς πίστεως ὃ κηρύσσομεν, ὅτι ἐὰν ὁμολογήσῃς ἐν ᾧ στόματί σου κύριον Ἰησοῦν, καὶ πιστεύσῃς ἐν τῇ καρδίᾳ σου ὅτι ὁ Θεὸς αὐτὸν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, σωθήσῃ... (Rom. 10⁹).

Dit is het woord des geloofs dat wij verkondigen : Als ge openlijk bekent dat Jesus de Heer is, en in uw hart gelooft dat God Hem uit de dooden heeft verwekt, zult gij gered worden.

ὁ γὰρ αὐτός κύριος πάντων... (Rom. 10¹²).

Hij zelf is de Heer van allen.

οὐ γὰρ ἑαυτοὺς κηρύσσομεν ἀλλὰ Χριστὸν Ἰησοῦν κύριον... (2 Cor. 4⁵).

Niet ons zelf prediken wij, maar Christus Jesus den Heer.

Cfr. ook 1 Cor. 1²; 124; 2 Tim. 2²²).

En tegen dit universeel karakter van Jesus' heerschappij druischt niet in dat hij in de predikatie voor de Joden steeds wordt voorgesteld als ὁ Χριστός, in wien de voorspellingen der Propheten in vervulling zijn gegaan.

Cfr. (Act. 13¹⁷⁻³³) en καὶ ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ Χριστός, ὃν Ἰησοῦς ὃν ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν Act. 17³.

Want Jesus HEER en Jesus CHRISTUS worden elders weer op dezelfde lijn gesteld. Cfr. Act. 19⁵; 1910; 1918.

...ὥστε πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν Ἀσίαν ἀκοῦσαι τὸν λόγον τοῦ κυρίου, Ἰουδαίους τε καὶ Ἑλληνας. (Act. 19¹⁰).

Het eenig verschil dat er ligt tusschen beide gezegden, zal wel hierin te zoeken zijn dat Κύριος- Jesus uitdrukkelijker het universeel karakter van zijn zending en heerschappij in het licht stelt.

Cfr. Act. 10¹⁷; 11²⁰.

De-heerschappij van Christus is niet enkel universeel in uitgestrektheid maar ook in den tijd. Zij moet immers voortduren totdat zij hare volledige openbaring krijgt in de onthulling van den Heer in de ἀποκαλύψει τοῦ Κυρίου, (2 Thes. 11; 1 Cor. 17; 2 Cor. 114) den dag zijner intrede, den dag des Heeren. (2 Thes. 22; 1 Cor. 15; 53).

De heerschappij van den Κύριος Jesus, in zoover zij een relatie aanduidt van Jesus tegenover ons, komt verder tot uitdrukking door de uitwerksels welke zij ten onzen opzichte te weeg brengt. Deze zijn natuurlijk niets anders dan de andere zijde van onze relatie tegenover hem.

Door den Κύριος hebben wij vrede met God.

εἰρήνην ἔχωμεν πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (Rom. 51).

want Hij is de Heer van den vrede.

Αὐτός δὲ ὁ κύριος τῆς εἰρήνης... 2 Thess. 316; cfr. 1 Cor. 13.

Door Hem hebben wij de verzoening met God. Rom. 511.

καυχώμενοι ἐν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ νῦν τὴν καταλλαγὴν ἐλάβομεν...

Door Hem de genade Gods.

οὕτως καὶ ἡ χάρις βασιλεύσῃ εἰς ζωὴν αἰώνιον διὰ Ἰ. Χ. τοῦ κυρίου ἡμῶν. Rom. 521.

Door Hem de liefde tot God.

οὔτε τις κτίσις ἐτέρα δύνησεται ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν. Rom. 839.

Door Hem het leven in God.

ζῶντας δὲ τῷ Θεῷ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Rom. 611.

Want in zijn naam worden de zijnen gereinigd en gerechtvaardigd.

ἀλλὰ ἀπελούσασθε, ἀλλὰ ἡγιασθητε, ἀλλὰ ἐδικαιώθητε ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ... 1 Cor. 111,

Met Hem heeft men deelname in het zoonschap Gods.

...ἐκλήθετε εἰς κοινωνίαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου.

Want in Hem wordt men omvormd : Terwijl Hij is de zelfstandige gelijkenis des Vaders, worden wij naar zijn gelijkenis omgeschapen.

τὴν δόξαν κυρίου κατοπτρίζομενοι τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, καθάπερ ἀπὸ κυρίου πνεύματος (2 Cor. 318) cfr. Rom. 823 προώρισεν συμμόρφους τῆς εἰκόνας τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ...

In een woord zijn heerschappij is erop gericht ons het eeuwig leven te verschaffen in Hem.

τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ ζωὴ αἰώνιος ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν. Rom. 623 cfr. 521 supra.

2. Oorsprong van Jesus' heerschappij.

Om nu verder uit te maken waarop deze beide relaties van den Κύριος tot ons en van ons tot den κύριος berust, zullen we overgaan tot het onderzoek der tweede vraag die we aanvankelijk hebben gesteld : Waar is de oorsprong te vinden van Jesus' heerschappij.

a) Niet het resultaat van een heldendienst.

Dat ze niet is ontstaan uit de subjectieve vereering van zijn leerlingen hoeft verder geen betoog als we uit hun eigen mond vernamen dat hij van God werd aangesteld en zij de opdracht hebben gekregen die verheerlijking aan alle wereld te verkondigen. Cfr. Act. 529; 531.

σκευος εκλογης εστιν μοι ουτος του βασιτσεια το ονομα μου ενωπιον τε και βασιλειων υιων τε Ισραηλ. Act. 915.

Dus

b) Zijne κυριότης heeft haar oorsprong in een aanstelling van Godswege.

και κυριον αυτον και Χριστον εποίησεν ο Θεος. Act. 236.

En die aanstelling van Godswege te prediken is zelfs een mandaat dat hun, die zelf voorbestemde getuigen zijn, werd opgelegd.

και παρηγγειλον ημιν κηρυξαι τῷ λαῷ και διαμαρτύρασθαι ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ ὠρισμένος ὑπὸ τοῦ θεοῦ κριτής ζώντων και νεκρῶν. Act. 1042.

Hij bevoel ons aan het volk te verkondigen en te betuigen dat Hij degene is, die door God werd gesteld als rechter over levenden en dooden.

Feitelijk zien we hoe Paulus zelf, die niet oorspronkelijk tot de twaalf behoorde, toch ook dit opgelegd mandaat ten uitvoer brengt, als hij voor het Areopag van Athene verklaart :

ἔστησεν ἡμέραν ἐν ἣ μέλλει κρίνειν τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ, ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὤρισεν, πίστιν παρασχῶν πᾶσιν ἀναστήσας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν. Act. 1731.

God heeft een dag bepaald, waarop Hij de wereld naar recht zal oordeelen door een man, dien Hij heeft gesteld en wiens aanstelling Hij waarborgt door zijne verrijzenis.

Cfr. 1 Petr. 45; 2 Tim. 41.

De uitoefening van zijn κυριότης is dan ook aan die verrijzenis gebonden als een uitgangspunt.

Want na die verrijzenis bevindt hij zich tot zijn machtspositie verheven, is Hij namenlijk opgeklommen aan de rechterhand zijns Vaders, en volgens de belofte van zijn Vader erlangd, gaat Hij over tot de groote daad waardoor hij zijn heerschappij inzet : hij zendt den H. Geest uit, en doet Hem nederdalen over zijn eerste getuigen.

τούτον τὸν Ἰησοῦν ἀνέστησεν ὁ Θεός, αὐ πάντες ἡμεῖς ἐσμεν μάρτυρες· τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ θεοῦ ὑψώσας τὴν τε ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου λαβῶν παρά τοῦ πατρὸς ἐξέχεεν τοῦτο ὃ ἡμεῖς και βλέπετε και ἀκούετε. (Act. 233). Cfr, Rom. 14. Zie reeds in Act. 531.

Die verheffing tot de κυριότης gewerd hem overigens als een vergelding van zijn eigen vernedering en van zijn gehoorzaamheid tot den dood des kruises.

Διὸ και ὁ Θεός αυτον ὑπερύψωσεν και ἐχαρίσατο αὐτῷ τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων και ἐπιγείων, και πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται ὅτι ΚΥΡΙΟΣ ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ εἰς δόξαν Θεοῦ πατρὸς (Philip. 210).

Al de elementen van Jesus verheffing tot zijn werkdadige heerschappij vinden wij nog eens samengevat in Eph. 120.

ἡγεῖρας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, καὶ καθίσας ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ κυριότητος καὶ πανίως ὀνόματος ὀνομαζομένου οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ πάντα ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ.,,

Uit al deze aanhalingen blijkt dat de κυριότης praecies als heerschappij opgevat, eigenlijk berust op een aanstelling van wege zijns Vaders, en dit wordt nog hierdoor bevestigd, dat hij bij de voleinding der tijden zijn heerschappij zal neerleggen voor zijn Vader (vide 1 Cor. 15²⁴⁻²⁹).

c) De specifieke heerschappij van Christus berust op zijn hoedanigheid van Godmensch.

Doch dat hij juist die bepaalde heerschappij uitoefent en uitoefenen kan, waardoor hij goddelijk leven mededeelt en heerscht door de mededeeling van den goddelijken H. Geest, berust op het wezen van zijn goddelijken Persoon.

Hij is volgens het bondig kernachtig woord van Paulus ὁ κύριος τῆς δόξης (1 Cor, 18). De Heer, die de goddelijke majesteit in bezit heeft. Cfr. Rom. 9⁵; Col. 1¹⁻⁵; 2⁹; Phil. 2¹⁰.

Die waarheid maakt het onderwerp uit van heel het Johannes-evangelie en van de Johannes-brieven.

Ze lijkt overal aangeduid in de brieven van Paulus : de citaten zouden te talrijk worden moesten we ze aanhalen. We willen enkel er op wijzen dat deze zeer belangrijke waarheid reeds aangeduid wordt in een der eerste aanspraken van Petrus tot het volk van Jerusaleem.

τὸν δὲ ἀρχὴν τῆς ζωῆς ἀπεκτείνετε. Act. 3¹⁵.

Gij hebt den oerbeweger des levens ter dood gebracht.

Kύριος is dus uiteraard geen goddelijk predikaat, anders kan er overigens geen sprake zijn van de vermelding en de verkondiging van den dood des Heeren, zooals 1 Cor. 11²⁶, Hebr. 7¹⁴, noch van de broeders des Heeren, 1 Cor. 6⁵; Gal. 1¹⁹; 6¹⁴.

Doch is de Κύριος-titel op zich zelf geen goddelijk praedikaat, toch wordt hij gevoerd door iemand, die hem op goddelijke wijze uitoefent en dus God is.

3. Oorsprong van het subjectief besef der apostelen.

Nu blijft nog vast te stellen hoe de eerste discipelen van Jesus tot het subjectief besef kwamen van Jesus' objectieve heerschappij.

Hier kunnen we kort zijn.

Tot voor Jesus' hemelvaart waren ze verre van de bovennatuurlijke goddelijke κυριότης van hun meester te hebben doorgrond. Ze vragen Hem of het nu is dat Hij het rijk van Israëel zal herstellen.

Doch nauwelijks is de belofde van den Vader, de H. Geest, die hun alles zou leeren, over hen nedergedaald of zij begrijpen dat hun meester, hun ῥαββεί, hun διδάσκαλος, hun ἐπιστάτης niet enkel de Godsgezalfde de Χριστός was, niet enkel de υἱὸς τοῦ Θεοῦ, niet enkel de σωτήρ was, die van zonde en dood verlost, maar de bevestigiger van Gods rijk van de βασιλεία τοῦ Θεοῦ, door de uitstor-

ting van Gods leven in de zielen, maar Diegene, wiens dood door God vooraf gewild, Dien God uit de dooden had verwekt, en aan zijn rechterhand verheven, Die macht had over Gods Geest, Die nu de insigniën van het messiaschap had verkregen, namelijk de macht om al zijn vijanden te onderwerpen zooals de zonde, de dood en den duivel met zijn handlangers, en die macht zou uitoefenen volgens Gods vastberaamd plan namelijk over geheel het menschedom; Diegene eindelijk, die op dit oogenblik zelf zijn heerschappij inzette, doordat Hij hen in bezit nam krachtens zijn H. Geest.

En Petrus trad naar voren en verklaarde in dien 'zin de Schriftuur, Gods geschreven woord. Act. 214-40.

Εἶπον κύριος τῷ κυρίῳ μου, κίθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποποδίῳ τῶν ποδῶν σου.

Ἄσφαλῶς οὖν γινωσκέτω πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ ὅτι καὶ Κύριον αὐτὸν καὶ Χριστὸν ἐποίησεν ὁ θεός... (Act 236).

We staan dus hier voor de geheime werking van het geloof, dat de apostelen en de menschen gewordt door de ingeving van den H. Geest.

Want niemand kan zeggen dat Jezus Heer is tenzij door de kracht van den H. Geest (1 Cor. 12³).

M. P. Jos De Waele, cand. phil (Eindhoven) doet opmerken dat enkele gegevens van den spreker betreffende de beteekenis van den Kyrios onduidelijk zijn. De Grieken kennen den Kyrios niet, het Oosten wel. De Kyrios heeft wel een hellenistisch substratum.

Prof. Cremers antwoordt en zegt dat de studie over den Kyrios in 't Grieksch niet meer hoeft gemaakt te worden. De kwestie is :

Wat ligt er opgesloten in het begrip van dat gemeen woord Kyrios. Hij wil bewijzen dat men geen theorie over Ἰησοῦς Κύριος kan opstellen zonder in de christelijke oorkonden na te gaan wat de Christenen onder dit algemeen gangbaar woord verstonden.

De opwerping van M. De Waele stelt zijgend voorop dat ὁ Κύριος ἡμῶν van de Christenen een parallel is van den Κύριος der Syrische godsdiensten, en dus een sacraal woord is.

Die veronderstelling, aldus Prof. Cremers, verwerpen wij, en wij hebben juist bewezen dat de Christenen hun idee, hun opvatting over de hoedanigheid van Jesus-Messias hebben weergegeven door het bekend en gewoon woord Κύριος, dat maar een praegnante beteekenis verkrijgt door juist datgene wat de Christenen erin leggen.

Hierop komt aan het woord Kan. CALLEWAERT, president van het Groot-Seminarie te Brugge. Wij laten zijn uiteenzetting hier volgen.

Waar komen de “Parurae” of versierbelegsels der middeleeuwsche albe vandaan?

Onze liturgische kleedij is niet ontleend aan den joodschen eeredienst, noch uitgedacht om symbolische redenen. Ze is ons gekomen van de profane kleederdracht der Romeinen uit de 4^e en 5^e eeuwen. De onder- en boven-tunica, de paenula en lacerna, het orarium en sudarium behooren tot het oude Romeinsch gewaad; wanneer echter de profane kleederdracht te Rome gewijzigd werd en het oude traditioneele gewaad verdween, werd het door de geestelijkheid behouden, zoodat we in onze hedendaagsche liturgische kleedij, al heeft ze ook in den loop der tijden groote veranderingen ondergaan, gemakkelijk het vroegere Romeinsche gewaad kunnen herkennen.

De Albe is niets anders dan de welbekende tunica, of nader bepaald, de linnen ondertunica der Romeinen.

De tunica was een soort kleeid in den vorm van hemd; ze daalde tot onder de knieën, uitzonderlijk tot op de voeten, want in algemeenen regel was dit kleeid tamelijk kort. Heel dikwijls was het zonder mouwen. In de oudste tijden is de tunica gewoonlijk een wollen gewaad. Met de 4^e, 5^e eeuwen ondergaat de tunica veranderingen: ze wordt uit linnen vervaardigd; het kleeid is langer geworden, het reikt tot aan de voeten, en heeft lange mouwen.

De gewone versiering der tunica wordt gevormd door de « clavi », twee purpere of donkerkleurige banden die op voor- en rugkant, evenwijdig van de schouders neerdalen, eene versiering die we nog bewaard hebben op de dalmatica en tunica van diaken en subdiaken.

De tunica was een algemeene dracht; de keizers werden ermede afgebeeld, en Horatius spreekt van de « tunicatus populus ». Voornamen burgers dragen; weleens een dubbele of nog een driedubbele tunica, zoo keizer Augustus. Begrijpelijk is het dat in deze gevallen enkel de boventunica de « clavi » krijgt, terwijl de ondergewaden geen andere versiering ontvangen dan een kleurenband boven den onderzoom. Deze ondergewaden zijn dan ook linnen kleederen; van daar hunnen naam: **linea**.

Met dezen naam en vorm wordt de ondertunica door de Romeinsche geestelijken overgenomen, of juister gezegd, de geestelijkheid behield deze oude Romeinsche dracht, wanneer de andere burgers de kleedij der inwijkende barbaren overnamen. Van af de 9^e eeuw heet de ondertunica der geestelijken **alba**, dit naar de witte kleur, zinnebeeld der priesterlijke reinheid.

Om practische redenen verliest de wijde albe haar vroegeren omvang. De afbeeldingen van de 9^e tot de 11^e eeuw stellen ons de albe voor als een tamelijk engsluitend lang gewaad. Hiermede gaat de drapeering te loor die van de oude tunica eene zoo edele dracht maakte, want in die tijden schijnt de liturgische albe, naar uit de documenten is aan te zien, even nauw onder als boven.

Tot in de 11^e eeuw blijft de albe doorgaans zonder versiering. In uitzonderlijke gevallen vinden we zeer smalle sierbanden op den onderzoom en aan het uiteinde der mouwen. Zoiets is op de vroegere profane tunica ook aleens te bespeuren.

In den loop der 11^e eeuw ondergaat de liturgische albe een merkwaardige verandering in snit en versiering.

Dit engsluitend kleed stond weinig bevallig : men zoekt bevrediging voor het aesthetisch gevoel door een rijkere drapeering. Doch aangezien de albe gedeeltelijk door kortere bovenkleederen is gedoken, is het voldoende enkel het ondergedeelte — den rok — te verbreedden. Dit wordt bekomen door de zoogenoemde « geeren », wigvormige stukken stof, die op de zijden worden ingenaaid en den rok immer maar ruimer maken naarmate hij lager neervalt. Zoo bestaat de middeleeuwsche albe uit drie samengevoegde stukken : een breedte (1 m. 10 tot 1 m. 20) rechthoekige strook die van de schouders naar voor en achter neerdaalt, en twee ingenaaide geeren of de zijkanten, die tot halve hoogte van het kleed gaan.

Deze verandering in de snit doet zich voor in eenen tijd dat de opgelegde versiering van het kerkelijk gewaad rijker wordt en zwaarder. De banden op kazuifel en dalmatica worden breeder; ze worden met borduurwerk opgesmukt of vervaardigd uit zwaar goudbrokaat. Soortgelijke versiering zoekt men aan te wenden voor de albe : de smalle bandjes aan den onderzoom en aan de mouweinden worden vervangen door breedte en zware strooken sierstof, die rondom de heele breedte van rok en mouwen doorloopen (1).

Een merkwaardig voorbeeld is ons bewaard gebleven : de albe van den H. Bernulf, bisschop van Utrecht († 1056), thans in de Jansenistische bisschoppelijke kanselarij te Utrecht (2).

* * *

Als we nu een paar eeuwen verder gaan, vinden we een zeer eigenaardige ontwikkeling in de versiering der albe. Sedert de 13^e eeuw zijn er weinig of geen rondlopende sierbanden meer te bespeuren (3), maar we vinden **vierkantige of rechthoekige sierplaten** op den voor- en achterkant, juist boven den onderzoom, en ook een gelijksoortige sierplaat op den bovenkant der mouwen. Het is het algemeen middeleeuwsch gebruik waarvan we zooveel voorbeelden aantreffen op grafmonumenten, schilderijen, enz. Het zijn de **parurae**, een tot nog toe onuitgelegd verschijnsel. In zijn standaardwerk « Die liturgische Gewandung » bekent E. P. Braun : **Waar deze versiering vandaan komt**, kunnen wij niet zeggen (4).

(1) J. BRAUN S. J. *Die Liturgische Gewandung*, Freiburg, Herder, 1907, blz. 80 v.

(2) BRAUN, *Die liturgische Gewandung*, blz. 73 en 81.

(3) BRAUN o. c. merkt op dat van al de gekende alben der 15e eeuw, slechts één een rondlopenden band draagt. Zie ok R. A. MACALISTER, *Ecclesiastical vestments*. London, 1896, blz. 67.

(4) O. c. bl. 83. De geleerde schrijver maakt zelf eenige veronderstellingen : Is de oorsprong der parurae te zoeken in de **segmenta** der Romeinen, ofwel in symbolische redenen ? Op die vraag antwoordt hij met een welgestaafde : neen.

Wij denken wel dat er eene oplossing voor het raadsel te vinden is.

Deze verandering in de wijze van versieren is het natuurlijk gevolg van het ontwikkelingsverloop dat we hebben samengevat, ontwikkeling in snit en in den aard der opgelegde versiering. Deze verklaring heeft zich als opgedrongen door het eenvoudig aanschouwen der liturgische gewaden in de zoo rijke verzameling van het aartsbisschoppelijk museum te Sens.

Vroeger reeds waren we getroffen geweest door de eigenaardige versiering van sommige alben met geeren : de breede rechthoekige neerdalende strook is aan beide zijden versierd met een kleine neerkomende band, die netjes het middenstuk — de oude albe dus — afteekent van de bijkomende geeren. Zoo is 't b. v. op de hoogervermelde H. Bernulfusalbe; zoo ook op eene albe in het Kensingtonmuseum te Londen bewaard (1).

Toen we nu de gelegenheid hadden de merkwaardige gewaden van het museum te Sens van naderbij te onderzoeken, bemerkten we daar bijzonder eene albe, die, naar de traditie verluidd, door den H. Thomas van Kantelberg, tijdens zijn verblijf te Sens, gebruikt werd.

De breede ingezette geeren geven aan den rok een breeden omvang : de onderboord meet 4,20 m. Boven op de mouweinden, op den voor- en achterkant van den rok liggen zware opgenaaide **parurae**, met geometrische versiering in goudstikwerk. Het viel ons dadelijk op dat die **parurae** onder aan den rok, veel breeder waren dan naar gewoonte : inderdaad **ze loopen door**, boven den onderzoom, **juist tot aan de geeren**, die zonder versiering blijven.

Veronderstellen we dat de geeren dezer albe wegvallen, dan krijgen wij eene albe naar het oude model, met nauwen rok en rondom doorlopenden sierband. Daarmede komen we tot de gevolgtrekking dat de **parurae** niet anders zijn dan de oorspronkelijke sierband aan den onderzoom der albe, sierband die de vroegere afmetingen heeft behouden, en op de later ingenaaide geeren niet wordt doorgetrokken.

Waarom de sierband op de geeren niet doorloopt is gemakkelijk te raden : de geeren zijn ingesteken om een rijkere drapeering te bekomen; de zware sierband op deze gedeelten zou de drapeering onmogelijk maken, en van het smijdige kleed een wijd uitstaande klok maken.

De Albe te Sens is niet een vereenzaamd voorbeeld. Een dergelijke albe wordt bewaard in Sa Chiara te Assisie (2); Rohault de Fleury (3) heeft andere voorbeelden ontleend aan Montfaucon.

Naarmate de parura zwaarder wordt door den rijkdom der gebruikte stoffen of door de opgelegde versiering (parels, gesteenten, metaalplaatjes, enz.) worden ook de afmetingen minder. Zoo komt men geleidelijk tot de vierkante sierplaten die in de late middeleeuwen overal in gebruik zijn.

(1) Zie teekening bij BRAUN, o. c. blz. 91.

(2) Zie de teekening bij J. BRAUN, *Die lithurg. Geandung*, blz. 83.

(3) *La Messe*, études archéologiques, t. VI, pl.

Dr. HONDIUS spreekt extra ordinem over zijn plannen voor een Jaarboek van Grieksche Epigraphiek.

Hij wijst er op hoe iedere generatie anders staat tegenover het verleden, gaarne naspeurt hoe de problemen die de tegenwoordige tijd ons zelf stelt, in het verleden werden opgelost. Zoo verandert ook de studie der klassieke oudheid telkens van aspekt, afgezien natuurlijk van de blijvende aesthetische waardeering. Onze tijd is een tijd van sociale problemen en zoo ontwaakt ook steeds meer belangstelling voor de studie van de sociale geschiedenis der Oudheid.

De papyri en epigraphische teksten leveren ons op dat gebied een materiaal van onschatbare waarde. Dr. Hondius heeft het plan opgevat de jaarlijkschen oogst van Grieksche inscripties in een jaarboek te vereenigen om ze gemakkelijk onder ieders bereik te brengen. Hij deelt ons mede hoe hij zijn plan wil uitwerken, en doet ons zijne zeer gewaardeerde medewerking kennen en richt een warmen oproep tot de Vlaamsche philologen.

Vierde Afdeeling : GERMAANSE EN ROMAANSE PHILOLOGIE.

Om 9 ½ wordt de vergadering geopend door Prof. Van de Wyer. Aanwezig Dr. L. Burrick, secretaris, en een groot aantal belangstellenden. Het eerst komt aan het woord Dr. BURRICK over :

De Bronnen van “ The Song of Hiawatha ”.

Longfellow vond het voornaamste gedeelte van zijn materiaal in de werken van Schoolcraft, die eene Indiaansche vrouw gehuwd had en zelf vele jaren onder de Indianen leefde. Schoolcraft getuigt in een brief aan den dichter van de getrouwheid waarmede deze de Indiaansche traditie heeft weergegeven : « you have demonstrated, bij this pleasing series of pictures of Indian life, sentiment, and invention, that the use of native lore reveals one of the true sources of our literary independence » en Freiligrath schrijft in de inleiding zijner Duitsche vertaling : « Im ganzen hat er uns die Indianische Tradition treu und ohne Beimischung fremder Elemente wiedergegeben ».

De overeenkomst tusschen de Kalevala en de Hiawatha ligt in het algemeen karakter der mythen en legenden : in beide werken worden de levenlooze wezens bezielend en met het spraakvermogen voorgesteld. Er zijn enkele tooneelen in de Kalevala die den dichter kunnen beïnvloed hebben, maar er is geen enkel punt van nauwkeurige overeenstemming. De graad van beschaving in de Kalevala staat veel hooger dan die van de Hiawatha : hier zien we het ruwe jagers- en visschersleven van den Indiaan, dàar is 't vooral het familieleven met zijn kleine dagelijksche gebeurtenissen van koken en feesten, dansen en beminnen.

De legende die de kern van 't gedicht uitmaakt, is, volgens de dichter het in een nota op zijn gedicht meedeelt, te vinden in Schoolcraft's « Algie Researches » I, 134, terwijl in zijn « History, Condition and Prospects of the Indian Tribes of the United States » III, 314, de Iroquois-vorm derzelfde legende voorkomt. Het is in den stam der Iroquois dat ze haren edelsten vorm heeft aangenomen en 't is deze legende, zooals ze in omloop was onder de Iroquois, die de dichter met andere mythen en legenden heeft vloechten om er zijn gedicht uit op te bouwen. Deze grondlegende spreekt van een persoon van wonderbare afkomst, die tot de Noord-Amerikaansche Indianen gezonden werd om hunne rivieren en bosschen te reinigen en hen

zelf in de kunsten van den vrede te onderrichten. Hij stond bekend in de verschillende stammen onder de namen : Michabou, Chiabo, Manabozho, Tarenyawago en Hiawatha. Deze mythe is volgens Schoolcraft een der meest algemeen verspreide onder de Indianen en vormt het voornaamste bestanddeel hunner mythologie.

In de inleiding zegt de dichter dat hij ons de legenden zal vertellen die hij hoorde om den haard van Nawadaha, den zoetgevooiden vinder : deze is Schoolcraft zelf, die in het dal van Tawasentha woonde, in het dorp Hamilton, dat gelegen was op een van de bijrivieren der Tawasentha, die haren naam aan het dal schonk (Zie Schoolcraft's « Personal Memoirs of a Residence of 30 years with the Indian Tribes », blz. 23). Deze inleiding heeft iets gemeens met Rune I van de Kalevala, waar de dichter ook zegt dat hij legenden en gezangen gevonden heeft langs den weg, geplukt van 't kreupelhout en de heidestruiken, afgeluisterd van de kikvorschen, de vogelen, de boomen, den wind en den regen. Niemand zal ontkennen dat deze overeenkomst te wijten is aan de rol die de natuurkrachten speelden in de verbeelding der Indianen evenals in die der Finnen.

De eerste zang van het Hiawathalied verhaalt ons den oorsprong van het calumet, de vredespijp. Catlin zegt in zijn « Letters and Notes on the Manners, Customs and Conditions of the North American Indians », blz. 160, dat hij ze vond bij de Sioux van den Mississippi. « Hier », gaat hij voort, « verzamelde de Groote Geest de Indiaansche stammen, en, staande op den top van de roode pijpsteenbergen, brak hij een stuk van de rots en maakte er een reusachtige pijp van, die hij over hen rookte in de richting van 't Noorden, 't Zuiden, 't Oosten en 't Westen. Hij zei hun dat deze steen rood was, dat het hun vleesch was, dat ze hem moesten gebruiken voor 't vervaardigen hunner vredespijpen en dat voortaan oorlogsknods en skalpeermes op dezen grond niet meer mochten verschijnen ». De dichter gebruikte enkel de algemeene beteekenis der mythe, het denkbeeld van vrede bij 't ontstaan der vredespijp, en verwaarloosde talrijke bijzonderheden die niet rechtstreeks met de mythe verbonden zijn of minder dichterlijke waarde bezitten.

De verzen : Uit zijn voetspoor brak het water
 voorwaards in 't gestraal des morgens,
 springende haastig weg omleegewaards,
 klaar als Ishkoedah, de steertsterre.
 En de Geest, naar de eerde stuipende,
 wees de beke al over 't weiland
 met zijn vinger 'n wentelend spur na :
 « Vaart daarheen ! » zoo sprak hij, « voorwaards ! »

werden den dichter ingegeven door de beschrijving van de « Côteau des Prairies », die Catlin geeft in den 54^{en} zijner « Letters and Notes ». Daar zegt hij dat de voetstappen van den Grooten Geest diep in de rots gedrukt stonden waar hij vroeger stond toen 't bloed van de buffels die hij doodde in de

rotsen drong en ze rood kleurde. Niet ver van daar liep een kleine stroom waarin de Indianen zich gingen reinigen en baden :

Wascht nu, daar in 't stroomend water,
al die kampverwe, al dat bloed af;
wascht uw vingers, wascht uw aanzicht;

De schoone vallei van Wyoming, door den dichter genoemd, is Catlin's geboortestreek en ligt in Noord Pennsylvania op de Susquehana rivier. De valei van Tuscalosa, eveneens genoemd, draagt den naam van een vermaard Indiaansch opperhoofd die er den 18 October 1540 sneuvelde in een gevecht van de inboorlingen tegen de Spanjaards aangevoerd door de Soto.

In den tweeden zang vertelt Longfellow ons de geschiedenis van Mudjekeewis, die hij vond in Schoolcraft's « *Algic Researches* », I, 96-121. Hij vereenvoudigde en verkortte het heele verhaal om het aan dichterlijke kracht te doen winnen en verbond het met drie andere legenden over den Oost-, Noord- en Zuidwind. De mythe van Shingebis stelt allegorisch den strijd voor van den mensch met de ontberingen van den winter, die verpersoonlijkt worden in Kabibonokka, terwijl Shingebis zelf 't menschedom verbeeldt. Het oorspronkelijke verhaal komt voor in Schoolcraft's « *History of the Indian Tribes* », III, 324-26. De dichter heeft den inhoud en de allegorische beteekenis van 't verhaal over 't algemeen getrouw weergegeven; sommige verzen bevatten de woorden zelf van 't prozaverhaal. Dan volgt de lieve allegorische mythe van den « *Indian Summer* » die gezonden wordt door Schawondasee, den Zuidwind. De dichter vond de oorspronkelijke geschiedenis in Schoolcraft's « *Algic Researches* », II, 214-15 en kopieerde zijn origineel getrouw.

In den zang van Hiawatha's kindsheid heeft de dichter het over Hiawatha's moeder en grootmoeder. Schoolcraft zegt maar weinig over die twee vrouwen. Voor 't overige heeft Longfellow het Ojibway verhaal van Manabozho's geboorte en kindsheid van nabij gevolgd en in verzen omgezet. In de « *Algic Researches* », 136, etc., lezen we hoe de kleine Hiawatha in vogels en dieren, donder en bliksem, regen en wind belang begint te stellen, zijn grootmoeder er over ondervraagt en in de levenlooze wezens geesten meent te ontdekken. Deze zang heeft zijn schoonheid te danken aan de astronomische mythen en legenden die de goede Nokomis aan den kleinen Hiawatha vertelde om zijn jeugdige leergierigheid te voldoen. Zij wees hem « *Iskoedah de steertsterre, Iskoedah met 't laaiend hoofdhaar* » gelijk de Ojibways ze noemen; ze

wees hem, dwers door al de hemelen,
't melkwit speur, langs waar de ontelbare
lichaamlooze helden huiswaards
de oude en breede bane volgen,

gelijk te lezen staat op bl. 180, VI, van de « *Relations des Jésuites* ».

Ewa-jeë, mijn uilekieksken !
Kijkt, wie blekt er daar de deure in ?
Aai, twee oogen lijk lanteernen !
Ewa-jeë, mijn uilekieksken !

is een wiegeliëdje dat Longfellow vond op bl. 213 van Schoolcraft's « Oneonta ». Zelfs 't liëdje van den kleinen glimworm :

« Wah-wah-tezie, kleene blekworm,
losse en lichtgeveërde nachtalf,
losse en lichtgewiekte witgeest,
komt mij huis- en bedwaards lichten,
eer ik slape en eer 'k mijn oogen
neërwaards liggend luike en toe doe ! »

is een echt Indiaansch liëdje dat de Ojibway kinderen zingen op heete zomervonden, als ze samen voor hun ouders' woningen spelen, terwijl het in de lucht wemelt van lichtgevende vliegjes. (The American Indians, 230). Grootmoeder Nokomis had een vriend, « Iagoe, die gekend was als een felle leugendichter ». Schoolcraft zegt op bl. 231, II, van « Algie Researches » dat hij zoowat bij de Indianen de rol speelde van Münchhausen, Fallstaff en Gulliver in onze letterkunde. De dichter heeft Iagoe goed gepenseeld naar 't origineel Indiaansch model, maar geen van de geschiedenissen die hij hem in den mond legt staat oorspronkelijk in verband met den leugendichter. Iagoe maakt den kleinen Hiawatha « nen eschenboge en schichten » en daarmee gaat de kleine voor de eerste maal op jacht. Hiawatha schiet een reebok en

Als hij thuis kwam met den wildvang,
hiet Zagoe, hiet Nokomis
onzen jager duist maal welkom.
Uit den reehuid schiep Nokomis
Hiawadha straks nen lijfrok,
met den wildbraad hield zij weerdship
't zijnder eere, en al het dorpsvolk
over tafel hiet Hiawadha
Kloek-van-Herten, Soan-ge-taha,
Vroom van Herten, Mahn-go-tezie.

Deze verzen vormen weer een tafereeltje dat getrouw afgekeken is op de Indiaansche wijze van doen, als we maar even 't 1^e deel, bl. 77 van Schoolcraft's « History of the Indian Tribes » willen openslaan. Daar staat te lezen hoe de jonge Indianen door al de leden van hun stam gefeest worden als ze met goed gevolg van hun eerste jacht thuis komen. Door 't kunstvol samenweven en dooreenvlechten van een reeks legenden en tafereelen die oorspronkelijk met elkaar geen verband hadden, heeft de dichter ons een bekoorlijk beeld van Hiawatha's jeugd weten te schilderen.

't Verhaal van Hiawatha's gevecht met zijn vader Mudjekeewis is voor 't grootste gedeelte aan de « *Algic Researches* » ontleend, met hier en daar eene kleine afwijking waardoor de dichter zijnen held een edeler karakter trachtte te geven en aldus met het algemeen karakter van 't gedicht deed overeenkomen. Voor de beschrijving van Hiawatha's kleedij en de proeven zijner knapheid en vlugheid heeft hij Catlin's brieven nog al dikwijls geraadpleegd. Het verhaal van de ontmoeting van Hiawatha en Minnehaha gaat in de oorspronkelijke legende aan 't gevecht van Hiawatha met Mudjekeewis vooraf. Ook is het Nokomis die Hiawatha meedeelt waar de pijlmaker woont en waar hij pijlen zal halen voor 't gevecht tegen zijn vader. De dichter heeft Hiawatha zelf den pijlenmaker laten ontdekken en zoo verhaalt de verliefde held wel zijn strijd met zijn vader,

maar hij zweeg van pijlen koopen,
maar hij zweeg van Lachendwater.

Hiawatha's vasten is weer getrokken uit « *Algic Researches* » 148, waar de held den naam Manabozho draagt en vast vooraleer den strijd met zijn vader te beginnen. Longfellow vlecht hier de Chippewa allegorie van Mondamin in, die hij vond in « *History of the Indian Tribes* » II, 230 en die oorspronkelijk niets met Manabozho of Hiawatha te maken heeft. De held heet Wunzh in 't origineel verhaal dat de dichter voor 't overige zoo getrouw mogelijk in verzen omgewerkt heeft. De kleine wijzigingen dienden enkel om 't verhaal levendiger en dichterlijker te maken. De Indiaansche namen in 't gedicht gebruikt, staan allen in nauwe betrekking met den Indiaanschen mythen-cyclus en werden ontleend aan de legenden door Schoolcraft, Catlin en Tanner verhaald. Longfellow's spelling komt best overeen met deze van een catalogus van planten en dieren op bl. 294-312 van Tanner's « *Narrative of the Captivity and Adventures of J. T.* »

Een van Hiawatha's vrienden is Chibiabos, de vinder en zanger, die oorspronkelijk Manabozho's broeder was. (*Hist. Ind. Tr. I*, 137). In het teekenen van zijn beeld kan Longfellow zich wel laten beïnvloeden hebben door de schildering van Vainamoinen in Rune 41 van de Kalevala. Alle beide kunnen door hun zang en spel het gemoed hunner toehoorders ontroeren, terwijl de onbezielde zoowel als de bezielde schepping komt luisteren naar hun fluit- en harpspel; maar Vainamoinen bezit een magische, demonische kracht, terwijl Chibiabos meer algemeen menschelijk is en een karakter heeft dat volkomen met de Indiaansche verbeelding en het Indiaansche temperament overeenkomt. Ook de « felgevuiste Kwasind » was oorspronkelijk Hiawatha's vriend niet, maar eene Indiaansche verpersoonlijking der natuurkrachten, zooals de « *Algic Researches* » II, 160, bewijzen. Hij heeft iets gemeens met Lemmin-kainen in de Kalevala, maar 't zijn vooral zijn heldendaden die hem gelijkstellen met Hiawatha zelf en waarom de dichter hem tot vriend van den held heeft gekozen. Kwasind en Chibiabos zijn met Hiawatha verbonden doordat ze alle drie

wikten, raamden, zorgden, wrochten
om al hetgeen den volke goed was
en om 't welzijn van de volkeren.

De « Algie Researches » geven enkel twee korte aanduidingen van Hiawatha's boot. Vainamoinen in Rune 16 van de Kalevala bouwt zich ook een boot maar zij verschilt totaal van Hiawatha's werk. Toch was een zekere overeenkomst in de groote lijnen der twee gedichten hier bijna onvermijdelijk, want Finnen en Indianen leven in een land van meerschen en bergen, meren en rivieren, zeeën en eilanden, midden de dieren der wildernis, de vogels der wouden, den wind en het water. In de aangehaalde rune spreekt Pellervoinen met de boomen, maar ook de « Algie Researches » I, 217, zeggen ons dat Manabozho samenspraken had met de boomen en de rotsen vóór hij tegen Pau-Puk-Keewis ten strijde trok. In 't bouwen van de boot heeft Longfellow niet de Finnen maar de Algonquins afgekeken, gelijk Schoolcraft op bl. 312, II, van zijn « Hist. of Ind. Tr. » ze afschildert. De dichter heeft enkel de veranderingen aangebracht die vereischt werden door 't algemeen plan en karakter van 't gedicht. Dan laat hij den held met zijnen vriend Kwasind de rivier Taquamenaw opvaren om ze te reinigen van boomstammen en zandbanken en heeft zich hierbij zeker de beschrijving van de Missouri in den 3den brief van Catlin herinnerd. De Algonquin legende van Manabozho verhaalt ons Hiawatha's vischvangst en Longfellow heeft ze nauwkeurig nagevolgd, (Algie Researches, I, 144) met hier en daar een kleine verbetering of weglating van minder dichtelijke elementen, zooals 't uitvallen van Nokomis' haar bij gebrek aan vischolie of de inlassching van een tafereel dat oorspronkelijk onafhankelijk was, zooals 't feestmaal gehouden met de vogels na 't vangen van den visch (Algie Researches I, 155). Daarna tracht Hiawatha den reus Parelveder en de serpentes die hem verdedigen te dooden (Algie Researches, I, 145). De dichter laat hier eene reeks avonturen weg die den held van zijn gedicht in karakteradel en dichtelijke waarde natuurlijk moesten doen dalen. De verzen :

't Is die machtige Megissogwon
die de ridde herwaards afzendt,
die de kwade ziekten afzendt,
die de booze poldersagen,
die den grijzen damp, den moerdauw,
die de dood zendt, die de sterften !

kunnen een onbewuste navolging zijn van een passage uit Rune 45 van de Kalevala, waar Louhi, de meesteres van Pohjola, lang nadacht hoe ze verdelging kon brengen onder 't volk van Vainola, waarin ze slaagde met Loviatar in haar huis te ontvangen, die er 't leven schonk aan haar 9 kinderen, de 9 plagen en ziekten. Hier kreeg de dichter zeker wel de eerste gedachte om aan Megissogwon het karakter van een tooveraar en ziektenzender te geven. En evenals Vainamoinen er op uitgaat om 't kwaad te bestrijden en zijn volk

te redden, gaat Hiawatha vechten met Parelveder op raad van de oude Nokomis. Indien de dichter hier al of niet door de Kalevala beïnvloed geworden is, heeft hij ons toch een juiste weergave van Indiaansch leven gegeven en aldus Hiawatha's karakter volgens 't aangenomen plan en de natuur van 't gedicht verder ontwikkeld. De oorlogskreet en oorlogszang die Hiawatha bij zijn afreis laat weerklinken zijn nogmaals ontleend aan Schoolcraft die zulke kreten en zangen aanhaalt en opheldert in « Hist. Ind. Tr. » en « The Amer. Indians ». Een gedeelte van Hiawatha's uitrusting komt uit Catlin's brieven, terwijl de vurige oogen van Pauguk, de verpersoonlijking van den dood, weer een allegorie zijn, aan de « Algic Researches » II, 240, ontnomen.

Nu vertelt Longfellow Hiawatha's liefdeverhaal en bruiloft in twee zangen. Invloed van de Kalevala valt hier niet te loochenen, maar zijn liefdetafereelen staan ver beneden die van 't Finsche epos, waar ze toch de voor naamste plaats innemen. Meer dan 3000 verzen worden er besteed aan de bruiloft van Ilmarinen met de dochter van 't Noorden. Voor Longfellow was liefde geen materiaal voor echte poëzie; telkens slaat hij een zedepreekenden toon aan : Hiawatha zal met Minnehaha, een kind van de Dacotahs trouwen

om den stam weer vriend te maken,
om dien bloedhaat uit te doen en
de oude wonden toe te heelen ! »

De beschrijving van Minnehaha's schoonheid heeft iets weg van de beschrijving die Vainomoinen geeft van zijn uitverkorene aan den smid Ilmarinen in de Runen 10 en 25 van de Kalevala. Hiawatha's bruiloftfeest werd zeker den dichter ingegeven door 't feest dat in de Kalevala gevierd wordt ter gelegenheid van 't huwelijk van Ilmarinen met de dochter van de meesteres van Pohjola, want bij de Indianen bestaan zulke huwelijksbanketten niet. Toch zijn al de bestanddeelen van 't feest echte Indiaansche zeden en gebruiken waarvoor de dichter een goed model vond in 't feestmaal dat Mah-to-toh-pa gaf ter eere van Catlin (16en brief). Ter gelegenheid van Hiawatha's bruiloft laat de dichter Pau-Puk-Keewis optreden, voor wiens portret hij ook stof vond in den 16en brief van Catlin, waar zulk een echte Indiaansche dandy nauwkeurig afgeschilderd wordt. Hij is dus geen navolging van Lemminkainen. Als een getrouwe uitbeelding van Indiaansch leven, moest « The Song of Hiawatha » ons noodzakelijk ook een denkbeeld geven van de veelvuldige Indiaansche dansen en spelen. 't Is natuurlijk Pau-Puk-Keewis die daartoe gebruikt wordt :

Hij was Heer van Alleperten,
wel kon hij den sneeuwschoe dansen,
schoot de schijve en sloeg den bal weg;
was een tuischaard zonder weêrga,
wist de kneep van rijsche en lukspel,
Pugasaing, met pot en pekkels,
Kuntassoe, met krik- en kriksteen.

Van den schilderachtigen sneeuwschoendans geeft Catlin in brief 51 een korte beschrijving; 't balspel komt voor in brief 49 en Schoolcraft geeft in « Hist. Ind. Tr. » 11, 71-74, eene uitlegging van Pugasaing en Kuntassoe. De Bedeldans, dien Pau-Puk-Keewis uitvoert, komt uit Catlin's 30en brief, met hier en daar een bijzonderheid ontleend aan Schoolcraft's « Algie Researches ». Chibiabos wordt dan uitgenoodigd om te zingen, gelijk in de Kalevala Vainamoinen gevraagd wordt. Maar de liefdeliederen die Chibiabos zingt, zijn weer echt Indiaansch. 't Eerste lied wordt met zijn Indiaanschen tekst en de letterlijke vertaling gegeven in Littell's « Living Age », XXV, 45. Longfellow deed niets anders dan 't in verzen omzetten. Nadat Chibiabos gezongen heeft, wordt Iagoo afgunstig en de boffer begint zijn leugens te vertellen. De « Algie Researches » II, 230, gaven den dichter een goed model voor zoo een leugenaar en hij heeft hem goed nagepen-seeld. Hij vond hier tevens een goede gelegenheid om hem op Hiawatha's bruiloft te doen aanwezig zijn : Iagoo had immers Hiawatha's wiegskén en later zijn bogen en pijlen gemaakt. Die Indiaansche wieg van linden-hout « vastgesnoerd met rendierpezen » werd hem ingegeven door Schoolcraft's « American Indians », 390, terwijl de bogen en pijlen in Catlin's 5en brief voorkomen. Van Iagoo's leugenvertellingen komen in 't oorspronkelijke verhaal maar weinig voorbeelden voor, maar Longfellow laat hem de geschiedenis van Osseo vertellen, die een onafhankelijk verhaal uitmaakte en door den dichter in verzen omgezet werd naar 't verhaal der Algonquins (Algie Researches, 152). Nadat Iagoo verteld heeft, zingt Chibiabos een tweede minneliedje, waarvan de Indiaansche tekst in Schoolcraft's « Oneota », 15, te vinden is.

Het zegenen der maïsvelden komt nu onze reeks van Indiaansche tafereelen volledigen. Daartoe vond de dichter een belangrijke bron in « Oneota », 82. Hiawatha's strijd met de vogels die den oogst bederven, is ontleend aan « Hist. Ind. Tr. », II, 63, en Kahgaghie, de ravenkoning, wordt gebonden met 't snoer van olmenpeezen waarvan Tanner spreekt op bladz. 412 van zijn « Narrative ». Het tafereel van het maïspellen komt voor in « Oneota », 254, en wordt letterlijk door den dichter naverteld.

Longfellow laat in zang XIV Hiawatha het beeldschrijven uitvinden in overeenstemming met de legende van Manabozho, die in « Hist. Ind. Tr. » I, 317, genoemd wordt « de uitvinder van kunsten en verbeteringen » terwijl de naam « Hiawatha » een « persoon van groote wijsheid » beteekent. Voor de Indiaansche manier van beeldschrijven, voor 't snijden van het familiewapen op de grafpalen, voor 't schilderen op berkenschors en dierenhuiden van

oorlogs-ende weimansliederen,
toover-, heil- en kruienaarsspreuken,

die Manabozho hun volgens de legende leerde en die de dichter daarom

door Hiawatha laat ontdekken, voor dit alles bestudeerde hij zorgvuldig de beschrijvingen en de platen in Schoolcraft's werken. Toch volgde hij zijn eigen smaak in 't kiezen en schikken van zijn materiaal en wist de kleurlooze verklaringen zijner bronnen op te smukken en vol poëzie weer te geven, wat vooral blijkt uit de dichterlijke weergave van het minnelied aan 't slot van dezen zang en waarvan 't origineel in « Hist. Ind. Tr. » I, 403-4, te vinden is.

In Hiawatha's rouwbeklag heeft Longfellow een deel van de Manabozhomythe (Hist. Ind. Tr. I, 317) in verzen gezet. Weer heeft hij gedeelten van andere mythen ingelascht om de dichterlijke waarde van 't werk te verhoogen en de zeldzame wijzigingen zijn volkomen in overeenstemming met zijn fijnen dichterlijken smaak. Hiawatha heeft hij overal weten te veredelen. Enkele bijzonderheden komen uit Tanner's « Narrative », zooals de planten die de Wabenos gebruiken om Hiawatha een tooverdrank te bereiden, of uit Catlin's brieven, zooals de muziekinstrumenten die ze bespeelden (brief 30). De tooverzangen die ze zingen zijn omwerkingen van echte Indiaansche gezangen door Schoolcraft en Tanner onder de Indianen zelf opgeteekend en door den dichter tot een phantastisch en levendig geheel versmolten, terwijl Catlin's brieven hem stof leverden voor 't beschrijven van de toovertasch der Medas. De vaart van Chibiabos naar 't eiland der uitverkorenen is in 't origineel niet te vinden, maar is een samenstelling uit deelen van werkelijk bestaande mythen, die voorkomen in « Algie Researches » II, 127, 233, « Hist. Ind. Tr. » II, 135, « American Indians » 79, Tanner's « Narrative », 290, etc. Iagoo en zijn verhaal van Ojeeg, den zomermaker, komt voor in « Algie Researches » I, 57. Longfellow volgt het getrouw na in zijn groote trekken, maar laat hier en daar een ondichterlijk en nutteloos element weg. Het tooneel waar Pau-Puk-Keewis 't verhaal van Iagoo komt onderbreken, komt uit 's dichters verbeelding, evenals dit waar hij 't dorpsvolk Pugasaing, het kroes-en muntspel aanleert; toch komt het met het Indiaansch spel overeen, gelijk ge kunt opmaken uit « Hist. Ind. Tr. », II, 72. De dichter weet leven aan zijn tafereel te geven met Pau-Puk-Keewis alles te laten winnen en hem eindelijk al zijn winsten te laten zetten op den jongen pijpdrager, den neef van Iagoo, dien hij ook wint. Longfellow wilde hier zeker een getrouw beeld geven van de onzedelijke gevolgen van 't spel in 't maatschappelijk leven der Indianen. Een aanzienlijk gedeelte van Pau-Puk-Keewis' geschiedenis is achterwege gelaten door den dichter, die alleen de voornaamste incidenten heeft uitgekozen, als 't plunderen van Hiawatha's woning als de held afwezig is, 't dooden van den raaf en de kiekens en de boodschap die de vogels zenden naar hun broeder Hiawatha, die rechtstreeks nagevolgd zijn van de « Algie Researches » II, 216, en ons Pau-Puk-Keewis doen voorkomen met 't karakter van een wervelwind.

In de jacht op Pau-Puk-Keewis verlegt de dichter de plaats der verschillende incidenten, die in 't origineel voorvallen vóór Pau-Puk-Keewis' strijd met Manabozho of Hiawatha en weet daarbij aan Hiawatha zelf een meer

algemeen menschelijk karakter te geven. Hiawatha's eed zich op Pau-Puk-Keewis te wreken, 't geval met de bevers, de gedaanteverandering in een gans, daarna in een slang, en eindelijk den dood van den kwelgeest, zijn rechtstreeks aan de « *Algic Researches* » ontleend. De slotverzen van den zang, waarin verteld wordt hoe de naam van Pau-Puk-Keewis nog voortleeft in de volksvertelselen en die aan 't slot van den volgende zang ook op Kwasind toegepast worden, komen in de bron aan 't begin van Pau-Puk-Keewis' geschiedenis voor. De dood van Kwasind is ook de « *Algic Researches* » getrouw naverteld, met inweaving van de allegorie van Weeng, den slaapgeest, die op bladz. 227, II, van 't zelfde boek te vinden is. Uit de vergelijking van de bron met 't gedicht, blijkt duidelijk hoe Longfellow de dichterlijke elementen der bron heeft weten te versifieeren. 't Verhaal van de geesten in zang 19 is gesteund op de legende van de « *Jeebi or Two Ghosts* » (*Algic Researches*, II, 61), die de dichter zoo heeft gewijzigd dat Minnehaha geen verwijt voor gebrek aan herbergzaamheid kon toegestuurd worden. Terwijl dit voorval in de bron van geluk gevolgd wordt, is het in 't gedicht alleen een voorsteek van grootere beproevingen, namelijk den hongersnood, den dood van Minnehaha en vooral de afvaart van Hiawatha bij de aankomst der blanken. In 't verhaal van de twee schimmen heeft de dichter twee andere mythen ingelascht : 't geklaag over de te zware lasten die op de graven neergelegd worden, een Ojibway verhaal in « *Algic Researches* » II, 127, en de vraag om een vuur te ontsteken op 't graf der dooden gedurende hun reis van vier dagen naar het « *schaduwland der zielen* » (*Algic Researches*, II, 233).

In de inleidingsverzen van zang XX, waarin de dichter den hongersnood beschrijft, krijgen wij een juiste gedachte van de ellende die bij gebrek aan voedsel 's winters onder de Indianen heerschen kan. Hierin doet de dichter wat afbreuk aan den algemeenen geest van 't gedicht en 't karakter van Hiawatha, die toch zijn volk geleerd had hoe ze koren moesten kweeken; maar onze aandacht wordt vooral gevestigd op het droevige tafereel van Minnehaha's hongerdood. 't Verhaal van den hongersnood zelf berust op een deel van de legende van « *Moose and Woodpecker, or Manabozho in distress* ». (*Algic Researches* », III, 217) waaruit 's dichters verbeelding 't geheele verhaal opgebouwd heeft. De schildering van Minnehaha komt eveneens uit Longfellow's verbeelding, want in geen enkele legende komt Manabozho's vrouw als een afzonderlijke en klare personaliteit voor. Schoon heeft hij de verwoestingen van den hongersnood en Hiawatha's vruchteloos zoeken naar voedsel met den hongerdood van de beminnelijke Minnehaha weten samen te weven. Weer lascht hij de mythe van Pauguk met de vurige oogen in, die reeds in den 4den en 9den zang voorkomt, terwijl Pauguk's ijsskoude vingers in de « *Algic Researches* », II, 241, genoemd worden bij 't beschrijven van den dood eens krijgers. De verzen waarin Minnehaha's begrafenis verhaald wordt zijn zonder twijfel gegrondvest op een passage van « *Hist. Ind. Tr.* » III, 60, waarin het Indiaansche geloof in de onsterfelijkheid der ziel besproken wordt. In Longfellow's gedichten vinden we

dikwijls aan 't slot eene godsdienstige of zedelijke gedachte uitgedrukt. Die gewoonte doet hem hier den missionaris opvoeren bij 't afreizen van Hiawatha. Die bijvoeging valt zeker buiten den geest van 't gedicht en verzwakt het mythologisch karakter van 't werk. Freiligrath vond ook de aanraking van mythe en geschiedenis te plotseling in de twee laatste zangen: lees daartoe de inleiding op zijn vertaling. Het doel van den dichter was echter aan deze Indiaansche mythenwereld de beteekenis te geven van een symbool dat de algemeene beschaving en 't leven der Indianen zou voorstellen. De feiten aan de geschiedenis ontleend brengt hij in overeenstemming met de mythen, generaliseert ze en doet ze aldus symbolisch het allesoverwinnende Christendom voorstellen, juist gelijk in de laatste rune der Kalevala de dichter ons laat vermoeden dat een nieuw tijdperk aanbreekt en gevoelt dat zijn zangen tot 't verleden behooren.

De zang over de komst van den blanke begint met de lieve allegorie van den winter en de lente, die berust op het Ojibway verhaal van « Peboan and Segwun » (« *Algonquin Researches* », I, 84). De dichter heeft het oorspronkelijk verhaal bijna letterlijk in verzen omgewerkt en het in geen zijner bijzonderheden opgesmukt. Het Indiaansche ras is er als Peboan gesymboliseerd en het blanke ras als Segwun, dat bestemd was de stammen van Hiawatha westwaarts te drijven. In samenhang met het voorgaande weeft hij Iagoo's verhaal in van de komst der blanken in een schip met vlerken, naar een verhaal van een Delaware Indiaan door Heckewelder in 't 2de hoofdstuk van zijn « *Historical Account of the Indian Nations* » naverteld. Daarop laat de dichter Hiawatha niet enkel de komst der blanken voorstellen, maar tevens de algemeene westwaartsche verspreiding van zijn ras. Hiawatha's vizioen aan 't slot van dezen zang is gedeeltelijk ontleend aan eene overweging van Catlin in zijnen 14den brief over den stand der zaken in de vallei van den Mississippi en een dichterlijk en beknopt overzicht van de algemeene geschiedenis der Indiaansche stammen.

Voor het slottafereel van Hiawatha's afvaart in zijn magische boot, moest de dichter enkel de legende van Tarenyawago navolgen. Zijn afreis gelijkt ook op die van den Algonquin held Glooskap, op koning Arthur's vertrek per boot naar Avalon en op die van den Finschen held Vainamoinen. Glooskap, Arthur, Vainamoinen zullen terugkeeren tot hun volk en, alhoewel de dichter het niet vermeldt, ook de Iroquois gelooven dat Manabozho nog leeft en eens zal weerkeeren. Het tafereel waarin de « zwartgefrokte Witman » welkom geheeten wordt is samengesteld naar een dergelijk tafereel in de « *Voyages et Découvertes du Père Marquette* », Section V, gelijk de dichter het in zijn nota's zegt. Longfellow heeft natuurlijk enkele wijzigingen aangebracht om zijn bronnen aan zijn verhaal aan te passen. In de boodschap van den missionaris legt hij nadruk op de komst van 't Christendom en vat de geheele leering samen door van de Maagd Maria en de voornaamste feiten van Christus' leven te spreken.

De grondgedachte van Hiawatha's afreis is ontleend, voor zoover ze mythologisch is, aan de oorspronkelijke hoofdlegende van Hiawatha, die, na vrede en eendracht onder de Zes Natiën gesticht te hebben, ze toesprak en in zijn tooverboot stilaan in de hemelsche sferen uit hun gezicht verdween. (Hist. Ind. Tr. III, 317). Hiawatha verlaat zijn volk terwijl hij omringd is door de pracht der ondergaande zon. De dichter wilde hier zeker Hiawatha's natuur eener zonnemythe doen uitkomen, alhoewel ook Schoolcraft's beschrijving van de lichtweerkaatsing en straalbreking in de Amerikaansche meren, in « Hist. Ind. Tr. I, 172, daartoe aanleiding kan gegeven hebben. Er is ook eene treffende overeenkomst tusschen het Finsche en 't Indiaansche gedicht in de beschrijving van de laatste afreis der twee helden : In de Kalevala vangt de oude Vainamoinen zingend zijn afscheidsreis aan; in zijn koperen boot zeilt hij weg naar hoogere streken, naar het land onder de hemelen. Zoo ook vertrekt Hiawatha, de beminde,

in 't te Gode gaan des zonlichts,
naar het land der Uitverkorenen,
naar de streken van 't Hiernamaals !

L. BURRICK.

Ten gevolge van teinvertraging kwam niet eerst Dr. Blancquaert, maar Dr. GROOTAERS aan de beurt, en wel over een

Wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten ⁽¹⁾.

Voor twee jaar had ik de eer voor het uitgelezen publiek van het IIIe Vlaamsch Philologencongres mijne plannen uiteen te zetten voor een uitvoerig onderzoek van onze dialecten. Ik had het groote genoegen vast te stellen dat deze studie zich nog altijd in de grootste belangstelling mocht verheugen bij de Vlaamsche intellectueelen : ook van Noordnederlandsche zijde werd instemming betuigd met zulke onderneming.

Ik beschouw het dus als een plicht tegenover deze belangstellenden, op dit congres te komen mededeelen wat er van deze plannen in huis is gekomen. Ik sta hier dus niet om nieuwe wetenschappelijke problemen te stellen of om onvermoede gezichtspunten te openen : mijn lezing zal niets anders zijn dan een bondig verslag over den gang van het dialectenonderzoek sedert mijn vroeger optreden in dit midden.

In mijn lezing van 1920 (2) zei ik dat de vruchten van het dialecten-

(1) Lezing gehouden op het Ve Vlaamsch Philologencongres te Brugge, op 6 Aug. 1922.

(2) Dietsche Warande en Belfort, 1921, blz. 59.

onderzoek van driedubbelen aard zouden zijn; de taalAtlas, historische studies van dialectgroepen en een of meer wetenschappelijke dialectwoordenboeken, en ik eindigde met volgend besluit, dat ik woordelijk citeer : « Er moet een organisme tot stand komen dat den wetenschappelijken arbeid centraliseert. Dat groote practische moeilijkheden ons hier te wachten staan, ben ik me wel bewust. Ik hoop binnen kort de gelegenheid te vinden ze onder de oogen te zien en de uitvoering van de hierboven ontwikkelde plannen in bijzonderheden te bespreken ». Dit centraal organisme was in mijn geest een vereeniging van phonetisch geschoolde dialectologen, die ons taalgebied in alle richtingen zouden doorkruisen, naar éézelfde methode onze taalschatten zouden verzamelen en hunne opteekeningen inzenden naar een dialectcentrale. Thans heeft mij de ervaring geleerd dat Vlaanderen niet het land is der onbeperkte mogelijkheden en dat de door mij gedroomde vereeniging ten minste voorloopig elders thuis hoorde, namelijk in Thomas More's **Utopia**. Belangstelling is er genoeg, maar een voldoende aantal geestdriftige werkers ontbreekt. En dit is ook te begrijpen; aan onze Universiteiten werd zoo weinig gedaan om de aankomende philologen te oriënteeren naar phonetisch en dialectologisch onderzoek volgens de nieuwere methoden. Buiten de leerlingen van Colinet werden te Leuven nog door Prof. Scharpé eenige studenten dien weg uitgezonden. Dat er aan de andere Belgische hoogeschoolen ook niet veel aan dialectstudie werd gedaan, is genoeg bekend. Alhoewel Prof. Scharpé door zijn onderwijs grootendeels naar een andere richting werd gelokt en slechts een zeer beperkt deel van zijn tijd aan deze studie kon besteden, was hij het toch die er voor zorgde dat de experimenteele phonetica (met toepassing op dialectonderzoek) als verplichtend vak werd opgeschreven in het programma van het doctoraat in de Germaansche philologie aan de Leuvensche Universiteit. Zoo werd mij dus de gelegenheid gegeven mijn plannen aan de werkelijkheid te toetsen en te beproeven of onder de studenten ook geestdrift voor zulk onderzoek kon opgewekt worden. Ik zal dus, om duidelijk te maken hoe ik met mijn eenigzins gewijzigde werkmethode tot de bekomen resultaten ben geraakt, U over mijn persoonlijke ervaringen met mijn verschillende soorten van medewerkers moeten spreken.

Zooals ik reeds te Gent mededeelde, wou ik beginnen met het inzamelen van vertalingen van de zinnen van Wenker. Ik weet wel dat het aanwenden van deze zinnen op ons Nederlandsch taalgebied veel tegenstrevers heeft; hierover weze enkel het volgende gezegd : onlangs was ik in de gelegenheid den Rijnschen taalAtlas door Wenker eigenhandig geteekend, in te zien. Toen is mij zonneklaar gebleken dat wij de talrijke grenslijnen, die hij getrokken heeft en door de Nederlandsche en Belgische grenzen afgebroken worden, moeten voortzetten. Daarenboven zal men het wel eens zijn met mij, wanneer ik het interessant vind denzelfden tekst te bezitten in de dialecten, die gesproken worden van Duinkerken tot Weenen in het Zuiden en Koningsbergen in het Noorden. Het inzamelen van deze zinnen is natuurlijk slechts een deel van den voorarbeid. Ik heb ze dan ook door de Leuvensche studenten in de Germaansche philologie laten vertalen en ze daarna met de noodige toelichtingen afgedrukt in het Kerstnummer 1921 van **O. M. O.**, het orgaan van den Vlaamschen Leeraarsbond. Ik vond dat dit laatste juist het ideale

middel was om degelijk geschoolde medewerkers aan te werven. Ik had gehoopt onder de leeraars de kern te vinden van de vereeniging voor dialect-onderzoek; deze hoop werd teleurgesteld; het aantal ingekomen antwoorden was verbazend gering. Ik was dus op den verkeerden weg, maar mijn nieuw besluit was gauw gevat : ik zou wat vroeger dan ik eerst had gemeend, met woordenlijsten werken, zooals dit door de heeren van Ginneken, Schrijnen en Verbeeten was gedaan. Ik heb voor twee jaar gezegd dat voor de inzameling van den woordenschat de lijsten systematisch en niet alfabetisch moeten ingericht worden : nu nog vind ik dat doelmatiger voor het zoo volledig mogelijk uitscheppen van den woordenrijkdom. Om echter voor het eerste geographisch onderzoek een op voorhand bepaald aantal woorden te verkrijgen, moest de eerste lijst wel alfabetisch zijn. Ik zou dus een woordenlijst uitzenden met het oog op den atlas alleen : gelukkig kwam juist op dit oogenblik Prof. Schrijnen mij te Leuven opzoeken en stond mij, na de uiteenzetting van mijne plannen gehoord te hebben, gereedelijk toe zijn woordenlijst als grondslag te gebruiken voor de mijne; weinig later betuigde Dr. van Ginneken ook zijn instemming hiermede : naar beiden ga hier mijn dank. Op de verdere onderhandelingen met Noordnederland kom ik aanstonds nog eens terug.

Ik onderwierp dus de hierboven vermelde Limburgsche woordenlijst aan een grondige herziening met het oog op Brabantsche, Oost- en West-vlaamsche eigenaardigheden : volledig kon ik ze in dat opzicht natuurlijk niet maken, hier was beperking tot het allernoodzakelijkste geboden. De zinnen van Wenker zou ik nog eens aan het slot van de lijst toevoegen.

Het drukken van de lijsten werd onmiddellijk mogelijk gemaakt door de geldelijke tegemoetkoming van de Leuvensche Universiteit : het is mij een aangename plicht hier mijn dank uit te spreken aan Mgr. Ladeuze, Rector der Hoogeschool, die het belang van deze onderneming dadelijk inzag en milden steun verleende.

Om te beginnen heb ik slechts de eerste helft van het alfabet laten drukken, namelijk van A tot M, om van de medewerkers niet te veel in eenmaal te eischen. Eene vraag bleef echter nog open : door welk soort van medewerkers zou ik mijn lijsten laten invullen ? Natuurlijk zullen velen mij wijzen op het gevaar dat ligt in de medewerking van niet-geschoolde krachten. Dat er in de ontzaglijke massa materiaal voor een dialectwoordenboek niet-phonetische of slechts ruw phonetische transcripties worden opgenomen is onvermijdelijk, maar voor een dialectatlas, die aan vele toekomstige werkers den weg moet wijzen, zullen de gegevens natuurlijk phontisch betrouwbaar moeten zijn. Moeten we dus de hulp van de talrijke Vlaamsche dialectliefhebbers van de hand wijzen ? Daarop heb ik zonder aarzelen **neen** geantwoord, en wel om verschillende redenen. Ten eerste kennen deze liefhebbers den woordenschat van hun dialect veel beter dan de philologen; deze laatste zijn gewoonlijk ambtenaars of leeraars en hebben sedert jaren hun geboorteplaats verlaten. Dikwijls hebben ze dan een levensgezellin gekozen, die niet van hun streek afkomstig is, zoodat hun huiskring geen homogeen taalkundig midden is. Het groote belang van deze huwelijken voor de taalontwikkeling

is door welsprekende statistieken aangetoond geworden door Terracher (1). Vervolgens is het aantal dialectliefhebbers heel wat grooter dan dat der fonetisch-geschoolde dialectkundigen : richten we ons enkel tot deze laatste, dan loopen we gevaar lange jaren te wachten eer onze atlas klaar komt, en dan zou natuurlijk de belangstelling zeer verflauwen. De uitweg van dit dilemma : aan de eene zijde veel, maar niet altijd betrouwbaar materiaal, aan de andere zijde goede maar veel te weinig gegevens, heeft zich voor mij van zelf geopend, dank zij de eenig gunstig omstandigheden, waarin ik te Leuven verkeer.

Ik moet namelijk nu terugkomen tot de groep medewerkers waarvan ik daareven sprak en die wel de voornaamste zijn : ik bedoel de Leuvensche studenten. Hier zal ik op de volgende wijze te werk gaan : het controleeren van de binnenkomende lijsten of teksten, met het oog op de fonetische transcriptie, zal eene uitstekende oefening zijn voor de jonge germanisten, die hiertoe speciaal opgeleid zijn. Nu zal het natuurlijk voorkomen dat er onder het veertigtal studenten in de Germaansche philologie en zelfs onder de classici, die sedert dit jaar ook fonetisch onderwijs krijgen, niemand te vinden is afkomstig uit de plaats, waarvan het dialect moet gecontroleerd worden. Dan zullen we onze toevlucht nemen tot studenten uit de andere faculteiten, die we als proefpersonen zullen laten optreden. Reeds vroeger werd ons door het studentenblad **Ons Leven** schertsend verweten, dat wij de studenten als proefkonijnen gebruikten; deze figuur paste wel in het kader van het Physiologisch Instituut, waar het Fonetisch Laboratorium is ondergebracht; nochtans moet ik tot mijn verdediging inbrengen dat, zooals in de andere lokalen van dit gebouw vaak gebeurt, het nog niet tot vivisectie is gekomen.

Ik voorzie dat buitenlanders, die met onze abnormale taaltoestanden minder bekend zijn, mij zullen opwerpen, dat uit den mond van intellectuelen geen zuiver dialect gehoord wordt. De bewerkers van den Franschen **Atlas Linguistique** hebben hulp van beschaafden (en soms ook van het jongere geslacht in 't algemeen) bijna gansch moeten missen. Wij weten wel dat de Vlaamsche studenten hun dialect nog vlot spreken, veel vlotter dan we zouden wenschen in het belang der verspreiding van de beschaafde omgangstaal; te Leuven wordt dit nog zeer in de hand gewerkt door het feit dat studenten van dezelfde streek voortdurend samenkomen in de zoogenaamde « gilden » en « clubs » en ook dezelfde koffiehuisen bezoeken. We zullen met deze methode reeds heel wat contrôlewerk verrichten, nochtans is het te voorzien, dat het materiaal in menig geval nog door opnamen ter plaatse zelf zal moeten aangevuld worden. Deze opnamen zullen heel wat makkelijker worden, wanneer een zekere hoeveelheid materiaal zal binnengekomen zijn. Laten we hopen dat we, eer het zoo ver gekomen is, ook zullen gebruik kunnen maken van den voorarbeid van Frings en Vandenheuvel (2).

(1) *Les aires morphologiques dans les parlers populaires du nord-ouest de l'Angoumois (1800-1900)*. (Bibl. de l'École des Hautes-Études. Fasc. 212.) Paris, 1914.

(2) *Die südniederländischen Mundarten* (Deutsche Dialektgeographie, XVI) Teil I. Texte, Marburg 1921. De « *Karten und Untersuchungen* » zijn nog niet verschenen.

Na korten tijd zullen we ondervinden welke woorden uit onze lijsten de eer verdienen in den Atlas opgenomen te worden. Het overige wordt opgestapeld voor het Dialectwoordenboek, dat slechts kan tot stand komen, als de dialectkaarten ons den weg hebben gewezen.

Een andere, noodzakelijke aanvulling van den Atlas is de detailstudie van bepaalde gebieden, zooals dit in Frankrijk, Duitschland en Zwitserland geschiedt : één dialect wordt grondig onderzocht, vooral met het oog op de ontwikkeling van de klankwetten; deze wordt dan aan de dialecten van een zeker aantal omliggende plaatsen getoetst en de uitslagen worden op kaarten aangeteekend. Dit is een vruchtbaar thema voor academische proefschriften en ik kan hier met vreugde constateeren dat dit open lucht taalkundig onderzoek volop in den smaak viel van de Leuvensche doctorandi. Op dit oogenblik zijn niet minder dan negen kleinere gebieden in bewerking : zes vormen een aaneengesloten geheel in de provinciën Antwerpen, Brabant en Limburg, een omvat den noordelijken hoek van Limburg, een de Limburgsche groep ten Oosten van de Maas en een laatste der Noordwesthoek van Oost-Vlaanderen. Over eene mogelijke publicatie van deze detailstudies, zeg ik hieronder een woord.

* * *

Nu blijft mij de vraag te behandelen : in hoeverre is samenwerking met Noord-Nederland gewenscht en practisch mogelijk ! De onderhandelingen met Noordnederlandsche dialectkundigen zijn schriftelijk begonnen, onmiddellijk na het kongres te Mechelen, maar het bleek spoedig dat alleen door mondelinge bespreking tot een bepaalden uitslag kon worden geraakt; de gelegenheid daartoe bood het Tiende Nederlandsch Philologencongres, gehouden te Leiden, in April van dit jaar. Ziehier de punten waarover wij het volkomen eens zijn geworden.

Van een wetenschappelijk standpunt is innige samenwerking, met het oog op den Atlas natuurlijk zeer gewenscht; daarom is het nog niet noodig dat de methoden heelemaal geunificeerd worden : sommige vraagstukken kunnen het gebruik van speciale woordenlijsten voor een bepaalde dialectgroep noodzakelijk maken. Het ideaal zou zijn : het tot stand brengen van één Taalatlas voor het gansche autochtone Nederlandsche taalgebied.

Van een practisch standpunt zal het gemeenschappelijk uitgeven van omvangrijke werken als Atlas en Dialectwoordenboek groote moeilijkheden ontmoeten : zulke ondernemingen slagen niet zonder aanzienlijke staats- en andere toelagen over een aantal jaren verdeeld. Nu is het duidelijk dat een regeering niet graag hulp verstrekt aan een onderneming, die gedeeltelijk buiten de rijksgrenzen ligt : een uitzondering is wel het **Woordenboek der Nederlandsche Taal**, ik vrees echter dat het ook de **exception confirmans** zal blijven.

In werkelijkheid zal dus ons samengaan eerder een federatief karakter hebben; dit zal bestaan in een voortdurend voeling houden met elkaar en waarschijnlijk in een gemeenschappelijke publicatie waarover ik het aanstonds zal hebben.

Vooreerst zal Vlaanderen dus voor zijn eigen Atlas en zijn eigen wetenschappelijk Dialectwoordenboek moeten zorgen.

Het is van groot belang dat Noord- en Zuidnederlanders dezelfde of ongeveer dezelfde fonetische notering gebruiken. Met de heeren Schrijnen en Kloeke werden wij het eens er over dat we ons niet moeten afvragen : welk stelsel zit het best in elkaar of welk zal het doelmatigst al de schakeeringen weergeven ? Ik heb in de laatste twee jaar bij het opteekenen van allerlei dialecten ondervonden dat geen enkel der bestaande stelsels, hoe rijk het ook weze aan teekens en letters, volstaat om de dialecten van een gebied van een zekere uitgestrektheid te schrijven.

Een andere, m. i. belangrijker zijde van het probleem is deze : welke spelling zal het best passen voor de kringen waar de publicaties moeten lezers vinden ? Dan kan het antwoord niet twijfelachtig zijn : wij moeten eene spelling gebruiken die aansluit bij die der Rijnsche en der Nederlandsche dialectkundigen; ik bedoel die van de **Deutsche Dialektgeographie**, ook door Prof. Schrijnen aangenomen voor zijn studie over **De Isoglossen van Ramisch in Nederland** (Bussum, 1920).

De eenheid van spelling zal vooral noodzakelijk worden, wanneer de tijd zal gekomen voor het gemeenschappelijk publiceeren van de hierboven besproken geographische studies over dialectgroepen : ons taalgebied is natuurlijk niet groot genoeg om twee series in den aard der **Deutsche Dialektgeographie** of der **Beiträge zur schweizerdeutschen Grammatik** er op na te houden. Met het oog hierop heb ik dan gedurende mijn kort verblijf in Holland een bezoek gebracht aan het hoofd van een der vooraanstaande Nederlandsche uitgeverfirmas; ik moet bekennen dat ik niet optimistisch gestemd was, toen ik binnentrad, maar tot mijn blijdschap mocht ik vernemen dat er in dezen tijd van materiele beslommeringen nog uitgevers zijn, die voor wetenschappelijke ondernemingen iets voelen, en hetgeen nog grooteren lof verdient, hun sympathie eventueel in daden zouden omzetten.

Voor mij werd nu hoofdzaak : een zeker aantal studies volgens het hierboven besproken plan klaar krijgen en onze Noordnederlandsche vaggencoten aanzetten hetzelfde te doen; we moeten immers beletten dat onze publicatie na een paar nummers, door gemis aan innerlijke kracht, ga verwijnen. Ik meen niet te veel te beloven, wanneer ik zeg dat van de studies, die zich hier en in het Noorden in bewerking bevinden, en over korten tijd een zestal zullen persklaar liggen, zelfs indien het noodig blijkt de behandeling van twee of meer naburige gebieden tot één werk te versmelten.

* * *

Onze werking is enkel mogelijk geworden door strenge centralisatie, zooals wij dit in onze vorige lezing reeds voorzagen. In Noordnederland wordt hetzelfde doel nagestreefd. Wie ziet niet onmiddellijk de groote voordeelen in, die onze Leuvensche dialectcentrale zal meebrengen, buiten de eventuele publicaties om ? Hoe dikwijls komt het niet voor dat een taalkundige, bij de studie van een bepaald onderwerp, een bijzonderheid over het bestaan of over de verspreiding van een dialectvorm volstrekt noodig heeft. In de meeste gevallen kent hij geen betrouwbaar zegsman ter plaatse; het spreekt wel van zelf, dat wij dan graag de inlichtingen zullen verschaffen, die in het nog ongepubliceerd materiaal kunnen gevonden worden.

Vóór twee jaar hadden wij gemeend dat het Philologencongres onze onderneming ten doop zou houden : dit is later niet mogelijk gebleken en kan ook niet verwacht worden daar de leden van een congres niet een vast aaneengesloten groepeeringsvormen, die zich tot de kern van een dialectcentrale zou kunnen kristalliseeren.

Uit hetgeen we hebben medegedeeld heeft de vergadering kunnen opmaken dat we den wagen eindelijk flink aan het rollen hebben gebracht : wij hopen dat velen onder U ons zullen helpen om onze werking verder te ontwikkelen.

Ten slotte weze nog gezegd dat wij ook een middel hebben gevonden om in verbinding te blijven met onze medewerkers en correspondenten. Geregeld zal in het **Bijblad** van de **Leuvensche Bijdragen** verslag uitgebracht worden over den vooruitgang der verschillende onderdeelen van onzen arbeid. Van deze mededeelingen, die ook onze desiderata voor de toekomst zullen bevatten, zal een overdruk aan ieder onzer medewerkers worden gezonden : ik mag niet eindigen zonder aan deze laatste, die reeds zoo talrijk en zoo geestdriftig aan mijn eersten oproep hebben gehoor gegeven, een woord van dank toe te sturen (1).

Ik ben U, geachte toehoorders, dankbaar voor de aandacht mij geschonken gedurende deze lezing, waarmede ik de reeks van bovengenoemde mededeelingen van de Leuvensche dialectcentrale wenschte te openen (2).

L. GROOTAERS.

Daarop sprak Dr. BLANCQUAERT

Over bestaande Dialect-Atlassen op het gebied der Germaansche en Romaansche talen en een eventueelen Nederlandschen Dialect-Atlas.

Ik versta door **taal-atlas** een verzameling van kaarten waarop de taalverschijnselen in hunne geographische verspreiding op een bepaald oogenblik en over een bepaald taalgebied worden weergegeven. Deze taalverschijnselen kunnen betrekking hebben op den woordenschat, de klanken, de flexie en de woordschikking eener taal. Zij worden gewoonlijk beschouwd, niet in den beschaafden spreek- of schrijfvorm van de taal én in hare verschillende dialectvormen, maar in de dialectvormen alleen : dan heeft men te doen met **dialect-atlassen**. De termen **taal-atlas** en **dialect-atlas**, ook **taalgeographie**

(1) Om een denkbeeld te geven van de wijze waarop onze medewerkers over het Zuidnederlandsch taalgebied verspreid zijn, wezen hier de volgende cijfers medegedeeld : Limburg telt er 13, Brabant 15, Antwerpen 13, Oost-Vlaanderen 18 en West-Vlaanderen ook 18. De in te vullen woordenlijsten zal de schrijver dezer regelen graag aan de belangstellenden toezenden (Adres : Naamsche steenweg, 162, Heverlee-Leuven).

(2) (Deze mededeeling behandelt den toestand der werkzaamheden op 1 Aug. 1922. Sedertdien heeft het aantal medewerkers 160 overschreden. Nota van 20 November 1922).

en **dialectgeographie** worden dikwijls door mekaar gebruikt. Ik zou het nuttig achten indien zij elk in zijn juiste beteekenis werden gebezigd.

In een taal-atlas zouden dus, naast de locale dialectvormen, ook de locale varianten van de beschaafde omgangstaal op kaarten gebracht worden (1). Zulk een werk bestaat, voor zoover ik weet, nergens; maar indien wij aannemen dat de taalkunde de taal te beschouwen heeft in al hare uitingen, dan moeten wij ook wenschen dat de totnogtoe gemaakte dialect-atlassen taal-atlassen zouden worden in den vollen zin van 't woord.

Uit den aard zelf van omgangstaal en dialecten spruit echter voort dat de dialecten, bij het onderzoek naar de **locale** varianten der taalverschijnselen, als zijnde de bij uitstek van plaats tot plaats afwisselende vormen der taal, in de eerste plaats onze aandacht op zich trekken; verder zou de studie van de locale varianten der beschaafde omgangstaal al dadelijk uitwijzen dat deze meestal door de dialecten te verklaren zijn. Het is dus noodig, om een taal-atlas te maken, eerst een dialect-atlas te hebben. En dat is de reden waarom ik in deze lezing speciaal over dialect-atlassen handel.

De taalkundigen die zulk een dialect-atlas voor hun gebied bezitten zijn overigens, zooals ik nu wil aantoonen, al gelukkig genoeg, zonder te spreken van de historici, die nergens beter dan op de dialectkaarten het verband tusschen taal en geschiedenis kunnen zoeken.

Ik zou mij haast kunnen tevreden stellen met te verwijzen naar de zeer belangrijke lezing van Dr. Ulix over Taalgeographie, gehouden op het tweede Vlaamsch Philologencongres te Gent in 1913 (21) (2). Vooral steunend op den Atlas linguistique de la France (11) wees de spreker op de onontbeerlijke hulp van dialect-atlassen, niet alleen bij de studie van taal- en dialectgrenzen, maar ook bij de studie van het interne leven der taal, het leven der woorden en woordvormen.

Uit de manier waarop de verschillende gedaanten van een zelfde woord, of de verschillende woorden voor een zelfde begrip over het onderzochte taalgebied verspreid liggen komt ons inderdaad een levend beeld te voorschijn van de afwisseling der vormen en der woorden waarmee om het even welke taalhistorische studie rekening dient te houden. Wij zien namelijk die vormen en die woorden vaak in dezelfde verscheidenheid **naast elkander** bestaan waarin zij ons uit het verleden, **chronologisch op elkander volgend**, te gemoet komen. Verder verkeerden de woorden en vormen in voortdurenden strijd met elkander. Er zijn er die uit een of ander centrum zijn komen opdagen, de andere hebben teruggedrongen en als door een onweerstaanbare kracht voortgestuwd zich over gansch een gewest, gansch een land en zelfs daarbuiten hebben verspreid; er zijn er die, als afgeleefd en uitgeput, nog slechts in enkele afgelegen hoekjes langzaam verkwijnen; hunne geographische uitgestrektheid is op een paar archaïstische eilandjes gebracht; hunne semantische waarde is gekortwiekt en beperkt tot één of twee speciale beteekenissen, of verdrongen in een paar samengestelde woorden of geijkte

(1) Cf. Kretschmer : Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. — Göttingen, 1916. (Spijtig genoeg niet in kaarten).

(2) De getallen tusschen haakjes verwijzen naar de bibliographie aan het einde van dit stuk.

uitdrukkingen. De overwinnaars volgen over 't algemeen vaste wegen, die de kaarten ons toonen : Aldus de Fransche woorden die in het Provençaalsch doordringen langs de vallei van Saône en Rhône; aldus, op een kleiner gebied, de morphologische veranderingen die Terracher (19) ten N. van Angoulême opvolgt langsheen de rivieren, opwaarts naar de hoogvlakten.

Wil men concrete voorbeelden van het belang der geographische dialectkennis bij het bestudeeren van den strijd der woorden, van phonetische of morphologische taalverschijnselen ? Ulix geeft er een aantal. In mijn artikel « Romaansche Dialectologie » van het Nieuwe Taalgidsnummer Mei 1922, dat tot mijn spijt onvolledig is moeten blijven, haal ik er verscheidene aan; ook Dr. Kloeke deed in verscheidene artikels, vooral aan het begin van zijn « Beoefening der Duitsche Dialectkunde » in *Neophilologus* (17) dat belang duidelijk uitschijnen. Eindelijk noem ik, in dit verband, het laatste werk van Dauzat, « La géographie linguistique » (4) waarin deze opvatting uitvoerig wordt uiteengezet en geïllustreerd. Hier dus maar een paar uitknipsels :

Het Lat. « mulgere » (melken) is, volgens de kaart « traire », in Z. Frankrijk overal vertegenwoordigd; in het N. niet; daar vinden wij « traire », « tirer » en andere vormen. Nu merken wij echter dat juist in de streken waar men « traire » en « tirer » gebruikt, « mulgere », volgens de phonetische toestanden van die streken, tot « moudre » zou geworden zijn, en dus in het N. gedeelte moest samenvallen met het begrip « malen ». Zegt ons dan de dialectkaart niet duidelijk dat juist die botsing de reden is geweest waarom « mulgere » in het N. niet bestaat ? Wie hieraan mocht twijfelen bedenke dat deze conclusie niet gesteund is op één samentreffen van een lexicologisch verschijnsel met een phonetischen toestand, maar op de herhaling van datzelfde samentreffen in al de dorpen van een gebied waar « mulgere » en « molere » moesten gelijk worden.

Wil men de wegen leeren kennen van dit eigenaardig phonetisch verschijnsel dat, einde 17^e of 18^e eeuw van Parijs uitgegaan, zoowat geheel Europa heeft overweldigd, door verschillende talen heen, namelijk het uvulair worden van de tong-r ? — Niets zou ons deze wegen zoo gemakkelijk en zoo zeker leeren vinden als een r-dialectkaart van Europa, waarop het gebied der beide r's, evenals het betwiste gebied in verschillende kleuren zou aangegeven zijn.

Twijfelt men aan den oorsprong van de verschillende Germaansche diminutief-uitgangen ? Men bestudeere hunne tegenwoordige verspreiding in de gezamenlijke Germaansche dialecten; men leze welke belangrijke resultaten Wrede (28) reeds uit de beschouwing der Duitsche dialectvormen alleen heeft weten te winnen, en men stelle zich voor wat die resultaten zouden zijn indien zij konden gesteund worden op taalkaarten van al de Germ. dialecten.

De problemen die men in andere talen, dank zij de dialect-atlassen, heeft opgelost, bestaan ook in het Nederlandsch, en wachten hier ook op een atlas. Ziehier een paar voorbeelden :

Waarom kunnen de woordjes « koppe » of « spin » in sommige dialecten éénlettergrepig en verstaanbaar blijven voortleven, en waarom zijn zij onvol-

doende gebleken in de andere dialecten die dan «spinnekop» of «koppespin» hebben gemaakt ? Bestaat er een verband tusschen deze verandering en de vervanging van « hoofd » door « kop, » ? En, nieuw vraagstuk, waar en waarom is nu dat hoofd — of haupt —, zoowel in Duitschland als in Nederland, grootendeels vervangen geworden door een uitbreiding van de betekenissen van « Kop » en « Kopf » ?

— Waar en hoe is in de Zuid-Nederlandsche dialecten het w.w. « kap-pen » in de plaats getreden van « houwen » dat daar toch ook bestaan heeft, zooals blijkt uit de dialect-composita « beenhouwer », « vleeschhouwer » en « houwmes ». Is het geographisch, chronologisch of semantisch naast en na elkander bestaan van deze woorden en van zooveel andere (1) een bloot toeval, of zou men niet eerder geneigd zijn om te gelooven dat een goed deel van die differentieeringen te verklaren zijn door botsingen van homoniemen, volksetymologie, semantische verschuivingen en andere factoren die uit hunne taalgeographische studie zouden te voorschijn komen ?

Men denke nu niet dat ik van de dialectstudie alles verwacht, of dat ik geloof dat zij op zichzelf alle taalkundige problemen kan oplossen. Maar ik beweer alleen dat de feiten die de dialecten ons aan de hand doen en de algemeene tendensen die wij in het leven van de dialecten een rol zien vervullen niet langer mogen verwaarloosd worden, en integendeel een eereplaats moeten innemen bij het bestudeeren der taalfeiten. Wat Antoine Thomas schreef in zijn « Nouveaux Essais de philologie française » naar aanleiding van de etymologie kan voor de gansche taalkunde gelden : « Le mot n'est « pas pour nous une sorte d'entité indépendante du temps et de l'espace; « nous prétendons embrasser les formes successives ou existantes sous les-
« quelles il se présente à toutes les époques et **dans toutes les variétés régio-
« nales** de la langue à laquelle il appartient; nous nous efforçons en outre
« et surtout de ramener cette diversité à l'unité, et nous n'avons pas de cesse
« que nous n'ayons retrouvé, dans une autre langue antérieure ou voisine,
« le point d'attache de la forme primordiale... L'étymologie est comme une
« tranchée large et profonde que nous creusons dans l'humanité à perte de
« vue, c'est à dire tant que nous trouvons devant nous des hommes qui ont
« parlé ».

Ik voeg hierbij het pittige woord dat ik dit jaar hoorde uit den mond van Gilliéron zelf : « On dit que Gilliéron a fait l'Atlas; je dis, moi, que c'est l'Atlas qui a fait Gilliéron ». Wij mogen dus vertrouwen hebben in de rijke resultaten die de geographische studie van de taalverschijnselen in de andere landen heeft opgeleverd, en er uit besluiten dat ook bij ons deze studie een rijken oogst zal opbrengen.

De voornaamste mij bekende atlassen die zich over gansche taalgebieden uitbreiden zijn die van Wenker (25) voor het Duitsch, die van Benneke en Kristensen (1) voor het Deensch, die van Gilliéron en Edmont (11) voor

(1) Vlinder, pepel, pemel; kruiwagen, kortewagen, piepegale; bassen, blaffen; emmer, tobbe; herder, schaper; erpels, patatten; nemen, pakken; gevatten, gevuiten, getaken, treffen; vorsch, puit; haag, weer; zieden, koken; paddestoel, kampernoelie, duivelsbrood, dullenhondenbrood; weide, meersch; razend, dul; denken, peinzen, etc. etc.

het Fransch, die van Weigand (23) voor het Roemeensch en die van Griera (14) voor het Catalaansch. Wij zullen voor elk van deze taalgebieden eventueel ook de voornaamste atlassen of taalkaarten bespreken of vermelden die er een onderdeel van behandelen. Eindelijk zal ik in 't bijzonder mijne meening zeggen over de zeer belangrijke poging van Jan Te Winkel (20) en het opzet van Frings (9), de eene voor een atlas der Noordnederlandsche tongvallen, de andere voor de Zuidnederlandsche. Voor de andere dialect-geographische werken op Nederlandsch Taalgebied verwijs ik naar het belangrijk artikel van Grootaers « De Dialectgeographie op Duitsch en op Nederlandsch Taalgebied » in Leuvense Bijdragen XIII, 1921, en naar de lezing van denzelfde op het IIIe Vlaamsch Philologencongres: « Hoe staat het met het Wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche Dialecten ? »

* * *

De « Sprachatlas des Deutschen Reiches » van Wenker, eerst ontworpen voor Neder- en Midden-Duitschland, daarna over Zuid-Duitschland uitgebreid, bestaat, zooals bekend is, niet in druk, maar enkel in twee geschreven exemplaren waarvan één te Marburg en een ander te Berlijn berust. Hij is gesteund op de schriftelijke mededeelingen van de onderwijzers die uit méer dan 40.000 verschillende Duitsche gemeenten aan Wenker een dialect-vertaling hebben gestuurd van de 40 door hem opgestelde zinnestjes. Met de woorden of klanken of uitgangen die in deze zinnestjes voorkomen heeft men dan kaarten opgesteld.

De verdienste van dat werk is zeer groot. Het omvat al de gemeenten van het Duitsche rijk en geeft van een reeks Duitsche taalverschijnselen de meest gedetailleerde geographische verspreiding. Maar ongelukkig is het Wenkersche materiaal verre van betrouwbaar — of liever voor gewone taalkundigen zoo goed als onbruikbaar.

Dit ligt aan twee oorzaken: Ten eerste, de zinnestjes zelf zijn niet gekozen uit de natuurlijke, gewone, dagelijksche gesprekken van de dialectsprekers, maar moeitevol opgebouwd in het brein van den taalkundige die er een maximum-aantal klank- en flexieverschijnselen wil in condenseeren. Vandaar een gemis aan natuurlijheid, vandaar soms lange en onwaarschijnlijke zinnen, die de bezwaren welke a priori reeds aan een vertaling verbonden zijn nog merkkelijk komen verergeren. Ziehier een paar voorbeelden:

4. « Der gute alte Mann ist mit dem Pferde durchs Eis gebrochen und
« in das Kalte Wasser gefallen. 9. Ich bin bei der Frau gewesen und habe
« es ihr gesagt, und sie sagte, sie wollte es auch ihrer Tochter sagen. 16. Du
« bist noch nicht gross genug, um eine Flasche Wein auszutrinken, du musst
« erst noch etwas wachsen, und grösser werden. 17. Geh, sei so gut und sag
« deiner Schwester, sie sollte die Kleider für eure Mutter fertig nähen und
« mit der Bürste rein machen ».

De tweede oorzaak waarom Wenker's materiaal veel te wenschen overlaat is natuurlijk het feit dat het hem **schriftelijk** werd geleverd, door tienduizenden verschillende onderwijzers. Het werd dan op kaarten gebracht **zonder de minste wijziging**, zoodanig dat men daar te doen heeft met een

schrikwekkend aantal verschillende schrijfwijzen van niet-phonetici. Zulke kaarten kunnen dus in haren tegenwoordigen vorm niet rechtstreeks gebruikt worden, maar, zooals Wrede, de voornaamste bewerker van de kaarten, zelf bekend : « Aus den Karten unseres Sprachatlas müssen die Karten eines Sprachatlas an sich erst abgeleitet werden » (27). Al die verschillende schrijfwijzen noodzaken namelijk een interpretatie waaraan slechts zij die sedert jaren met den atlas omgaan, zich mogen wagen. — « Freilich, die richtige Interpretation ist schwierig, die gegebenen Beispiele hierfür sind nur einzeln herausgegriffen, lieszen sich leicht verzehnfachen. Wenn nun die fertigen Karten in Berlin auf der Königlichen Bibliothek zur algemeinen Benützung deponiert werden, so werden sie doch jetzt begreifen, m. H., dass wir gegenüber einer freien Benützung der Karten durch jedermann und den daraus etwa zu erwartenden Resultaten gewisse Scrupel nicht unterdrücken können, dass eine solche Benützung in erster Linie vielmehr denen überlassen werden sollte die in der jahr zehntelangen müsamten Herstellung der Karten sich die dazu gehörige Vertrautheit mit den gesamten Atlasmaterial und -mechanismus erworben haben ».

Men bedenke bovendien dat de Atlas slechts in twee hs.-exemplaren bestaat, en men zal, geloof ik, met mij aannemen dat het werk al te weinig toegankelijk en al te onbruikbaar is in verhouding met de moeite die het heeft gekost en met de resultaten die een beter aangelegde dialect-atlas kan opleveren.

* * *

De Deensche atlas van Bennike en Kristensen (1), uitgegeven van 1898 tot 1912, is dus weinig jonger dan die van Wenker, waarvan, ik vergat het te zeggen, een paar afleveringen verschenen zijn in 1895. Deze atlas overtreft reeds zijn Duitschen voorganger in meer dan een opzicht : Eerst en vooral is het materiaal veel rijker : een oogslag op het woordregister, dat zoowat 1800 woorden zal bevatten, is daartoe voldoende. Dat materiaal bevat dan ook stof genoeg voor 87 kaarten over de klankleer en 13 Kaarten over buiging en woordorde. Wel gaan de schrijvers van de Oud-Deensche vormen uit, maar zij geven daarbij ook de verschillende Nieuw-Deensche vormen waarmee de dialecten overeenkomen, en zelfs uitsluitend nieuw-Deensche, daar waar geen rechtstreeksche overeenkomst met de Oud-Deensche bestaat.

Ook de manier van opnemen is, hoewel nog niet de ideale, dan toch reeds merkkelijk beter dan die van Wenker : De groote massa van het materiaal werd door Bennike zelf opgenomen van zijn studenten aan de universiteit te Kopenhagen (?); de schrijvers steunden echter ook op reeds bestaande dialectwerken, voornamelijk dat van Lyngby : « Bidrag til en sonderjysk sproglære » — 1858. Verder controleerden zij ook ter plaatse. Ongelukkiglijk wordt ons niet medegedeeld in welke verhouding deze verschillende soorten van ongelijkwaardig materiaal aanwezig zijn. In elk geval schijnen wij hier oneindig meer eerste-hand-gegevens te hebben, en

zijn deze fonetisch, volgens één en hetzelfde stelsel (1), weergegeven. Naar gelang de nauwkeurigheid waarmede de schrijvers hunne opnemingen hebben kunnen doen, of de mate waarin zij het tweede-hand-materiaal vertrouwen, staat hun materiaal, in den verklarenden tekst, in tweeërlei type : gewoon lettertype wijst op breede transcriptie, zonder fijne schakeeringen; cursiefdruk beteekent fonetische transcriptie mét nuances.

Het aantal onderzochte plaatsen — een tachtigtal voor het Deensche schiereiland plus de eilanden — lijkt mij wel wat gering om daarmede voor elk taalverschijnsel het gansche taalgebied in vast omlinjende kleuren in te deelen. Maar de schrijvers waarschuwen ons ook in de inleiding dat wij deze kleuren niet als onaantastbaar moeten beschouwen, en als eerste aanduiding voor verdere detail-studie is de Deensche atlas ontegenzeggelijk een kostbaar werkmiddel.

Wat ik aan andere atlasen zal verwijten, namelijk het feit dat hun gekleurde Kaarten slechts **interpretaties** zijn van taalfeiten, en niet de **voorstelling** van die feiten zelf, is ook hier ten deele waar. Maar anderzijds bezitten wij hier dan toch, bij de kaarten zelf, een breedvoerige verklaring met opgave van de steeds aanzienlijke woordenlijsten waarop zij gesteund zijn, en mogen wij ons ook verheugen in het verschijnen van een aantal kaarten waarop de woorden zelf reeds zijn aangeduid. In dezen is de Deensche atlas een waardig voorganger van het werk dat nu aan de beurt komt, en dat ons woord-kaarten, en niets dan woord-kaarten, ten beste geeft over het Gallo-Romaansch taalgebied.

* * *

Ik zal bondig zijn bij het beschrijven van den Atlas linguistique de la France, door Gilliéron en Edmont. Het werk is wél verreweg het belangrijkste dat in dien aard totnogtoe is gedrukt geworden, maar het is overbekend. Ulrix beschrijft het in zijn hooger vermelde lezing; ook in mijn artikel over Romaansche dialectologie vindt men er de bondige beschrijving en kritiek van. Ik zal daarentegen, méer dan in deze artikels gebeurd is, den nadruk leggen op hetgeen van een methodologisch standpunt uit het maken van dezen Atlas valt af te leiden.

De Atlas linguistique bevat 1421 kaarten van het gansche Gallo-Romaansch gebied, 326 van de zuidelijke helft en 173 van het Z.-O. vierde deel van dat gebied. De vragenlijst werd namelijk in den loop van het onderzoek aangevuld, zoodat sommige gedeelten van die lijst nog enkel in het Z. of het Z. O. werden gebruikt; deze aanvulling gebeurde omdat Gilliéron zijn vragen meest berekend had op de dialecten van N. Frankrijk die hij best kende, en bij het onderzoeken van de Zuidelijke dialecten leemten ondervond. Er is iets dergelijks aan te merken bij den atlas van Wenker. Fischer getuigt namelijk in de inleiding tot zijn « Geographie der Schwäbischen Mundart » dat de 40 zinnnetjes van Wenker, eerst berekend

(1) Het stelsel van het tijdschrift « Dania ».

voor Neder- en Midden-Duitschland, ook voor Zuid-Duitschland sommige zeer belangrijke eigenaardigheden niet deden uitkomen, terwijl enkele van die zinnnetjes voor dat zelfde gebied minder noodzakelijk waren. De gevolgtrekking die zich hier als vanzelf opdringt is dat, voor het samenstellen van de vragenlijst die voor een bepaald taalgebied zal dienen, de dialect-eigenaardigheden van de verschillende streken uit gansch dat gebied — in Zuid-Nederland dus b.v.b. de Oost- en West-Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche — allemaal moeten op het oog gehouden worden, en dat zulk een lijst dus best door samenwerking van dialectkundigen uit verschillende streken tot stand komt.

Om nu tot de Fransche vragenlijst terug te komen, deze werd dus door Gilliéron opgesteld in beschaafd Fransch en bestond uit drie elementen : 1° een reeks volkswwoorden, ideologisch gegroepeerd, en van aard om de fonetische geschapenheid der dialecten te doen uitschijnen; 2° zulke woorden waarvan de Schrijver wist dat zij in de verschillende dialecten door talrijke varianten worden uitgedrukt en dus geschikt zijn om de afwisseling van den woordenschat te doen uitschijnen. Deze reeks was het juist die Gilliéron in den loop van het onderzoek meest heeft moeten aanvullen; 3° een honderdtal eenvoudige zinnnetjes, ten gerieve van de morfologische en syntactische studie van de dialecten. Ook de namen der gemeenten worden in dialectvorm gevraagd. Met deze vragen en met een herbarium, met « Wörter und Sachen » dus, in den letterlijken zin van 't woord, heeft Edmont, een niet-philoloog van St-Pol die, naar Gilliéron getuigt, een veel scherper gehoor bezit dan hij, gedurende vier jaar geheel het Fransch taalgebied, dus Wallonië en Fransch Zwitserland inbegrepen, afgereisd, en in 639 gemeenten de antwoorden op zijn vragenlijst fonetisch (1) opgeteekend.

Ik heb reeds doen opmerken dat de groote steden op de dialectkaarten niet vertegenwoordigd zijn. Het « français régional » dat daar gesproken wordt ware nochtans ook de moeite waard geweest om met de dialecten en met de omgangstaal vergeleken te worden.

Men lette er verder op, dat de woorden door Edmont in het Fransch werden voorgezegd en door de zegslieden in dialect nagesproken : daar moet wel hier en daar uit gevolgd zijn dat de zegsman door het Fransch woord of door de Fransche uitspraak werd beïnvloed. Dit hebben overigens Bloch en Dauzat en A. Thomas, elk voor hunne geboortestreek, aangetoond.

Een ondervrager voor de Nederlandsche dialecten heeft er, naar ik zelf heb ondervonden, voordeel bij om met zijn zegslieden zelf een of ander dialect te spreken dat hij machtig is. Bovendien ware ook te onderzoeken of niet een vragenlijst grootendeels zou kunnen samengesteld worden uit photographiën, of eenvoudig bestaan uit een platenboek waarmee de zegsman bladzijde voor bladzijde zou zeggen wat hij ziet of denkt : dit zou de rechtstreeks te stellen vragen, en de bezwaren die daar aan vast zijn, tot een

(1) In het bijna algemeen in Frankrijk aangenomen fonetisch schrift van de « Revue des Patois Gallo-Romans ».

minimum brengen, misschien ook vlugger gaan, en zoowel den ondervrager als den ondervraagde minder vermoeien en vervelen. Men zou bijvoorbeeld elk van die platen voorzien met nummers die bij bepaalde voorwerpen zouden staan, en aan de sprekers vragen om de orde van die nummers te volgen, die dan ook voor den opnemer overal dezelfde zou zijn.

Noch Gilliéron, noch zijn voorgangers, noch zijn opvolgers hebben zóo gehandeld. Maar wij zien toch in de werkwijze van den Franschen atlas-auteur een onmetelijken vooruitgang op die van zijn voorgangers : Namelijk, al de gegevens zijn ter plaatse zelve gehoord, phonetisch opgeschreven in één en hetzelfde phonetisch schrijft, door één en denzelfden persoon. Vergeleken bij de duizenden correspondenten van Wenker's atlas bijvoorbeeld, is déze opnemingswijze oneindig beter. Gesteld nog zelfs dat Edmont hier en daar een fout maakt of een klank-nuance verkeerd opneemt — wat Gilliéron bijna altijd hardnekkig loochent ! — dan is het voor den gebruiker van den atlas oneindig gemakkelijker rekening te houden met het vaste procent vergissings-kansen en met de vaste vergissings-neigingen van één persoon dan van duizenden correspondenten.

Een nadeel van Gilliéron's methode, of, zoo men wil, een overdreven strengheid, is, dat hij op de eerst bekomen antwoorden geen « retouches » aanvaardt, en dat al die antwoorden — zelfs daar waar de vraag verkeerd begrepen is — volstrekt individueel blijven, zonder aan de norm van het onderzochte dorp te worden getoetst.

Al de nota's van Edmont werden dus door Gilliéron trouw weergegeven op de kaarten : eene kaart vertoont al de vormen en varianten van eenzelfde begrip op de 639 onderzochte dorpen.

Hoe staat het nu met de densiteit der opgezochte plaatsen ? Er zijn er 580 voor het vóór-oorlogsche Frankrijk; dit maakt ongeveer drie voor de oppervlakte van een Belgische provincie. En dit is ontegenzeggelijk te weinig, vooral bij ons, waar de bevolking veel dichter is. Maar vergeten wij niet, dat in den absoluten zin, de krachtinspanning van Gilliéron en Edmont reeds zeer groot is geweest. Indien wij 639 gemeenten bezochten in Zuid-Nederland, dat ware meer dan éene op drie bestaande, of 140 per provincie, indien wij Brabant voor een halve tellen. Wij zouden ons, voor een begin, reeds met veel minder uit den slag kunnen trekken !

* * *

Nu komt een werk aan de beurt dat, én naar den inhoud van zijn materiaal, én naar de manier waarop het verzameld werd, ver ten achter staat bij den Atlas linguistique de France, namelijk de « Linguistische Atlas des Dacoromänischen Sprachgebietes » door Dr. Gustav Weigand.

De Fransche Atlas bestaat uit 1920 kaarten, elk van één woord; die van Weigand bevat 67 kaarten, waarvan de 48 eerste slechts 1/6 van zijn gebied voorstellen en dus feitelijk neerkomen op 8 volledige kaarten. Op die 48 kaarten zijn in 't geheel slechts 51 verschillende woorden weergegeven, die de schrijver veelal ter plaatse heeft opgenomen, maar dikwijls ook op marktplaatsen heeft opgeteekend, waar hij dialectsprekers uit een-

aantal omliggende gemeenten samenvond. Zulks wijst ons misschien wel op een al te vluchtige en oppervlakkige manier van opnemen.

Het phonetisch schrift van Weigand is eenvoudiger dan dat van Gilliéron; ook maakt W. geen aanspraak op een phonetische weergave met zeer fijne nuanceeringen. Wat hij over deze schrijfwijze — die wij in het Engelsch **broad transcription** zouden noemen — in de tekst-inleiding van zijnen atlas uiteenzet lijkt mij aannemelijk: Volgens Weigand is de dialect-opnemer namelijk praktisch niet in staat om heel ver te gaan in dat weergeven van timbre-nuanceeringen, en zouden de pogingen die in dezen zin té ver zouden gedreven worden tot méer vergissingen leiden dan tot praktische resultaten.

Een ernstig verwijt heb ik aan Weigand's schrift-systeem te maken: namelijk het gebruiken van één zelfde diacritisch teeken voor twee verschillende kenmerken: éénmaal beteekent een cirkeltje onder de letter ontronding van de lippen, een andermaal een wijziging van den tongstand.

Verder moeten wij bekennen dat het resultaat — althans voor den Atlas — van de 8 jaren lange vacantiereizen van den schrijver door Roemenië en Transsylvanië te voet, te paard en ten slotte in een soort van foorwagen — dat het resultaat van al die moeite betrekkelijk gering is wanneer wij bedenken dat de atlas slechts 51 woorden bevat.

Die woorden zijn uitsluitend geschikt om de voornaamste **phonetische** eigenaardigheden van de dialecten te doen uitkomen, en dan nog is er alleen kwestie van deze makke en gedweë woorden die terug te brengen zijn tot het Latijn (1), en wier zachten loop men volken kan van aan de Romeinsche legertaal tot aan hun tegenwoordig uitzicht. Niet eens een getrouw beeld dus van den echten phonetischen toestand der taal, waarin de woorden uit éenen hoek van het land naar den anderen zijn verhuisd en achtereenvolgens aan verschillende door elkaar werkende phonetische tendensen onderworpen zijn geweest, zoodat van een ononderbroken en « gestezmässige » voortzetting van den Latijnschen toestand tot den tegenwoordigen geen spraak meer zijn kan.

De woorden worden ook niet weergegeven op de kaart, maar hun phonetisch uitzicht wordt er met gekleurde driehoekjes op afgebeeld. De fout van deze methode is, dat de lezer hier niet het opgenomen materiaal zelf te beoordeelen krijgt, maar alleen de interpretatie van dat materieel door den schrijver. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de 18 volgende kaarten die het volledig Daco-Roemeensch taalgebied voorstellen, en waarop de auteur de voorafgaande kaarten synthetiseert in volle kleuren. Wij staan hier zeer ver van de opvatting van Gilliéron af, mijns inziens veel juister, dat een dialect-atlas alleenlijk materiaal heeft te leveren — maar dan ook véel meer dan 51 woorden!

Ten slotte bevat de atlas nog drie andere kaarten. De eene geeft een algemeene groepeerings der Roemeensche dialecten in 3 groepen, gesteund op grenzenbundels van de enkele phonetische verschijnselen die Weigand heeft opgegeven. De onderzochte dorpen liggen veel te dun gezaaid om zulke lijnen te mogen trekken. De andere kaart heet « Routenkarte »; ik vond er

(1) Het aantal Slavische woorden is nochtans in 't Roemeensch zeer sterk.

tot mijn spijt niet de verkeerswegen van Roemenië die ik gaarne had vergeleken met de voorafgaande kaart der dialectgrenzen, maar enkel de aanduiding van den weg dien Weigand op zijne omreizen heeft gevolgd, en die, wat mij betreft, even goed bij de persoonlijke reis-herinneringen van den auteur had mogen blijven behooren. De laatste kaart is veel interessanter, en geeft namelijk in kleuren te zien het bonte mengsel van rassen — Roemenen, Hongaren, Duitschers, Bulgaren, Joden, enz. — waaruit het tegenwoordige Roemenië bestaat.

Enkele interessante aanduidingen geeft schrijver ons in den inleidenden tekst over zijn manier van ondervragen en de keuze van zijn zegslieden. Hij vertoefde in den beginne 3 a 4 uren, later slechts 2 uren, in ieder dorp, praatte met de boeren over hunne vruchten en hunne bezigheden, stelde een aantal vragen zonder dat de zegslieden wisten waar het hem om te doen was, en schreef de woorden die hij noodig had uit het gesprek op. Weigand hield ook nota van de namen, den ouderdom en de individueele uitspraak-bijzonderheden van zijn zegslieden. Hij zegt ons echter niet in hoeverre hij er voor zorgde steeds ingeborenen van het dorp zelf te ondervragen dat hij bestudeerde, en of de ouders van zijn zegslieden ook ingeborenen waren. Dat is nochtans van zeer groot gewicht bij een dergelijk onderzoek. Wij vernemen alleen dat hij meestal analphabeten heeft gekozen, en bij voorkeur jongeren; ook liever meisjes dan jongelingen. In Roemenië zullen de analphabeten in dien tijd nog wel talrijk genoeg geweest zijn opdat schrijver met deze keuze niet alleen enkele verachterden of stompzinnigen te hooren kreeg, zooals dat tegenwoordig bij ons wél het geval zou zijn. In die omstandigheden levert de keuze van analphabeten het voordeel op dat men beter gevrijwaard is voor boekwoorden. Maar in ons land zou het zoeken naar analphabeten een kiesche zaak zijn, niet altijd den gewenschten uitslag opleveren, ofwel ons in aanraking stellen met een al te speciaal soort menschen.

Ik geef de voorkeur aan gestudeerden die eenerzijds in hun dagelijkschen omgang hun dialect voldoende gebruiken en hoóren gebruiken, en anderzijds het noodige opmerkings-vermogen en abstractie-vermogen bezitten om mij met zekerheid te kunnen opgeven wat men over 't algemeen zegt, wat men meest zegt, en hoe men het juist zegt.

Waar ik met Weigand weer akkoord ga is in het opnemen van de gevraagde woorden in het bijzijn van verscheidene ingeborenen tegelijk: Méer dan eens heb ik reeds opgemerkt dat de eene zegsman den anderen verbetert, en dat uit deze samenwerking meestal de zekerste gegevens en ook kostbare varianten voortspruiten.

Toch schijnen de opnemingen van Weigand nu en dan onjuistheden te bevatten, die toe te schrijven zijn aan het feit dat hij in Roemenië een vreemdeling was, en de volkstaal niet genoeg begreep. In het tijdschrift *Viata Romînesca* (22) geeft Philippide een overzicht over Weigand's werk, en citeert een aantal fouten, vooral misbegrepen, verkeerd afgescheiden woorden of woordgroepen. Deze kritiek slaat niet op den atlas, die op dat oogenblik nog niet verschenen was, maar op de Jahresberichte, waarin Weigand sedert 1894 het dialectmateriaal publiceerde dat de atlas zou

gebruiken. Deze Jahresberichte (24) geven natuurlijk veel meer materiaal dan de atlas, maar niet in denzelfden vorm : zij hoeven dus hier niet besproken te worden. Er weze enkel gezegd dat zij ook den atlas aanvullen met studiën over de Roemeensche taal-eilanden buiten Daco-Roemenië, in Istrië, Macedonië en den Zuidelijken Balkan.

De algemeene indruk die van Weigand's atlas overblijft is, dat de schrijver een veel rijker materiaal had kunnen en moeten op kaarten brengen dan hetgeen hij ons aanbiedt.

Er valt nu te spreken over een nieuwen taal-atlas, den Atlas van Catalonje, die nu gedrukt wordt, en iederen dag kan verschijnen. De auteur, de E. H. Griera, dien ik het geluk had in 't begin van dit jaar te Parijs te ontmoeten en te mogen uitvragen, is de leerling van Gilliéron geweest, en heeft van dezes ondervinding gebruik weten te maken (13).

Op bl. 6 van zijn « Notice » (12) schreef Gilliéron : « Après avoir vu notre questionnaire à l'épreuve pendant plus de quatre années, nous sommes loin de croire que le document, indispensable pis-aller pour une enquête faite dans les circonstances où nous nous trouvons, ait été conçu pour le mieux. Nous nous en consolons, d'ailleurs, dans une certaine mesure, car nous avons la conviction que, dussions-nous le remanier actuellement, après œuvre accomplie, et terminer par où nous aurions dû commencer, le nouveau modèle nous ménagerait encore bien des surprises désagréables ».

Daaruit blijkt nog eens dat, zooals ik reeds betoogde, de vragenlijst moet gesteund zijn op een grondige voorafgaandelijke studie van gansch het te onderzoeken taalgebied. Griera en zijn medewerker Barnils stelden een voorloopige vragenlijst op volgens die welke Gilliéron voor Corsica heeft gebruikt, d. i. de algemeen Fransche vragenlijst vermeerderd met de woorden die aan dat eiland eigen waren. Toen gingen zij gedurende de jaren 1912, '13 en '14 ter plaatse zelf de eigenaardigheden van de Catalaansche dialecten bestudeeren : Eerst na deze studiereis werd dan de definitieve vragenlijst opgesteld. Zij bestond uit 2.886 vragen, en de antwoorden zouden stof leveren voor 3500 kaarten. Gesteund door het Institut d'Estudios Catalans van Barcelona, kon Griera nu zijn vragen laten drukken in schrijfboeken waar, naast de genummerde vraag, plaats open was voor het antwoord en voor eventueele opmerkingen. De schrijver was zoo vriendelijk mij zulk een vragenlijst te bezorgen. Zij ziet er een waar model uit. Zij bevat een aantal eigennamen, vragen over het dorp, de straten, de huizen en hunne onderdeelen, over de voorwerpen die men binnen de huizen ziet, over wat men in de huizen doet, de maaltijden, de spijsen, het water, de zee, de eilanden, de meren, de waterloopen en het varen.

Dan de tijdrekening, de dagen, de nachten, de seizoenen, de hemellichamen en het weer; de bezigheden van den landbouwer, zijn vruchten, zijn alaam, de wijnbouw, de bergen, het fruit, de boomen, planten, bloemen, groenten, de huisdieren, het wild, het gevogelte, de visch, de insecten en de vogels, het gespan, de rijtuigen.

Dan het menschelijk leven, de rang, de voornamen, de aanspreekvormen, het groeten, het vrijen, het trouwen, het familieleven, het doopsel, de jeugd; deugden en ondeugden, vriendschap en vijandschap, vreugd en

smart; het karakter, het physisch uitzicht van den mensch, de lichaamsdeelen, kleederen en sieradiën, het naaien en andere bezigheden; ziekte en dood, godsdienst en God, feestdagen, feesten en spelen, schieten, visschen, jagen en reizen.

Dan de handel, het geld, de maten en gewichten, de ambachten, het gereedschap, de bedrijven, het leger, de school. Ten slotte een 200 vragen van diversen aard waarmee vooral wordt aangevuld hetgeen nog ontbrak voor de werkwoorden en de syntaxis.

Ik heb den inhoud van deze vragenlijst bondig willen weergeven om de behendigheid te doen uitschijnen waarmee zij is samengesteld : Zij geeft — of liever vraagt ! — een volledig overzicht over de algemeen menschelijke dialectwoorden en tevens over de speciale groepen van woorden die de streek en de bezigheden van de dialectsprekers kenmerken. Bovendien is de samenhang tusschen de verschillende gedachtenreeksen, zooals men heeft kunnen merken, zeer goed aangebracht : Op die manier vermoeit men veel minder den persoon die ondervraagd wordt; men brengt hem minder in de war, en men bekomt dus betere antwoorden dan wanneer men van den hak op den tak springt.

Griera heeft met deze vragenlijst de provincies O. en W. Catalonje, Valencia en de Balearen-eilanden bezocht, ook het Fransche aangrenzende Roussillon en een Catalaansch dorp op Sardinië. Hij werd meestal vergezeld door een of twee studenten die na een weinig oefening de ondervraging op zich konden nemen, terwijl hijzelf dus enkel had toe te luisteren en op te schrijven.

Men verbleef drie a vier dagen in elk dorp of stad, en ondervroeg drie a vier uren per dag. Het aantal onderzochte plaatsen is, in verhouding tot de oppervlakte, ongeveer viermaal grooter dan dat van den den Franschen atlas, wat zoowat twaalf dorpen voor eene Belgische provincie beteekent. De schrijver oordeelde dat getal voldoende omdat de Catalaansche dialecten nog tamelijk homogeen zijn.

De reizen werden ondernomen tijdens de vacanties van de jaren 1916 tot 1921, veelal te voet, in een zeer bergachtig land met weinig verkeersmiddelen. Deze maandenlange voetreizen zijn voor de ontwikkeling van den taalgeleerde van onschatbare waarde, dank aan een intiemen omgang met het volk zelf dat de taal op zijne lippen draagt, dank aan de rijke kennis van de voorwerpen, de planten en de dieren, de zeden, de gewoonten en zelfs de gevoelens en gedachten waarmee dat volk leeft. Zij laten den opnemer toe om de taal van dichtbij te bestudeeren in haar wezen zelf, dit is als sociaal verschijnsel.

De keuze van de zegslieden was de volgende : liever mannen dan vrouwen, omdat deze laatste naar het schijnt, althans in Catalonje, een veel bekrompener woordenschat bezitten; verder zooveel mogelijk menschen op jaren, de verstandigsten en de verduuldigsten; daaronder vonden de opnemers er een groot aantal die nooit hun dorp hadden verlaten.

Op de vragen waarop één persoon niet kon antwoorden werd niet aangedrongen, maar bij het einde van het onderzoek werden de leemten aangevuld door ondervraging van andere personen. Griera ondervroeg zijn zegs-

lieden elk afzonderlijk, en vermeed het om met verscheidene personen tegelijk te doen te hebben : daaruit konden discussies voortspruiten, en daar hield hij niet van. Wat mij betreft, ik zou deze wél hebben gewenscht : varianten krijgt men nooit te veel.

Het fonetisch schrift is hetzelfde als dat van den Franschen Atlas, met enkele aanpassingen op de Catalaansche bijzonderheden.

De woorden werden, uit de ingevulde schrijfboeken, eerst bijeengebracht op fiches, en vandaar op kaarten. Er zijn van deze kaarten enkele specimens verschenen in een nummer van het « *Buttletti de dialectologia Catalana* » — Juli-December 1918, maar deze specimens konden natuurlijk op dien datum nog niet zoo volledig zijn als van den sedertdien afgewerkten atlas.

Er zij ten slotte nog op gewezen dat de schrijver zijn werk voorstelt als een voortzetting van den Franschen Atlas, daar hij het Catalaansch dichter bij het Provençaalsch acht dan bij het Castiljaansch. Wat hier ook van zij, de Catalaansche atlas zal de rijkste zijn dien wij bezitten over een volledig taalgebied.

Een andere voortzetting van den Atlas linguistique de la France is die van het eiland Corsica, door Gilliéron en Edmond (11). De uitgave van dien Atlas is door de schuld van den oorlog bij de 4e afl. gebleven, maar niet opgegeven. Hij moet verschijnen in 10 afleveringen en ongeveer 2000 kaarten bevatten.

De schrijvers van het Zwitsersche *Glossaire des patois romands*, waarvan einde 1921 een eerste specimen is verschenen, hadden zich ook voorgesteld om een atlas van hun gebied te laten verschijnen; in het tweede deel van hun « *Bibliographie* » (10) kondigen zij zelfs aan dat 32 kaarten van den atlas klaar zijn en dat hij in zijn geheel een tachtigtal hoofzakelijk fonetische kaarten zal bevatten. Het materiaal — bestaande uit 350 woorden — werd door de redactie-leden zelf opgenomen in 386 gemeenten, later nog aangevuld met 600 woorden in 62 gemeenten. De opnemingswijze was zeer interressant : Jeanjaquet ging al de dorpen af, terwijl de twee andere redacteuren, Gauchat en Tappolet, hem beurt om beurt vergezelden. De schrijfwijze van Jeanjaquet werd dus bij het verwerken van het materiaal overal als basis genomen, maar de varianten van zijn beide collega's werden telkens mede aangegeven, zoodat men hier een maximum van zekerheid bekomt omtrent de juistheid van de fonetische opnemingen. De atlas zelf zal ongelukkig niet gedrukt worden, omdewille van de onkosten. Integendeel zullen talrijke kleine kaartjes opgenomen worden in het « *glossaire* », maar dit laatste zal, naar het specimen van 1921 te oordeelen, niet goedmaken wat wij aan den atlas verliezen.

Kleinere gedeelten van het Fransch gebied werden op kaarten gesteld door Bloch (2), Bruneau (3), Dauzat (5), Guerlin de Guer (16), Millardet (18) en Terracher (19). Al deze werken vormen de vruchtbare voortzetting van den Atlas van Gilliéron, waarvan de mazen op die manier hoe langer hoe dichter worden toegehaald, met dezelfde methode als die van Gilliéron : opnemingen ter plaatse door de schrijvers zelf.

Het laatste werk dat op Romaansch gebied dient vermeld te worden, en dat bestemd is om al wat voorafgaat te overtreffen is de atlas van Noord-

Italië en Italjaansch Zwitserland, waaraan de Zwitsers Jud, Jaberg en Scheuermeyer reeds sedert een paar jaren begonnen zijn : Scheuermeyer reist dit taalgebied rond met een zeer volledige vragenlijst, en besteedt, naar het schijnt, de grootste zorg aan zijn opnemingen. Hij verblijft een week of langer in ieder dorp en voegt bij zijn schriftelijke opnemingen honderden photographiëen van de beteekende voorwerpen. Wanneer het werk zal klaar zijn kan nog niet gezegd worden.

Onder de Germaansche dialect-atlassen die slechts een deel van een taalgebied omvatten, moet in de allereerste plaats die van Fischer voor het Zwaabsch worden besproken (7). Deze atlas was oorspronkelijk bestemd om samen met de « Geographie der Swäbischen Mundart (Tekst) (6), als inleiding te dienen tot het Zwaabsche woordenboek (8). Maar hij is tot een zelfstandig werk gegroeid. Ik leg echter den nadruk op het feit dat Fischer ook de noodzakelijkheid van een Atlas heeft ingezien vóór het maken van een algemeen dialect-woordenboek, en dat deze zienswijze hem werd ingegeven door Staub, die bij het bewerken van zijn « Schweizerisches Idiotikon » het gemis aan een dialect-atlas levendig ondervond (1). Ook in Frankrijk bezit men, zooals wij gezien hebben, sedert lang een algemeen atlas, terwijl van een algemeen dialectwoordenboek nog geen spraak is. In Catalonje is de Atlas ook de voorlooper van een dialectwoordenboek waaraan men nog bezig is. En reeds in het plan door Dr. Grootaers op het derde Vlaamsch philologencongres uiteengezet, komt ook de atlas vóór het woordenboek.

Fischer nu, om even naar Zwaben terug te keeren, heeft het praktisch onmogelijk gevonden om de twee duizend gemeenten van zijn gebied zelf af te reizen, hoewel hij zulks de ideale werkwijze vindt. Noodgedwongen heeft hij dus zijn toevlucht genomen tot vragenlijsten, waarop hij de antwoorden door briefwisseling met de geestelijken bijeenverzamelde, en tot de reeds bestaande locale dialectstudiën. Hier zou natuurlijk te herhalen zijn wat voor Wenker's schriftelijke methode reeds werd aangetoond : Schriftelijk rondgevraagd materiaal is zeer moeilijk te gebruiken.

Fischer heeft vooral de phonetische verschijnselen bestudeerd en de afzonderlijke grenzen daarvan op 21 kaarten gecondenseerd. Slechts twee kaarten zijn van morphologischen aard en twee andere van lexicologischen aard. Kaart 26 combineert met lijnen van verschillenden aard en kleur de zoogenaamde dialect-grenzen welke door Fischer's voorgangers Birlinger, Baumann, Bremer, Piper en Schmeller werden getrokken, en vertegenwoordigt, met haar uitzicht van een veelkleurig spinnennet, een ware caricatuur van de theorie der éénlijnige dialectgrenzen. De twee laatste kaarten — 27 en 28 — geven de middeleeuwsche en de moderne politieke grenzen, die wij aldus met de afbakening der afzonderlijke verschijnselen kunnen vergelijken. Fischer geeft zich in den tekst van zijn « Geographie der Schwäbischen Mundart » een ongewone moeite om zijn voorkeur voor **phonetische** verschijnselen te wettigen, en aan te toonen dat hij gelijk had met niet méér de verspreiding

(1) Zie « Vorbericht » tot Fischer's Geographie der Schwäbischen Mundart p. III, en cf. Zeitschr. f. deutsche Mundarten Bd. XI p. 380.

der woorden op kaarten te brengen. Maar zijn hoofd-argument bewijst dat hij, hoewel hij elders beweert dat het geographisch dialect-onderzoek zich enkel te bekommeren heeft met de feiten, nog evenzer als zijn tijdgenooten lijdt aan de « gesetzen »-manie, en dat voor hem dialect-geographie nog hoofdzakelijk grenzen-studie van de dialecten is : Hij heeft enkele woorden onderzocht, die, naar hij constateert, van streek tot streek veranderen. Ook zegt hij pp. 14-15 van de « Geographie der Schwäbischen Mundart » « Das « Resultat ist deutlich : jedes dieser Wörter hat seinen eigenen Bezirk, ihre « Grenzen decken sich sogut wie nie » — een weinig verder : « Bei den « andern Ausdrücken ist eine **Begrenzung nach stämmen** einfach unmöglich « und gar kein **Gesetz** ihrer Verteilung zu erkennen. Die zahl der Wörter « hätte leicht vervielfacht werden können; ein Paar andere Vocabeln, für « die das Material nicht zur kartographischen Darstellung ausreichte, zeigen « wiederum andere Verteilung.

« Es wird an dem Gesagten gnügen, um zu motivieren warum ich der « Wortbestand für keine taugliche Grundlage der Dialektgeographie halte ».

Zou men niet zeggen dat, volgens Fischer, zonder « Gesetz-mässigkeit » en « Begrenzung nach Stämmen » alle dialect-geographie onmogelijk is ? Het zal wel niet moeten betoogd worden dat de moderne opvatting oneindig wetenschappelijker is waar zij eischt de objectieve studie van de taalverschijnselen, welke dan ook de resultaten mogen wezen voor vroeger aangenomen wetten of grenzen-theoriën. En het is vanzelf sprekend dat zulk een objectieve studie net zooals zij aan alle vormen eener taal — hetzij beschaafd, hetzij dialect — gelijke rechten moet geven, ook de verschillende elementen der taal : klanken, én flexie, én syntaxis, én woordenschat als evenwaardig moet beschouwen.

Fischer zou deze kritiek niet verdienen indien hij ons zijn werk voorstelde als een maximum van hetgeen hij, in de omstandigheden waarin hij werkte, leveren kón. Een phonetische dialect-atlas is reeds zeer wel. Maar wij kunnen niet aannemen dat hij ons wordt voorgesteld als de eenig-mogelijke en de eenig-doelmatige.

Als nutteloos voor te stellen wat voor hem persoonlijk en bij de werkwijze die hij heeft aangenomen onmogelijk bleek, schijnt bij Fischer wel een kwade gewoonte te zijn. Naar aanleiding van de accentverschijnselen — die hij natuurlijk niet kán behandelen op grond van zijn gebrekkig materiaal — betwijfelt hij vooreerst het belang van deze verschijnselen, en besluit met het typische, en méer dan gewaagde zinnetje (p. 17) « für die Dialekt-geographie ist bloss verwendbar was in deutlichen, auch dem ungeschulten Ohr vernehmbaren Lautunterschieden zu Tage tritt ».

De kaarten van Fischer's atlas zijn zeer ingewikkeld. Een al te groot aantal lijnen — volle lijnen, stippellijnen, streepjes-lijnen, kruisjes-lijnen, enz. loopen in bonte afwisseling van kleuren verward door elkander.

Ook heeft Fischer, voor het trekken van deze lijnen, op een al te zeer beperkt materiaal gesteund. Hij beschikt slechts over een gering aantal woorden, bij wier keuze hij uitgegaan is van het middelhoogduitsch, en synthetiseert enkel de vormen waarin die woorden zich voordoen, terwijl

het m. i. de rol van een dialect-atlas moet zijn een zoo volledig en volmaakt mogelijk materiaal te leveren, dat iedereen dan kan benuttigen.

Voor verdere Dialectgeographische studiën op Duitsch gebied, waar meestal kaarten ter illustratie worden bijgevoegd, verwijs ik naar hooger aangehaald artikel van Grootaers in Leuvensche Bijdragen (15) en naar de grondige studie van Dr. Kloeke in Neophilologus 1918 en 1919. Daaruit blijkt dat vooral het Rijnland een druk bewerkt dialect-gebied is, waar voornamelijk Ramisch, Wenker, Wrede en Frings een groote bedrijvigheid hebben aan den dag gelegd.

Ook op Skandinaafsch gebied wordt aan de dialecten fel gewerkt. Buiten den atlas van Bennike en Kristensen is mij echter geen algemeen — d. w. z. over een gansch taalgebied strekkend — dialectgeographisch werk bekend. Er verschijnen daarentegen talrijke bijdragen over **onderdeelen** van het taalgebied in het tijdschrift « Svenska Landsmal ock svenskt Folkliv ». Ik citeer bijvoorbeeld de zeer belangrijke dialect-geographische studie van Wigforss over het dialect van Zuid-Halland (26), waaraan twee dialect-kaarten toegevoegd zijn die de grenslijnen bevatten van tachtig phonetische verschijnselen. Deze kaarten en hare interpretatie steunen eens te meer de theorie der dialectgroepeerings volgens kerngebieden die afgelijnd zijn met grenzenbundels.

Om dit overzicht te eindigen beloofde ik nu nog te bespreken het onvoltooid gebleven werk van Jan Te Winkel (20) en het werk van Frings, waarvan wij het tweede deel, de kaarten en de conclusies, nog verwachten.

Nadat men het gedurende 50 jaar niet veel verder had gebracht dan tot geestdriftige oproepen, tot het samenstellen van commissies, en een enkelen keer tot het opstellen en rondsturen eener vragenlijst, ondernam Jan Te Winkel in 1895 het rondsturen eener nieuwe vragenlijst en het inzamelen van de schriftelijke antwoorden die hem daarop werden bezorgd uit 194 streken en plaatsen in Noord-Nederland; bovendien steunende op het vroeger verzamelde materiaal (zie inl. tot den atlas 1° afl.) en op reeds bestaande locale dialectwerken, kon de schrijver kaarten aanleggen waarop 388 verschillende plaatsen van Noord-Nederland vertegenwoordigd zijn.

De atlas met tekst zou ongeveer 14 kaarten bevatten waarop de phonetische verschijnselen zouden gesynthetiseerd worden, enkele kaarten voor de flexie, en een goed aantal zuiver lexicologisch bedoelde kaarten, alles samen een dertigtal. Uit al deze kaarten zou de schrijver dan « de » kaart opmaken die het Aardrijkskundig Genootschap voor den verleenden steun zou beloonen, namelijk de grenzen-kaart der Noord-Nederlandsche tongvallen.

Zulk een opvatting van het werk was voor dien tijd misschien wel de breedste die men in om het even welk land kon vinden. Uit hetgeen ik bij de andere werken heb gezegd blijkt echter reeds voldoende, dat wij tegenwoordig liever het materiaal ter plaatse zouden gaan opnemen, en bij voorkeur ook al de rondgehaalde woorden op afzonderlijke kaarten zouden brengen, zonder zelf te synthetiseeren. Wij zouden ook het phonetisch

materiaal verruimen met niet uitsluitend af te gaan op de moderne voortzetting van de goed betuigde Oud-Germaansche woorden, zooals Te Winkel dat deed, en er woorden bijvoegen van niet-Germaanschen oorsprong, of die minder oude adelsbrieven bezitten : In onzen democratischen tijd moeten al de woorden gelijk zijn voor de wet — ik bedoel voor het taalkundig onderzoek. Waarom zouden wij geen rekening houden met de talrijke woorden en de daarin vervatte klank-evoluties die wij uit het Latijn, uit het Fransch en uit andere vreemde talen hebben gekregen, dan wanneer bijvoorbeeld een oogslag op den etymologischen inventaris van prof. Vercoillie ons toelaat te constateeren hoe buitengewoon talrijk deze ontleeningen zijn ? In het beschaafd Nederlandsch zijn die vreemdelingen meestal in een volmaakt Nederlandsch plunje gestoken. De klinkers van **lip, pens, venster, metser, klaar, paard** enz. onderscheiden zich niet van dezelfde klinkers in andere woorden; maar in de dialecten is het heel wat anders; daar steken deze woorden nog meestal in een vreemd pakje, dat ze van de inheemsche onderscheidt; eenieder kan het nazien voor zijn eigen dialect.

Een andere leemte in het plan van Te Winkel's atlas was natuurlijk het feit dat hij enkel Noordnederland omvatte. Het spreekt vanzelf dat wij het zouden moeten brengen tot een gemeenschappelijk werk over gansch het Nederlandsch taalgebied.

De ergste fout van al aan het werk van Te Winkel is echter dat het bij de twee eerste kaarten is gebleven : Die van de Germaansche lange **ae** of Nederlandsche lange **a**, en die van de Germaansche lange **i** of Nederlandsche **ij**. De schrijver heeft ons, bij elke kaart een breedvoerig verklaarden tekst bezorgd. Wij waren voorzeker nu verder gevorderd geweest met een paar dozijn goede kaarten voor afzonderlijke woorden, desnoods zonder tekst.

De uitvoering van een Nederlandschen dialect-atlas zou dus nu in meer dan een punt van die van Te Winkel moeten verschillen, maar het plan dat hij in zijn inleiding heeft uiteengezet blijft een model, en ook de vragenlijst kan nog aanzienlijke diensten bewijzen.

De jongste poging om een overzicht te krijgen over de gezamenlijke Zuidnederlandsche dialecten ging uit van Prof. Frings uit Bonn, die tijdens den oorlog met Van den Heuvel dialect-materiaal verzamelde in de Duitsche gevangenenkampen (9). Het werk werd goedkeurend besproken door de Vooy's in den Nieuwen Taalgids (Mei 1921) en Grootaers (Leuv. Bijdragen 1921-XIII). Meer skeptisch stond Kloeke er tegenover in het Septembernummer van den Nieuwen Taalgids (17-2), en misschien nóg grootere bezwaren heb ik zelf tegen dat werk (1).

Men zal zich herinneren dat het reeds verschenen gedeelte — de teksten — bestaat uit een inleiding van 27 bladzijden, waarin Frings zijn werkwijze verdedigt, en vervolgens de dialect-vertalingen van de 40 zinnen van Wenker in 56 verschillende dialecten, en vrije vertellingen, met hare Duitsche vertalingen, in 23 van die dialecten.

(1) Cf. ook de bespreking van dat werk door Dr. J. Leenen in « Limburgsche Bijdragen » 1919-1920 onder den titel « Een Werk over de Zuidnederlandsche Dialecten ».

Ik zal maar vooraf zeggen dat het geleverde materiaal belangrijke diensten kan bewijzen aan wie een werk van grooteren omvang over de Nederlandsche dialecten wil ondernemen.

Maar het vertoont talrijke gebreken, die ongelukkiglijk niets kleiner worden door het feit dat Frings er, blijkens zijn inleiding, enkele zelf van inziet.

Een eerste fout ligt in de keuze van Wenker's zinnen. Reeds a priori mogen wij zeggen dat zulke zinnen, berekend voor de Duitsche dialecten, niet de noodige gegevens opleveren voor de Nederlandsche. Frings is hier misleid geweest door het uitzicht van de Limburgsche dialecten, die den geleidelijken overgang vormen tusschen Zuidnederland en den Rijn, maar hij heeft zélf de moeilijkheden ondervonden die de keuze van zijn materiaal meebracht naarmate hij meer naar het Westen vorderde. De zinnetjes zelf besprak ik reeds in het begin van deze lezing, naar aanleiding van Wenker's Atlas; en ik vond ze, zelfs voor het Duitsch gebied, te onnatuurlijk en te lang. Dit bezwaar wordt nóg erger voor Zuidnederlandsche dialectsprekers. Geen vijf van de veertig zinnetjes zullen onze dialectsprekers ooit zóo zeggen. Ik neem als voorbeeld de eerste de beste :

1. « In den winter vliegen de droge bladeren door de lucht — of in de lucht — rond » — Dat zeggen onze boeren niet. Wanneer zij over 't weer praten of over de natuur — dit laatste zeer zelden — dan is het in verband met hun voor- of nadeel; maar het in de lucht rondvliegen van droge bladeren in den winter kan hen niet schelen; bovendien vereenigen zij nooit zooveel bijzonderheden in een zinnetje.

2. « Het zal dadelijk ophouden met sneeuwen, dan wordt het weer weer beter » — Dit zegt men ook niet zóo, als te veel vanzelf sprekend.

3. « Doe kolen op het vuur opdat de melk gauw zal beginnen te koken ». — Bij « kolen op het vuur » vallen in de mij bekende dialecten, ofwel de kolen, ofwel het vuur weg, ofwel allebei : men spreekt van « kolen op doen », of « op de stoof eens doen », of « eens opscheppen »; — « opdat de melk gauw zal beginnen te koken » wordt : « dat de melk algauw kookt ». — Er wordt niet gewenscht dat ze zou **beginnen** koken, maar dat zij zou **koken**.

4. « De goede oude man is met het paard door het ijs gebroken en in het koude water gevallen ». — Ik stel mij vooreerst niet goed de omstandigheden voor waarin zoo'n zin zou van pas komen. De dialectspreker kàn niet juist zeggen wat hij zich niet juist voorstelt; en dan zoo'n lange zin ! En verder die « goede oude man » — wie heeft deze uitdrukking ooit gehoord in Zuidnederland, spontaan, op den mond van 't volk ? Is zij té sentimenteel, of is het iets anders — in elk geval, zóo spreken wij niet. En hetzelfde zou kunnen aangetoond worden bijna van zin tot zin.

Dan vind ik ook een psychologische fout in de **omstandigheden** waarin Frings zijn materiaal heeft verzameld. Ik kan mij moeilijk voorstellen dat zijn sprekers voldoende op hun gemak konden zijn, als Belgische soldaten tijdens den oorlog in Duitsche gevangenenkampen vóór een Duitschen professor. Dialect-materiaal moet zooveel mogelijk verzameld worden in het

natuurlijke, vrije midden waar de sprekers zich thuis gevoelen en ongedwongen.

Een ander gebrek aan het werk van Frings is dat de zinnestelsels niet op dezelfde manier werden gevraagd aan de diverse zegslieden. Frings bezigde namelijk een vertaling van de Duitsche zinnestelsels door hemzelf; Van den Heuvel bezigde een andere vertaling, en tusschen deze beide Nederlandsche lezingen bestaan talrijke niet onbeduidende verschillen. Hoe staat het dan met de dialect-overzettingen die er op gesteund zijn ?

Verder is het ook niet in orde dat sommige fonetische teksten door een Rijnlander, en andere door een Vlaming zijn gehoord en afgeschreven : zulks brengt onvermijdelijkerwijze van de eene opnemingswijze tot de andere verschillen mee, die niet voortspuiten uit de dialecten zelf — want dan zouden wij ze dankbaar aanvaarden — maar uit de wijze van opnemen, wat natuurlijk een nadeel is.

Ten slotte moet ik, ondanks den lof waarmee men over Frings als dialectoloog spreekt, zijn goed gehoor in twijfel trekken. In zijn inleiding bekent Frings dat niet alle opnemingen in even gunstige omstandigheden konden gebeuren als die van N^{rs} 6 en 22. « Sie sind unter den günstigsten Umständen von unberührten und scharf articulierenden Sprechern gesprochen und mit besonderer Ruhe, Hingabe und Sorgfalt aufgezeichnet worden ». Welnu, punt 22, Willebroeck, is dicht bij mijn geboortestreek. Het viel mij dus niet moeilijk om op te sporen wie de zegsman moet geweest zijn, en te ontdekken dat het een gewezen schoolmakker van mij is, wiens uitspraak ik dus ken. Frings noteert voor punt 22 : bəjinə voor beginnen; jəstorevə voor gestorven; jet voor get (ge hebt), vrijər voor vrieger (vroeger); jə voor ge, jut voor goed, etc. (1). Welnu, M. H., ik getuig dat noch die Willebroecksche spreker, noch gelijk wie te Willebroeck die normaal spreekt, de j voor de g uitspreekt, en dat die eigenaardigheid niet te Willebroeck te zoeken is, maar in de streek van den opnemer, die hier dus misleid wordt door zijn eigen dialect. Voor diezelfde, volgens Frings ideale opneming van Willebroeck, waarop « alle Anwendungen abprallen » zou ik woord voor woord kunnen aantoonen, dat ook de sandhi totaal « verfehlt » is : « deit às gəzakt » — « ai es ouver vir of zes waike fəstorəvə » etc., zou ik eerst moeten hooren eer ik het geloof — en dan zou ik het nóg niet gelooven ! Zoo maken Waalsche beginnelingen hunne verbindingen, maar geen Willebroecksche dialectsprekers. Welnu, indien deze « ideale » opneming er zoo uitziet, hoe staat het dan met de andere ?

Er zou nog zeer veel te zeggen vallen over de inleiding van Frings, voor al waar hij tegen de « Ortsgrammatiker » te velde trekt omdat er zooveel slechte « Ortsgrammatiken » bestaan. Maar moeten wij dan ook van een Atlas afzien omdat sommige van die werken slecht zijn opgevat en uitgevoerd ? Althans voor dien Zuidnederlandschen Atlas van Frings zal het noodig zijn op zijne hoede te wezen. De voornaamste verdienste die ik hem

(1) De juiste schrijfwijze kan hier niet nagedrukt worden, maar de betwiste punten komen toch genoegzaam te voorschijn.

toeken zal zijn dat hij ons, N. en Z.-Nederlanders tot spoorslag zal dienen om er zelf eenen te maken, en het beter te doen.

Ik hoop dat, uit hetgeen voorafgaat, niet alleen zal blijken hoezeer wij een Nederlandschen dialect-atlas noodig hebben, en hoe ver wij in dezen bij andere landen ten achter staan, maar dat ook een en ander reeds zal duidelijk geworden zijn omtrent het materiaal dat dient verzameld te worden, de manier waarop het best wordt opgenomen, en ten slotte, in een bruikbaren vorm, ter beschikking van het studeerend publiek wordt gesteld.

Het materiaal ? Het weze een reeks woorden of zinnestjes, of beter een mengsel van beide, rondgevraagd over het Nederlandsch taalgebied en opgesteld met inachtneming van de fonetische, morfologische syntactische en lexicologische eigenaardigheden van onze verschillende dialecten. Zulk een vragenlijst komt best tot stand door samenwerking met dialectkenners uit verschillende hoeken van N. en Z. Nederland. Men kan ook rekening houden met reeds bestaande woordenlijsten zooals die van Te Winkel, die van Van Ginniken's Handboek en van Schrijnen's isoglossen. Ook gewestelijke grammatica's zooals die van Vercoullie voor het Westvlaamsch, de korte grammatische inleiding tot het Waasch Idoticon van Amaat Joos, de fonetisch-historische studiën van Collinet voor het Aalstersch, van Goemans voor het Leuvensch, van Smout voor het Antwerpsch, van Grootaers voor het Tongersch, van Dupont voor het dialect van Bree, en zooveel andere, kunnen te dien einde geëxcerpeerd worden. Mijns inziens echter moet zulk een vragenlijst niet enkel woorden bevatten waarin de gekende Germ. of Wg. klanken regelmatig zijn ontwikkeld, maar ook een groot aantal zoogezegd onregelmatige of abnormale gevallen, evenals nieuwe woorden en vreemde woorden. Voor syntaxis en morfologie zijn enkele tientallen korte zinnestjes onontbeerlijk. Ook voor de beteekenis van vele woorden is het noodig ze in een zinsverband te vragen. Om zoo spontaan en juist mogelijke antwoorden te bekomen ware het ideaal een rijk geïllustreerde vragenlijst te bezitten, en den zegsman dus platen voor te leggen.

Hiermede komen we tot de manier waarop het materiaal dient opgenomen te worden. Ik zie slechts ééne goede methode, en dat is al de opnemingen ter plaatse te doen, in één en hetzelfde fonetisch schrift. Overzettingen van één fonetisch stelsel in het andere zijn ofwel onmogelijk ofwel zeer moeilijk. Inzaming door briefwisseling is enkel een noodzakelijk kwaad, als aanvulling van ter plaatse opgeteekende gegevens; alle opteekening van materiaal zonder controol ter plaatse blijft voor mij minder betrouwbaar.

De atlas zelf moet eindelijk niet zijn de interpretatie van dat materiaal, maar de trouwe weergave daarvan, met, zooveel mogelijk, ééne kaart per woord. Deze kaarten kunnen in de tegenwoordige omstandigheden niet alle woorden gedrukt. Maar het zou heel goed mogelijk zijn één enkel model van blinde kaart voor gansch Noord- en Zuid-Nederland uit te geven, waarop ieder dorp een vast nummer zou dragen; die blinde kaarten zouden dan door den dialectoloog ingevuld worden met de woorden die hem tijdelijk interesseeren, en met behulp van de gegevens die het onderzoek der dialecten hem van jaar tot jaar verschaft. Deze gegevens zouden gedrukt worden in den vorm

van lijsten waarin elk dorp steeds hetzelfde nummer draagt, en elk woord in zijn lokalen vorm naast elk dorpsnummer zou staan.

Dat het plan van zulk een atlas liefst voor geheel het Nederlandsch taalgebied zou moeten berekend worden, behoeft geen betoog.

Maar, zoowel voor het uitgeven van een atlas en van een logisch daarop volgend woordenboek, als voor samenwerking tusschen Noord en Zuid beteekent de wensch van éenen alleenstaander, of zelfs van een half dozijn afzonderlijk werkzame ijveraars, niets méér dan een vrome wensch. Om voor zulke doeleinden met kans tot welgelukken op te treden moet men talrijk zijn, en bijeengeschaard in een vereeniging.

Ik vraag dus aan de achtbare vergadering haar oordeel uit te brengen en eventueel haren steun te verleen en aan mijn voorstel : in haren naam een rondschrjven te sturen naar Noord- en Zuidnederlandsche professoren in de Germaansche philologie en andere belangstellenden, waardoor zij worden uitgenoodigd om lid te worden van een Noord- en Zuidnederlandsche Dialect-vereeniging. Deze vereeniging zou optreden om van onze regeeringen en geleerde genootschappen den noodigen steun te verkrijgen tot het drukken van dialect-werken. In haar schoot zouden commissies kunnen gevormd worden om over deze werken, en ook over eventueele werkplannen — te oordeelen. Hare leden zouden kostbare inlichtingen kunnen verschaffen aan de werkers die gegevens zouden noodig hebben uit verscheidene hoeken van ons taalgebied; zij zouden aan een rondreizende atlas-redactie locale hulp kunnen verleen en met ze in betrekking te stellen met geschikte dialectsprekers; zij zouden correspondenten kunnen aanwerven voor een woordenboek, enz. Veel vergaderen zou zulk een vereeniging wel niet moeten — en ook niet kunnen doen. Maar onze Vlaamsche Wetenschappelijke Congressen en de Noord-Nederlandsche Philologencongressen zouden haar twee maal per jaar de prachtigste gelegenheid bieden om hare werking te regelen en uit te breiden, en om de dialectologen met elkander in betrekking te stellen (1). Indien de vergadering op mijn voorstel ingaat, zou ik in haren naam aan de achtbare Heeren Voorzitter en Secretaris van deze afdeeling vragen om zulk een rondschrjven op te stellen en te onderteekenen. Wie zich met de eigenlijke briefwisseling en mededeeling aan bladen en tijdschriften zou bezighouden, kan dan ook hier nog worden uitgemaakt.

Zou zulk een oproep enkel moeten steunen op vage toekomstplannen voor het onderzoeken van onze dialecten? Wij weten, dat in Noord-Nederland Dr. Kloeke, Prof. Schrijnen, Jacob van Ginniken en anderen sedert jaren arbeiden. Ook in Zuid-Nederland zijn wij reeds talrijker dan men zou denken. Ik zal liever géen namen noemen, om er geene andere over te slaan. Het ontbreekt ons echter nog totaal aan werken die geheel ons taalgebied zouden omvatten.

Er bestaat een plan van mij om twee honderd Zuidnederlandsche steden en dorpen af te reizen voor dialect-opnemingen die materiaal zouden leveren

(1) Dr. Grootaers merkte hierbij terecht aan dat de Hollandsche philologencongressen driejaarlijksch zijn; toch hebben we dan reeds vier vergaderingen op drie jaar, wat voldoende is indien men maar wil.

voor de zuidelijke helft van een Nederlandschen dialect-atlas. Met een twintigtal van die opnemingen is reeds een begin gemaakt. Andere zullen volgen (1).

Tot mijn vreugde heb ik een paar maanden geleden vernomen dat ook Dr. Grootaers met de uitvoering van een gelijkaardig plan is begonnen en dat hij ons de bijzonderheden van dat plan zal mededeelen op deze vergadering.

Ik eindig mijn verhoog met de hoop en den wensch uit te drukken dat ons beider werk ofwel zal kunnen samen gevoegd worden tot éenen atlas, ofwel zoodanig worden geschikt dat in elk geval het eene het andere zal aanvullen. Dr. Grootaers en ik zijn het in dezen principieel eens geworden op een samenkomst vóór dit congres. Ik wil dan ook graag gelooven aan de mogelijkheid om eveneens in de bijzonderheden ons werkplan te coördoneeren, en om het samentreffen van onze wetenschappelijke doeleinden te doen strekken tot beter heil van ons geliefd vak.

Bibliographie.

1. **Bennike (V.)** en **Kristenen (M.)**. Kort over de danske folksmal med forklaringer. Kopenhagen 1898-1912.
2. **Bloch (O.)**. Atlas linguistique des Vosges méridionales. Paris, Champion. 1914.
3. **Bruneau (Ch.)**. a) La limite des dialectes Wallon, Champenois et Lorrain en Ardenne. b) Enquête linguistique sur les patois en Ardenne. I. A.-L. Paris, Champion 1913.
4. **Dauzat (A.)**. La Géographie linguistique. Paris, Flammarion. 1921.
5. — Géographie phonétique d'une région de la Basse-Auvergne. Paris, Champion 1906.
6. **Fischer (H.)**. Geographie der Schwäbischen Mundart. Tübingen 1895.
7. — Atlas zur Geogr. der Schwäbischen Mundart. Ibid.
8. — Schwäbisches Wörterbuch. Tübingen 1901 vv.
9. **Frings (Th.)** en **Van den Heuvel (J.)**. Die südniederländischen Mundarten I Texte. Marburg, Elwert, 1921.
10. **Gauchat, Jeanjaquet** en **Tappolet**. Bibliographie linguistique de la Suisse romande. Neuchâtel-Attinger I : 1912. — II : 1920.
11. **Gilliéron (J.)** en **Edmont (E.)**. a) Atlas linguistique de la France. Paris, Champion. 1902. — b) Id. de la Corse. Id. 1914 vv.
12. **Gilliéron (J.)**. Notice servant à l'intelligence des cartes Paris, Champion. 1902.
13. **Griera (A.)**. Atlas linguistic de Catalunya. Butlletí de Dialectologia Catalana Barcelona. Jul.-Dec. 1918.
14. — Atlas linguistic de Catalunya. Barcelona (ter perse).
15. **Grootaers (L.)**. a) Hoe staat het met het wetenschappelijk onderzoek der Zuid-Nederlandsche Dialecten? Lezing 3^e VI. Philologencongres Gent 1920. — b) De Dialectgeographie op Duitsch en op Nederlandsch Taalgebied. Leuv. Bijdr. XIII 1-2 (1921).
16. **Guerlin de Guer**. Essai de dialectologie normande. Paris Bouillon. 1899.
17. **Kloke (G.)**. a) De Beoefening der Duitsche Dialectkunde. Neophilologus 1918-1919. — b) De Dialecten en de Klankwetten. De Nieuwe Taalgids Sept. 1921.

(1) Bij het verschiijnen van deze lezing werden reeds 59 steden, dorpen en gehuchten door mij herhaaldelijk bezocht, en ben ik klaar gekomen met het materiaal voor een uitvoerigen dialect-atlas van Klein-Brabant.

18. **Millardet (G.)**. Petit Atlas linguistique d'une région des Landes. Toulouse, Privat, 1910.
19. **Terracher (A. L.)**. Les aires morphologiques dans les parlers populaires du N.-O. de l'Angoumois (+ Atlas). Paris, Champion, 1914.
20. **Te Winkel (J.)**. De Noordnederlandsche Tongvallen. Atlas van Taalkaarten met Tekst. Leiden-Brill. 1 : 1898; 2 : 1901.
21. **Ulrix (E.)**. Over Taalgeographie. Handelingen 2^e VI. Philologencongres Gent 1913.
22. **Viata Romînesca** (vol. IV (1909) pp. 25 vv. 386 vv.). Philippide (A.) over het werk van Weigand
23. **Weigand (G.)**. Linguistischer Atlas des Dacorumänischen Sprachgebietes. Leipzig-Barth, 1909
24. — Jahresberichte des Instituts für Rumänische Sprache zu Leipzig ibid. 1894 vv.
25. **Wenker (G.)**. Sprachatlas des Deutschen Reiches. Strassburg. Trübner 1895.
26. **Wigforss (S.)**. Södra Hallands folkmal. Svenska Landsmal ock svenkst Folkliiv 1913, 1915, 1918.
27. **Wrede (F.)** en **Wenker (G.)**. Der Sprachatlas des deutschen Reichs. Dichtung und Wahrheit. Marburg 1895.
28. **Wrede (F.)**. Die Diminutiva im Deutschen. Deutsche Dialektgeographie. — I Marburg. Elwert 1908.

Discussie : **Prof. De Vooy**s breekt, naar aanleiding van een plan tot onderzoek der Vlaamsche dialecten, een lans ten voordeele van het verspreiden van de beschaafde omgangstaal in Vlaanderen.

Dr. Grootaers doet opmerken dat bij het dialectonderzoek moet gelet worden op het verschil van beteekenis van sommige woorden, (b. v. zerk) volgens de streek waarin zij gebruikt worden.

Dr. Blancquaert dringt aan op het stichten van een dialectvereniging, waartoe, met instemming en in naam van de vergadering, een oproep zou rondgestuurd worden door het bestuur van de afdeeling. Hij ziet daarin meer kans tot slagen dan wanneer een dergelijke oproep zou uitgaan van een of twee personen.

Dr. Grootaers acht het geraadzaam, met het oprichten van een dialectvereniging te wachten tot er meer dialectologen en philologen opgeleid zullen zijn om zich aan het vak te wijden.

Prof. De Vooys gelooft dat een congres een te wankel lichaam is om een dialectvereniging op te richten.

Prof. Vercoullie meent dat de vereniging « Vlaamsche Philologencongressen » bevoegd is om zich met de oprichting van een dialectvereniging bezig te houden, en dat de vergadering het daarover met hem eens zal zijn.

Prof. Van de Wijer pleit voor samenwerking met de Noord-Nederlandsche dialectologen.

— De laatste spreker, **M. H. Teirlinck**, liet zich verontschuldigen wegens uitlandigheid. Toen werd het woord verleennd aan **M. De Jager**, om te spreken over :

De Miskening der Rethorijckers.

Onze Nederlandse litteratuurgeschiedenis is, vergeleken bij de kunstgeschiedenis b. v., zeer achterlik.

Wel zijn we de laatste twintig jaren zeer vooruitgegaan in feitenkennis, wel is menig schrijver ons beter bekend geworden en is menig werk door herdruk ons nadergebracht, maar de hoofdlijnen blijven nog steeds onverzwakt gehandhaafd.

Nog steeds beschouwt men de Middeleeuwen als een homogene massa, waar zonder bezwaar Hadewijch en Jan van Brabant kunnen behandeld worden na Ruusbroeck of Thomas a Kempis, de Reinaert na zuster Bertken of Elckerlyc, en waar de Rethorijckers al het schamele staartje van een varken achteraan bengelen.

Nog steeds geldt de Zeventiende Eeuw als de Gouden Eeuw onzer litteratuur, de zestiende en de achttiende als de tijd van het diepste verval, het tijdvak na 1780 als een zwak voorlooptje tot de Romantiek, enz.

En toch vormen de drie eeuwen van 1200-1550 een tijdvak van krachtige en prachtige groei. En toch wordt de Gouden Eeuw gevormd door een korte spanne tijds in een kleine bevolkingsgroep van een klein hoekje van ons taalgebied. En toch is de periode van 1700-1740 rijker dan die 1650-1700. En toch staan de mannen van 1780 bóven die van 1830.

Is dan die gangbare voorstelling van de getijden onzer litteratuur de vrucht van een langdurig, grondig litterair-crities en artistiek-histories onderzoek? Toch wel allerminst. De vaders van onze litteraire geschiedenis, die thuis horen in de periode 1830-1870, alzo in de onbeduidendste periode van onze volksgeschiedenis, en deze grote lijn hebben getekend, laboreerden aan verschillende kwalen, die hun de vrije blik belemmerden.

Pas ontkomen uit de franse overheersing, haatten ze hardgrondig alle sporen van franse invloed in onze litteratuur. Romantieke hyperindividualisten, waren ze afkerig van alle perioden waarin de idealen der litteratoren parallel liepen met die der gemeenschap. Kurknuchtere realisten, voelden ze niet voor lyriek of fantasie. Kunst mocht niets anders zijn dan copie van de stoffelike natuur. Verlichte vrijdenkers, zagen ze minachtend neer op al wat uiting was van kinderlik geloof, maar hadden slechts belangstelling voor ieder die tot strijden tegen bekrompenheid en priesterdwang, vóór verlichting en vrijheid kon geproclameerd worden. Daarbij waren ze allerminst aesthetici of kunstzinnigen, zodat ze voor artistieke kwaliteiten nauweliks oog hadden.

Toets aan deze mentaliteit de gangbare ontwikkelingslijn van onze litteratuur en ge zult zien, dat buiten alle artisticeit om, reeds voor elk onderzoek moet vastgestaan hebben dat onze litteratuur deze ontwikkelingsgeschiedenis moest hebben.

Ik heb elders beweerd, dat onze litteratuurgeschiedenis aan een vitium originis lijdt, en dat slechts door de grootste omzichtigheid bij ons denken in acht te nemen aan de gevolgen hiervan te ontkomen is.

Onze latere onderzoekers praten allen gedachtenloos Jonckbloet na. Ze mogen in détails nog zoveel verschillen, in de grote lijnen durven ze geen afwijkingen ondernemen.

Speciaal tegenover het tijdvak der rethorijckers staan ze wanhopig onhandig.

Ik heb voor deze gelegenheid nog eens alle Geschiedenissen van onze litteratuur nagelezen die binnen mijn bereik lagen. Wel, het is de kluchtigste cacographie die men zich denken kan. Van de meest lyriese schoonheidsaanbidder tot de droogste feitenverzamelaar, van de degelijkste geleerde tot de oppervlakkigste schoolboekenmaker, allen zoeken hier naar invectieven om lucht te geven aan hun minachting.

Maar als men dan alle bezwaren bij elkander telt en op een goudschaaltje afweegt, dan slaat men de handen in elkaar.

Mannen, die waardevolle bladzijden over onze letterkundige geschiedenis geschreven hebben, laten zich door hun vooringenomenheid verleiden tot vage algemeenheden, tot kinderachtige redeneringen.

Uit alles te samen blijkt, dat men door grote woorden en klinkende algemeenheden zijn absoluut gemis aan kennis omtrent dit tijdvak zoekt te verbloemen. Of zit het gebrek in aesteties inzicht? Hebben de onderzoekers geen overtuiging aangaande de eisen die aan een litterair kunstwerk moeten gesteld worden? Of — hebben ze niet of slechts vluchtig gelezen, datgene waarover ze schrijven?

Enige staaltjes mogen de vaagheid van begrippen omtrent het onderhavige tijdvak doen uitkomen.

Volgens Prinsen zijn de beste refereinen niet van rederijckers. Het woord betekent volgens hem lid van een r. kamer. Niemand kan intussen beweren wie lid van een kamer was, wie niet. Maar rederijcker kan slechts betekenen: volgens de rethorijckersstijl. We verliezen alle houvast, wanneer we dit niet in 't oog houden. Bovendien, alle bezwaren op een na gelden de stijl.

Verschillende schrijvers vermelden: Mathijs de Casteleyn (ook wel smalend: een zekere Casteleyn) zal de leiding geven. Beter bewijs, hoe het met de chronologiese kennis dezer historici staat, is moeilijk te vinden. **De Const der Rethorijcken** is voltooid in 1548, gedrukt in 1555, twaalf jaar voordat Alva een gewelddadig einde aan het leven der kamers maakte. De honderdvijftig jaren dat de rethorijckers reeds bestonden worden niet meegeteld. Welk een merkwaardige ironie van de geschiedenis, dat de kunstleer van de zogenaamde verzenmakers verschijnt na anderhalve eeuw, terwijl elke periode van de op oorspronkelijkheid en hoge inspiratie pochende romantiek inzet met en vol is van kunstleer en theoreties geredekavel, en dat deze jagers naar natuur en eenvoud, deze verafschuwers van rijmelarij een verschillende malen herdrukt rijmwoordenboek voortbrachten.

Hoe de Rethorijckers in het verdoemboekje staan, kan b. v. blijken uit het feit, dat een onzer historici durft beweren, dat de spelen **Vanden Wijghe**

van Roncevale en Van Florysse ende Blancefloer voor de abele spelen moeten onderdoen. En niemand, die er iets meer dan de naam van kent !

Belacheliker bewijs van oppervlakkige onnadenkendheid geven intussen de meeste schrijvers, die onmiddelijk nadat ze het vijftiende eeuwse drama en het lied lovend besproken hebben, van leer beginnen te trekken tegen de makers daarvan, en beweren, dat de rederijkers zich niet bekommerden om de inhoud hunner gedichten, en uitsluitend verstandelijke rijmelarij voortbrachten. Men gaat dan wel zo ver het rederijkersdrama uitsluitend terug te brengen tot het Sinnespel, zelfs nog met uitsluiting van de oudere Moraliteit. Op deze wijze is het even eenvoudig te bewijzen, dat een mooi meisje een dood stuk vlees is. Je hakt er eenvoudig armen, benen, hoofd enz. af !

Bij een dergelijke oppervlakkige feitenkennis past een even oppervlakkige kritiek. Maar ik zou toch heus willen weten of er hier meer is dan klakkeloos elkander napraten.

Want de beschuldigingen tegen de rethorijckers uitgebracht zijn deels **niet waar**, deels doen zij **niets ter zake**.

Het is **niet waar**, dat zij het middeleeuwse ritme verwateren, zodat hun verzen berijmd proza zijn.

Het is **niet waar**, dat zij bijna uitsluitend op de vorm letten, en uitsluitend gekunstelde vormen najagen.

Het is **niet waar**, dat hun gedichten uitsluitend bestaan uit verstandelijk dor gerijmel, uit goed bedoelde zedeprekerij.

Het is **niet waar**, dat de rethorijckers geen bezieling, hartstocht, geestdrift gekend hebben.

Het is **niet waar**, dat zij te pas en te onpas pronkten met bijbelse en klassieke geleerdheid.

En het **doet niet ter zake**, dat zij in een jammerlik-verfranste taal schreven.

Ik wil hier op de eerste plaats spreken over de verfranste taal, en de grammaties verworden wantaal.

Alle schrijvers vallen er over, en het schijnt dus nog al erg te zijn. Vooral u, mijn vlaamse hoorders, die een voortdurende strijd moet voeren tegen verfransing, moet het pijnlik in de oren klinken, telkens als een frans woord staat, waar een goed nederlands zou kunnen staan. Nu is het bij de rethorijckers lang en lang zo erg niet als men het voorstelt. Maar was het ook veel erger, dan zou men daar de dichters geen verwijt van mogen maken. De algemeen beschaafde taal van die dagen was sterk verfranst, en de dichters, dat hoeft Staring u toch niet te leren, of Guido Gezelle, — zullen alle hun ten dienste staande taalmiddelen gebruiken. Hoe meer klanken, hoe meer wendingen, hoe liever. Ze zoeken ze in 't algemeen beschaafd, en in de dialecten, in de vaktalen en desnoods in 't bargoens. Voor hen komt het er op aan alle registers van het taalorgel te kunnen opentrekken. En elke taal kan geschikt gemaakt worden voor kunstmateriaal.

Op zichzelf is „zuivere taal” in den zin van „van vreemde smetten vrij”

absoluut geen aesthetiese kwaliteit. Trouwens wat zou er van ons zeventiend' eeuws nederlands terecht komen, dat immers vol latinismen zit, of van ons modern nederlands, dat een ware hùtspot is van frans, engels, duits, bargoens, en van nog veel meer talen ! De verfranste taal kan alleen een hinderpaal wezen voor onze ontvankelijkheid. waarvan de fout **bij ons** zit.

Ik zou U thans te bewijzen hebben, dat de overige door mij genoemde beschuldigingen niet waar zijn. Ik zou dat moeten doen door het geven van voorbeelden. Maar ik ben er vast van overtuigd dat men dan zou zeggen : hij heeft zijn voorbeelden goed gekozen en er zijn ook in deze woestijn nog wel enkele bloemen te plukken; het zijn de uitzonderingen, die de regel bevestigen.

Ik verzoek U daarom een ogeblik mij te willen geloven, die de rethorijckers liefheb en hen ken, zoals ge zo vaak hen geloofd hebt, die ze slechts oppervlakkig hebben gekend.

Vooraf wil ik Uw vraag voorkomen : Als de rethorijckers zo ten onrechte zijn gelasterd, hoe is het dan mogelijk, dat ze eeuwen lang en zo diep zijn geminacht ?

Er rust op de rethorijckers een zwaar noodlot. Alva's roede, die hen in 1567 zo scherp trof, zou voor eeuwen hun ramp worden.

Anderhalve eeuw waren zij de leiders geweest van het intellectueel en artistick leven der Nederlanden. Hun kunst was uitgegroeid tot een machtig organisme. Hun technische volmaaktheid hadden ze te danken aan de ambachtelijke opvatting van hun kunst, waarbij in een krachtige organisatie de iongeren hun techniek leerden van de ouderen. Zoals het nog steeds gaat bij de schilderkunst en de muziek.

Doordat Alva ze tot machteloosheid had gedoemd, ontstond er nu een veertigjarige hiaat in hun kunst. De oude dichters stierven, jongeren werden niet gekweekt. Als in het begin van de zeventiende eeuw er weer wat leven in de kamers komt, staan de broeders op een veel lager peil dan een halve eeuw vroeger. Wat onder de jongere dichters van betekenis is, heeft vreemde invloeden ondergaan, en is vijandig aan de oude richting, die zij in haar danmalige toestand, terecht verfoeien. En daar die jongeren onze klassieken geworden zijn, is het begin van de zeventiende eeuw vol van het gerucht van de strijd. Het komies talent van Breeroo maakt telkens de rederijckers belachelik. Waarlik haalt men in ernstige werken het gerijmel van de boer in De Klucht van de Koe, en het gebazel van Jerolimo in De Spaensche Brabander thans aan als voorbeeld voor de rederijckerskunst !

Hoe hoger men de zeventiende eeuwse hollanders viert, hoe dieper men hun rederijkende tijdgenoten minacht, en in zijn naiefheid die geen ontwikkeling in een eeuwenoude kunst ziet, brengt men die minachting over op al wat rederijker is. Te verser blijft men die minachting voelen, daar de rederijkerij niet verslagen wordt, maar zich in de lagere lagen van het litteraire leven staande houdt, en de kunst wordt der boerekinkels.

Gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw maakt men zich dan ook vrolik ten koste van deze dorpere kunst. We mogen intussen niet ver-

geten dat Poot en Langendijk uit deze rederijkers zijn voortgekomen en dat ook Staring een ijverig lid van 't Goudse Goudbloemken geweest en gebleven is.

Hier in 't Zuiden bleven de Kamers ongeveer de enige vorm van literair leven tot in de negentiende eeuw toe. Ik hoef U niet met nadruk er op te wijzen dat geen van Uw schrijvers uit deze eeuwen kans heeft op waardering in de officiële literatuurgeschiedenis zolang het woord rederijker een odium blijft. Ofschoon toch wel even mag geconstateerd worden, dat de litteraarhistorici minder ongenaakbaar zijn voor deze nakomers als voor de grote mannen uit de bloeitijd der rederijkers. Maar die schreven dan ook geen verbasterde taal en maakten geen jacht op rijmwoorden !

Met het tijdvak van de Romantiek, waaraan we nauweliks ontkomen zijn, wordt ook eerst voorgoed het doodvonnis over de Rethorijckers uitgesproken.

Men gaat vechten tegen de Dichtgenootschappen met hun taal- en stijltyrannie. En men gaat leuzen aanheffen als „oorspronkelijkheid”, „vrijheid van schoolse banden” enz. Met de cultus van de genie en de gevoelige persoonlijkheid gaat men vergeten dat een dichter behalve aanleg, ook technische vaardigheid moet bezitten. En men begint het gestamel van een man, die onder zijn inspiratie de woorden niet vond die hij nodig had, mooi, want oorspronkelijk te vinden. En om de klaarblijkelijke valsheid van de leus „Kunst wordt door arbeid verkregen”, gaat men vergeten, dat kunst in waarheid arbeid is. De anti-maatschappelijke individualist die de godheid slechts in zijn eigen trots gemoed vindt, kan natuurlijk onmogelijk begrijpen, dat er enig goed voort kan komen uit samenwerking of onderwerping aan het gezag van ervarenen.

En zie, dat is ook nu nog de grondoorzaak van de heftige vijandigheid tegen de rederijkers: Niets anders dan de haat van de romanticus-individualist tegen de bourgeois. Zoals Prinsen het zegt : wat er door de samenwerking van velen voor groots of schoons is tot stand gebracht, „maakt de pedante aanstellerij van duizenden gedurende een paar eeuwen tot in de kleinste dorpen nog niet goed”.

Maar waarom past hij deze stelling nu ook niet toe op de zeventiende eeuw, toen ieder die maar enige opvoeding bezat zich bij iedere familiegebeurtenis uitsloofde in het maken van gedichten, zoals dat ook nu nog wel gebeurt ? Op grond van deze stelling moet de gehele nederlandse litteratuur van alle eeuwen in de doofpot. En wat wilt ge met de schilderkunst aanvangen. Weg met de hele schilderkunst van alle tijden. Wie zal de malle aanstellerij van duizenden tot in de kleinste dorpjes uitmeten, die prat gaan op hun voortbrengsels met verf en penseel ? En weg met de muziek. Wie zou een kunst kunnen waarden die door duizenden tot in de kleinste dorpen vol pedante aanstellerij wordt beoefend in zangvereniging en fanfaregezelschappen om te zwijgen van de piano- en vioolwoede ? En weg met de architectuur ! Zie de pedante opgeblazenheid van elk aannemersbaasje, die een boerewoninkje heeft neergezet.

Inderdaad, niets anders dan de vooropgezette mening : het is onmogelijk dat een gezelschap schoenmakers, metselaars, wevers enz. elkander kan leren dichten, verhindert de kunstrechtters onbevungen te zien.

Kan men eenmaal de kamers van rethorike beschouwen als een zeer ingewikkeld organisme, waar toneel- en declamatiekunst beoefend werden, waar men de stedelijke en kerkelijke feesten organiseerde, en waar men zich ook oefende in verschillende wetenschappen, o. a. in het hanteren van de taal, dan is er geen enkele reden meer voor de ergenis, die onbevungen zien onmogelijk maakt.

Men moet niet in ieder lid van een kamer een dichter willen begroeten. Zo zal toch ook niemand in alle leerlingen van onze teken- en muziekscholen kunstenaars willen zien. En toch zal ieder er wel van overtuigd zijn, dat de jaarlijkse tentoonstellingen van onze tekenscholen, waar ieder klein talentje zijn lauwertje krijgt, — dat de openbare lessen van onze muziekscholen, waar ieder die zich in zijn kringetje boven de anderen verheft, zich mag laten horen, in een heuse concertzaal, met heus applaus en vaak zelfs met bloemen en lauwerkransen, dat die hun nut hebben, de liefde voor de kunst aanwakkeren, en de ware talenten ontdekken en hun de moed tot volharden geven.

In de rethorijckersperiode was de litteratuur met geheel het maatschappelijk leven saamgegroeid. Haar hulp werd ingeroepen in allerlei functies waarin we ze niet meer kennen. Zo zullen in vele gevallen de kleine krachten van kleine talentjes volstaan hebben. Maar juist door de hoge achting die de dichtkunst genoot, en door haar veelzijdige aanwending op het leven, kregen de waarlijk begaafden alle gelegenheid om uit te groeien, en naast geboren dichters, ook sterke kunners te worden, wie in de ure der inspiratie de techniek niet in de steek liet.

Vooropgezet vooroordeel heeft de rethorijckers in discredit gebracht, en maakt dat de beoefenaars van onze letterkundige geschiedenis er niet toe komen zich in te leven in de kunst van het tijdvak.

Vooropgezet vooroordeel verleidt er nog heden die zelfde beoefenaars toe, hun toevlucht te nemen tot redeneringen, die zij voor ieder ander tijdvak reeds lang zouden doorzien hebben in al hun belachelijke oppervlakkigheid.

Wij staan aan den aanvang van een nieuw tijdvak. Niet meer als individu is de mens ons op de eerste plaats van belang. Voor ons ontleent hij weer zijn waarde aan het organisme waarvan hij deel uitmaakt, en aan de plaats die hij in dat organisme inneemt.

Niet meer het impressionisme in ons kunstbeginsel. Wij durven weer uit vrije scheppingsdrang de natuur om te stileren tot de draagster van ons zieleleven. Wij hebben leren inzien dat een kunstwerk slechts genoten kan worden wanneer we onafhankelijk van alle vooropgezette theoriën de gevoelswaarde trachten te beleven die de kunstenaar er in heeft neergelegd. En dat het vreemdst-uitziende kunstwerk ons niet mag afschrikken. Want dat de mogelijkheden in het rijk der kunst veel talrijker zijn, dan de tachtigse kunst ons had leeren vermoeden.

Hebben de romantici ontdekt, dat de kunstenaar niet bestaat dan bij de **gratie** Gods, wij hebben ontdekt, dat de dichter ook een ambachtsman is, **die** zijn **vák** moet verstaan, wil hij in het uur der inspiratie kunnen zegevieren **over** de vorm.

En daarom nadert snel het ogeblik van het volkomen eerherstel voor de rhetorijckers der vijftiende en zestiende Eeuw.

Want in tegenstelling tot de gangbare mening moet met nadruk vastgesteld worden, dat het tijdvak der rhetorijckers een der beide bloeiperioden der Nederlandse literatuur is geweest.

Onze hoog-middeleeuwse literatuur had twee eeuwen bestaan. Enige buitengewoon mooie werken had ze voortgebracht. Maar het grootste deel had toch bestaan in vertalingen of berijmde wetenschappelijke werken. Aan compositie van het verhaal dacht men niet; schildering of plastiese weergave van het gebeurende kende men niet; beeldspraak was slechts hier en daar te vinden; voor karakters of gemoedstoestanden had men geen oog; alleen de daden van de helden wekten bewondering.

Verhaal en leerdicht waren bijna de enige litteraire genre's; het lied was beperkt tot minnelied en kerklied.

Ook de verskunst was buitengewoon eenvoudig gebleven. De bijna altijd in gepaard rijm voortschrijdende korte versregels mochten voor een fijn versgevoel al bij elk der grote dichters hun eigen klank hebben, het waren uitsluitend zegverzen gebleven, elk in zijn eigen korte loopje met zijn vier accenten een afgerond golfje; en de grammatische spreekgolf bepaalde er de klank van.

Waar een trachten naar hoger kunst doorbreekt, richt zich die op de beeldspraak der allegorie, of de muzikale werking van het rijm.

Kortom, het is een primitieve kunst.

Maar dan komt de 15^e Eeuw, het Bourgondiese tijdperk, het bloeiende, weelderige, machtige bourgondiese tijdperk.

En over de Nederlanden gaat een stortvloed van schoonheid. Bouw-, beeldhouw-, schilder- en gebruikskunst komen tot een schitterende bloei; wat haveloze schooiers zongen bij de bierkan, doet ons nóg aan met schoonheid; het ingetogen proza van wereldschuwe kloosterlingen straalt van poëzie. De **ziel** van het hele volk zingt.

Alleen de rhetorijckers knutselen rijmkunstjes ! Lijkt het waarschijnlijk?

Bastiaanse, de tachtiger die het felst van allen tegen de rhetorijckers uitvaart, kan niet nalaten te verklaren, « dat men er toch wel verbaasd over moet wezen, als men zich even herinnert hoe juist alle overige kunsten toen op schitterende wijze tot ontwikkeling kwamen. »

Ach, wat weten we eindelijk van die rhetorijckers ?

Hun gehele ontzaglike productie is verloren gegaan. Van de duizenden **spelen**, die in de 15^e Eeuw geschreven zijn, kwamen slechts enkele tot ons. En die ons gespaard bleven, dankten het in een slechts uiterst enkel geval aan hun uitmunten boven de middelmaat. Het ene wordt gevonden tussen een

partij scheurpapier, toevallig bij een voddejood gekocht, 'n ander dankt zijn behoud aan plaatselijke devotie, doordat het voorkwam in een boekje, waarin pastoors de lotgevallen van hun bedevaartplaats noteerden. Van een enkele rederijker is bij toeval het autograaf bewaard gebleven. En met hun talloze kleine gedichten, liederen en refereinen is het niet beter gegaan. Slechts eenmaal heeft een nakomeling getracht op te sporen wat van een beroemd voorganger bewaard bleef en is, wat op die manier gevonden werd — natuurlijk maar een klein brokje van z'n omvangrijk oeuvre — in druk gekomen. En zo ons van anderen al een leerdicht bleef bewaard, we kunnen a priori reeds vaststellen, dat zo'n werk verre moet achterstaan bij de overige gewrochten dier dichters.

Wel moeten er nog hier in Vlaanderen vele handschriften met rethorijckerswerk bestaan, maar wie heeft ze ooit ingezien, laat staan bestudeerd ?

En uit het tweede rhetorijckerstijdvak, de 16^e Eeuw, mogen ons al meerdere namen en meerdere werken overgebleven zijn, ook dit overgeblevene kan grotendeels niet behoren tot het beste wat de tijd heeft voortgebracht.

Terwijl we dus bij alle andere tijdperken van onze literatuurgeschiedenis ons oordeel uitsluitend baseeren op het volledig oeuvre van de allerbesten, en we het werk der mindere goden nauweliks een blik waardig keuren, zijn we bij de beoordeling der rhetorijckers uitsluitend aangewezen op een greep uit het rijp en groen.

En wat leert ons 'n beschouwing van dat handjevol kruimels van een overvloedige maaltijd ?

De drama's der vijftiende eeuw, van het mysteriespel der Eerste Bliscap af, tot het wagenspelletje van Sint Joris vinden bij alle schrijvers lovende woorden. **De sevenste Bliscap** heeft bij de vertoning in Den Bosch in 1913 duizenden bekoord, **Elckerlyc** en **Mariken van Nieuweghen** zijn zoetjes aan op weg om klassiek te worden.

En tel nu uit de zeventiende en de negentiende Eeuw eens de drama's op die waard zijn geprezen te worden en vergelijk ze met het vele wat bleef !

De vijftiende en zestiende eeuwse **liederen**, grotendeels rederijckerswerk, maken volgens de meeste schrijvers het schoonste deel uit van onze nationale liederschat.

Immink heeft het belangrijk drama van **Colijn van Rijsele** Den Spiegel der Minnen toegankelijk gemaakt, **De Hoog** bewijst overtuigend dat **Anthonis de Roovere** ondanks zijn rederijckerschap een talentvol dichter was. En **Prinsen** roept om een volledige herdruk van de bundel refereynen van **Jan van Styvoort**, waarbij volgens hem de refereynen van de steeds geprezen **Anna Bijns** verbleken.

Dat zijn de getuigenissen van dezelfde mannen, die in één adem daarmee beweren dat het bourgondies tijdvak niets van zuiver litteraire waarde heeft voortgebracht, dat de rederijckers geen bezieling, hartstocht of geestdrift schijnen gekend te hebben; dat hun verzen niets bevatten dan dor verstandelijk gerijmel.

Och, als in een maatschappij schoonheidsbehoefte een sociaal verschijnsel is geworden, zodat alle kunsten in bloei geraken, en als de litteratuur

dan in het brandpunt der belangstelling staat, en de dichters worden als het ware gedwongen om hun techniek volkomen te beheersen, dan moet er immers goede literatuur ontstaan.

Zie de groote Bruggeling **Anthonis de Roovere**, de enige van wie we ons een vaag beeld kunnen vormen; « metselaar » hoonde men hem, en hij was stadsarchitect, en hij was een beroemd musicus, en hij kende latijn en was zo bedreven in de wetenschappen van zijn tijd, dat hij de titel mocht voeren van Vlaemsch Doctor.

En zulk een man zou een pochende parvenu geweest zijn ?

Welnu, wat de rethorikers gedaan hebben voor de ontwikkeling der literatuur is verbazend.

Zij hebben de litteraire stof naar alle zijden uitgebreid. Het drama, de sociale kunst bij uitnemendheid, hebben zij een veelzijdige ontwikkeling verleend. Zij hebben het verstaan een spel te bouwen, zowel binnen de enge grenzen van een tafelspel of processiespel als binnen de wijde ruimte die het mysteriespel hen liet. Zij hebben de eenheid van handeling vaak op vernuftige wijze weten te handhaven; zij hebben het gewicht van de handeling verlegd van de daden naar de gemoedsontwikkeling der helden. Elckerlijck, Marieken van Nieumeghen en De Spiegel der Minnen zijn psychologische drama's. Zij hebben de disputeren der oudere literatuur tot nieuw leven gewekt in de sinesspelen, waarin de nederlandse kunst tot disputeren en argueren in de kunst opgenomen was, en vaak met veel geest verwerkt.

Zij hebben het gehele gebied der liefde van de zuiverste platoniese liefde tot de wildste hartstocht in lied, referein en drama binnengevoerd.

Zij hebben alle registers van het komiese opengetrokken in hun liederen, referen en kluchten, van het enkele woordenspel af, tot het vlijmendste sarcasme toe.

En zij hebben de didactiese en geestelike literatuur met rijke verscheidenheid en met vaak grote schoonheid beoefend, zodat die het steeds uthoudt naast de overeenkomstige genre's der vorige eeuwen, en ze vaak overtreft.

En ten slotte hebben ze nog allerlei andere toepassingen gevonden voor hun geliefde kunst. We zouden best doen dit te noemen : decoratieve woordkunst. Voor opschriften, toespraken, enz., voor zuivere spelereien met de taal, kortom, voor al die uitingen waar inspiratie buitengesloten is hadden zij deze « rhétorique extraordinaire ». Het is deze zijde van hun kunst, die hen bij oppervlakkige snuffelaars heeft in discredit gebracht.

Voor die enorme uitbreiding der litteraire stof, die ik hier slechts in de grofste trekken tekenen kan, hebben zij een even rijke ontwikkeling van vormen gevonden. Zij hebben de taal een veelzijdig uitdrukkingsvermogen verleend. Hebben zij dat deels gedaan in een richting die ons nu niet aangenaam is, dat is een bijkomstige omstandigheid. Zij hebben het ook in andere richtingen gedaan : hun omschrijvingen, hun aanduidingen en toesprekingen, hun typiese benamingen, hun beeldspraak zijn zo buitengewoon rijk en overvloedig, dat we met jaloerse ogen mogen omzien naar zulk een kleurige, fleurige, smedige en snedige taal.

En ook de muzikale taalfactoren waren bij hen in goede handen. Deze menschen zouden het ritme verwaterd hebben, zouden alleen berijmd proza

geschreven hebben. Wel, zou ik verontwaardigd ieder toe willen roepen, die dat beweren durft, ga verzen leren lezen en durf het dan herhalen !

Ik heb integendeel lange tijd de mening gehad, dat de hoofdverdienste der rethoryckers in hun ritmiese kwaliteiten lag.

De eeuwig-eendere middeleeuwse versmaat met zijn 4 heffingen met sen of twee dalingen, kort-kabbelend geritmeer, dat voor alle kunstuitingen moest dienen, hebben de rethoryckers tot duizendvoudige schakering weten te brengen.

Terwijl ze streng vasthielden aan de 4 heffingen, breidden ze het aantal dalingen naar behoefte uit, en wisten zo de lange, statige ritmen van de hymne te doen voortruisen en de rinkelende bellemuts van de zotskap te doen klapperen, de tedere huivering van een liefelike stemming of de dartele blijdschap in hun ritmen op te vangen. Maar konden ze waar het moest ook de verzen zo vlak maken als spreektaal wel wezen moet.

En wat meer is, zij weten de ritmiese golf aan te houden, te doen kabbelen en wentelen doorheen strofen van twintig verzen, en ze te laten uitlopen met breedbruisende zwier of klaterende val, of teder gemurmel.

En ziehier nu de noodzakelijkheid van hun veelvuldige dubbelrijmen, binnenrijmen en ketenrijmen; die zij ooit te onpas aanbrengen : dat zijn de vleugelslagen waarmee zij hun versgeluid tot de hoogten van de extase weten op te zwiepen, de accoorden, waarmee zij uit hun taal een jubelende orgelhymne weten te doen ruisen. Maar ook zijn die vele rijmen als de rinkelende bellen om het hoofd van Vrouwe Stultitia.

Trouwens ook aan de bijkomstige muzikale taalfactoren : de taalmelodie en de klankeexpressie, die wij een ontdekking van de tachtigers dachten, hebben de mannen van het nederlandse tijdperk der muziek hun aandacht gewijd. De Roovere zucht :

« Clonken mijn woorden als vedelsnaren »

en een eeuw later verklaart De Casteleyn :

« Int paeyen der ooren leit de scientie meest ».

Mag ik nu een kleine bloemlezing geven van rethoryckerspoëzie ? Het is slechts illustratief bedoeld en uitsluitend ten bewijze dat de in de aanvang vermelde beschuldigingen legenden zijn en hoopt u belust te maken naar meer. Ik heb het zo rederijkerachtig gemaakt als maar mogelijk was, om u niet in de waan te brengen, dat deze verzen mooi zijn ondanks hun rethorycksheid.

Als een bazuinstoot klinkt het tijdvers, waarmee Mathys de Casteleyn de overwinning bij Pavia verkondigt :

Bi Pavien daer diveerschen prijs lach
Flaude de Lelye up Sinte Mathijs-dach.

Als een luchtig flutedeuntje kunnen de notabels, de zedelessen van De Roovere zijn :

Den Avondt ende die Morghen
En zijn niet even vroet :
Dye Morghen die doet sorghen,
Den Avondt verteert het goedt
Wilde den Avondt sorghen,
Also die Morghen doet,
Tsoude 'de sulck rijden,
Die nu moet ghaen te voet.

Van dezelfde dichter geef ik u een innig gebed, vertaling van het Salve Regina :

SALVE REGINA

Ontfermeghe Coninghinne, u groeten wy,
Ons levens soetheyt, ende hope mede !
Ghegroet zijt, want wy roepen aen dy
Als Eva kinderen der ellendichede.
Dy, weenende, suchtende, doen wy ons bede
Int dal van tranen, bevaen met seere !
Ach, onse voerspraeck, maeckt ons vrede,
Dijne ontfermeghe ooghen tonswaert keere,
Ende Jesum, die ghebenedijde Heere,
Vrucht dijns buycx, toocht ons die hierna,
Goederthiere, ootmoedighe, zoete Maria.

Hier hebt u een voorbeeld van rijke taalhumor. Met echte galgenhumor stelt de dichter een optocht samen van allerlei maatschappelijke mislukkingen :

Hoort, ghi ghelubecte van hoofde nisscherkens,
Die ghister een buyle vielt en heden een gat,
Sint Talpins ongheluckighe visserkens,
Der pijnen ghewoone, ende tetene half sadt,
Waghenaers die dickent maken haer badt
In diepe straten met laste ver stelt,
Jan tachter kinders al bachten nat,
Mishoude ter eerster missen ghemelt,
Die ander menighen trap ontelt,
Quaetslaghers die altoos hebben den tuck,
Rompelborsen, ghildebroers: qualyck int gheldt,
Sulck als ick ben : maeckt plaetse en veldt ;
Staet betacht, men saeydter gheluck.

Hoor dt oock nu alle ghy venus dreetkens,
Die vingherkens dout of int oorken ruynt,
Ende susterkens, die matten doen metten gheetkens,
Tsavonts onder de crane alst weder bruynt,

Wiens capellanen zijn meest voor knyen ghecruynt,
Oude cordewaghecruyers ende sackdraghers,
Wiens habijten met lappen meest zijn doorthuynt,
Voort gheborsten volders ende hase Jaghers,
Hanghemans, hondtslaghers, Cascoenvaghers,
En Suypers ghewuene te lijdene druck,
Cruepele, blinde, steinders ende claghers,
Makelghen, potspinneghen ende cantecnaghers,
Staet betacht, men saeydter gheluck.

Hoort, Canonicken van Sinte Cristoffels oordene,
En gasthuysmuyters qualyck in de pluymen,
Die doxelfremenueren pleghen te vermoordene
Sonder wet oft vonnisse tusschen de duymen
En quadebeleyders die anderen tlandt doen ruymen,
Die in hueren voedt eer vinden een doren
Dan nobels in de borse, bi costuymen,
En weeldekens die aten haer wittebroodt voren,
Roemers van vrouwen, wreedt versworen,
Stinckende voor vrou Venus als den buck,
Cappoenders, teender ouder placke weerdich geboren,
Men seydt ons aldus, al hebben wijs thoren :
Staet betacht, men saeydter gheluck.

Prinche,
Dits al volckxken van cleynen proffijte,
Verlaghers die stelen menighen huck,
Schoelien, bradende den harinck om de kijtte,
Hier te ghapene en baedt niet een mijte :
Staet betacht, men saeydter gheluck.

En wilt ge nu nog eens teere taalmuziek horen ? Er komen regels in,
zoals Hooft of Van Eeden ze in hun beste ogeblikken konden schrijven, deze :

Al tooghen myn ooghen blijden schijn,
Mijn sinnen ghewinnen al lijdens pijn.

Hier is het :

Och Godt, wat lot is mij ghevallen,
Dat ick een stick dus moet met allen
Derven die ich oyt liefst aensach !
Bi haer, voorwaer, gheerne waer ick minlick.
Mijn herte lijdt smerte seere inlick,
Ende langhe sal, sonder verdrach,
Ten betert Godt, diet al vermach.

Och scheidt, met leyden bedenck ick dy.
Soe langher so strangher valts du my.
Dit dunckt mi sijn een hert ghelach.
Waer by heeft sy mij dus ghelaten !
En can een man in gheender maten
Ghemercken, wat doet op eenen dach,
Ten betert Godt, diet al vermach.

Princhelijck Vrouwen, mijn trouken, ach,
Plaecht onversaecht mijn eyghen tzijne.
Sonder treuren veel uren hadden vrolic bejach,
Maer ioleerden, bancketteerden te biere, te wijne.
Hoe nu coempt, ware verloren pijn,
Haer daer af te doene eenich ghevrach.
Want anders en wordet te gheenen fijne,
Ten betert Godt, diet al vermach !

Martiaal klinkt een krijgslied van De Casteleyn :

Const gaet voor cracht, lijc douden ons scholieren,
Trect dan vry uyt, die vechten oyt began !
Toocht vroom uw vacht, ende opent sleeus banieren,
Denckt omt virtuyt, u welvaert hanct er an !
Elc edel man, int vechten valt seer coene,
Int groene stelt u tenten jent !
Maect u bekent int vranckx couvent,
Daer is profijt te doene !

HET TOILET

Ledicheyt — Eyghen Sinnelicheyt — Wellust.

- ES. U en ghebreec niet dan die troostende termkens.
L. Ja oft dat Soonken in bey mijn ermkens
Ghedect al wermkens, by malcandre.
Hoe eest met mijn borstkens ?
ES. Deen staet als dandere
Saeght Alexandre; ghy kreecht eenen lonck,
Oft ten minsten van hem eenen avont spronck;
Venus en is by u nau compareelijck,
Aen u en blijkt gheen dinck meer blameelijck,
Soo heerlijcken monstre sydy in dooghe.
L. Staet mijn aensicht oock soetkens en jent ten tooghe?
Kijckt eens om hooghe, mijn soete becxken.
W. Ten heeft nergens niet een leelijck vleccken,
Daer en is niet een trecxken missedt noch misgrepen,
U lippekens staen als een Roose geschepen,
Robijnkens gheslepen, daer hebby ru tslot.
L. Hout, neemt desen cleerbessem en valt niet bot,
Ick mocht zijn bespot, waerder wat vuyls bleven.

- ES. Gaet nu eens voorts, doet die verdegale beven.
En draecht u daerneven, hupsch vol graviteyt.
- L. Doen ickt alsoo wel? eest juyst alst u greyt?
- ES. Jaet, maer ghy schrydt als waerdy een Hollandsche meyt
- L. Wel, wat proper dinghen is dat gheseyt?
- ES. Ghij moeste alsoo cleyn treppelkens terden
Ent veurste van den voet gheheven werden
Als dachterste nauwelijcx deerde gheraect.
- L. Ick salt proeven, nu dan, eest soo wel ghemaect?
- ES. Met allen wel en daarmee ghestaect.
Siet dat ghij nu waect, zift cloeck van bestiere.
- L. Wel, maer ghij moet my dienen als Cameriere,
Houwende maniere jent naert behoren.
- ES. Y ghans doot, wy hebben dEere verloren,
Ons boelken vercoren craut vast zift bolleken.
- L. Comt gaen wy wat schuylen en maken dmolleken.
Wy spelen trolleken vleus tonsen iolyten.

« Wat den mensch meest tot consten verweect.
Spel van De Lisschebloem, Mechelen.

D. en H., de tijd dringt. Binnen het korte bestek dat mij gegeven is, is het onmogelijk een zo omvangrijk onderwerp meer dan schematies te behandelen. Ik had u nog graag meerdere voorbeelden gegeven. Ik had u nog graag gesproken over de betekenis van De Roovere, de dichter van Mariken van Nieumeghen, Colynx van Ryssele en Mathys de Casteleyn voor de ontwikkeling der rethorijckerskunst; over het verschil tusschen de vlaams-brabantse kunst der vijftiende en zestiende eeuw, en de hollandse van de zeventiende en achttiende.

Ik moet het echter hierbij laten. Ik hoop dat ik mijn belangrijk onderwerp althans zoveel relief heb weten te geven, dat u overtuigd zift, dat het tijdvak der rethorijckers geheel ten onrechte verwaarloosd is, en dat het overwaard is, in het brandpunt der belangstelling te komen speciaal van de Zuid-Nederlandse litteratoren. Een traditie is taai en wordt zo maar niet omvergelopen. Toen ik enige jaren geleden over ditzelfde onderwerp mocht spreken op het Amsterdams filologencongres, formuleerde ik aan het eind enige wenssen. Ik zal dit nu niet doen. Want ik heb leren inzien dat er veel krachtiger moet gewerkt worden om iets blijvends te verkrijgen voor het eerherstel der rethorijckers. Toen in het begin van de vorige eeuw de middeleeuwse litteratuur geheel in discrediet was, stichtten enige jonge philologen een vereniging tot beoefening der oude Nederlandse litteratuur. Ze hebben hun pleit volledig gewonnen. Bij dezen heb ik de eer belangstellenden op te roepen tot het oprichten ener gelijke vereniging tot het bevorderen van de studie der vijftiende en zestiende-eeuwse nederlandse litteratuurgeschiedenis. Mochten er onder u zift, die voelen dat in deze richting nuttig werk te doen is, dan ben ik gaarne bereid het initiatief in dezen te nemen.

Ik heb gezegd.

Vijfde Afdeeling.

GESCHIEDENIS VAN LETTEREN EN KUNST.

Om 4 u. wordt begonnen met de werkzaamheden. Bij afwezigheid van M. H. Teirlinck (uitlandig), zit Prof. Vercoullie voor, met naast zich Dr. Van Copenolle als sekretaris. Aanwezig buitendien een aantal belangstellenden.

Het eerst betreedt het spreekgestoelte Dr. C. P. Burger (Amsterdam), en houdt een lezing over :

Een paar strophen van Zacharias Heyns, en eene noodige tekstverbetering.

De rederijkers worden terecht in onzen tijd door de beoefenaars van de geschiedenis der Nederlandsche letteren niet meer met die minachting ter zijde geschoven, waarmee een vorig geslacht dit deed. Ook op dit Congres zal hun « eerherstel » door een der sprekers bepleit worden. Het woord schijnt mij minder juist, immers miskenning door een bekrompen opvatting van een later geslacht doet aan hun eer eigenlijk niets af. De bedoeling intusschen verdient volle instemming; op het werk der rederijkers berust de verdere ontwikkeling van onze taal en onze letteren. En in deze groote verdienste heeft ook het late rederijkers-geslacht van het begin der 17^e eeuw een wezenlijk aandeel; mannen als Karel van Mander, Zacharias Heyns, Willem Bartjens hebben door hun voorgaan den weg gebaad voor Vondel en de zijnen. Het zij mij vergund hier van een weinig bekend gedichtje van Zacharias Heyns een paar strophen mee te deelen uit een rederijkers-bundel van 1616, Vlaerdings Redenrijck-bergh, een zang ter verheerlijking van vrede en eendracht, toen zeker heel gepast voor het heftig verdeelde Nederlandsche volk, en in onzen tijd in niet mindere mate.

Het Landt door eendracht heerschen sal,
Tot liefd' altijd genegen,
Kan geensins komen tot den val,
Wie wil daer stryden tegen ?
Eendracht maeckt machtich ende sterck
Van buyten ende binnen,
't Is een zeer heerlijk bollewerck,
Te vast om in te winnen.

Doch waer d'Inlantsch onvree sich vint,
Daer gaet het al verloren,
Daer is de Vader tegens 't Kint,
Geen liefde kan men sporen :
Maer haet en nijt, twist ende strijt,
Met eygenduncken prachtich
Daer heerschende seer wijt en zijt,
Die maken 't Landt onmachtich.

Deze strophen had ik voor eenige jaren gecopieerd, en na zorgvuldige correctie en vergelijking met het oorspronkelijke laten drukken, zonder te merken dat er iets aan haperde. Ja, de eerste zin zit niet geheel zuiver in elkaar, maar op dat punt hadden onze renaissance-dichters niet dezelfde eischen als wij : beproeft maar eens, Karel van Mander's gedichten volgens onze schoolregels te ontleden !

Na eenigen tijd kreeg ik echter de verzen weer eens onder de oogen, en daar zag ik opeens dat hier een zeer eenvoudige tekstverbetering dringend noodig is, dat de dichter zelf in zijn eigen drukwerk een drukfout over het hoofd heeft gezien, die toch inderdaad wel zinstorend is. Ik had toen juist met een bevriend beoefenaar der Nederlandsche letteren een klein twistgesprek gehad over het nut of onnut van de tekstkritiek. Hij verweet onzen leermeesters op het gebied, en der classieke en der Nederlandsche letteren, hun critische werkwijze, die hij volstrekt onwetenschappelijk noemde : men mocht de werken van oudere schrijvers niet willekeurig veranderen.

Ongelijk had hij zeker niet, en toch had hij ook geen gelijk. Als leerling van mannen als Cobet en Matthijs de Vries, die zulke buitengewone critische gaven hadden, en wetenschappelijk in mijne schatting ver boven ons stonden, had ik zooveel mooie resultaten van tekstcritiek leeren kennen, dat ik overtuigd was, dat tekststudie en tekstverbetering wezenlijk volstrekt noodig zijn. Maar uit den booze is de overdrijving, waaraan de meesters wel eens, de volgelingen al te vaak zich schuldig maakten. Het is hier niet de plaats, op de strijdvraag dieper in te gaan, maar we hebben in de eendracht-strophe van Heyns een aardig voorbeeld van noodige tekstcritiek vóór ons. Men moet zeker het derde woord **door** verbeteren in **daer**.

Het Landt daer eendracht heerschen sal,
Tot liefd' altijd genegen,
Kan geensins komen tot den val,
Wie wil daer stryden tegen ?

Zoo loopt de zin geheel zuiver, en we hebben een bewijs dat het zóó moet zijn, in de tegenstelling die de tweede strophe brengt.

Doch waer d'Inlantsch' onvree sich vint,
Daer gaet het al al verloren,
Daer is de Vader tegens 't Kint, enz.

Welnu, als een gedrukte tekst van een dichter-uitgever zelf zulk een foutje bevat, zulk een verbetering door den lezer noodig heeft, hoe zou dan niet vaak verbetering noodig zijn van handschrift-teksten, door den eersten den besten schrijver afgeschreven, niet naar het oorspronkelijke, maar naar een vorig afschrift van een misschien even onkundigen of zorgelozen schrijver.

Op de lezing van **Dr. Burger** volgde geen discussie. Na hemprak **E. H. Aerts** :

Over Tooverformules en philologische Raadsels bij Van Eyck.

1) Niets noodzaakt ons aan te nemen dat de Hebreeuwsche opschriften in « Het Lam Gods » der Gbrs. van Eyck ontleend zijn aan tooverformules, aan bijgeloovige amuletten en talismans. **Contra** F. de Mély, de la Soc. Nat. des Antiquaires de France, Rev. Arch. 15 nov. 1921.

De wijze en godvruchtige Meester H. van Eyck citeert nauwkeurig twaalf doorlopende Latijnsche teksten uit de Vulgata. Al de Hebreeuwsche opschriften (op één na n.l. **Agla**) staan eveneens, en wel in hun Hebreeuwschen vorm, in de H. Schrift en de gewone katholieke liturgie.

Agla is het acrostichon van een gewone Joodsche gebedformule, die bij schema en achttiengebied thuis hoort en die volledig luidt : « Gij zijt sterk in eeuwigheid, Heer, **die de dooden levend maakt** ».

2) **Sabaôt** op den borstriem der zittende hoofdfiguur, bewijst niet dat die gestalte God den Vader uitbeeldt en niet Christus zijn kan. **Contra** Dr. A. Wurzbach, Wien, Niederl. Künstler-lexikon, I. blz. 506.

De kerkleeraar S. Petrus Chrysologus van Ravenna, aan wien van Eyck zijn opschrift van den Voorlooper ontleende, (Migne P. L. t. 52 **De Decoll. S. Joan. B.**) leerde zijn volk bij het uitleggen van het symbolum : « Isaïas... vidit regem caeli, hoc est Christus, ipsumque esse **Deum Sabaoth** clara visione conspexit. (P. L. 183, col. 343-359. Sermo 57). En de H. Bernardus zegt in (Is. VI, 1) : « Filius est qui sedet in throno, **Dominus Sabaoth**, cum tranquillitate judicans omnia ». Zoo ook **S. Jan** zelf, XII 41 en verscheidene der grootste, oude en nieuwere theologen na hem. Het Schilderboek van den Berg Athos en de praktijk der beeldhouwers van Reims en Chartres gaan hiermede akkoord.

3) Onder de Zingende Engelen moet het opschrift der omlijsting **MELOS DEO - LAVS PHENIS - GRACIAR ACTIO** gelezen worden ; « Melos Deo, laus **perhennis**, graciarium actio ». De P is doorstreept en de N

draagt het samentrekkingsteeken. De lezing **Laus prophetis** z. g. van de **Rederijkers** van 1458, werd uit de uitgave van de **Kronijk van Vlaenderen** der Bibliophielen te Gent, 1839-1840, door de latere schrijvers algemeen overgenomen in verhandelingen over tooneel- of schilderkunst. Men verkoos ze zelfs boven het origineel van van Eyck. Welnu zij is valsch : zij berust op een verkeerd overschrijven van V. Van der Haeghen in 1839. Het oorspronkelijk MS, in de Universiteitsbibliotheek te Gent, heeft wel en wis **Laus phennis** met doorstreepte **p** en dubbele **n**.

4) De buitenluiken zijn geen op zich zelf staande « hors-d'œuvre » : zij houden in woord en beeld verband met de binnenluiken. Bij de Byzantijnen, bij onze vijftiend-eeuwsche retabelschilder, evenals bij de Theologen, was de **Boodschap** (het goddelijk Moederschap) algemeene grondslag en inleiding van heel het Maria- en Christusleven. **Contra** Prof. R. Lemaire, Programma der W. VI. Congressen, 1921, bl. 24.

De **Rex Regum** van het Allerheiligenfeest in de « Gulden Legende » en de **Zittende op den troon** uit het Brevier (1 resp. 1 noct.) bedoelt degelijk Christus. De Allerheiligenviering is, volgens het **Liber Pontificalis**, door Paus Gregorius III in 723 opgevat « ter eere van den **Zaligmaker**, van zijne heilige Moeder en alle heiligen »...Vrgl. o. a. Off. S.S. Redemptoris en ESDRAS, f. IV, c. II.

5) Aan het verbazend rijk theologisch altaarstuk der S.-Baafskerk mag, volgens de leer der concilies van Nicea tot Trente, geen ambtelijke en openbare cultus geboden worden, indien de bovenste middenfiguur God den Vader zou voorstellen. Cfr. Dict. de Théol. Cath. A. Vacant-Mangenot, a. Images. Zonder Christus in de hoofdfiguur is het werk, als altaarstuk, een volledige mislukking !

Prof. **Bittremieux** stipt aan dat in de Schriftuur : teksten **Sabaoth** vooral op God den Vader duidt.

E. H. Aerts verwijst naar S. Jan, 12e hoofdstuk, waar spraak is van Christus.

Daar de lezing van M. **De Jager** naar een andere afdeeling is verplaatst, krijgt Prof. **Bittremieux** andermaal het woord, en wel voor zijn uiteenzetting over :

De Literaire Werkzaamheid van Leonard Lessius (1554-1623).

Het volgend jaar brengt ons den drie honderdsten verjaardag van Lessius' dood : het past hier, dat wij een eerbiedige hulde brengen aan de nagedachtenis van den grooten geleerde. Lessius' leven en werken herdenken is voor dit Congres uiterst belangwekkend, en wel vooral om twee redenen : een geschiedkundige en een philologische. Vooreerst Lessius is een figuur van groote beteekenis voor de godsdienstige geschiedenis van ons land en van de Kerk in de beroerde tijden der tweede helft der XVIe en der eerste helft der XVIIe eeuw. In de gedachtenstromingen van die dagen heeft Lessius met kracht en vastberadenheid stelling genomen, en zijn optreden heeft grooten invloed uitgeoefend op zijn tijdgenooten. Het leven van Lessius staat in nauw verband met de godsdienstgeschiedenis van dien tijd. Een tweede reden, die ons noopte om hier Lessius voor te stellen is van philologischen aard. Wel heeft Lessius in 't Vlaamsch geen werken uitgegeven, doch hij was Vlaming, en wel een geleerde Vlaming : is het derhalve niet behoorlijk dat wij, leden van dit Vlaamsch Philologencongres, met hem in voeling treden ? Lessius, boezemvriend van Justus Lipsius (1), schreef zijn werken in 't Latijn, doch verschillende daaronder hebben meer dan één uitgaaf in Nederlandsche vertaling beïefd; daarenboven is het Latijn onder Lessius' pen zoo vloeiend, zoo rijk, dat menige bladzijde waard zou zijn in onze Latijnsche bloemlezingen opgenomen te worden (2). Leonard Leys werd geboren te Brecht den 1^{en} October 1554. In het jaar 1567 werd hij student aan het Atrechtisch College ter Hoogeschool van Leuven; in de paedagogie van 't Vercken voltrok hij zijn humanoria en studeerde er in de wijsbegeerte. Na verloop van den tweejarigen cursus in dit vak, werd hij « primus » uitgeroepen op honderd vijftig mededingers in den wedstrijd onder al de studenten der vier paedagogiën van Leuven. Dit was in die tijden een groote eer; hij, wien ze te beurt viel, werd met grooten luister gevierd. Een schitterende loopbaan stond hem aan de Hoogeschool te wachten; de professoren wedijverden onder elkaar om hem de verleidelijkste voorstellen te doen, met het doel hem naar hun cursus te trekken. Lessius weerstond aan alle bekoring, en den 23 Juni 1572 trad hij in het klooster der Paters Jezuïeten, die sinds 1542 in de hoogeschoolstad waren gevestigd (3).

(1) Cfr. VAN SULL, *Lessius en Lipsius*, Biekorf, 1921, bl. 73-80, 114-117, 128-133, 157-164.

(2) We verwijzen b. v. naar Lessius' beschrijving van de bloemen, en van het instinkt der dieren, inzonderheid van de spinnen, de mieren en de bijen (in : de *Providentia Numinis*, n. 37, n. 88 en n. 89). Dat zijn echte kleurbladzijden, onder opzicht van iaalrijkdom. Om b. v. der bloemen verscheidene vormen te teekenen, beschikt Lessius over een voorraad van twintig tot dertig welgekozenen adjectieven; hetzelfde om der bloemen schakeeringen te schilderen.

(3) Cfr. VAN SULL, *Een Kempische primus te Leuven, Lenaert Leys, Taxandria*, 1922, Afl. I-II.

In de inleiding tot het werk « *Lessius et le droit de guerre* » (4), leest men, zooals men dat ook vindt bij vorige schrijvers, dat Lessius aldaar zijn twee noviciaatsjaren doorbracht; we nemen hier de gelegenheid te baat om desaangaande een kleine terechtwijzing aan te brengen, den schrijver naderhand bekend geworden. Nauwelijks enkele weken was Lessius in 't Noviciaat van Leuven getreden, of de troepen van den prins van Oranje vielen de stad binnen. Lessius vertrok naar Rijsel, in gezelschap van P. Laurent Norvegus en P. Baudouin Hanguart. Nadat hij in 't ouderlijk huis van dezen laatsgenoemde wat uitgerust had, werd hij naar S. Omer gezonden, om er zijn noviciaat te voleinden. Na zijn noviciaat vertoefde hij hier nog enkele maanden, om er zijn leergang in de wijsbegeerte voor te bereiden; einde October 1574 vertrok hij naar Dowai, en doceerde er de filosofie tot in 1581.

Te Dowai wachtte hem een nieuwe beproeving. In 1578 brak een oproer los; in den nacht van 16 op 17 October dwong het volk gewapenderhand de stadsregeering een besluit af waardoor de Jezuiten uit de stad werden verbannen. Weerom moest Lessius de vlucht nemen. Den tweeden avond, na een ganschen dag zwerven in een onveilige streek, trad hij in een afgelegen herberg. 's Nachts te voren had aldaar een soldaat geslapen. Afgemat legde Lessius zich ter rust in hetzelfde bed, en, rond middernacht ontwaakte hij in volle koorts: hij had de vreeselijke ziekte opgedaan die hem zijn leven lang zou martelen, doch nimmer zijn onbuigbare wilskracht zou breken.

Toen de openbare rust in Dowai hersteld was, kon Lessius er zijn leergang in de wijsbegeerte hernemen. Doch weldra werd hij naar Rome gestuurd; daar studeerde hij, onder de leiding van Suarez (5), twee jaren lang de godgeleerdheid.

In September 1585 kwam hij aan te Leuven. Hier zou zijn echte loopbaan van professor en schrijver beginnen. Vijftien jaren lang, tot in 1600, commenteerde hij er de *Summa theologica* van St. Thomas. Daarna werd hij van alle onderwijs ontslagen, om zich uitsluitend te wijden aan het schrijven van zijn werken. Zulks zette hij voort tot aan zijn dood, den 15 Januari 1623.

Om den schrijver naar waarde te schatten, zullen wij hier den inhoud van zijn werken niet ontleden of beoordeelen, zijn leeringen zelf niet voorstellen. Inhoud en leer willen we slechts aanraken, in zoover zulks noodig blijkt om den schrijver te waardeeren. We spreken hier niet in een Congres voor godgeleerdheid en wijsbegeerte. We willen dus enkel wijzen op de literaire werkzaamheid van Lessius en er meer het uiterlijke dan wel het innerlijke van schetsen. Om nu den veelzijdigen arbeid van den schrijver Lessius aan te toonen (6), kunnen we hem achtereenvolgens beschouwen als

(4) J. BITTREMIEUX, *Lessius et le Droit de guerre; contribution à l'histoire des doctrines théologiques sur le droit de guerre*, p. 7; Bruxelles, Dewit, 1920.

(5) Cfr. RAOUL DE SCORAILLE, *François Suarez*, t. I, p. 176-177.

(6) Tot het opstellen van deze lezing mochten we benuttigen eerst en vooral verscheidene artikelen van Pater VAN SULL S. J. alhier aldaar verschenen; daarbij ontvingen wij verscheidene mededeelingen o. m. uit het geheim archief van 't Gezelschap Jesu. Verder konden we nagaan Lessius' werken zelf, alsook HURTER, *Nomenclator literarius*

dogmatieker, als moralist, als mystieker en als apologeet. In die vier richtingen vatten wij Lessius' geschriften saam en geven wij de voornaamste aan.

Zijn voornaamste werk van leerstellige godgeleerdheid is : « **de gratia efficaci** », « **over de werkdadigheid der genade en de voorbestemming des menschen** ». Dit vraagstuk is een der moeilijkste in de gansche godgeleerdheid; verscheidene meeningen heerschen daarover in de katholieke scholen. Allen aanvaardden het bestaan van de werkdadige genade en ook van de menschelijke vrijheid; de uiteenloopende meeningen betreffen enkel de wijze waarop genade en vrijheid samenwerken, met elkaar overeengebracht worden. De middeleeuwsche godgeleerdheid had dit vraagstuk wel behandeld doch niet dieper ingestudeerd dan veel andere vraagstukken. De jongere godsdienstige stroomingen hadden het vraagstuk naar voren gebracht. Calvijn had geleerd dat sommige menschen door God vooraf ter hel zijn voorbestemd (7). Luthers leer had zoodanig de kracht der genade verheven, dat de vrijheid van den mensch eronder te loor ging. Ook te Leuven ontbrandde de strijd. Reeds in 1588 had Lessius tegenover de Universiteit (8) het volgende standpunt verdedigd : God wil de zaligheid aller menschen, doch op voorwaarde dat deze vrij medewerken door het onderhouden van Gods geboden. Dit medewerken ter bovennatuurlijke zaligheid kan de mensch niet door eigen, louter natuurlijke krachten; daartoe behoeft hij de hulp der dadelijke genade. Die genade nu is op zich zelf voldoende tot het verrichten van de heilsdaad, doch, dat zij bij den éénen haar uitwerksel mist en bij den anderen tot hetzelfde voert, zulks hangt niet af van de genade zelf, doch van den vrijen wil, die aan de genade weerstaat of, onder den aandrang der genade, met deze medewerkt. Te Leuven was intusschen, door het verbod van Sixtus V aan beide partijen van elkanders leer als ketterij te bestempelen, een betrekkelijke rust ingetreden. Doch zie, Molina, een Spaansch Jezuiet, gaf zijn werk uit, hetzelfde vraagstuk als Lessius stellend en nagenoeg dezelfde oplossing brengend. De beschuldigers droegen het geding over naar Rome. Het duurde van 1598 tot 1607. Onder twee Pausen, Clemens VIII en Paulus V, hadden menigvuldige vergaderingen plaats : het was een der schitterendste toernooien waaraan de beroemdste theologen van dien tijd deelnamen om het vóór en het tegen te pleiten. Eensgezindheid werd niet

theologiae catholicae; SOMMERVOGEL, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*, en andere werken, in den loop dezer studie aangehaald.

(7) Cfr. Dr. VAN OPPENRAEY, *La doctrine de la prédestination dans l'église réformée des Pays-Bas*, Louvain, 1906.

(8) Het geschil tusschen Lessius en de Universiteit was begonnen met Paschen 1587. In Sept. van hetzelfde jaar gaf de Universiteit haar *censura* tegen Lessius uit. Den 10 Juli 1858 kwam de Nuntius tusschen, om den twist te doen staken. In die moeilijkheden met de Universiteit, kwam Bellarminus tusschen om zijn oud-leerling, Lessius, te verdedigen en te bewijzen dat de vier en dertig gecensureerde stellingen van Lessius de censuur niet verdienden. Cfr. DE LA SERVIÈRE, *La théologie de Bellarmin*, p. XIX, Paris, 1908.

Zie insgelijks A. DE MEYER, *Les premières controverses jansénistes en France*, bl. 9-10, Leuven, 1919. Het kon niet anders of Jansenius (in 1617 te Leuven terug, waar hij in 1604 zijn studiën had aangevangen) moest het vooreerst en vooral op Lessius gemunt hebben. Zie *ib.*, bl. 13 en passim.

verworven, zoodat Paulus V het ten slotte raadzaamst achtte het twistgeding te schorsen en aan beide partijen te verbieden elkander voor ketters uit te geven. Veel was er intusschen van beide kanten geschreven. In de hierboven aangegeven omstandigheden schreef ook Lessius zijn boek. Het handschrift werd in 1602 naar Rome opgestuurd, waar het door den Generaal der Societeit werd goedgekeurd; ook aan Paus Clemens VIII beviel het. Het keerde naar Leuven terug, einde 1602. Niets belette een onmiddellijke uitgaaf, doch, daar de strijd om Molina's boek hier nog voortwoedde en kort te voren een tegenstrever van Molina een werk had uitgegeven, dat, om zijn onnauwkeurigheden door den Paus was verboden geworden, werd het raadzaam geoordeeld, om de gemoederen niet verder op te hitsen, het drukken uit te stellen. Het boek werd dus ingehouden, tot in 1610, toen Lessius op aandringen van velen, het liet verschijnen (in 4°, 419 bladz.) bij Jan Moretus, te Antwerpen. Nog hetzelfde jaar werd het ook uitgegeven te Barcelona, bij Sebastiaan Matheuad, met bisschoppelijke goedkeuring van 25 Augustus 1610; deze uitgaaf is Sommervogel (*Les Ecrivains de la compagnie de Jésus*) onbekend gebleven.

Met grooten lof werd het onthaald, o. a. door de professoren der Gregoriaansche Hoogeschool te Rome. Doch welhaast zou het zware moeilijkheden aan zijn schrijver berokkenen. De geschiedenis daarvan schrijven zou ons te ver leiden; enkele trekken mogen volstaan. In September 1610 kwam onverwachts te Leuven een brief aan van den Generaal, met al de klachten tegen Lessius' boek ingebracht. Daarop volgde een drukke briefwisseling tusschen Lessius en den Generaal; ook met Bellarminus en Suarez, die den schrijver hun grieven hadden blootgelegd, werden brieven gewisseld (9). Aquaviva, de generaal der Orde, vreesde dat het den strijd zou aanvuren in plaats van nader tot de oplossing te brengen. Reeds was het bij Paulus V aangeklaagd; daarom richtte Lessius aan den Paus een eerbiedig verzoeken om de gegrondheid en de orthodoxie zijner leer te verdedigen. Paulus V gaf daarop een algemeen verbod uit van over het betwiste vraagstuk nog nieuwe schriften in het licht te geven zonder voorafgaande goedkeuring der Romeinsche Inquisitie. Derhalve werd een tweede door Lessius reeds voorbereide uitgaaf uitgesteld. Deze, reeds gereed in 1612, verscheen na den dood van den Paus en van Lessius. Het tractaat verscheen verder in de verzameling van Lessius' werken (10).

(9) In het Seminarie van Gent berusten verscheidene belangwekkende onuitgegeven stukken, betrek hebbend op Lessius' boek over « *De Gratia* »: een brief van Bellarminus aan Lessius en dezes antwoord, brieven van Suarez, ook het antwoord van Lessius aan P. Aquaviva. Deze stukken komen voort uit het College der Jezuiten te Leuven en werden naar Gent overgebracht door Eximius Van de Velde.

(10) De *Opuscula* of verzameling der volledige werken van Lessius (het de *Justitia et jure* uitgezonderd) werden uitgegeven: in 1626, te Antwerpen; hetzelfde jaar bij twee verscheidene drukkers te Parijs; in 1627, 1641, en 1655 te Parijs. In 1881 is, te Parijs, nog een laatste uitgaaf ervan verschenen, doch niet zoo volledig als de voorgaande; zij behelsde enkel de volgende werken: *De gratia efficaci*. — *de perfectionibus moribusque divinis*. — *De Summo Bono*. — *De Providentia Numinis et Animorum immortalitate*.

Op aandringen van Paulus V, had Aquaviva den 14 November 1613 een dekreet uitgevaardigd, waarbij aan de professoren der Societeit voorgehouden werd de meening aan deze van Lessius tegenovergesteld te onderwijzen. In Januari 1615 overleed Aquaviva ; de afgevaardigden der Jezuiten uit alle landen te Rome saamgekomen ter verkiezing van een nieuwen generaal, onder dewelke Lessius, als afgevaardigde der Vlaamsche Jezuiten, aanwezig was, wijzigden het verbod zoodanig dat Lessius' leer er niet meer door getroffen was.

Van den moralist Lessius verdient op de eerste plaats vermeld en geroemd zijn standaardwerk : « **De Justitia et Jure** ». Slechts sedert korten tijd had men Lessius van zijn leeraarsambt ontslagen om hem toe te laten zich heel aan het schrijverswerk te wijden, of men kon reeds de goede gevolgen van den maatregel vaststellen : op 15 December 1603 mocht Pater Olivier, provinciaal, zijn goedkeuring hechten aan vernoemde werk. Het bevatte de tessen door Lessius in 1593 en 1594 gegeven, over de rechtvaardigheid, benevens een verhandeling over de drie kardinale deugden : de voorzichtigheid, de matigheid en de sterkte, wier uitleg de tijdsomstandigheden hem verhinderd hadden. Het werk was dus een commentaar op een deel der II-IIæ van St. Thomas. Voor de eerste maal werd het gedrukt bij Masius, te Leuven, in 1605 (in fol., 731 bl.). Buitengewoon was de bijval dien het nieuw werk genoot ; van alle kanten werden den schrijver de warmste gelukwensen toegestuurd : onder meer van den bisschop van Geneve, den H. Franciscus van Sales. Van toen af tot op onze dagen werd het werk hooggeprezen ; onder hen die zijn lof hebben uitgesproken, noemen wij : Fridericus Borromaeus, aartsbisschop van Milaan, Aegidius Coninck, en onder de modernen : Lehmkuhl en Génicot. 't Was 't eerste werk door Lessius uitgegeven. Groot was en is steeds de invloed ervan geweest. Aartshertog Albrecht schatte het zeer hoog, en had het steeds, tot gemakkelijke raadpleging, in zijn gehoorzaal op tafel liggen. In de Nederlanden diende het tot richtsnoer bij de tribunalen. Het bevat een uiteenzetting der principen, met aanpassing op de nieuwe toestanden. Inderdaad, de ontdekking van Amerika had den koophandel tot een onbekenden groei gebracht ; het goud uit het Oosten ingevoerd had alhier den wisselhandel doen ontstaan. Foppens beweert dat Lessius, om de ingewikkelde problemen van koophandel, intrest en wissel te bestudeeren, geruimen tijd te Antwerpen verbleef, en ter plaats zelf de operaties naging.

Van af de tweede uitgaaf van het « **De Justitia et Jure** », werd een aanhangsel bijgevoegd over de bergen van barmhartigheid. Reeds in de XVIe eeuw bestonden er in Italië zulke inrichtingen, die zonder intrest geld voorschoten aan de behoeftigen. In onze streken konden dezen geld in leening ontvangen slechts bij de Lombarden, die drie en twintig leeningsbanken hadden ingericht : een intrest van 30 tot 40 0/0 werd geëischt. Met geld, door de begijnen en de voornaamste kloosterorden, bijeengebracht, werd tegen dien Lombardschen woeker een Berg van Barmhartigheid gesticht, die zich tevreden hield met een intrest van 15 0/0 en later zelfs van 12 0/0. Heel natuurlijk botste de nieuwe inrichting op hevigen weerstand. De Lom-

barden wilden zich voortaan met 15 0/0 vergenoegen, doch eischten dat de bergen van barmhartigheid gratis zouden uitleenen, overtuigd dat zulke maatregel tot den ondergang van hun vijand zou leiden. Van een andere zijde nog kwam verzet : van wege de rigoristen ; ook deze eischten gelduitjeening zonder intrest ; bij hen kwam de eisch niet voort uit afgunst en winstbejag, doch enkel uit gewetensbezwaar. Acht professoren van Leuven, eenige van Dowai en Parijs gaven een consultatie uit om de bergen te veroordeelen. Lessius nam hun verdediging op, toonde hun nut aan voor de maatschappij en bewees de geoorloofdheid van een gematigden kroos ; tezelvertijd stelde hij de beginselen vast, waarnaar de intrest moest bepaald worden. Lessius is een krachtdadige voorstander geweest der bergen van barmhartigheid, en heeft aldus tot de welvaart van ons land machtig veel bijgedragen. Men heeft berekend dat, het eerste jaar na de stichting dier bergen te Antwerpen en te Brussel, ongeveer 50.000 gulden in de handen der armen dier twee steden zijn gebleven, die anders bij de Lombarden waren te recht gekomen.

Ten bewijze van den buitengewonen bijval en invloed van Lessius' « **De Justitia et Jure** », stippen wij enkel aan dat het werk, van 1603 tot 1734 niet min dan twintigmaal herdrukt werd, te Antwerpen, te Parijs, te Lyon, te Venetië, te Milaan en elders.

Die invloed moest natuurlijk de Jansenisten hinderen, met hun gekend rigorisme. Pascal heeft de droevige eer gehad Lessius' boek uit te pluizen, er hier en daar een zin uit te halen, dezen te verdraaien, om Lessius als een heiden te doen doorgaan (11).

Van den moralist Lessius hebben wij nog : « **Disputatio de Statu vitae eligendo et religionis ingressu quaestionibus XII comprehensa** », opgedragen aan Drusius, abt van Park, bij Leuven. Het gaat hier over de keuze van een levensstaat. De eerste uitgaaf verscheen bij Plantijn, in 1613 (210 bl. in-8°). Latere uitgaven in 't Latijn : in 1617 bij Plantijn alsook te Venetië ; in 1666 te Weenen ; in het Spaansch in 1624 ; in 't Fransch in 1873 te Tours. Het werk werd ook opgenomen in de verschillende uitgaven der *Opuscula*.

Voegen wij hierbij een korte studie over den staat van hen, die, in de wereld levend, gelofte van zuiverheid aangaan : « **De bono statu eorum qui vovent et colunt castitatem in saeculo** », Leo Hubertinus, Coloniae, 1615.

Onder de werken over zedenleer kunnen wij rangschikken het eigenaardige en vermaarde « **Hygiasticon seu vera ratio valetudinis bonae et vitae una cum sensuum, iudicii et memoriae integritate ad extremam senectutem servandae** », in-8°, 108 bl. Het is een soort genees- en zedenkundig werk, waarin de schrijver, uit eigen ervaring, het middel aanwijst ter bewaring van goede gezondheid en werkkraft. Dit middel is : de matigheid. Lessius droeg het op aan Colibrant, abt der Norbertijnerabdij te Postel. De kwaadwillige vijanden der Jezuiten in Spanje, door den titel geprikkeld, waren belust op

(11) Zie : *Lettres à un provincial*, *Lettres 12-13*. Lessius was sedert een dertigtal jaren gestorven, toen die aanval tegen hem gericht werd. Zijn ordebroeders namen zijn verdediging op.

nieuwe wapenen tegen hun vijand : het betaamde toch niet dat een kloosterling schreef over het middel om lang te leven ! Te Segovia kochten zij al de exemplaren op die aldaar te koop waren. Doch, toen zij zagen dat de schrijver een allerstrengst regiem aanpreef, gaven zij teleurgesteld hun verwachting op.

De eerste uitgaaf van het *Hygiasticon* kwam uit in 1613 bij Plantijn. Hoe dit werkje in den smaak viel der lezers, bewijzen zijn ontelbare uitgaven ; we tellen er twee en dertig, waarvan negen Latijnsche, drie Engelsche, één Spaansche, vier Vlaamsche (*De Schat der Soberheit*), tien Fransche, twee Italiaansche, en twee Poolsche (12). In 't gemeentemuseum van Brecht wordt een Vlaamsche uitgaaf bewaard, van Middelburg, 1678, bij Joannes Mertens, alsook een Latijnsche, van 1623.

Denkt niet dat de werkdadigheid van Lessius op gebied van zedenleer hiermede uitgeput is. Het kon niet anders of de faam van den moralist moest hem allerhande raadplegingen doen geworden. Bisschoppen, prelaten, edellieden, kloosteroversten, kapittels van kanunnikken, universiteiten, krijgsversten, aartshertog Albrecht zelf gingen, in netelige gevallen, om raad bij Lessius. Een honderdtal dier oplossingen werden, na Lessius' dood, door Pater Wyns in de « *Opera Posthuma* » opgenomen.

In de rijksbibliotheek te Brussel berusten verscheidene handschriften van Lessius' leergangen, uit dewelke voor de moraal voorzeker nog veel kon gehaald worden. De betreurde professor V. Brants heeft daaruit geput om verscheidene heel belangrijke leeringen van Lessius te doen kennen. Vermelden wij : *Les théories politiques de Lessius*, in de *Rev. Néo-Scol.*, 1912 ; *L'économie politique et sociale dans les écrits de L. Lessius*, in de *Rev. d'histoire ecclésiastique*, 1912 en 1913 ; *Sur la perception des impôts*, in *Mélanges Godefroid Kurth*, 1908, alsook in : *La Belgique au XVIIe siècle*, Albert et Isabelle, chap. V ; ten slotte : *le de Eleemosyna*, in : *Analectes pour servir à l'histoire de l'université de Louvain*, 1911. Daaruit werd ook de studie getrokken over het oorlogsrecht : *Lessius et le droit de guerre*, Brussel, 1920. We zijn overtuigd, dat de leer van Lessius over het oorlogsrecht de volledigste en de meest uitgewerkte is van dien tijd ; we hebben er verder op gewezen hoe Wiggers en Mercerus, in hun leer over ditzelfde onderwerp, waarschijnlijk Lessius hebben benuttigd (13).

(12) In deze uitgaven wordt niet medegerekend deze der *Opuscula* of verzamelde werken van Lessius. De voornaamste steden waar het *Hygiasticon* gedrukt werd, zijn : Antwerpen, Parijs, Lyon, Cambrai, Cambridge, Milaan, Rome, Venetië, Turijn, Molsheim, Krakau, Cassovie, Lima, Amsterdam en Middelburg. Van de vier Nederlandsche uitgaven verschenen er drie te Amsterdam, in 1652, 1681 en 1696, en ééne te Middelburg in 1678.

We mogen hier ook vermelden dat eerstdaags nog een Vlaamsche vertaling van het *Hygiasticon*, door P. Maas, S. J. zal uitgegeven worden.

(13) Zie : *Lessius et le droit de guerre*, bl. 94-96 ; *Les idées de Mercerus sur le droit de guerre*, in : *Revue catholique sociale et juridique*, févr.-mars, 1921.

Ook op het gebied der leerstellige godgeleerdheid kon uit die handschriften menige leering in 't licht gesteld worden, voor de geschiedenis der godgeleerdheid hoogst belangwekkend. Aldus werden onlangs Lessius' eigenaardige gedachten uiteengezet over

Op het gebied van ascetisme en mystiek is Lessius heel vruchtbaar geweest. Zijn eerste werk in dien zin handelt over het Opperste Goed en de eeuwige gelukzaligheid des menschen, « **De Summo Bono et aeterna beatitudine hominis, libri quatuor, ad I-IIæ S. Thomae** », in-8°, 603 bladz. Heel bondig geven wij hier den inhoud weer : in 't eerste deel betoogt Lessius dat het opperste goed niet in eenig geschapen goed is gelegen, doch in God alleen ; in het tweede handelt hij over de vereeniging der ziel met God, door dewelke de ziel gelukkig wordt gemaakt ; in het derde beschrijft hij de gelukzaligheid naar het lichaam bij de uitverkorenen ; in het vierde stelt hij de middelen voor waardoor het opperste geluk bereikt moet worden. Op zijn minst achtmaal werd dit werk afzonderlijk uitgegeven, de eerste maal bij Plantijn, in 1615 ; een Duitsche vertaling, onder den titel : « **Büchlein von Weg zum Leben** » verscheen in 1630 ; een Sineesche overzetting werd bezorgd door den bekenden Pater Schall ; eindelijk kwam de laatste uitgaaf uit in 't Latijn, in 1869, te Freiburg in Breisgau, door Hürter. Ook in de *Opuscula* werd het opgenomen.

Op het gebied van mystiek geldt als Lessius' meesterwerk zijn alom-bekend boek over de volmaaktheden Gods : « **De perfectionibus moribusque divinis libri XIV** ». In dit werk, dat Lessius eerst tot persoonlijke devotie had geschreven en dat hij slechts op aandringen zijner oversten in het licht gaf, worden achtereenvolgens de volmaaktheden Gods beschouwd. Elke dezer beschouwingen wordt besloten met een roerend en echt theologisch gebed, waarin wij al de gedachten over de volmaaktheid in de beschouwing vooruitgezet bondig terugvinden ; dit gebed heet : **Recollectio precatoria**. Van het werk over de volmaaktheden Gods kennen wij verscheidene uitgaven, zonder deze der *Opuscula* meê te rekenen. Het verscheen de eerste maal in 1620, bij Plantyn (592 bl. in-4°), alsook te Parijs, hetzelfde jaar. Een nieuwe uitgaaf zag het licht te Parijs, in 1875. Van vertalingen van heel het werk hebben wij slechts de Fransche uitgaaf van 1891, te Parijs. Uittreksels nochtans werden in vertaling uitgegeven, o. m. een verkorte uitgaaf, in 1865, te Doornijk.

De **recollectiones precatioriae**, die op elke beschouwing der volmaaktheden volgden, werden, na Lessius' dood, vereenigd en verscheidene malen heruitgegeven, onder verschillende titels : zoo b. v. in 1626, te Ingolstadt, in Beieren : « **Flammae divini Amoris** » ; in 1638, te Münster ; in 1710, te Luzern ; in 1660, te Wirzburg a/Mein : « **Itinerarium hominis abeuntis ad Deum** » ; in 1643, te Leuven, in 1655 te Antwerpen (**Recollectiones precatioriae**), in 1664 te Brussel ; ten laatste in 1892, te Freiburg, door P. van Sull (14).

Welbekend is verder Lessius' gulden boekje over de vijftig namen Gods,

natuur en wezen der erfzonde in het artikel : J. BITTREMIEUX, *L'essence du péché originel d'après Lessius*, verschenen in : *Nouvelle Revue théologique*, juin 1922, bl. 315-324.

(14) Een nieuwe uitgaaf der « **Recollectiones precatioriae** », bezorgd door P. van Sull, is pas verschenen, bij Beyaert, te Brugge (1923), in « *Museum Lessianum* ».

Bij die uitgave kunnen wij verder voegen : één Fransche, te Parijs, in 1644, en te Dowaaf in 1663 ; verder ééne te Doornijk, in 1865, en de laatste te Parijs in 1882 door P. Bouix, S. J. (**Les noms divins. Elévations de l'âme**).

« **Quinquaginta nomina Dei** ». 't Was zijn laatste geschrift ; hij voltooide het op zijn sterfbed. Het bevat korte overdenkingen over vijftig goddelijke eigenschappen. Het werd eerst uitgegeven in 1640, na 's schrijvers dood, te Brussel, bij Godfried Schoovaerts, door Thomas Courtois, als aanhangsel aan Lessius' leven. Een groot aantal uitgaven heeft het boekje, beknopt van vorm doch rijk aan inhoud, de eeuwen door gekend. Heden nog wordt het gesmaakt en gezocht. De uitgevers hebben het soms aangevuld met uitleg en verklaringen getrokken uit andere werken van Lessius, namelijk uit « **de perfectionibus** » en uit « **de Summo Bono** » ; soms hebben ze de orde zelf gewijzigd en de beschouwingen gerangschikt naar de drie baanvakken op den weg naar de volmaaktheid : den reinigings-, den verlichtings- en den vereenigingsweg ; anderen nog hebben er als aanhangsel een litanie bijgevoegd, de litanie van de Vijftig Namen Gods, door hen opgesteld, naar de wijze der kerkelijke litanien, uit de vijftig benamingen door Lessius beschouwd. De overzettingen van het boekje in verscheidene talen : Fransch, Hongaarsch, Vlaamsch zijn een bewijs van den buitengewonen bijval van dit werkje. Vooral latijnsche uitgaven zijn aan te stippen : te Brussel, te Leuven, te Dillingen, te Keulen, te Constanz, te Praag, te Venetië, te Olmutz, te St. Michiels-Gestel (Nederland), te Freiburg. Smakelijk zijn soms de titels der vertalingen ; zoo in 't Fransch : « **Eschele mystique** », 1643, of nog : « **Le chemin du ciel tracé sur quelques considérations des noms divins** », 1648. Onder de Vlaamsche uitgaven vermelden wij deze van Leuven, 1648, bewerkt door den Kartuiser Pallens : « **De drij Weghen der Volmaektheyt voor den Beghinnenden, Voortgaenden ende Volmaeckten** ». Al deze werken dateeren uit de laatste jaren van Lessius' leven, toen hij, door geweldig lijden zich meer en meer van de aarde onthechte en opging in beschouwing van en vereeniging met de Godheid. Hij was innig vertrouwd met de werken van Dionysius den Areopagiet en met die van onzen Ruysbroeck. Wat Lessius' mystieke geschriften kenmerkt, is de theologische eenvoud der taal ; daardoor onderscheidt hij zich van veel andere dergelijke schrijvers, die, meer dan Lessius, beeldspraak gebruiken. Opvallend is ook, dat Lessius rechtstreeks tot de Godheid zelf opstijgt.

Verlaten we thans de kalme, rustige atmosfeer der beschouwing, om het rumoerige strijdperk te betreden ; want die hooge beschouwer was ook, terzelvertijd, een harde strijder : een apologeet, een polemist. Doch, zelfs als polemist, bewaart hij steeds dien geest van kristelijke liefde, die hem wel de dwaling doet bestrijden, doch gewoonlijk, zooveel mogelijk, de personen doet eerbiedigen. Op apologetisch gebied, is Lessius een schrijver van groote beteekenis. Zijn werkzaamheid was verstrekkend, in verband met de heele godsdienstige geschiedenis van zijn tijd. 't Was immers de tijd dat het protestantisme in ons land was binnengedrongen ; ook in andere landen had het den standaard tegen Rome geheven ; 't zou waarlijk te verwonderen zijn, moest Lessius, de trouwe zoon der Roomsche Kerk, naar de pen niet hebben gegrepen om het voorvaderlijk geloof te verdedigen. Hij schreef in de latijnsche taal, destijds algemeen gekend, waarschijnlijk om zijn geschriften in ruimeren kring te laten lezen ; doch ook in de volkstalen liet hij zijn

latijnsche geschriften overzetten, om aldus ook het eigenlijke volk te bereiken.

Een der principen destijds door het protestantisme verspreid luidde : dat het ter zaligheid onverschillig is welk geloof men aankleeft. De gedurige herhaling van dit beginsel had voor gevolg dat veel eenvoudige lieden van het katholicisme naar het protestantisme overliepen, en, in het protestantisme, van de ééne sekte naar de andere, om ten slotte dikwijls in 't volslagen ongelooft aan te landen. Dit beginsel ging Lessius te keer in zijn eerste apologetisch geschrift : « Welk geloof en welken godsdienst wij moeten aankleven » (*Quae fides et quae religio sit capessenda, consultatio auctore L. L.*, 1609, in-8°, 145 bl. bij Plantijn). In het eerste deel haalt hij al de bewijsredenen aan waarom de katholieke Kerk de ware Kerk is ; de veertien hoofdstukken van het tweede deel hebben ten doel aan te toonen hoe het protestantisme de ware Kerk niet is. Buitengewoon was de bijval. Nog vóór zijn dood zag de schrijver zijn werk tot zesmaal herdrukt : te Antwerpen, te Praag, te Keulen, te Turijn, te Krakau en te Fulda. In 't geheel kunnen wij vaststellen : veertien latijnsche uitgaven (benevens de *Opuscula*), acht Duitsehe, vier Vlaamsche, vijf Fransche, zeven Poolsche, één Engelsche, één Arabische, een Italiaansche (15).

Verscheidene protestanten heeft het tot de Roomsche Kerk teruggebracht ; onder hen den vermaarden veldheer Jan van Nassau, die het boekje uit het Italiaansch in het Duitsch overzette, en er immer een eigenhandig afschrift van bij zich had.

Reeds in 1610 had Pater Thomas Saily een Vlaamsche vertaling bezorgd, die te Antwerpen gedrukt werd : « **Beraedt wat gheloof ende religie men behoort t'aanveerden** ». Het kon niet anders of het « Beraedt » moest, in Duitschland en Holland, groote ontroering verwekken in het protestantsche kamp. De synode van Dordrecht noemde het « Beraedt » een « Zienverraet » en droeg aan Michiel Hogius, « woorden-dienaer » te Sevenbergen, de taak op aan Lessius te antwoorden. Dit antwoord verscheen onder den niet hoffelijken titel : « **de Mont-stoppinghe** » van Lessius. De kalme Lessius geweerdigde zich niet de Mont-stoppinghe te weerleggen, doch een ander Jezuiet, Jan Van Gouda, geboortig van Utrecht, deed zulks in zijne plaats, en liet, in 1612, bij Plantijn een boek verschijnen met den volgenden titel, voor de opgewondenheid der gemoederen te dien tijde kenschetsend : « **Leughenen ende Beuselen bij Dosijnen Michaëlis Hogii teghen het Beraedt.. P. Leonardi Lessii... aenghetelt ende wederleyt door Joannem de Gouda, priester derselver Societeyt** ». De reden van zijn schrijven lezen wij in zijn voorwoord : « De eere ende danckbaerheyt welke ick schuldigh ben aen den E. Heer P. Leonardus Lessius, Professeur ende mijnen Meester inde Godheyt : de welke soo ick sagh dat hij hem verontweerdighde (d. i. zich niet gewaardigde) teghen soo onverstandighen groven botten leugenaer als M. Michiel van Sevenberghen is, de penne in de handt te nemen, hebbe

(15) Hier volgen de namen eeniger plaatsen waar het « *Quae fides enz.* » uitgegeven werd : Antwerpen, Mechelen, Keulen, Fulda, Münster, Dillingen, Heidelberg, Freiburg, Bruntrut, Praag, Cracovie, Postzoun, Turijn, Nymegen, Dowaai, Lyon enz...

't selve voor sijne E. willen doen, betrouwende dat 't selve sijne E. aenghe-naem zijn sal, als van eenen discipel voor sijnen Meester ghedaen ».

Op Hogius' antwoord volgde een tweede schrift van Gouda : « **Tale ende redenen Joannis de Gouda, Ultrajectini, priesters der Soc. Jes. voor het beraedt Leonardi Lessii... teghen de misluckte Mont-stoppinghe M. Michaelis Hogii, woorden-dienaers in Sevenbergen.** T' Antwerpen, in de Plantijnsche Druckerye, 1613 ». En daar Hogius het nog niet opgaf, gaf de strijdlustige Gouda nog een derde schrift uit : « **Sommighe catholijcke redenen Joannis de Gouda, priesters der Societeyt Jesu, teghens de gereformeerde valscheyden Michaelis Hogii, Woorden-dienaers in Sevenbergen. In syne aenwijsinghe van 't misgepraet, oft raes-kallinge der Tale ende reden des Praters Joannis de Gouda, Jesuwys te Brussel,** gedrukt t' Amsterdam, bij Peeter Pieterss. inden Kerckbijbel anno 1615. Voor het Beraedt Leonardi Lessii... in het stuck der Religie. Tot Bruessel, by Huybrecht Antoon, 1615 ».

Ook uit Duitschland kwam tegenstand. De lutheraan Balthasar Meisner (1587-1626) schreef tegen Lessius een « tegenconsultatie », en de calvinist Hendrik Brandius een « onderzoek van Lessius' consultatie ». Beiden werden weerlegd door Pater Herman Hugo, oud-leerling van Lessius, beroemd om zijn treurdichten ; die weerlegging besloeg drie boekdeelen. Michiel Veresmarti, een bekeerde calvinist uit Hongarië, nam ook de pen op tegen Balthasar Meisner, die op zijne beurt antwoordde. Lessius liet ze begaan, en schreef intusschen nieuwe werken.

De geweldige aanvallen tegen de Kerk hadden voor gevolg dat velen aan 't twijfelen waren geraakt over het bestaan van God en over de onsterfelijkheid der ziel. Lessius zag het gevaar en achtte het zijn plicht die twee dwalingen te keer te gaan. Daarom schreef hij zijn : « **De Providentia Numinis et Animi Immortalitate** ». Die twee verhandelingen liet hij verschijnen bij Plantijn, in 1613, en een tweede maal, bij denzelfden, in 1617 (16). Het werk droeg hij op aan zijn vriend Hendrik Frans van der Burch, pas bisschop benoemd van Gent. De beroemde missionaris, Pater Adam Schall von Bell, uit Keulen, vertaalde in 't Sineesch de eerste verhandeling ; daar hij in 1622 in Sina aankwam, (en aldaar in 1699 overleed), moet die vertaling na 1622 gesteld worden. De tweede verhandeling werd insgelijks in 't Sineesch overgezet, door Pater Martinus Martini, van Trente, die te Hang-Tcheou stierf in 1661. In 1651 kwam ook van de pers een vertaling in 't Engelsch, door Sir Walter Daleigh' Gost. Over dit werk van Lessius merken wij enkel het volgende aan : in beide verhandelingen voert Lessius een overgroot getal argumenten aan, vijftien voor het bestaan Gods, en twee en twintig voor de onsterfelijkheid der ziel. Hier blijkt de schranderheid van zijn geest en zijn spitsvondigheid. Die argumenten zijn, zooals van zelf spreekt, niet alle van gelijke waarde : veel zijn enkel « ex convenientia ». In hun geheel genomen moesten zij nochtans een diepen indruk maken, en menige bladzijde zou heden nog met nut worden gelezen. Het tweede onderwerp wordt soberder dan het eerste behandeld ; in het eerste treffen wij aan al de ken-

(16) Ook te Venetië moet een latijnsche uitgaaf verschenen zijn; in 1617 (?).

merken van Lessius' stijl : zijn diepe natuurkennis, zijn rijke, warme taal, zijn overvloedigen woordenschat. Zelfs de natuurkundigen zouden hier verbaasd staan over Lessius' wetenschap (voor dien tijd) der natuur, en de taalkundigen zouden verwonderd staan over zijn beschrijvingen, in 't Latijn, van bloemen en planten met al hun verscheidenheden en schakeeringen.

Voor 't pauzelijk gezag waren de XVIe en XVIIe eeuwen tijden van groote beroering. In 1603 had Jacobus I den troon van Engeland beklommen. Zijn wreede wetten tegenover de katholieken voerden enkelen onder dezen tot het zoogenaamde buskruitverraad (5 Nov. 1605). Het verraad van enkelen moest door allen worden uitgeboet. Een eed van getrouwheid werd door den koning opgelegd aan elk katholiek, getrouwheid aan den koning zelfs tegen den Paus : de koning ging hier zijn macht te buiten, en het weigeren van den eed was voor den katholiek gewetensplicht (17). Blackwell, de aartspriester der Engelsche katholieken, legde den eed af. Paulus V verbood het afleggen van den eed en zette de katholieken tot tegenstand aan. De verbitterde koning gaf twee geschriften uit, waarvan het tweede, opgedragen aan Rudolf II en aan alle monarken der kristenheid, een aanval was tegen het Pausdom : de Paus was de antichrist, Rome het ontuchtig Babylon ; de Paus zocht het gezag der vorsten te ondermijnen, allen moesten samenspannen om het pauselijk juk af te schudden. Het boek was gedrukt te Londen, bij Norton, en had voor titel : « **Apologia pro juramento fidelitatis** ».

Dadelijk werd het koninklijk boek in de volkstalen vertaald, en herdrukt in Holland en Frankrijk. Het bracht groote opschudding teweeg. Paulus V verzocht den generaal der Jesuïeten twee zijner paters met de taak te gelasten van 's konings boek te weerleggen. Lessius werd aangewezen (18) ; hij werkte met zulken ijver dat hij, in 1611, met twee boekdeelen klaar was. Het eerste droeg als titel : « **De Antichristo et ejus praecursoribus disputatio apologetica gemina** », en verscheen bij Plantijn. Het werd door Lessius opgedragen aan al de kristene vorsten. Opmerkenswaardig is het hoe de

(17) « In der That wurde Ablegnung eines theoretischen Satzes verlangt, der den Römisch-Katholischen eine Glaubens- und Gewissenssache war »; aldus H. THIERSCH + (HAUCK), in *Realencyclopädie für protestantische Theol. und Kirche* B. 2, bl. 554.

(18) Den 29 Aug. 1609 schrijft de generaal P. Claudius Aquaviva naar Pater provinciaal Florentinus : « Quod per Illm Nuncium significatum est Ræ Væ ex parte SS. D. N^{ri} ut duo de nostris designentur qui libro Regis Angliae respondeant id etiam nobis sua Sanctitas dixerat, et quamquam non desit qui item scribat contra illum, tamen omnino designandi erunt duo a R. V. ut fiat ad plurimos (...?) quod praescriptum est : speramusque cum divina gratia successum ex omni anima... » De twee theologen, die werden aangewezen, waren Cornelius a Lapide en Lessius.

Den 6 Febr. 1610, brief van Aquaviva aan den provinciaal om Lessius' werk eerst naar Rome op te sturen, vooraleer het te laten drukken : « Scripta P. Lessii contra Regis Angliae librum melius est ut mittantur Romam, quia SS. D. N^o magis satisfaciet cum alioquin edita ab alio nescio quo non adeo sicut ad mentem S. Stis et proinde minus probentur ».

Op denzelfden datum, brief van Aquaviva aan Lessius met hetzelfde verzoek : « Scripserat ad me Ra Va de Providentia... et de opere inchoato contra Regem Angliae, de quo mittendo scripseram Pⁱ Provinciali iam pridem et nunc iterum scribo, cum id tuturum sit magis ad mentem et satisfactionem SS. D. N^{ri} ».

schrijver gedurig aan den Engelschen koning poógt te verontschuldigen : deze, naar hij van bevoegde zijde vernomen had, was de schrijver, de « **architecta** » niet van het werk dat Lessius weerleggen zou ; 's konings naam was door Calvinistische ministers misbruikt geworden. In de eerste zijner twee disputationes, weerlegt Lessius de valsche beschuldiging dat de Paus van Rome de Antichrist is : in zestien bewijzen somt hij, uit de H. Schrift, al de voorzeggingen op over den Antichrist, legt ze uit naar de verklaringen der heilige Vaders en besluit hoe geen enkele op den Paus kon toegepast worden ; in de tweede gaat hij zelf ten aanval over : hij stelt de vraag wie de voorloopers van den Antichrist mogen zijn en ziet ze in de belhamels der ketterij. Pater Leonardus de Fraeye bezorgde van dit werk een Vlaamsche vertaling : « **Disputatie van den Antechrist ende sijn Voorlooperen, waermede wederleyt wordt de Vermaenende Voor-redene valschelijck, zoo te ghelooven is, toegedicht den Coningh van Groot-Brittanien ; geschreven in 't Latijn door Leonardus Lessius, der Societeyt Jesu, Professeur ende Leeraar der H. Godtheyt, verduytscht door eenen anderen Priester derselver Societeyt. T'Antwerpen, inde Plantijnsche Druckerije, bijde Weduwe ende Sonen van Jan Moerentorf, 1613** » (19).

In April 1611 verscheen het tweede boek van Lessius (416 bl. in-4°) : « **Defensio Potestatis Summi pontificis adversus librum regis Magnae Britanniae** », de macht des Pauzen verdedigd tegen het boek van den koning van Groot Britannie. Hier moet men zich verplaatsen in de kristene samenleving der middeleeuwen : de Paus bezat niet enkel het geestelijk gezag, doch had ook de macht om de vorsten te vermanen, te bestraffen en desnoods de onderdanen van hun eed van getrouwheid te ontslaan ; natuurlijk stond het hem niet vrij die macht naar louter willekeur te gebruiken, doch enkel wanneer het hooger belang der zielen zulks vereischte. Daartegen was de koning van Engeland door zijn boek opgekomen, en ook door van zijne katholieke onderdanen den eed van getrouwheid te eischen. William Barclay, Schotsch jurist uit Aberdeen, die te Pont-à-Mousson en te Angers doceerde, had ook die machi aangerand. John Barclay liet in 1609 te Londen het boek van zijn overleden vader verschijnen over de macht des Pauzen tegenover de wereldsche vorsten. Die aanvallen werden door Lessius weerlegd. Paulus V was uitermate over diens werk tevreden, en toen hij, in 1615, Lessius voor zijn voeten zag neergeknield, wilde hij hem op praktische wijze zijn dank betuigen, doch Lessius wees alle belooning van de hand. De strijd rondom Lessius' schrijven kon natuurlijk niet lang uitblijven. Zijn « **de Antichristo** » werd in Engeland bestreden door Georges Downname (20). Het tweede boek werd aangerand door den afvalligen benedictijn Thomas Preston, die Rogerus Widdrington onderteekende en zich voor katholiek deed doorgaan (21). Doch ook van een kant, van waar zij het minst te voorzien waren,

(19) In 1617 kwam te Venetië nog een latijnsche uitgaaf uit van het « **De antichristo** ».

(20) *Papa Anti-Christus, sive diatriba II Partibus, quarum prior 6 libris vindicat Jacobi Regis sententiam de Anti-Christo; Posterior refutat Leonardí Lessii 16 demonstrationibus, Londini 1620; ook in 1621.*

(21) *Rogeri Widdringtoni, Catholici Angli, responsio apologetica ad libellum cuius-*

rezen moeilijkheden op. In den strijd om het Pauselijk gezag was, insgelijks, en nog vroeger dan Lessius kardinaal Bellarminus betrokken. Hij had het opgenomen tegen Blackwell, tegen Barclay en koning Jacob zelf. In twee schriften had de kardinaal zijn stelling verdedigd. Het kon niet anders of zulks moest het Gallicanisme leelijk in den weg staan : Bellarminus' boeken over den Paus en diens macht in tijdelijke zaken werden in Frankrijk veroordeeld en verboden. De Paus beschouwde zulks als een smaad hem persoonlijk aangedaan; hij dreigde met afbreking der diplomatieke betrekkingen met Frankrijk en met terugroeping van zijn gezant. De Koning van Frankrijk bood den Paus verontschuldiging en hiermede was de zaak effen. Doch de vijandschap van het Parlement bleef voortduren. Zoo kwam het dat de Fransche Jezuiten met reden vreesden dat, zoo Lessius' boek in Frankrijk binnendrong, de strijd opnieuw zou ontvlammen en voor henzelf noodlottige gevolgen zou hebben. Van daar de harde maatregel door den Generaal der Jezuiten tegen Lessius' boek genomen : verbod van het in vreemde handen te laten komen en bevel al de verkochte of weggeschonken exemplaren terug te nemen en zorgvuldig weg te sluiten, opdat noch vriend noch vijand het nog zou drukken. Velen beklagden dien strengen maatregel, en drongen herhaaldelijk, doch vruchteloos, aan op zijn intrekking. De overheid was bang voor de mogelijke onheilen waaraan het Gezelschap door het verspreiden van het boek zou kunnen bloot staan, en ze verkoos die onheilen te voorkomen door het boek in te houden. In 1641 kreeg de Provinciaal Florentius de Montmorency van den Generaal het antwoord : « Liever zag ik het (boek) in de kachel verbranden dan op den brandstapel ». Malderus, bisschop van Antwerpen, beschouwde het inhouden van Lessius' werk als een onherstelbaar verlies voor de kristenheid. Paulus V liet het op San Angelo onder de kostbare stukken der Kerk nederleggen om het ten eeuwigen dage te bewaren. In de koninklijke boekerij van Brussel berust er een handschrift van, vermeld in de kataloog der handschriften onder nr 1754, voortkomend uit de verzameling van kardinaal Thomas Philippus van den Elzas, aartsbisschop van Mechelen.

Een ander maal nog werd Lessius' geleerdheid en werkzaamheid ingeroepen om de Kerk en haar Paus, Paulus V, te verdedigen, ditmaal tegen Marcantonio de Dominis. Deze Dalmaat, geboren in 1560, bisschop van Segnia in Kroatie in 1596, en twee jaar daarna aartsbisschop van Spalato en primaat van Dalmatie en Kroatie, kwam in 1616 in Engeland aan, waar hij kort daarop in St. Pauluskerk tot de Anglikaansche Kerk over-

dam doctoris Theol. qui eius pro iure Principum Apologiam, tamquam fidei catholicae repugnantem falso criminatur, in cuius praefatione quaedam dicuntur de novo fidei articulo, sive dogmate, invento a Leonardo Lessio S. J. Theologo, in sua disputatione pro potestate Summi Pontificis, Parisiis, 1613, in 8°

Ditzelfde jaar gaf Lessius uit : « Discussio decreti Magni Concilii Lateranensis et quarundam rationum annexarum de potestate Ecclesiae in temporalibus et incommoda diversae sententiae auctore Guill. Singletono (deknaam van Lessius), Albini ». In 1618 kwam uit Windrington's : *Discussio discussionis, Augustae*, in 4°. Dit laatste is waarschijnlijk een antwoord op de *Discussio* van Lessius.

ging. Daar gaf hij verscheidene boekdeelen uit tegen de katholieke Kerk en het Pausdom (22). Lessius kreeg opdracht tegen Marcantonio te schrijven. Den 9 December 1617 ontving hij van pater Mutius Vitelleschi uit Rome bevel alle andere bezigheid te staken en zich onmiddellijk aan het werk te zetten. Lessius gehoorzaamde, doch zijn gezondheid was reeds zoo geknakt dat hij onmogelijk het werk kon ten uitvoer brengen. Daarom kreeg hij den 15 November 1618 van den generaal een brief, die hem van de opgedragen taak ontsloeg. Een Engelsche Jezuiet, Pater Joannes Floyd (geb. in 1572, gest. te St. Omer, in 1649), uit Engeland verbannen en alsdan professor in de godgeleerdheid bij zijn Engelsche ordebroeders te Leuven, zette het werk, door Lessius begonnen, voort. In 1617 had hij reeds onder den deknaam : **Fidelis Annosus Verimentanus**, een « **Synopsis Apostasiæ M. A. de Dom... olim archiep. Spalat., nunc apostatæ** » laten verschijnen te Antwerpen, waarin de afval van de Dominis werd verhaald. Later gaf hij onder denzelfden deknaam nog drie andere schriften uit : « **Detectio hypocrisis M. A. de D.** », en « **Censura in libros M. A. de D.** » waar Marcantonio's dwalingen worden weerlegd. Deze twee verschenen te Antwerpen, in 1620. Het derde had voor titel : « **Monarchiæ Ecclesiasticæ, ex scriptis M. Antonii de Dominis Ex-Archiepiscopi Spalatensis, Demonstratio, duobus libris comprehensa** », en verscheen te Keulen in 1622. Niet zonder reden mogen wij gissen dat Floyd, voor de drie laatgenoemde werken, het materiaal door Lessius bijeengebracht benuttigd heeft.

Zoo loopt onze taak ten einde. Uit de korte schets, die wij hier mochten toonen, blijkt klaar dat Lessius als schrijver voorzeker merkwaardig is, en beter dient bekend te zijn : zulks niet enkel om het groot aantal zijner geschriften en dezer verscheidenheid (Sommervogel wijdt aan Lessius' werken en uitgaven niet min dan vier en twintig kolommen, en nog is zijn lijst niet volledig) — doch ook om de geschiedkundige gebeurtenissen van het einde der XVIe en 't begin der XVIIe eeuw, gebeurtenissen zoowel in de Nederlanden als in de heele Kerk, waarmede Lessius' werkzaamheid zoo nauw verbonden is. Op het gebied van ascetisme en mystiek, van dogmatiek, van zedeleer en geloofs- en Kerkverdediging is Lessius een hoogstaande figuur. Drie honderd jaren lang hebben verscheidene zijner werken een diepen en wijdstreckenden invloed gehad : thans nog is zijn « **de Justitia et Jure** » een meesterwerk dat met nut wordt geraadpleegd, en zijn : « **De Perfectionibus divinis** », zijn « **de Summo Bono** », zijn « **de L. Nominibus Dei** », zijn « **Recollectiones precatoriae** » worden heden nog met smaak en voordeel gelezen. Wat ons betreft, aan deze werken van Lessius zouden wij den palm toekennen. We hebben, naar het doel dat we ons hadden voorgesteld, vooral gewezen op het uiterlijke van Lessius' literairen arbeid. Wie het innerlijke nader verlangt te kennen, neme Lessius' geschriften zelf ter hand : hij zal er

(22) Het werk der tien boeken van de Dominis over **De Republica christiana contra primatum Papæ** verscheen in de volgende orde : het eerste deel bevattend de vier eerste boeken, te Londen in 1617; het tweede deel met boek V en VI, insgelijks te Londen, in 1620; het derde, met boek VII en IX, te Hannover, in 1622; Boek VIII en X zijn nooit verschenen.

in dien kalmen toon, dien rijken zuiveren stijl, die diepe leer en gedachten, die klare uiteenzettingen, die warme geestdrift, die serene en godvruchtige gebeden een echt genot smaken. Het uiterlijke hebben wij meest aangetoond, doch het is voldoende om voor onzen geest een heerlijke figuur te doen rijzen : de figuur van een groot en scherpzinnig geleerde, die een gezaghebbend woord kon spreken in moeilijke wetenschappelijke vraagstukken, de figuur van een groot en edel man, een karaktermensch, vroom en nederig, goed en vriendelijk en zachtaardig, altijd vol zelfbeheersching in de gestadige kwelling van zijn lijden, een stoeren werker, die met stalen wilskracht er naar streefde nooit zijn tijd te versnipperen, maar ieder oogenblik van zijn leven ten dienste te stellen van zijn ideaal : God, de Kerk, en zijn evennaaste.

Zoo verbeelden wij ons Lessius wanneer we zijn pennevruchten lezen, en zoo vertoont hij zich voor ons oog in het portret dat we van hem bezitten, en dat in 1613, door Ferdinand van Apshoven, te Antwerpen, getrouwd met Eleonora Wijns, Lessius' nicht, werd geschilderd.

Aerts over :

Dr. **J. Rombauts** zou graag vernemen of de vertalingen verschenen zijn onder toezicht van Lessius. Prof. **Bittremieux** acht het waarschijnlijk.

Dr. **Burger** weidt nog even uit over het eigenaardige van de godsdienst-polemiek te dien tijde.

Zesde Afdeeling.

NIEUWERE GESCHIEDENIS.

Mr. L. Willems zit voor. Dr. A. Verwaert fungeert als secretaris. Mede aanwezig een zeventigtal toehoorders.

Het eerste spreekt E. P. Fruytier, over :

De Bedijkingen door onze Vlaamsche Abdijen, bijzonder de Cisterciënserabdijen Duinen en Ter Doest in Zeeland.

De eerste geschiedenis van de wording, het ontstaan der dijken, en der polders in Zeeland, de lage landen der zee van de Friezen, ligt in het duister. Wij moeten de oudste bescheiden gaan zoeken in de geschiedenis der Vlaamsche abdijen en kloosters en op de eerste plaats in die van de Gentsche kloosters, Sint Bavo en Sint Pieter (1). Deze waren de missieposten, van waaruit het Christendom met zijne zachtere zeden en gewoonten ingang vond bij de barbaarsche bevolking der moerassen aan de zee. Vanuit deze kloosters waagden St Amand, Sint Eloy, Sint Livien zich in de ondoordringbare schorren en poelen om het evangelie te verkondigen en het beschavingswerk te beginnen. Aan deze eerste geloofsverkondigers werden evenals later aan den H. Willebrordus, die het bekeeringswerk in Zeeland voortzette, vele eigendommen in bezit geschonken voor de gestichte kerken (2). Zij droegen

(1) Oorkonden over bedijking vindt men voornamelijk in : *Cartulaire de S. Bavon à Gand 625-1255* door SERRURE (onvoltooid); A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de S. Bavon* (Gand 1861-71); Dezelfde, *Chartes et documents de l'abbaye de S. Pierre à Gand* (630-1599) (Gand 1868-71); F. VAN DE PUTTE, *Annales abbatiae St. Petri Blandiniensis* (Gand 1842); *Cronica et cartularium monasterii de Dunis* (Brug. 1864); J. J. DE SMET, *Corpus chronicorum Flandriae* (Brux. 1837-65); KERVIJN DE LETTENHIOVE, *Codex Dunensis* (Brux. 1875); *Chronique de l'abbaye de Ter Doest*; VAN HOLLEBEKE, *Lisseweghe, son abbaye et son église* (Brug. 1863); *Archief Zeeuwsch Genootschap*; *Zelandia illustrata*; KLUIT, *Historia critica comitatus Hollandiae et Zelandia* (Mediob. 1777-82); VAN DEN BERGH, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (Amst. 1866-73); en FREMERY, *Supplement* (1902). JANSSEN en VAN DALEN, *Bijdragen gesch. Zeeuwsch-Vlaanderen* (1856-63), 6 dln.

(2) Zie het testament van den H. Willebrordus, V. D. BERGH I, n° 3.

deze over aan hunne kloosters. Vandaar, dat de bezittingen en kerken in Zeeland toebehoorden aan de kloosters Echternach, Lorsch (1) en Oudmunster te Utrecht, stichtingen van den H. Willibrordus.

Vandaar ook de talrijke kerken en eigendommen van St. Baafs en St. Pieter, de stichtingen van St. Amand. Deze kloosters werden aldus het middelpunt van beschaving en landontginning, wat in Zeeland bedijking betekent. Onder de leiding van de kloosterlingen dier abdijen werden door hunne lijfeigenen, laten, en cynsplichtigen de landen vruchtbaar gemaakt, de eerste polders op de zee veroverd (2). Dan kwam het tijdperk der invallen van de Noormannen, die de kusten der Schelde en andere Zeeuwsche stroomen te vuur en te zwaard verwocstten en zelfs de St. Pieter- en St. Baafsabdij niet spaarden. Deze voortdurende invallen brachten een algemeene verwarring, vernielden vele, meest alle documenten voor de geschiedenis van dien tijd. Zij waren de oorzaak, dat de keizer de eigendommen der kloosters wegschonk aan de bestrijders der Noormannen, of hun de ingepalmde bezittingen liet behouden. Uit oorkonden blijkt, dat nog in de elfde eeuw de abdijen Lorsch, Echternach (3) en Oudmunster hun eigendom terugeischten, gesteund door den Keizer. De Hollandsche graven, de bezitters schijnen zich weinig bekreund te hebben om de rechten dier buitenlandsche kloosters (4). Een oorkonde van keizer Otto 976 zegt, dat ook de eigendommen van Sint Baafs « quorundam tyrannica invasione », waren ontnomen en somt nog op als in bezit der abdij de volgende eigendommen in Zeeland : In West-Zuid-Beveland (thans verdronken land) de parochie Kreka en Papingalant met kerk; aan de Gouwe op Schouwen, aan de Diepenee (thans de Honte of W. Schelde op de hoogte van Terneuzen), aan de Arne op Walcheren, een bepaalden omvang van gronden, waar 900 en 200 schapen of hamels kunnen weiden (een wijze van groundberekening oudtijds in Zeeland gebruikelijk). Bovendien nog : al wat « *ex ditione sancti Bavonis in Walcheren, Beveland en Borselen contineri dinoscitur* » (5).

De parochie en heerlijkheid Kreke aan den oever v. Z. Beveland tegenover Bergen op Zoom overstroome 1425 ; opnieuw bedijkt, verdronk zij in den vloed van 5 Nov. 1530.

Bij de bevestiging der eigendommen van St. Baafs door den keizer 1003 en 1040 (6) worden nog dezelfde landen vermeld, als bezit van

(1) Over Lorsch, eerste Benediktijner- later Norbertijnerabdij, zie : F. HULSEN, *Die Besitzungen des klosters Lorsch in der Karolingerzeit* (Berlin) 1913; V. D. BERGH, I, n° 8.

(2) WARKOENIG-GHELDOLF, *Hist. de Flandre*, I, 131. P. CLAESSENS, *Les abbayes Belges du moyen-âge au point de vue de la civilisation* in *Revue Cath.* LI (1881) 438-463.

(3) Zie vooral over die eischen van Echternach : *Bijdragen Bisdom Haarlem* XXXVIII, 321-328 ; XXXIX, 135-143 en v. d. Bergh n° 141, oorkonde van bevestiging der abdijbezittingen van Echternach in : « *Walichra, Schalda in utraque Bevelanda et Brunisila* » (Borselen).

(4) Zij meenden wellicht over die goederen te mogen beschikken, zooals de keizers dit gedaan hadden. Zie hierover : H. HIRSCH, *Die Klosterimmunität seit dem Investiturstreit*. (Weimar 1913).

(5) *Cart. S. Bavon*, n° 8, Bevestiging der bezittingen in Zeeland V. D. BERGH n° 52.

(6) *Cart. S. Bavon*, n° 11, 13, V. D. BERGH n° 75, 81.

Sint Baafs. Het pagus Bevelandia werd oudtijds « **pagus Bavo** » geheeten. De schrijvers, die Beveland van de abdij of den H. Bavo willen afleiden kunnen in deze oorkonden gegronde steun voor hunne bewering vinden. Nog eenmaal na 1040 vindt men in de oorkonden der abdij een vermelding over de bezittingen van Sint Baafs op de Zeeuwsche eilanden. Omstreeks 1120 (1) kreeg zij verlof van den bisschop van Utrecht te Palindrecht, Pendrecht, op Noord-Beveland eene kerk te stichten en deze door hare monniken te laten bedienen (2). De stichting van een kerk was in Zeeland gewoonlijk de voorwaarde bij de bedijking van een polder, welke door talrijke bewoners moest beteeld worden. Zeeland bestaat thans uit het vasteland van Oost- en West-Zeeuwsch Vlaanderen en zes eilanden omgeven door de breede, diepe zeearmen der Honte of Westerschelde en Oosterschelde die door de Zeeuwen niet anders worden genoemd dan « de zee ». In de vroegere tijden tot de 15^e eeuw was de Honte een zwakke, smalle stroom. De ru afgedamde Ooster-Schelde, de eigenlijke Scheldemonde was veel geringer in breedte en omvang. De tegenwoordige eilanden waren door ontelbare stroomen, vlieten, kreken, kronkelende killen en geulen verdeeld en onderverdeeld in een chaos van kleine eilanden. Het tegenwoordige Zeeuwsch-Vlaanderen vormde tot in de 14^e eeuw met het overige Zeeland een geheel van eilandjes, een eilandengroep, ontoegankelijk in den winter (3).

Van af de vroegste tijden hadden de kloosters St. Baafs en St. Pieters vele bezittingen in Zeeuwsch Vlaanderen, Westelijk deel. Zij hadden het patronaat van bijna alle kerken, Aardenburg, Sluis, Oostburg, Ysendyke, Biervliet, enz. (4), en vele hoven, polders met tienden en cynsen. St. Pieter bezat er de proosdij Elmare (5) bij Oostburg. Sint Baafs Papingloo bij Maldegem. Men kende in heel de streek geen andere kloosters, als groote grondbezitters, dan beide abdijen (6). Zij droegen veel bij aan dijken en

(1) **Cart. S. Bavo** n° 19. V. D. BERGH n° 114.

(2) Noord-Beveland was het ergste van alle Zeeuwsche eilanden blootgesteld aan overstroming en oudtijds in twee gedeeld, Beoosten- en Bewesten-Wytlivet. 5 Feb. 1288 liep N. B. geheel onder, en werd na vele moeiten en na langen tijd weder herwonnen. 1337 verklaarden de inwoners buiten staat te zijn om de dijken van het overstroomde eiland te herstellen. Het op 's Graven kosten herdijkte eiland bezweek in de vloed van 5 Nov. 1530 en 2 Nov. 1532, geheel. Eerst 1596 werd met de herdijking begonnen. 1682 werd weder een gedeelte verzvolgen, het Orisant.

(3) Joh. AB UTRECHT DRESSELHUIS, **De aloude gesteldheid der provincie Zeeland** (Middelb. 1823). VAN DE KINDEREN, **La formation territoriale des principautés Belges** (1902) 94-96. Omdat de abdij Duinen op deze eilandjes kapellen had, die een tijd van het jaar niet te bereiken waren, werd haar toegestaan in 1236 om aldaar drie monniken-priesters buiten de abdij te laten verblijven. Statuta Cap. Gen. M. WINTER, **Die Cistercienser N. O. Deutschlands** III, 220.

(4) **Bijdragen Zeeuwsch Vlaanderen** II, 205.

(5) Elmare is bekend door « Reinaert ». Izengrim werd er monnik en Reinaert bond hem daar aan het klokkenzeel. De proosdij met hare landen werd bedolven in den vloed van 1377 en wat overbleef in 1404 en 1424.

Papingloo te Kreit-Maldegem was een aanzienlijke proosdij van Sint Baafs. Van daar uit werden de bezittingen en inkomsten der abdijen in Zeeuwsch Vlaanderen beheerd.

(6) Een polder Cysoing in West-Z. Vlaanderen in de 15^e eeuw behoorde wel aan de abdij van dien naam, in **Fransch-Vlaanderen**.

polderwerken, want de zee spaarde deze streek niet. De oorkonden over bedijkingen geven echter weinig uitvoerige berichten. Zij waren vóór de 13^e eeuw schaarsch, wijl alle contracten mondeling gemaakt werden voor getuigen. Beide abdijen hadden ook hunne polders in Oostelijk-Zeeuwsch Vlaanderen, in de Vier Ambachten, het land der Utrechtsche Vlamingen. Deze streek kwam door de voortdurende overstromingen bijna uitsluitend in het bezit der bedijkende Vlaamsche kloosters (1). Sint Baafsabdij had te Ossensisse de polder Sint Bavo, Sint Denys, (nog bestaande), en Calfsteerpolder met twee hoven en recht op de schorren. Verschillende oorkonden vermelden bedijkingen aldaar verricht door de abdij. Op het eiland Zaamslag, Axeler-ambacht, had zij het hof Kalfsvliet met de schorren aan de Diepenee, waarschijnlijk in de 15^e eeuw in de golven verdwenen.

In het midden der 12^e eeuw deden, met den H. Bernardus, de Cisterciënsers of Bernardijnen hunne intrede in Vlaanderen. 1138 werd de abdij van Duinen bij Veurne in de orde opgenomen. De oorkonden van deze abdij, ofschoon maar gedeeltelijk uitgegeven, doen ons zien, dat zij door de uitbreiding van hare bezittingen en onvermoeide werkzaamheid in het bedijken van polders en schorren, alle andere kloosters overtrof. Met haar dochterklooster Ter Doest bij Lissewege beheerschte zij van boven Duinkerken af tot in Holland, geheel de kust, en de oevers der Zeeuwsche stroomen (2). In korten tijd nam haar grondbezit op verbazende wijze toe. Deze uitbreiding werd in de hand gewerkt, doordat de abdijen konden beschikken over een groot getal conversen (leekebroeders) en familiares, door de orde van Cîteaux uitsluitend voor den handarbeid ingevoerd. De leiding en het toezicht van deze conversen, vertrouwd met alle ambachten, gewoon aan een strenge regeltucht brachten er veel toe bij, om de uitvoering eener bedijking te organiseren en naar wensch te doen slagen.

Reeds vóór 1165 bezat Duinen, blijkens een privilegie van Paus Alexander III, landen te Bomenede op het eiland Schouwen, en op het eiland Voorne (3). Paus Clemens III bevestigde vóór 1187 de abdij in het bezit van gronden te Reiland, of Rilland, in Zuid-Beveland, waar zij ook cijnsrechten verkreeg van de abdij Nivelles en spoedig een hof en landen bezat evenals te Waarde en het bijgelegen Valkenisse (4). Bij de stichting van Ter Doest 1174 stond Duinen haar zeker Bommenede af. Men vindt het sinds onder-

1) De Oudmunster van Utrecht had oorspronkelijk vele bezittingen en het patronaat vele kerken van de Vier Ambachten, dat echter erfelijk in bezit kwam van den schout van Hulsterambacht, niettegenstaande het verweer van Oudmunster. 1215 kreeg St. Baat van gravin Joanna bevestiging in het bezit van 500 bunder grond buitendijks (Utdic) gelegen vóór haar hof Volcartnesse te Ossensisse. **Cart. S. Bavon** n° 114. Zie over de gronden of werpland van St. Baafs aldaar n° 98, 99, 164.

(2) De vrouwenkloosters der Cisterciënsers Loosduinen bij 's Hage, Bethlehem bij Elkerzee op het eiland Schouwen, Noorddijk in Noord-Beveland, wegens overstroming verplaatst omstr. 1300 in Walcheren, en Waterloooswerve genaamd, stonden onder het bestuur en invloed van Ter Doest. Terhage bij Axel onder Duinen. Deze drie laatste kloosters brachten in den strijd om het bestaan veel bij tot behoud der dijken en droogmaken van hun overstroomde polders.

(3) V. D. BERGH, I, n° 144, 156.

(4) **Cart. Dun.**, 128, n° 4, 470; n° 384; 504 n° 434; 266.

hoorig aan Ter Doest, die het zoo menigmaal door de golven overmeesterd land later afstond aan de heeren van Voorne.

1187 bekwam Ter Doest van heer Henricus van Scoten het land van Krabbendijke aan de Honte en Hinkelinge in Zuid-Beveland (1). Zij stichtte er een belangrijken uithof, meermalen het « claustrum » van Krabbendijke (2) genaamd, het middelpunt, den zetel van het bestuur voor de ingedijkte polders harer hoven in Zeeland te Oosthoek, bij Arnemuide, Monsterhoek in Kattendijke, in Nieuwenkerke en Graauw.

Spoedig daarop verkregen Duinen en Ter Doest een uitgestrekt veld om te bedijken, de schorren en polders van Hontenisse en omtrek, en van het land van Saafingen, gelegen aan den oever der Honte, aan de overzijde van hare Zuid-Bevelandsche bezittingen.

De talrijke oorkonden over die bezittingen zijn een relaas van eene gedurende vier eeuwen steeds wederkeerende herstelling van dijken, beverschen van polders, aanlegging en overeenkomsten over het gebruik van scipleeden (kanalen), sluizen, dammen, schelveringen, enz.

Het is de geschiedenis van een eeuwenlangen strijd om de Honte, Hinkelinge, de Vogel, de Hingwaardinge, Welle, Wulpe, Lieve of Dullaert en andere stroomen in bedwang te houden. Eenige grepen uit de oorkonden van dien tijd zullen we aanhalen om te doen zien, welk eene bijzondere waarde zij voor de plaatselijke geschiedenis hebben, maar vooral, hoe zij een kijk geven op de toestanden in dien tijd.

Bij oorkonde van 1183 had Graaf Philips van Vlaanderen al het land tusschen Hontenisse en Ossensisse « Quae Werpland of Sand vocatur et quidquid deinceps ei ex mare accreverit » geschonken aan Coesforde, proostdij van St. Pieter te St. Gillis. 1196 stond graaf Balduinus hetzelfde Werpland (onbedijkten grond) af aan de abdij van Duinen, omdat de St. Pietersabdij geen voordeel trok uit dien onbedijkten grond. Verschillende oorkonden waarborgden van de zijde van St. Pietersabdij aan Duinen het ongestoord bezit. De bisschop van Utrecht getuigde, dat Duinen aan St. Pieter de geëischte som voldaan had (3). De Duinheeren togen dadelijk aan het werk. Het Werpland was in enkele jaren herschapen in de nog bestaande Zande-, Maria- en Noordhofpolder. De kapel, wier bouw een voorwaarde was van graaf Balduinus, met het Zandehof bestond reeds 1206. Duinen bezat spoedig, nl. in 1245, in eigen bedrijf in Hulsterambacht 5000 gemet (2200 hectaren) bedijkte en 2400 gem. onbedijkte landen met drie uithoven, waarvan Zandehof te Hontenisse het middelpunt of bestuurshuis was. (4).

(1) V. D. BERGH, 1, n° 165. De abdij had ook het patronaat te Waarde en presenteerde 1472 een pastoor aan den bisschop van Utrecht (Register arch. seminarie Brugge).

(2) De kapel van het hof van Krabbendijke werd ingericht in de 15de eeuw tot parochiekerk, bestuurd door de monniken van Ter Doest. De polders van Krabbendijke, herhaalde malen overstroemd, werden steeds door Ter Doest op de zee heroverd.

(3) *Cart. Dun.*, 429, n° 337; 469, n° 381; 426, n° 334; 427, n. 335; 477, n. 394; 428, n° 336; 473, n° 389; 465, n° 391; n° 395. Deze oorkonden spreken alsof het eene loutere schenking was van graaf Baldwinus. Duinen betaalde Sint Pieter. De graaf was waarschijnlijk de bemiddelaar, zoodat de prijs voor den afstand geringer was.

(4) Het hof Zande te Hontenisse waarvan de onlangs gerestaureerde kapel uit de

1227 dijkte Duinen met Ter Doest, dat in het naburige Graauw zijn hof Groda bezat, vijf duizend gemeten overstroomd land in het naburige Frankendijk (1). Door aanleg van dijken aan den breeden stroom, Vogele, verkreeg Duinen landen in Hengstdijk. Door koop, om moeilijkheden te vermijden, verwierf zij in Hontenisse de gronden van de Cisterciënserabdij Vaucelles bij Kamerijk, 1121, en van de commanderij Aldenbiesen 1234 (2).

De nabuurschap van de grondbezittende en bedijkende kloosters in Hulsterambacht gaf aanleiding tot talrijke verwickelingen en geschillen, wat een menigte oorkonden deed ontstaan met overeenkomsten, grensbepalingen en scheidsgerechten. Het Zandehof van Duinen te Hontenisse paalde met zijn landen en polders aan die van St. Baafs en St. Pieter te Osse- nisse en had evenals St. Pieter- en de Norbertijnerabdij Drongen bezit- tingen in Hengstdijk. Drongen had aldaar na bedijking omstreeks 1160 de parochiekerk gesticht en ook de aan de overzijde van den Vogelkreek gelegen kerk van Ser Pauluspolder (3). Ter Doest met zijn hof Groda, Graauw, grensde eveneens aan de landen van Zande en beide aan de landen van 't hof van Baudeloo in den polder Lamswaarde. Deze polder behoorde door koop en bedijking aan de Cisterciënserabdij Baudeloo te Sinaai, die eveneens de polders bij Hulst, den Dullaert en Betsade bekwam, en te Otene Clinge) bij Neuzen een hof en schorren om te bedijken (4).

De abdij Cambron O. Cist. stichtte een hof Stoppeldijk in de polders aan den Havenstroom van Hulst, welke zij van particulieren stuksgewijze, waarschijnlijk na bedijking, had aangekocht. Begunstigd door gravin Johanna breidde Cambron zijne bezittingen uit rond Hulst, Axel en Dorpe (thans Klinge) door bedijking van overstroomde polders (5).

13de eeuw alleen nog bestaat, komt herhaaldelijk voor in de *Cronica abbatum de Dunis* van DE BUT, in zijne *Kroniek van Vlaanderen* en in de kroniek van BRANDO. Beide geleerde Duinheeren waren in die streek geboren en vermelden vele feiten over de over- stroomingen en bedijkingen in Zeeland, over de hooge kosten en schade, die zij veroor- zaakten; hoe dikwijls de abdijsleden hierom in andere kloosters der orde verspreid wer- den, het zij uit gebrek aan voedsel uit de polders of aan brandstof, derrie uit de moeren; hetzij om de hooge schulden, waarmede de abdij overlast was, zoo te kunnen delgen.

(1) Frankendijk werd later ingedeeld bij den Polder van Namen.

(2) *Cart. Dun.*, 488, n° 411; 327, n° 227; 562, n° 503; 763, n. 559; *MUSSELY ET MOLITOR, Cart.* 61, n° 60; 67, n° 65. — *Corpus Chron. Flandr.* I, 712, n° XIV, XVI, 718, n° XXXI.

(3) Drongen had een hof met kapel en kerkhof, toegestaan 1156 door den bisschop van Utrecht te Hulsterloo, op de uiterste grens van het bisdom en van Hulsterambacht. De kapel van Hulsterloo werd een beroemde bedevaartsplaats van O. L. Vrouw. Hul- sterloo, thans Nieuw-Namen, is ook vermaard door den roman van Reinaert de Vos. Drongen heeft aldaar meermalen bedijkingen moeten ondernemen.

(4) E. DE BORCHGRAVE, *Analyse des Chartes de l'Abbaye de Baudeloo, O. Cist.*, (Handschrift); *MUSSELY et MOLITOR, Cart. de N.-D. de Courtrai*, 72, n° 72; 379, n° 689.

(5) J.J. DE SMET, *Cartulaire de Cambron. Monuments pour l'hist. des prov. de Namur, de Hainaut*, II, 1 (Brux. 1869). *Cartarum de Stoupedich*, 413-499. Cambron bij Ath herdijkte nog 1644 den polder Stoppeldijk, 1750 en 1770 de polders Groot- en Klein-Cambron gelegen nabij Hulst. Zie: *Hist. de Cambron* in: *Annales cercle archéol. de Mons*, XVII (1884), 247-248.

De Cisterciënsermonniken en conversen dezer verschillende abdijen gingen in het bedijken of verdeelen der polders meermalen verder dan de grenzen door de wetten hunner orde gesteld tusschen de hoven onderling. Zij kregen moeilijkheden over sluizen, afwatering, dijkvellinge enz., zoodat het soms zelfs kwam tot beleediging der conversen onder elkaar. Vele klachten werden daarover gëuit tijdens het jaarlijksch generaal-kapittel te Cîteaux, dat zorgde, dat deze twisten en geschillen steeds « en famille » werden beslecht. Meermalen kwamen dan de abten van Clairvaux, Aulne, Foigny en andere Fransche of Brabantsche abten naar Zeeland om als afgevaardigden in loco over de poldergeschillen te beslissen (1).

Daarentegen voerden de abdijen van verschillende orden dikwijls met elkaar jarenlange processen. Sint Pieters abdij eischte 1260 in rechten van Duinen de reeds besproken landen van Zande te Hontenisse op als haar eigendom. Niettegenstaande de talrijke oorkonden van afstand aan Duinen en het rustig bezit door deze abdij sinds meer dan zestig jaar, vergde zij bovendien nog de vruchten in dien tijd genoten, geschat op 15000 pond Vlaamsch jaarlijks. Ten slotte betaalde Duinen toch na uitspraak van een scheidsgerecht, uit vrees voor erger kosten, 35000 pond en zag af van zijn voorbehouden recht van beroep op Rome (2).

Met Drongen duurde het proces over het betalen van kosten van bedijkingen aan Duinen nog langer, 1252-1263. Met den graaf van Namen over het recht op de schorren gelegen vóór hare polders te Hontenisse kwam de abdij Duinen, na uitspraak van den Graaf van Vlaanderen, ten slotte overeen, 1386 (3). Onder de scheidsrechters noemt de graaf van Vlaanderen « Broeder Daneel, onsen Moormeester », die hofmeester was van Ter Doest in Groda.

De vorsten des lands riepen meermalen de Cisterciënsers ter hulp in het bedijken, als alle hoop verdwenen was.

Ter Doest stond op verzoek den burggraaf van Zeeland bij, toen zijn land Voorne reeds zes jaar overstroomd was en geen enkele nieuwe dijk aan den drang van het water kon weerstaan. In de oorkonde, 1220, zegt heer Theodoricus van Voorne, dat hij nooit te vergeefs zijn toevlucht tot de Cisterciënsers van Ter Toest genomen had (4).

Gravin Margriet dijkte op gemeenschappelijke kosten met Duinen de polders Canisvliet en Woutersdam te Lepe bij Peerboom (Axelerambacht),

(1) **Cart. Dun.**, 526-28, n° 458; 533, n° 466; 513, n° 445; 318, n° 218; **Cart de Cambroun**, 425-427, n° 8, 9. De afstand der uithoven van elkaar was bepaald op twee Bourgondische mijlen.

(2) **Cart. Dun.**, 390, n° 303; 393, n° 304 n. 305; 397, n. 306; 399, n. 308. De St. Pietersabdij moest alle documenten, die zij nog bezat over die landen, afgeven aan Duinen. Dat bezit was wel de oorzaak geweest van de eischen van St. Pieter.

(3) **Cart. Dun.** 407-409, n° 313, 314; 752-756, n° 665, 666.
V. D. BERG, I, 269; **Cart Dun.** 506, n° 336.

(4) V. D. BERGH, I, n° 269. De heeren van Voorne, burggraven van Zeeland, waren groote vrienden van Ter Doest. Hunne namen komen aanhoudend voor in de oorkonden der abdij.

wijl anders « *cāmpnum irrecuperabile tota patria incurreret* », 1263 (1).

Ossenisse was 1290 voor de zooveelste maal overstroomd. Te vergeefs beproefden de bewoners den eersten zomer de polderdijken dicht te maken. De afgevaardigden van den graaf, bekwame mannen, waaronder zijn moermeester de Cisterciënser, Dom Ystaas, slaagden den tweeden zomer evenmin. Toen namen op zijn verzoek de Duinheeren het werk in de hand. Zij moesten hooge sommen opnemen tegen woekerintrest, maar hunne dijken, den derden zomer aangelegd, hielden stand. Zij ontvingen de toegezegde landen, die krachtens de wet van het land aan den graaf waren vervallen.

De Ossenissenaren konden niet vergeven, dat zij de larden, welker waarde de kosten der bedijking overtrof, moesten afstaan. Op hunne hevige klachten over de onregelmatige rekening der Duinheeren kwam Dom Ystaas sum suis nog eens de klachten en een nieuwe polderrekening hooren. Duinen werd in het gelijk gesteld, 1292-93 (2).

Vergelijkt men deze oorkonden met die van den graaf Robert de Bethune in 1309, dan komt men tot het besluit, dat het recht in dien tijd ook dijkwijs bij de sterksten was.

Robert de Bethune eischte van Duinen 16500 pond wegens de schade hem en de Ossenissenaren aangedaan, o. a. bij de bedijking ten tijde van zijn vader in den tweeden zomer na de doorbraak. Door nog vele andere klachten over onrechtvaardig dijk- en polderbestuur dwong hij de abdij een overeenkomst te sluiten en wist zoo de abdij, die reeds zoo diep in schulden stak, nog een aanzienlijke som af te persen (3).

De strijd en troebelen der 14^e eeuw veroorzaakte vele veranderingen en wee in de abdijen, bijzonder in Duinen en Ter Doest. Door de oorlogskosten en geldleeningen aan Graaf Guido, door de afpersingen van den lagen Franschen koning, Philips den Schoone, die vooral Vlaanderen en de orde van Cîteaux met een gloeiende haat vervolgde en hare abdijen in de handen leverde van onverzaadbare woekeraars, werden de meeste harer bezittingen belast of ten gelde gemaakt (4).

De conversen, door den oorlogsgeest van dien tijd weerspanning, werden langzamerhand afgeschafft; pachters namen hun plaatsen in (5). Alleen rond de gebouwen der groote hoven bleven de landen in eigenbedrijf.

Nog altijd treft men vele oorkonden aan in de 14^e en 15^e eeuw over bedijkingen van Ter Doest en Duinen, St. Pieter en St. Baafs, doch nu in samenwerking met vermogende adellijke heeren (6).

(1) *Cart. Dun.*, 343, n° 247, n° 248.

(2) *Cart. Dun.*, 379, n° 293; 219, n° 114; 377, n° 292. Over D. Eustachius de Gandavo, zie : *Nieuw Biogr. Woordenboek*, IV, 581.

(3) *Cart. Dun.*, 233, n° 126; 693, n° 615.

(4) KERVYN DE LETTENHOVE, *Etudes sur l'histoire du 13e siècle de la part que l'ordre de Cîteaux et le comte de Flandre prirent à la lutte de Boniface VIII et de Philippe le Bel*, in : *Mem. Acad. Royale*, XXVIII (1854).

(5) Over den opstand der conversen met Willem van Saafingen aan het hoofd, zie : *Codex Dunensis*, 231-36, 336, 230-244, *Corpus chron. Flandr.* I, 169, 430.

(6) Zooals : Roeland Le Fèvre, heer van Temscht, Jan Le Fèvre, moermeester van Vlaanderen, de van Baamsten, Adornissen, Blandelins, enz. De rekeningen van St. Baafs,

De groote vloed, die 1377 door een doorbraak bij Biervliet 15 dorpen deed verdwijnen en den Braakman deed ontstaan, bracht weer veel bedijkingswerk mede voor de kloosters. Het werd echter vernield door de vloed van 1404 en 1440, toen de Braakman nog dieper het land inscheurde (1). Hoe meer in de 14^e en 15^e eeuw het Zwin en de Vloer verzandden, des te wijder en dieper werd de bedding der Honte. De polders gelegen aan hare oevers, ondermijnd, zonken weg door dijkvallen op stillen klaren dag, vooral in Saaftingen en omstreken, waar de abdij Duinen met octrooi van den graaf opnieuw inpolderde, 1405 en 1420 (2). Na de overstroming van 1424, bemerkt men onder de deskundigen, die met den watergraaf van Vlaanderen gezonden waren naar het verdronken Saaftingen den monnik van Duinen, Jan Boom, dicator getiteld (3), rentier van het Zandehof te Hontenisse.

1476 was den Duinheer Joh. Clays, klerk van de dycagie in Hontenisse. Bij de aanbesteding in perceelen verkregen de abt, de rentier van Zande en de meester van Noordhof, monniken van Duinen, elk een deel (4).

De zestiende eeuw was de allerongelukkigste voor Zeeland. De zondvloed van 1530, 1550, 10 Mrt. en 1 Nov. 1570, die elk na één of twee jaren gevolgd werden door een nieuwe overstroming, waardoor alle begonnen herstelling wegspoelde, brachten een groot gedeelte van Zeeland, voornamelijk het gevaarlijkste deel, dat in het bezit van de kloosters was, voor vele jaren onder water. De abten der abdijen kwamen ter beraadslaging samen, de regeering stelde zich in de weer in het geven van voorschriften, alle krachten werden ingespannen (5). De abt Wydoot van Duinen had als rentier van Zande, waarvan de landen grootendeels met de zee gemeen lagen, reeds getoond een bekwaam waterbouwkundige te zijn (6). Als abt deed hij, om het verder wegspoelen van zijn polders in Hontenisse te voorkomen, den stroombreker, het hoofd van Walzoorde, aanleggen, omstreeks 1560, « *praeclara industria* » zegt de Kroniek van Duinen. Thans nog is dat hoofd, verklaarde de hoofdingenieur Hogerwaard (7), een der merkwaardigste waterbouwkundige werken van Zeeland (8).

16^e eeuw, geven hierover vele berichten. De St. Pietersabdij bedijkte na 1510 met vele vennoten nog den Breskenszandpolder. **Bijdr. Z. VI.** II, 118 en vv.

(1) De Braakman ontstond door de gierigheid van het dijksbestuur, dat niet bijtijds het « Gat van Biervliet » had doen dicht maken. **Corpus chron. Flandr.** I, 234, 249.

(2) **Cart. Dun.**, 763, n° 671; 432, n° 342; HAUTCOEUR, **Cartulaire de l'abbaye de Flines**, II, 746, n° 794; 751, n° 805; 752, n° 806.

(3) **Chron. et Cart. Dun.**, 69; in : POTTER en BROEKAART, **Gem. van Oost-Vlaanderen, Kieldrecht**, 9-11, II, 3^e reeks.

(4) Archief Seminarie Brugge. 1447, had Duinen met Ant. de Baanst, baljuw van de Vier Ambachten, de polders van Hengst- en Rummersdijk droog gelegd, die ten tijde van den oorlog met de Gentenaren waren doorgestoken. **Cart. Dun.**, 789, n° 680; **Corpus Chron.**, I, 345.

(5) De Raad van Vlaanderen noodigde de abten bijeen te komen. Voor Ter Doest was de bisschop van Brugge vertegenwoordiger, want de abdij was bij het bisdom ingelijfd. **Zeelandia illustrata**, II, 735.

(6) Over abt Wydoot, zie : **Nieuw Ned. Woordenboek**, III, 1500.

(7) HOGERWAARD, **De oeververdediging in Zeeland**, XI, 217, 221-225

(8) A. ROTSAERT in: **L'Escaut depuis le Traité de Munster** (Brux. 1918) noemt het

De opstand tegen Spanje, de 80-jarige oorlog, deed alle herstellingsplannen te niet. Bij de belegering van Antwerpen, 1586, ging heel het land van Saaftingen en Krabbendijke en West-Zuidbeveland, voor zoover het weder bedijkt was, voor eeuwen door het doorsteken der dijken onder de golven verdwijnen. Hetzelfde lot trof heel Zeeuwsch Vlaanderen. In 1609, toen het 12-jarig bestand werd gesloten, was het één zee. Te midden van de baren zag men alleen nog de vroegere steden, ontvolkt, in vestingen en forten herschepen. Tusschen de bouwvallen van kerken en dorpen verhieven zich uit den vloed slechts schansen en forten.

Met ijver begon men in 1609 overal te bedijken. Duinen gaf weder het voorbeeld. De Duinheer Bern. Campmans, rentier van Zande, deed al het mogelijke om het noodige octrooi te verkrijgen voor het droogleggen der polders van Ossemissie, wat 1610 geschiedde; 1616 zorgde hij, dat de Kruispolder uit de schorren van Hontenisse werd bedijkt (1). 1619 de polder van Graauw-Langendam. Wat een werk het verkrijgen van het octrooi, het sluiten der contracten met de aannemers, met de rechthebbende ingelanden en bewoners meebracht ziet men uit zijn rekenboeken in de bibliotheek van Duinen in het Seminarie te Brugge en in de polderarchieven.

Baudeloo deed 1615 eveneens hare polders rond Hulst droog leggen. De abdij Sint Pieter, vreezende voor het behoud harer eigendommen, gelegen onder het gebied der Staten in Westelijk Zeeuwsch Vlaanderen, verkocht ze 1610 en 1612 aan den praktischen dichter, Vader Cats, die door de bedijkingen schatten verdiende (2). De Sint Baafs abdij was verdwenen en in een kapittel veranderd.

Het hervatten van den oorlog deed weer vele werken verloren gaan. Toen de vrede van 1648 kwam, ging men overal dapper aan het droog leggen der polders. Hulsterambacht, door de Staten veroverd, 1645, bleef in hun bezit. De polders van Duinen en Ter Doest werden afgestaan krachtens een afzonderlijk artikel van den Munsterschen vrede aan het huis van Oranje (3). De overige abdijen behielden eigendommen en polders aldaar, de Fransche revolutie aan haar bestaan een einde maakte en alle bezittingen opslopte.

Ook in de oorkonden der nonnenabdijen vindt men menige bijdragen voor de bedijking in Zeeland, zooals in de cartulaire van Flines en Groenin-

blijven bestaan van dezen stoombreker : l'épi de Walzoorde, digue sous marin, un des plus graves différends » met Nederland. Onder de grieven opgesomd door het « Handelsblad » 1920 was ook de onderzeesche dijk bij Walzoorde, aangelegd door de Hollanders.

(1) Archief abdij Bornhem; *Deductio difficultatis quae est inter religiosos B. M. V. de Dunis et Dominum principem Orangiae occupantem bona dicti monasterii in territorio Hulstensi*. Z. j. (1650). Over Bern. Campmans als abt, en stichter van Duinen te Brugge, zie : *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, III, 557. In de zalen van het Seminarie Duinen ziet men nog uit dien tijd zijn geschilderd portret en een fraaie koperen gedenkplaat met latijnsche verzen om Campmans als bedijker te eeren.

(2) *Bijdragen Gesch. v. Zeeuwsch Vlaanderen*, III, 345.

(3) DE VISCH, *Compendium chronologicum exordii abbatiae B. M. de Dunis* (Brux. 1660), 111. De abdij Duinen kreeg als vergoeding niets dan schoone woorden. Deze polders zijn als kroondomein nog in bezit van koningin Wilhelmina.

gen, de schetsen der geschiedenis van de Bernardijnenkloosters van Gent, Oostecloo, Nieuwenbosch, Dorizeel vooral van Bijloke, doen menige oorkonden aangaande de Zeeuwsche polders in hare arctieven vermoeden (1).

De monniken der abdijen zijn reeds lang uit Zeeland verdwenen. De Zeeuwen hebben van hun de taaie volharding in den strijd tegen de zee overgeërfd. Moeten zij aan de eene zijde van den Scheldestroom land prijs geven, dan winnen zij het op de overzijde aan, trouw aan het wapen van hun land : een zwemmende leeuw met de spreuk « Luctor et Emergo ».

Discussie. Mr. **Willems** meent dat Zeeland in geographisch opzicht zoo maar niet juist is af te bakenen. Waarop E. P. **Fruytier** enkele aanduidingen geeft over de grenzen er van.

Hierop verleent de voorzitter het woord aan Dr. **Obreen** :

Over een Geschiedenis van het Vlaamsche Volk.

Geachte Toehoorders,

Het zal in dezen kring wel geen nadere toelichting behoeven, en dus mijnerzijds geen uitgebreide uiteenzetting vereischen, wanneer ik hier de bewering uitspreek, dat een volk, hetwelk zich bewust begint te worden van zijn raseigenschappen, van zijn eigen karakter en van zijn rol op het wereldtooneel, in een der eerste plaatsen behoefte moet gaan gevoelen aan de volledige kennis van zijn verleden.

Te weten waarvan men komt is vóór alles noodig om te weten waarheen men gaat.

Te weten waartoe men in het verleden de kracht heeft gehad, is weten waartoe men ook in de toekomst in staat zal zijn.

Opvoedend en sterkend werken de lessen der geschiedenis, en — alleen reeds daarom mag geen vrij volk deze lessen ontberen.

En ten andere, de geschiedenis van een volk is zijn onverwoestbaar bezit. Alles kan men een volk ontnemen, alleen zijn verleden niet.

(1) 1487 stierf de abdis van Bijloke te Terhagen bij Axel ten gevolge eener ziekte, waarschijnlijk de polderkoorts, waardoor zij werd aangetast tijdens een bezoek aan hare overstromde polders.

Het volk van Vlaanderen bezit dat een zoodanige geschiedenis ? Neen. Waarom niet ? Omdat (op enkele uitzonderingen na) zijn geschiedenis niet in zijn eigen taal geschreven, en dus geen gemeengoed van allen is; niet tot de hoofden, noch tot de harten van alle kinderen van dit land vermag door te dringen.

Maar er is meer : ook in volstrekten zin gesproken bestaat er geene geschiedenis van Vlaanderen, althans geene, die niet zoozeer verouderd is, dat zij aan de eischen der tegenwoordige wetenschap ook maar in de verte zou voldoen.

Zeker, ik weet wel, dat er in vele talen zeer verdienstelijke, zelfs hoogst merkwaardige werken bestaan, die allerlei onderdeelen van het Vlaamsche verleden op uitnemende wijze beschrijven; ik weet ook dat men met eenig recht zou kunnen zeggen, dat de geschiedenis van Vlaanderen uit het werk, dat Pirenne gewijd heeft aan de geschiedenis der landstreken, die het huidige België vormen, gepeld zou kunnen worden als een noot uit haar dop, maar dat neemt niet weg, dat wij een algemeen toegankelijke, in de landstaal gestelde geschiedenis van het Vlaamsche volk, en daar is het toch maar om te doen, niet bezitten.

Wat ik dan zou wenschen? Ziehier : geen uitsluitend staatkundige, geen krijgsgeschiedenis alleen, doch een gedenkteeken, waardig aan het groot verleden van Vlaanderen, in handen van elken zoon, van elke dochter van dit volk. Een geschiedenis dus van het volk en zijn geest in al zijn uitingen : bestuur, handel, bedrijf, kunst, godsdienstig leven, letteren, wetenschap, gemeentelven, geldmiddelen, rechtswezen, en wat niet al!

Gij ziet... ik stel mijn eischen niet laag, mijn verlangens gaan hoog, maar de top, waarop Vlaanderen en zijn historie zich verheffen, staat nog veel hooger.

* * *

Mijn plicht is het nu ook U, na deze deels afbrekende beschouwingen, te vertellen, hoe ik mij de bereiking van dit doel, de verwezenlijking van dit alles denk. Ik wil mij hieraan geenszins onttrekken, maar vrees U om te beginnen wat te moeten doen schrikken, want ik ga u vóór alles vertellen, en dat als een vriend, die er geen doekjes om windt, hoe men deze zaak **niet** moet aanpakken.

In de eerste plaats moet men zich als onmiddellijk einddoel geen algemeene, ik bedoel daarmede, alles-omvattende geschiedenis van Vlaanderen voor oogen stellen. Die zoo zou doen, handelt (weliswaar met de beste bedoeling beziel) met algeheele miskenning van den aard der geschiedkundige wetenschap. Geschiedenis immers wordt, als een bouwwerk, opgetrokken uit de steenen, die de arbeiders ter plaatse brengen en daar moeizaam pasklaar maken voor het groote geheel; niet anders handelt de geschiedschrijver : hij draagt de bouwstof aan, en soms, maar niet vaak, bouwt een uitverkorene uit deze door het leger der arbeiders aangedragen bouwstof een kunstwerk.

Waar wij nu pas aan den aanvang staan van onzen weg, waar wij nu

eerst zijn gaan beseffen, dat er aan de Vlaamsche geschiedeschrijving nog zoo heel veel ontbreekt, zullen wij wijs doen met niet van den beginne af het moeilijkste vraagstuk dadelijk te willen oplossen.

Ik kom hierop na enkele oogenblikken terug, maar wil eerst, nu ik toch eenmaal de rol van stuurman op mij heb genomen, wijzen op een andere klip, die te ontzeilen is.

Vóór enkele weken las ik ergens, in een dagblad meen ik, iets omtrent het onderwerp, dat ons nu bezighoudt; geen geschiedenis van Vlaanderen (zoo heette het daar ongeveer) of eene samengesteld door personen van eenzelfde geloofsovertuiging.

Tegen zulk een streven nu zij het mij eveneens vergund ten stelligste een waarschuwend woord te doen hooren. Vlaanderen is werkelijk op wetenschappelijk gebied nog zóó ver niet, dan dat het niet alle zeilen (geene uitgezonderd) zou moeten bijzetten, dan dat het welken arbeider ook, die voor zijn taak bereid en berekend is, zou kunnen ontberen.

Men trachtte mij niet te weerleggen met allerlei spitsvondige tegenwerpingen : ik zelf ben sedert jaren lid van geschiedkundige vereenigingen, waarin personen van de meest verschillende overtuigingen op godsdienstig en staatkundig gebied, waar lieden van de meest uiteenloopende denkwijze, vriendschappelijk en met vrucht, arbeiden aan het uitwerken van vraagstukken uit het verleden van 's lands geschiedenis; en waarom zou dit bij eerlijke menschen van wetenschap anders moeten en kunnen zijn ?

En zij, die het werk der Vlaamsche geschiedschrijving desondanks zouden willen laten verrichten door in denkwijze gelijkgezinden, door geloofs- of partijgenooten, zij ook het volgende ter overweging aanbevelen : er bestaat een— laat ik maar zeggen — bezuiden-Moerdijksche karakter-eigenschap, die maakt dat alle gemeenschappelijke arbeid onmogelijk of ten minste hoogst moeilijk is. Ik heb mij dit feit nooit goed kunnen verklaren, doch meen het met volle oprechtheid te kunnen vaststellen.

En nu kom ik, juist in verband hiermede, tot het vervolg van mijn overwegingen. Wij zullen alle handen ineen moeten slaan, willen wij ooit tot een Vlaamsche geschiedenis, zooals ik U die zoeven voorspiegelde, komen. Wij zullen moeten samenwerken, zoo wij iets willen bereiken, en hard werken, zoolang geen hoofdman of leider eener school ons de door hem gebaande wegen kan aanwijzen. Daarom allen te samen op naar hetzelfde doel en... de hand aan de ploeg.

Een enkel woord nog, geachte toehoorders, hoe ik mij nu de nadere uitwerking van deze groote lijnen denk.

Een reeks deeltjes over de geschiedenis van het Vlaamsche volk en zijn geest, in al zijn uitingen. Een Vlaamsche geschiedkundige bibliotheek dus. Ik neem zonder te kiezen een paar voorbeelden van de onderwerpen voor die deeltjes : de schilderkunst, de letteren, de bouwkunst, de levens van beroemde Vlamingen, Artevelde, Marnix, Zonnius, Riethovius, Lipsius, Mercator, Rubens, Conscience, Gezelle, de stadsbeschrijving, in het algemeen of in onderdeelen, de geschiedenis der dorpen, der abdijen, die van den bodem, de zoo belangrijke vóór-geschiedenis van het Vlaamsche land, de beroerten

der 16^e eeuw, de gemeenten, de rechtspraak, de regeering, de gilden, de koophandel, de betrekkingen met Noord-Nederland, Frankrijk, het Duitsche Rijk, de verschillende takken van kunstnijverheid, de volksgebruiken en volksverleveringen, de kleederdrachten, de..... maar waartoe deze opsomming voortgezet ! De rijkdom van Vlaanderen en van zijn geschiedenis is U allen bekend, zoozeer bekend, dat ik reeds namen zou kunnen noemen van schrijvers, die op uitnemende wijze de taak zulk een boekdeeltje te vullen op zich zouden kunnen nemen.

Het werk door geleerden in vreemde talen geschreven zou ook dienstbaar gemaakt kunnen worden aan deze geschiedkundige reeks. In vele werken, in het Fransch, Duitsch en andere talen geschreven, is een Vlaamsch onderwerp reeds uitstekend beschreven; deze zouden door de Vlaamsche historici, het zij in vertaling, het zij in bewerking, in onze geschiedkundige bibliotheek kunnen worden opgenomen. Ik denk daarbij, om slechts een greep te doen, aan : Häpke's Brügge's Entwicklung, Blommaert's Les châtelains de la Flandre, Funck--Brentano's Philippe-le-Bel en Flandre, Fris' Histoire de la Ville de Gand, de in alle talen beschreven hoofdstukken der Vlaamsche kunstgeschiedenis, en zoovele anderen.

Daarnaast zijn er echter talrijke onderwerpen, die niet of minder zijn voorbereid, en toch de belangstelling ten volle verdienen; daaronder zijn er van de moeilijkste. Sommigen zullen bereid en bekwaam zijn om ze aan te pakken, maar velen zullen van goeden wille zijn, wetenschappelijk opgeleid, wel is waar, en de liefde in zich voelend en den drang om een onderwerp uit Vlaanderen's verleden te beschrijven, doch niet voldoende tot zulk een ondernemen voorbereid. Zij zullen een wegwijzer moeten vinden, een leidende hand, die hen steunt op het doornige pad der geschiedkunde, en hen inwijdt in de kunst om zelfstandig het braakliggend terrein te ontginnen, opbouwend werk te verrichten.

Ik moet mij bekorten, en kom dan ook tot het ontvouwen van de plannen, dienstig tot het verwezenlijken van alles wat ik in het voorafgaande als te bereiken doel voor oogen stelde.

Ik denk mij dus : een genootschap van Vlaamsche geschiedkundigen, verzekerd van de belangstellende en daadwerkelijke hulp van elken ontwikkelden Vlaming, welk genootschap de leiding zal hebben te geven bij het stichten en het verder tot ontwikkeling brengen eener Vlaamsche historische bibliotheek. Daarnaast te bezitten een Vlaamsch geschiedkundig tijdschrift, over welk plan de spreker, die na mij het woord zal nemen, U zal onderhouden, is natuurlijk een zeer belangrijke vereischte, die niet anders dan ten goede kan komen aan de geheele onderneming.

Maar, in onmiddellijk verband hiermede, denk ik mij een soort gezamenlijke leergangen, waarin door aard of opleiding meer ter zake kundigen bereid worden gevonden wetenschappelijk ontwikkelden, wien de geschiedenis ter harte gaat, in te leiden in de kennis noodig tot het bewerken van geschiedkundige stof.

Onuitvoerbaar lijkt mij dit alles geenszins.

Men voere mij geen geldgebrek te gemoet. Ik ben zeker dat èn Vl. gesch.

bibl. en Vl. gesch. Tijdschr. zoo lezenswaardig en zoo rijk aan inhoud zullen worden, dat zij overal, waar het Nederlandsch de taal is, gaarne gelezen en gekocht zullen worden; en wat de opleiding der historici betreft : ik zelf begin met mij aan te bieden om naar mijn vermogen, te Brussel althans, een kern van belangstellenden dezen winter op te leiden in de beginselen der Vlaamsche geschiedkundige wetenschap.

* * *

Dit is, geachte toehoorders, wat ik U in het kort voorstel. Mocht dit alles zich verwezenlijken, dan zouden onze boekdeeltjes gelezen worden door het Vlaamsche volk, in langen winteravond aan eigen haard, in stad en dorp, dan zouden meer-ontwikkelden er een onderwerp in vinden tot voordracht en bespreking in ruimeren kring, en dan zou de Vlaamsche geest weer groeien en bloeien, omdat hij zijn grootheid weer zou gaan beseffen, die hem gebracht zou worden in die eigen taal, die, zooals Vondel zegt, is « het krachtigste cement, dat harten bindt, als muuren breecken, Tot puin in 't endt ».

En daarmee ware ook ons doel bereikt : de geestelijke welvaart van het eigen volk te vermeerderen en daarmee zijn levensgeluk.

Discussie. — Mr. **Willems**, voorzitter, wijst op het uitzonderlijk belang van het onderwerp, waarvoor hij nog een bewijs ziet in den bijval dien de vertaling van **Le Siècle des Artevelde** mocht oogsten. Vooraleer echter de discussie te laten beginnen, geeft hij eerst nog het woord aan Dr. **H. Elias**, om te handelen over :

De Bibliographie van een Vlaamsch Geschiedkundig Tijdschrift.

Mijne Heeren,

I. Bij het opstellen dezer lezing over de bibliographie van een **Vlaamsch Geschiedkundig Tijdschrift** moesten wij noodzakelijk van een a prioristisch standpunt uitgaan. Het behandelen alleen van dit onderwerp veronderstelt trouwers reeds het bestaan van een tijdschrift en het verkieslijke van dit laatste boven het nu reeds uitgeven eener **Geschiedenis van Vlaanderen**, als een overwonnen standpunt. Om een ietwat vaste basis ter bespreking te hebben, was het eveneens noodig omvang en doel van het Tijdschrift

te kennen : met het oog daarop wordt immers hoofdzakelijk de bibliographie opgesteld.

De in ons tijdschrift te verwerken stof kan inderdaad zeer uiteenlopend zijn ; o. m. : de geschiedenis van Vlaamsch-België, van Gansch-België, van het Nederlandsch taalgebied of ook nog van de Nederlanden in den geographischen zin van het woord. Moet, om redenen van finantieelen aard, het tijdschrift zich voorloopig nog beperken bij de geschiedenis van Vlaamsch-België, zoo zou het nochtans zeer wenschelijk zijn van nu af aan het bibliographisch gedeelte tot de gansche Nederlanden (in geographischen zin van het woord) uit te breiden. Dit zal, meenen wij, zonder bezwaar aangenomen worden voor de periode die gaat tot het einde der 16^e eeuw. (Ook H. Pirenne deed aldus voor zijn **Bibliographie de l'Hist. de Belgique**. Gand, 1902). Dit zal eveneens het geval zijn voor de periode 1815-1830. Voor de periode 1600-1815 geldt vooralsnog de theorie dat beide landen niets gemeens meer hadden en uiteengroeiden tot twee verschillende naties die, door het toeval of de wilsbeschikking van vreemden, slechts voor een tijd en tegen beider belangen in, na 1815 weer vereenigd werden. Wij meenen nochtans niet dat daarom een gemeenschappelijke bibliographie uitgesloten zij. En dit om redenen van wetenschappelijken en practischen aard.

Prof. Geyl (**Nederland en België. Hun gemeenschappelijke geschiedenis en hun onderlinge betrekkingen**. Antwerpen, z. j.) wees nog onlangs op de betrekkingen der beide landen na 1600, eerder vijandig weliswaar, maar toch niet zonder beteekenis voor een wederzijdschen invloed. Prof. Pirenne zelf (**Les anciennes démocraties des Pays-Bas**. Paris, 1917, 4e m., p. 289) moet bekennen dat er nog instellingen waren die in beide landen dezelfde evolutie doormaakten. Ook op intellectueel gebied was, na de scheuring van 1600, de vervreemding niet zoo plotseling : dat kwam eerst later onder invloed der katholieke Kerk die te allen prijze al wat uit het Noorden kwam wilde weeren. En waren daarbij de landen der Generaliteit ook niet als een overgangsterrein tusschen Noord en Zuid ? Voegen wij daarbij dat de belgische geschiedenis der 17de en 18de eeuw — inzonderheid der 17de — nog heel weinig of onvoldoende werd bestudeerd, en dat er tevens te herhaaldelijk gewezen werd op hetgeen Noord en Zuid van mekaar heeft verwijderd gehouden. Het is dan ook billijk dat wij onze aandacht schenken aan 't geen ons nader tot mekaar kon brengen : en daartoe is kennis beider toestanden noodig. Een gansch ander uitzicht zal aan de feiten wel niet gegeven worden, maar op vele toestanden kon een vrije, onbevooroordeelde studie misschien nog wel een ander daglicht werpen. Aan de Vlaamsche historici ware daarbij een bij de hand liggende gelegenheid gegeven om de in België zoo verwaarloosde Geschiedenis van Nederland van wat nader bij te bestudeeren.

Nu wat den practischen kant der zaak betreft : bij verbetering van den finantieelen toestand en bij gebeurlijke samenwerking tusschen hollandsche en vlaamsche historici — wat toch ook eenigszins het doel is of moet zijn dezer Congressen — kon ons tijdschrift uitgebreid worden tot een algemeen tijdschrift voor de geschiedenis der Nederlanden : een niet te onderschatten voordeel zou het dan zijn een sedert enkele jaren volledige bibliographie

daarover te bezitten. Wat om reden van stoffelijken aard thans onmogelijk is, — nl. de uitbreiding tot algemeen tijdschrift — kon tot later worden uitgesteld; wat thans met een weinig moeite wel zou te verwezenlijken zijn — nl. de algemeene bibliographie — moeten wij, ons inziens, niet tot later verschuiven. Het zou er ten slotte toch maar gaan over de periode 1600-1815, daar wij voor het tijdvak na 1830 weer een gemeenschappelijke bibliographie noodig hebben voor een aanzienlijk deel van het intellectuele leven.

II. — Een tijdschrift heeft als dusdanig een bibliographie noodig. Wij denken niet daarover te moeten uitweiden — wat het V. G. T. betreft — evenmin de wenschelijkheid te moeten motiveeren deze zoo volledig mogelijk te zien. Des te meer daar de ons thans ter beschikking staande hulpmiddelen deels ontoereikend, deels te verspreid zijn. Laten wij even den toestand overzien (1).

1° Aan **algemeene bibliographie** hebben wij in België de **Bibliographie de Belgique** in twee onderdeelen gesplitst: voor de boeken en de tijdschriften. In het eerste deel streeft men er naar de volledige lijst te geven van de werken in België verschenen, door Belgen in het buitenland uitgegeven of door vreemdelingen over België geschreven. Het tweede deel geeft de lijst der hoofdartikels in belgische tijdschriften gepubliceerd. Voor de werken in België verschenen is het, voor zoover wij konden nagaan, vrij volledig; voor de tijdschriften en de buitenlandsche werken is het minder. Het wordt uitgegeven door het Ministerie van Kunsten en Wetenschappen — Direction des Services Belges de Bibliographie et des Echanges Internationaux.

Voor Nederland bestaat een soortgelijke opgave, — maar minder volledige en niet voor tijdschriftartikels, — in de **Nederlandsche Bibliographie** (uitg. A. W. Sythoff); eveneens het **Nieuwsblad voor den Boekhandel** « uitgegeven door de vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels ». Beide schijnen eerder boekhandelaarsondernemingen en niet zoo volledig als **Brinkman's Alfabëtische Lijst van boeken, tijdschriften, academische proefschriften, muziek, platen, landkaarten, enz...** gedurende de maand... Dit vermeldt trouwens ook niet de tijdschriftartikels. Een overzicht der nederlandsche (ook vlaamsche) tijdschriften van algemeenen aard biedt **Nijhoff's Index op de Nederlandsche periodieken van algemeenen inhoud**.

Zoo pas ook is men begonnen aan een **Nederlandschen Boekcatalogus op kaartstelsel**, bij de uitgeverij Oisterwijk (te Oisterwijk). De uitgevers stellen zich voor, maandelijks een stel kaarten uit te geven voor de boeken in Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika verschenen. Wij kregen ze niet in handen en kunnen er dus niet over oordeelen; nergens nochtans vonden wij aangegeven of ook de tijdschriftartikels zullen gecatalogeerd worden: het is waarschijnlijk van niet.

Vermelden wij ook nog — zonder er verder op in te gaan — de gansch onvolledige algemeene boekenopgaven van **La Revue Bibliographique**, **De Bibliotheekgids** en **Boekenschouw**.

2° Voor de **historische bibliographie** komt België aan de spits te staan

door de zoo pas verschenen **Revue belge de philologie et d'histoire**. Dit driemaandelijksch tijdschrift geeft een opgave van de nieuwe werken op gebied van philologie, litteratuur en geschiedenis : dit overzicht gaat buiten de grenzen der belg. geschiedenis en is voor deze trouwens onvolledig. Tevens wordt de inhoud opgegeven van een menigte tijdschriften waarvan vele met de belg. gesch. niet te maken hebben. Zoo degelijk en volledig als de voor den oorlog verschijnende Archives Belges is het niet. Vermelden wij hier even het **Bulletin bibliographique et pédagogique du Musée Belge** om over te gaan tot de nederlandsche tijdschriften voor geschiedenis. Het **Museum**, maandblad voor philologie en geschiedenis, is op verre na niet volledig en geeft enkel den inhoud van eenige groote tijdschriften. Vollediger (ook critisch) is de opgave in de **Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde** en in het **Tijdschrift voor Geschiedenis**.

Het **Historisch Tijdschrift** geeft eveneens een verzorgde bibliographie. Van volledigheid kan nochtans ook hier geen spraak zijn : en een even volledige opgave als in de **Rev. belge de Phil. et d'Hist.** heeft Holland niet aan te wijzen.

Van de talrijke provinciale of lokale tijdschriften (waarvan vele, vooral nederlandsche, niet in onze belg. bibliotheken te vinden zijn) schijnen weinige het voorbeeld te willen navolgen van de **Annales de la Société d'Émulation de Bruges** of de **Revue du Nord** om een systematische bibliographie van de stof die in hun werkkring valt, te geven. Wij zullen hier dan ook de lange opsomming ervan niet geven : ieder aanzienlijke provintiestad heeft over 't algemeen een Oudheid- of Geschiedkundigen Kring die een bulletin of iets dergelijks uitgeeft.

3° De **bizondere historische bibliographieën**. Hier komt de Kerkgeschiedenis vooraan te staan. Hebben wij in België het jaarlijksch overzicht van Prof. Van der Essen niet meer door het wegvallen der *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique*, zoo geeft toch de **Revue d'Histoire Ecclésiastique** (Leuven) een nog zoo mogelijk volledige bibliographie voor België. Enkele kleinere tijdschriften voor Kerkgeschiedenis (b. v. **La Vie Diocésaine**) geven weinig of geen bibliographie. Voor de ordensgeschiedenis zijn wij bevoordeeld daar het in België is dat verschijnt de **Revue Bénédictine** met zijn bulletin de l'hist. bénédictine ; voor de hagiographie de **Analecta Bollandiana** met zijn bulletin de publications hagiographiques. [**Neerlandia Franciscana** geeft geen systematische bibliographie.] Voor Nederland geeft jaarlijks het **Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis** een overzicht van geschriften betreffende de nederlandsche Kerkgeschiedenis sedert de vorige opgave.

Voor de HULPWETENSCHAPPEN bezitten wij enkele nederlandsche en belgische tijdschriften : **Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie**, **Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt en Penningkunde**,

(1) Buitenlandsche bibliographieën zelfs van belg. of ned. werken komen hier niet in aanmerking. Zie in de **Revue d'Histoire Ecclésiastique** het jaarlijks verschijnend overzicht (October-nummer).

enz.; doch hier blijven wij aangewezen op het buitenland, gezien de meeste dier tijdschriften geen bibliographie geven en het algemeen karakter dier vakken een zelfstandig bestaan uitsluit van een nederlandsch of belgisch tijdschrift. Talrijke bijdragen op het gebied der oudheidkunde blijven aangewezen op de verschillende bulletins en tijdschriften der reeds hooger genoemde plaatselijke of algemeene kringen en genootschappen, alsook naar de tijdschriften van algemeenen inhoud.

Bijna even snel kunnen wij de andere vakken : recht en instellingen, **Themis** en het **Repertorium van de Nederlandsche Jurisprudentie en Rechtslitteratuur**, (zie nochtans **Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis**), economische geschiedenis, geschiedenis der wetenschappen overloopen. De meeste dier tijdschriften zijn practisch en zonder bibliographie. (Zie nochtans **La Revue Neo-Scolastique de Philosophie** (Leuven), en het **Tijdschrift voor Wijsbegeerte** (1). Een systematische en volledige bibliographie schijnt bij de heeren litteratuurhistorici een overtollige weelde : althans in de talrijke tijdschriften die wij raadpleegden vinden wij die nergens opgegeven.

Een aantal vakmannen die wij om inlichtingen over de bibliographie van hun vak hebben aangezocht, drukten trouwens den wensch uit naar een dergelijk overzicht.

III. — Zoo staan de zaken. Wat de eigenlijke politieke, godsdienstige en economische geschiedenis betreft, is de toestand dus tamelijk bevredigend ; de andere vakken integendeel zijn verwaarloosd en nog steeds ontbreekt, zoo voor Zuid- als voor Noord-Nederland een systematische, wetenschappelijke en volledige bibliographie in historisch opzicht. Het V. G. T. zou die leemte moeten trachten aan te vullen.

Jaarlijks, of twee maal per jaar — naar den omvang der stof — zou het een bibliographisch nummer geven. Een bizonder nummer schijnt ons verkieslijk boven een aanhangsel bij het tijdschrift zelf : eenerzijds zou het inbinden er door vergemakkelijkt worden (2), en anderzijds — wat van meer belang is — kon het zelfstandig verschijnen zonder dat het moet uitzien naar een eventueel uitblijvende aflevering of omgekeerd zonder dat dit op de bibliographie moet wachten. Om het bibliographisch nummer — dat voor den vakman wel het voornaamste deel van het tijdschrift zal zijn, maar niet voor den belangstellenden dilettant — een voldoende aftrek te verzekeren zou het als integreerend deel van het tijdschrift worden beschouwd en niet als afzonderlijke uitgave worden verkocht. Dat het verschijnt als aflevering van het tijdschrift geeft dit trouwens genoeg te kennen.

Hoe die bibliographie nu ingedeeld ? Hier komt het er vooral op aan ze zoo practisch en gemakkelijk mogelijk in te richten. Bij de verschillende in gebruik zijnde systema's — logisch, geographisch, chronologisch, enz. (3)

(1) Kregen wij niet in handen.

(2) Door bizondere paginatuur kon daar nochtans aan verholpen worden. Zie b. v. **Revue d'Histoire Ecclésiastique**.

(3) Voor verschillende typen of aanpassingen van bibliographie zie DAHLMANN-WAITZ, **Quellenkunde der deutschen Geschichte**.

— schijnt ons de combinatie van **H. Pirenne's** *Bibl. de l'hist. de Belg.*, mits enkele aanpassingen de beste.

Laten wij vluchtig een voorstel tot ordening overloopen.

I. — Hulpwetenschappen.

1. **Methodologie** : zou de opgave omvatten van alle werken en tijdschriftartikels daarover in Nederland of in de nederlandsche taal verschenen, daar deze meestal uitvoeriger de methode met betrekking tot 's lands geschiedenis behandelen. Verder de voornaamste in den vreemde verschenen werken. Het algemeen karakter der methodologie en haar belangrijkheid schijnt ons dit te vragen : misschien konden de belangwekkendste dezer werken een plaatsje vinden in de chroniek van het tijdschrift.

2. **Bibliographie, Biographie** (algemeene werken), **Genealogie** (id.). Een verdere onderverdeeling schijnt ons overbodig (1). Zouden natuurlijk alleen in aanmerking komen, diegene die bijzondere betrekking hebben tot de Nederlanden, alsook de algemeene werken.

3. **Schriftkunde en Oorkondenleer, Chronologie, Zegel- en Wapenkunde.**

4. **Oudheid-, Munt- en Penningkunde.**

5. **Aardrijkskunde, Ethnographie, Linguistiek, Plaatsnamenkunde.** Voor al deze hulpwetenschappen geldt een dubbele opmerking :

a) dat het maar als hulp-wetenschap is dat zij in aanmerking komen, en dus niet opgenomen worden in hun niet historische verschijnselen, zooals b. v. astronomische chronologie, theoretische aardrijkskunde, zuivere linguistiek, enz...

b) Dat — zooals reeds opgemerkt werd — bij een volledige opgave der nederlandsche werken ook de **hoofdwerken** uit den vreemde dienen aangestipt. Dit spreekt van zelf en 't ware wenschelijk dat zij hun plaatsje kregen in de chroniek.

II. — De Bronnen :

}	1. Archaeologische
	2. Archivalische
	3. Litteraire.

De verdeeling voorgestaan door Bernheim, Feder en anderen — hoe logisch zij ook weze — schijnt ons weinig geschikt tot een bibliographische opgave. Hare verregaande onderverdeeling noodzaakt steeds een verwijzen naar de verschillende afdeelingen, doordien de werken gemakkelijk tot ver-

Revue d'Histoire Ecclésiastique — *Revue Belge de philologie et d'histoire*, het aangehaald werk van PIRENNE.

Zie over 't algemeen : CH. V. LANGLOIS. *Manuel de Bibliographie historique*. Paris, 1901-1904.

(1) B. v. in de *Revue d'Histoire Ecclésiastique*.

Bibliographies

}	A. Générales ou Nationales.			
	B. Historiques <table style="display: inline-table; vertical-align: middle;"><tr><td rowspan="3" style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td><td>a) des sources originales</td></tr><tr><td>b) retrospectives</td></tr><tr><td>c) périodiques.</td></tr></table>	{	a) des sources originales	b) retrospectives
{	a) des sources originales			
	b) retrospectives			
	c) périodiques.			

Ook de periodieke literatuuropgaven moeten er hun plaats vinden : zij nemen artikels op « que... même les répertoires à cadre national, si loin que la division du travail y soit poussée, ne sauraient bibliographier toute entière ». Ch. V. LANGLOIS. *Manuel* l. c. p. 190.

tijdvakken betreft (1), denken wij dat deze rubriek onnoodig is : wij zouden die werken eerder onder III. 1. A. Politieke Geschiedenis rangschikken. Het getal dier synthetiseerende werken is inderdaad voor een nationaal onderwerp niet zoo groot dat men er een speciale rubriek meê zou kunnen vullen.

Ziedaar dus een schematische en vrij onvolledige bibliographische indeeling. Het spreekt van zelf dat niet steeds een werk gemakkelijk in een der voorgestelde kaders zal passen, noch dat wederzijdsche verwijzing en aanvulling onnoodig zullen zijn. Dat is onvermijdelijk bij het soms zoo verschillend karakter der werken en de onvaste grens tusschen de verschillende vakken. Naast die logische — gedeeltelijk chronologische — indeeling, kon daarom ook gemakkelijk een alphabetische lijst gegeven worden door het bijvoegen van een naamregister waar, door nummers, naar de werken van de aangehaalde schrijvers verwezen wordt. Een lijst van de gebruikte verkortingen voor het aanduiden der tijdschriften zou het bibliographisch nummer besluiten. Die bibliographie zou zich enkel bepalen bij het opgeven van het boek, en waar eenigszins mogelijk, van de voornaamste besprekingen ervan. Geen critische opmerkingen dus, — die worden, waar noodig, naar de chroniek verwezen — evenmin blinde opgave der verschenen besprekingen, maar enkel van diegene die van belang zijn, 't zij voor het verstaan van het werk, 't zij door hun critiek (2).

Het is klaar dat zulke onderneming niet kan noch mag op privaat initiatief berusten, noch het werk kan zijn van één man : dat ware haar veroordeelen tot ondoelmatige onvolledigheid en al te hooge eischen stellen aan de werkracht van één persoon. Cooperatie en verdeling van den arbeid zijn een absolute noodzakelijkheid (3).

Een aantal vakspecialisten zouden instaan voor de volledige bibliographie van 't geen eenerzijds in de Nederlandsche vaktijdschriften verscheen, anderzijds in de buitenlandsche litteratuur : voor hen een niet te moeilijk werk, daar zij om op de hoogte te blijven van hun vak toch verplicht zijn voor eigen gebruik die bibliographie al ware 't maar summarisch op te maken. Met een weinig meer systematisatie en meer nauwkeurige volledigheid ware dat doel wel te bereiken. Het groot aantal tijdschriften van algemeen inhoud, alsook de buitenlandsche bibliographieën van algemeen aard, konden onder een aantal medewerkers, die ieder hun bepaalde tijdschriften ontvangen, verdeeld worden. Het komt er op aan telkens te vinden

(1) Zie b. v. Pirenne, Dahlmann-Waitz, Rev. Hist. Eccl. enz...

(2) Waar noodig zou nochtans den aard van een onbepaalden titel met enkele woorden worden aangeduid, evenals het antwoord op een artikel gesteld in vorm van vraag.

(3) « Il est avéré que des répertoires de Bibliographie périodique ne peuvent être exécutés convenablement que par la méthode coopérative, sous les auspices de sociétés puissantes et permanentes ». Ch. V. LANGLOIS, l. c., p. 172.

« the right man on the right place », die de zaak niet alleen ter harte neemt, maar ook volledig op de hoogte is van zijn vak. Bizonder hier is de medewerking uit Noord-Nederland gewenscht, en bijna noodzakelijk voor de bibliographie der provinciale en lokale geschiedenis. Twee of drie personen zouden de uitgave centraliseeren en de fichen classeeren : om hun het werk te vergemakkelijken en de indeeling zekerder en vaster te maken, kon ieder medewerker door een cijfer (b. v. III, 1 A. b.) de categorie aanduiden waartoe het boek behoort, evenals hij de fichen gemakkelijker zelf naar hun chronologische volgorde kon rangschikken. Dat ware heel wat de centralisatie arbeid vergemakkelijken en vereenvoudigen (1). De redactie van het tijdschrift of de tot stand te komen commissie zou deze werkverdeling regelen en er de hand aan houden dat zij regelmatig en nauwkeurig werkt.

Ziedaar, Mijne Heeren, eenige losse gedachten en een heel vluchtig schema. Wij wilden enkel wijzen op de wenschelijkheid en het nut eener dergelijke bibliographie en een basis aangeven voor het werkplan. Onderhevig aan verandering en kritiek is het een ossatuur die wellicht gansch kan omgewerkt worden : het kwam er alleen op aan een eerste « essai » te leveren tot verdere bespreking. Ons inziens is het groote vraagstuk dit : **een zoo volledig en zoo practisch mogelijk ingerichte nomenclatuur te geven van de loopende bibliographie voor de geschiedenis der Nederlanden.**

Discussie. — Eerst gaat het over den aard van het Vlaamsch geschiedkundig tijdschrift. E. P. Callewaert wijst op het tijdschrift van E. H. Prims : **Geschiedkundige Bijdragen**. Dr. Obreen meent dat het tijdschrift wetenschappelijk en zuiver Vlaamsch wezen moet. Er dient rekening gehouden te worden met de historische werken uit andere landen en waarin over Vlaanderen gesproken wordt. Spreker verklaart zich voor het ontstaan van een Vlaamsch historisch Genootschap om het tijdschrift tot stand te brengen. Daarmede verklaart E. P. Dr. Reypens het zich eens. Waarop de vergadering besluit tot het stichten van zulk genootschap.

Daarop breekt Dr. Elias een lans ten voordeele van vulgarisatiewerk; de voorzitter en Dr. Reypens meenen echter dat het wetenschappelijk werk voor moet gaan.

Dr. Goossenaerts vraagt of dat Historisch Genootschap zou bestaan **binnen** de « Vereeniging de Vlaamsche Philologencongressen ». Mr. Willems is voor zelfstandigheid en tevens voor samenwerking met de Philologencongressen. Ook de geldvraag wordt door Mr. Willems even aangeraakt. Ze wordt echter verwezen naar het algemeen bestuur.

(1) Over meer technische details, als b. v. gelijk formaat der fichen, wijze van opgave der boeken, verkortingen enz... spreken wij hier niet.

Dr. Burger verstrekt nog inlichtingen over de historische genootschappen in Nederland, o. a. in Gelderen, waar een uitstekende bibliographie verschijnt, en Dr. Reypens vestigt de aandacht op het komende Congres voor Geschiedenis van de Kempen, te Turnhout.

Na afloop van deze vrij lange discussie en mededeelingen, heeft Dr. J. Denucé het over :

Christoffel Plantijn volgens zijn briefwisseling en het Plantin-Moretus Archief.

(Samenvatting).

Het is bijna veertig jaar geleden dat Max Rooses, mijn vereerde voorganger in het muzeum Plantin-Moretus, het eerste deel uitgaf van de briefwisseling van Christoffel Plantijn. Het tweede deel verscheen het jaar daarop. Het derde deel werd door ons gezamenlijk uitgegeven in 1911, de overigen door mij ongelukkiglijk alleen, het negende en laatste deel in 1920. Dit laatste deel heb ik voorzien van een uitgebreider voorwoord dan de voorafgaande deelen, en getracht de beteekenis van Plantijn's Correspondentie te doen uitkomen voor de algemeene kultuurgeschiedenis in Europa in de XVIe eeuw.

Wat belang heeft meer in 't bizonder de Vlaamsche geschiedenis aan die vijftienhonderd uitgegeven stukken? Zeer veel — en relatief toch niet genoeg mijns inziens, wanneer men het massa materiaal overziet.

Ik zal natuurlijk de laatste zijn om de waarde te onderschatten van het aandeel dat Plantijns briefwisseling brengt voor de kennis van het humanism en de Renaissance over 't algemeen in onze gewesten. Voor velen is ze nu reeds de rijkste geschreven bron voor de kennis van onze groote eeuw, de XVIe, op kultureel gebied.

Men moet niet betreuren dat het van een vreemdeling is (Plantijn was Franschman), dat die overvloedige documentatie komt. Heeft iemand een beteren kijk op onze beschaving gehad dan die andere vreemdeling te Antwerpen gevestigd, de Italiaan Ludovico Guicciardini? Maar als vreemdeling, in een internationaal midden levend als het toenmalige Antwerpen, was het Plantijn moeilijk om het typische Vlaamsche leven te vatten. Dit is de reden waarom het Plantijnsch archief betrekkelijk arm is aan gegevens over het letterkundige en artistieke leven van den tijd.

Over de samenwerking van Plantijn met Antwerpsche teekenaars en graveurs, bevat het archief massa aanduidingen in cijfers en namen. Heb ik zelf geen twee boekdeelen gevuld niets dan over kaartengraveurs- en tee-

kenars die in betrekking met Plantijn stonden? Maar dit waren zuiver handelsbelrekkingen, zou ik haast zeggen. Hoe weinig vernemen wij bijvoorbeeld over Kiliaen, een van Plantijn's oudste en trouwste medewerkers, of dienaars? De koninklijke drukker voelde een afstand tusschen zich en den minderen man, was hij dan nog zoo begaafd, die zich uitsluitend van het Vlaamsch bediende.

Echter niet uit geringschatting voor de taal. Want Plantijn deelde het algemeen gevoelen, door zijn vriend en doctor Goropius Becanus vooral verspreid, dat het Vlaamsch ouder was dan welke andere taal ook. En zijn grootste geestesverwant in later dagen, Hendrik Barrefelt, hoofd van het Huis der Liefde, drukte zich bij hem uitsluitend in 't Nederlandsch uit.

Toch bleef het getal Nederlandsche werken bij Plantijn uitgegeven, gering, in vergelijking met de uitgaven van andere Antwerpsche tijdgenooten. Plantijn was de officieele, 's konings drukker, stond en leefde in gedurige betrekking met de Spaansche en vreemde machthebbers, die hij te woord stond in het Spaansch, en vooral het Fransch. Heel zijn boekhouding is in die talen gehouden, ook in het Latijn, in de eerste jaren althans, zelfs in het Italiaansch.

Met zijn opvolger, Jan Moerentorf of Moretus, veranderden de toestanden. We hebben van dezen Vlaming uit Noord Frankrijk, een massa familiepapieren, alle in het Nederlandsch. Zijn boekhouding is nog overwegend Fransch, (zijn schoonmoeder bleef geruimen tijd in de zaken), maar zijn briefwisseling bevat al veel meer Nederlandsche stukken. Onder zijn opvolgers nam het Plantijnsch archief nog meer een Vlaamsch karakter aan.

Ik onderscheid in het archief, zooals het berust in het Museum, twee groepen documenten: het eene noem ik het eigenlijke typographisch archief, uitsluitend slaande dus op de Plantijnsche drukkerij die bestaan heeft van 1555 tot 1876. De Heer Max Rooses heeft dit met zeer veel vlijt en orde geschikt.

Ik heb daarnevens een tweede groep gevormd, die ik durf heeten: het economisch archief. Niet zoo uitgebreid als het typographisch archief, is het echter niet minder belangrijk, omdat het eveneens eenig in zijn soort is. Het bevat de journaelen, de grootboeken, de briefwisseling, de kas-, factuur-, acceptatie- en renteboeken van de Moretussen en aanverwante familiën die zich met groothandel hebben bezig gehouden van in de XVIe eeuw, inlandsche en buitenlandsche, veel Oost-Indische handel. Dit materiaal heb ik uit allerlei plaatsen, hoeken en zolders bijeengegaard en geïnventariseerd. Ik ken in geen land, een dergelijk archief, een documentatie van zulke belang voor de economische geschiedenis over het algemeen. Hier zijn bijeengebracht de handelsboeken van de familiën van de Moretussen, Garbrants, Schilders, Van Wyck, De Vliegere, Elsevier, Bosschaert, Pynappel, du Mont, enz. De overgrootste meerderheid van die boeken zijn in het Nederlandsch gehouden, van de 16^e tot de 19^e eeuw, enkele slechts in het Fransch, het Spaansch en het Italiaansch.

Wat het typographisch of eigenlijke Plantijnsch-Moretus archief betreft,

hier hebben wij, hoofdzakelijk in chronologische volgorde : de grootboeken en journaelen van af 1558, de briefcopijen regelmatig van af 1561, kasboeken, speciale rekeningboeken voor Filips II, reeksen drukkersgetuigschriften, inventarissen van Plantijn's inboedel en van de drukkerij op verschillende tijdstippen, werklieden- en armboeken, zoogenaamde ziekenbussen, van af 1563, lijsten van de verkochte boeken sedert 1556, reeksen schuldboeken van vreemde en inlandsche drukkers, grootboeken en notaboekjes over de Frankfortsche boekenmarkten van af 1566, dan de gewichtige verzameling ontvangen brieven. Afzonderlijke registers werden gehouden voor buitengewone edities, zooals voor de monumentale Koninklijke Bijbel van 1568-1573, de beroemde Missalen en Breviariën van 1572 en 1576, ook voor de leveringen van de graveurs die voor Plantijn werkten. Deze laatsten, alhoewel begonnen in 1555, zijn in het Nederlandsch, terwijl de eerste grootboeken in die taal eerst dagteekenen van 1618, uit den tijd van Balthasar Moretus, den vriend van Rubens.

Daarop volgen registers over de lettergieters van af de 16de eeuw, eerst gedeeltelijk, dan uitsluitend in 't Nederlandsch. De zoo belangrijke inventarissen van de drukkerij in 1642, 1667 en 1670 zijn in dezelfde taal. Worden de journaelen en kasboeken uit traditie nog in 't Fransch gehouden, de registers met de persoonlijke uitgaven zijn van af 1635 in het Nederlandsch. Een familie-memorieboek van de familie de Sweerdts uit 1583, en al de uitgavenboeken van Maria de Sweerdts, weduwe van Jan Moretus, zijn in het Nederlandsch. De beroemde reeks der **Libri Venales** blijven in het Latijn opgesteld.

In de XVIII^{de} eeuw is haast alles Nederlandsch : kasboeken, grootboeken, boekbinders en papierhandel, wissels, schulden, renten, verzendingen naar Spanje en Portugal. Erfenissen en familieregisters, zooals die van Balthasar Moretus met zijne moeder Anna Goos, de lijvige dossiers over de verheffing van Moretus in den adelstand, zijn Nederlandsch. De enkele handelsregisters die hier een plaats gevonden hebben, zooals de Handel op Keulen in stoffen, 1668, het Handelsjournael der familie du Mont 1583-1647, het boek der Keizerlijke Indische Compagnie, gehouden te Kanton in 1724, het verkoopboek van Jan Elseviers, 1608-1614 (handel in stoffen), zijn allen in het Nederlandsch. Zoo ook de familiepapieren, begrafenisrollen, enz. van de aanzienlijke aanverwante familiën Goos, Bosschaert, De Neuf, Schilders.

Uit al die gegevens is het niet moeilijk af te leiden welke de taaltoestanden waren in de hooge burgerij te Antwerpen in vroegere eeuwen. Het Nederlandsch was wel degelijk de voertaal van hoog tot laag, in het burgerlijk beheer en in den handel. Natuurlijk was de kennis van het Fransch en het Spaansch in de hoogere kringen verspreid, voor de betrekkingen met den vreemde of met het Brusselsche hof, dat alles behalve een nationaal vorstenhuis herbergde.

Ik eindig deze korte uiteenzetting met den wensch uit te drukken zoohaast mogelijk een volledig inventaris te zien verschijnen van het zoo belangrijke typographische en economische archief van het Plantijnsch Muzeum.

Daar geen discussie volgt, handelt E. P. Dr. Callaey onmiddellijk over :

Een Brugsch Schoolboek uit de XIVe eeuw.

De geschiedenis van Vlaamsch-België is op verre na niet uitgeput : het godsdienstig, huiselijk en sociaal leven van ons volk, het uitwijken der Zuid-Nederlanders naar vreemde oorden, Vlaamsche arbeid en Vlaamsche kunst in den vreemde, het cultureel uitstralen der Dietsche letterkunde buiten de grenzen van huidig België, ziedaar zoovele wijde studievelden die, gedeeltelijk, nog braak liggen.

Ook in de geschiedenis van het taalonderwijs gapen er nog leemten. Wel zijn ons de Latijnsch-Nederlandsche woordenboeken en spraakkunsten bekend die rond het einde der XVe eeuw in voege kwamen : van den **Teutonista ofte Duytschlender** door Gerhard van der Schueren (1477) tot Kiliaen's **Etymologicon Teutonicae linguae** (1599). Maar de handboeken die tijdens de middeleeuwen voor het aanleeren onzer taal in omloop waren, wekten tot hiertoe weinig belang.

Zeker kunnen zijn, voor de letterkundige en wetenschappelijke waarde, niet vergeleken worden met de grondige werken van een Pontus De Huyter of van een Kiliaen. Doch, van een geschiedkundig standpunt uit, zijn zij kostelijke bronnen voor het volksleven. Zij werden immers geschreven, niet voor geleerden, maar voor het volk klein en groot, voor schoolkinderen, poorters en vreemdelingen. Zij geven getrouw het midden weder waarvoor zij werden opgevat : zeden en gebruiken, dagelijksche handel en wandel van lieden uit alle standen, huiselijke tafereelen, allerlei kenteekenende bijzonderheden, in boeken van hooger gehalte niet vermeld, zijn daar in overvloed te vinden. Deze middeleeuwsche taalboeken leerden tegelijk Vlaamsch spreken en Vlaamsch leven.

Ook in andere talen treft men zulke handboeken aan : Thomas Wright en Paul Meyer brachten verscheidene middeleeuwsche Engelsch-Fransche verklarende woordenlijsten en samenspraken aan het licht in **A Volume of Vocabularies**, 1857, en in de **Revue Critique**, 1870.

Bij mijn weten, werden er tot hiertoe drie handboeken voor het aanleeren der Vlaamsche taal tijdens de middeleeuwen of in het begin der moderne tijden, uitgegeven. Het jongste is het **Vovabulare** van Noël van Berlaimont, schoolmeester te Antwerpen, dat aldaar tweemaal gedrukt werd, in 1511 en in 1536. Te dien tijde was Antwerpen de bloeiende wereldhaven waar elke natie van Europa hare handelsschatten in gansche vloten ter markt bracht. Kooplieden, nijveraars, bankiers stroomden er heen uit alle streken, en, daar hun eigenbelang hen dwong nauwe betrekkingen met de Antwerpenaren aan te knopen, leerden zij hunne moedertaal : het Vlaamsch.

Zij leerden ook Fransch, omdat die taal door vele vreemdelingen en ontwikkelde Vlamingen gesproken werd. Zoo komt dat het handboek van

Noël de Berlaimont, alsook de twee andere die wij aanstonds zullen bespreken, in het Vlaamsch en in het Fransch zijn opgesteld. Meester Noël van Berlaimont verdeelt zijn **Vocabulare** in twee deelen. Het eerste, in vorm van samenspraak, is bijna uitsluitend bestemd voor handeldrijvende lui: men leert er koopen en verkoopen, tellen, schuld-, kwijt- en huurbrieven opmaken. Het tweede deel, van meer algemeene waarde, bevat een woordenlijst voor den dagelijkschen omgang en de gebruikelijke gebeden.

Het tweede handboek werd uitgegeven door Hofmann von Fallersleben in zijne **Horae Belgicae** (P. IX, bl. 63, Breslau 1854, volgens een handschrift hem medegedeeld door M. Groote van Keulen. Het dagteekent uit de XIVe eeuw; de zinspelingen op de nederlangen van Frankrijk tijdens den Honderdjarigen oorlog bewijzen dat het geschreven werd tusschen 1360 en 1377. Ook dit boek was gericht tot lieden uit alle standen, die zaken waar te nemen of een huishouden te besturen hadden. Eerst en vooral leert het de wijze van groeten aan, handelt daarna over de wol- en lakenbewerking, de eetwaren, het verkeer met edele heeren en jonkvrouwen, geeft de namen op der ambachtslieden en eindigt met allerlei bijzonderheden over rekenkunde en huisraad.

Ouder en belangrijker nog is het Brugsch schoolboek uit de XIVe eeuw, in 1875 te Parijs uitgegeven door H. Michelant onder den titel: **Le Livre des Mestiers, Dialogues Français-Flamands composés au XIVe siècle par un maître d'école de la ville de Bruges**. Dit boek, in kunstvolle letter gedrukt door Jan Enschedé van Haarlem, werd enkel op tachtig exemplaren getrokken, zoodat het zeldzaam mag heeten. Het handschrift berust in de Nationale Bibliotheek van Parijs en is gerangschikt onder n° 16 in het Nederlandsch fonds. Het bestaat uit 24 bladen perkament in-4, 18 cent. breed en 28 lang, in twee kolommen verdeeld, zooals het in den druk getrouw is weergegeven. (1)

Niet alleen de schrijfwijze, maar ook andere gegevens bewijzen dat het dagteekent uit de eerste helft der XIVe eeuw: Frankrijk, b. v., wordt er genoemd het eerste koninkrijk der christenheid, hetgeen ons terugvoert tot de eerste jaren van den Honderdjarigen Oorlog. Gelderland wordt er onder de hertogdommen aangegeven; welnu, wij weten dat het in 1339 tot dien rang verheven werd. De dauphijn van Viennois staat er vermeld onder de regeerende prinses; dat bleef hij tot in 1343, wanneer hij afstand deed ten voordeele van den Franschen koning. Wij mogen dus gerust beweren dat dit handschrift rond 1340 werd opgesteld.

Is de Fransche tekst louter Picardisch dialect, de Vlaamsche daarentegen deel is geschreven in een kloeke, zuivere en klare taal, die na zes eeuwen nog even krachtig en duidelijk in de ooren klinkt. De schrijver is een onbekend schoolmeester van Brugge. Op het einde van zijn werk beveelt hij alle kinderen, **als meester**, zijn **profitelec bouc** neerstig te leeren en te onthouden. De nauwkeurige beschrijving der bruggen, poorten, straten, taveernen en andere gebouwen van Brugge, bewijst dat hij aldaar gevestigd was.

(1) Cfr. G. HUET, *Catalogue des Manuscrits Néerlandais de la Bibliothèque Nationale*, blz. 30. Parijs, 1886.

Hij noemt zijn werk : **Boek der Ambachten**, en met recht, want de Brugsche nering beslaat er een aanzienlijke plaats. Hoe kon het anders, in een tijd dat Brugge de eerste markt van het Noorden was, en de Vlaamsche wol- en lakennijverheid een ongemeenen bloei hadden bereikt. Zeer didactisch aangelegd, heeft de naamlooze leeraar een uiterst praktisch boek geschreven, wonderwel passend voor het midden waarin zijne schoolkinderen stilaan tot mannen opgroeien. Het veertiendeeuwsche Brugge met zijne machtige en hoofdsche burgerij, zijne ontelbare kooplieden uit het Oosten en het Westen, zijne stapelplaatsen, wisselbeurzen en weefgetouwen, herleeft in die bladzijden, zoo eenvoudig en zoo echt, even kostelijk voor beschavingsgeschiedenis als voor taalstudie en opvoedingsleer. Een vluchtig onderzoek zal er ons van overtuigen.

Drievoudig is de inhoud van dit handboek : **huiselijk, maatschappelijk en godsdienstig**. Deze drie deelen zijn niet streng van elkander afgescheiden, maar loopen dooreen, zooals het ten andere wezenlijk gebeurt in het leven.

Het **huiselijk** deel vangt aan met de beschrijving van het huis, uitwendig en inwendig; huisbouw en huisraad, t fel- keukengerief en kleedergoed worden achtereenvolgens tot in de minste bijzonderheden beschreven. Daarna geeft de meester eenige nuttige wenken over het verzorgen der kleederen, het opstaan, en het reinigen der lichaamsdeelen, die worden opgenoemd (f. 2-4). De huisdienst wordt op zeer aanschouwelijke wijze uiteengezet in samenspraken tusschen een burger en zijne dienstboden. Daarin wordt besproken het aankopen en voorbereiden van allerlei vleesch, visch, gevogelte, fruit, groensels en gebak. Na de dranken opgesomd te hebben, Rijsche wijn, Fransche wijn, Oostersch bier, Engelsch bier, enz., eindigt de schoolmeester met een oolijken zet over het watergebruik :

Water drinken de beesten

Ende men wascht er mede de kleederen (f. 6) (1).

Het **maatschappelijk** vak van het **Boek der Ambachten** is veraan het voornaamste. Het begint met een beleefdheidsformulier waarin wij met genoegen onze huidige Vlaamsche groeten wedervinden : « Heere. God beware u. — Vrouwe, goeden dag zij u gegeven. — God loone het u ». Bij het verlov nemen : « Te Gode beveel ik u. — Onze Heere moet zijn uwe hoede » (f. 1). Verder wordt ook de wijze van uitnoodigen of van iemand's gezelschap af te weren, omdat het « niet goed noch schoone is ». aangeleerd (f. 12).

Zorgvuldig noemt de Brugsche schoolmeester de geestelijke en tijdelijke overheden op, van den paus tot de « nonnen ende begijnen », van den keizer van Rome en « de keizerinne zijn wijf » tot de 's heerenknappen. Daarop volgen de landen, gerangschikt in keizer- en koninkrijken, hertogdommen en graafschappen : onder deze laatste komt Vlaanderen het eerst.

Op zeer levendige wijze worden de beroepen, neringen en ambachten behandeld : wij zien ze allen aan het werk. De apotheker die vele speciën verkoopt, de heelmeeester die « kan genezen van den steene », de geneesheer die een consult geeft, de koster die naar 'Avignoen gaat « om te impetreeen

(1) Klarheidshalve vereenvoudigen wij de spelling in de aangehaalde teksten.

eenig goed beneficie », Reinier de vrome die ten tornooie vaart, staan daar voor ons in levenden lijve. De stedehouder eener proostdij, een openbaar schrijver, zeer bedreven in het uitrekenen van alle renten, een stedeklerk die wel kan dichten, een tollenaar die te veel belast en een ontvanger die hem ongelijk geeft, een steenwaarder die de gevangenen bewaakt, een hangman die « ze te pijnen legt », vertegenwoordigen de ambtelijke wereld in het **Boek der Ambachten**.

Al het overige is gewijd aan handel en nijverheid te Brugge. Allerbelangrijkst is de samenspraak tusschen eenen heer en eene koopvrouw over het aankopen van laken (f. 6). De schoolmeester vindt gelegenheid er de munten met hunne waarde in op te geven, alsook de steden waar het beste laken geweven wordt. Daarop volgen nuttige wenken over het aanwerven van wol, leder, kleuren, vet en olie, metalen, kostelijke gesteenten en allerlei sieraden.

Elke ambachtsman staat er afgeteekend met zijn getuig in de hand en het passend vakwoord in den mond. Voor de lakennijverheid, b. v., maken wij achtereenvolgens kennis met den wever, den volder, den scheerder, de kamsier, de spinster en de nopster. Lederbewerkers en kleermakers, vleeschhouwers en vischverkoopers, bakkers en brouwers, kuipers en schaliedekkers, in een woord alle stielmannen en alle neringdoeners die zich te dien tijde in Brugge ophielden, worden er in oogenschouw genomen. Nu en dan vindt de brave leeraar gelegenheid er een zedelesje bij te voegen : « Clara de blinde, gaat om haar brood. De aalmoes is wel besteed aan haar, want ten tijde dat zij zag, zij had noode geeischt; zoodat het is jammer van haar » (f. 13). Floreins de drapier is een rijk man. Het is wel besteed : hij geeft geerne om God. Hij gaat visiteeren de ongezonden en de gevangenen, en hij beraadt de weduwen en de weezen » (f. 14). « Geeraard de meulenaar, naar dat men zegt, steelt wel de helft van het koren of van het meel dat men brengt te malen. De helft steelt hij niet, maar van elk een luttel » (f. 14 v.). « Karel de brouwer heeft zoo veel bier gebrouwen dat hij 't niet mag verkoopen. Want hij is vernaamd te maken kwaden drank; zoodat hij 't zal moeten drinken zelf, of dat hij 't werpe voor de zwijnen » (f. 16).

Is het volgend tafereeltje niet treffend in al zijnen eenvoud ? « Nichasis de oude schoenmaker gaat van straat tot straat ende van messing tot messing gaderen zijne schoenlappen, waarvan hij maakt zijn groot geld daar hij mede voedt zijn wijf ende zijn kinderen ». (f. 17). En dit : « Pauwelijn de korenmeter heeft zoo lange gemeten, dat hij mag niet meer met zijne groote oudheid, want hij is al kaal. Pierote zijn dochterkijn is de kwaadste deerne die ik weet aan deze zijde van de zee en aan gene zijde » (f. 18). Nog menig ander zou ik kunnen aanhalen, doch het voorgaande laat genoeg raden wat al gegevens er in dit schoolboek te vinden zijn over het economisch en maatschappelijk leven « ter goede stede van Brugge, dewelke is eene der beste steden van koopmanssteden die zij in kristenhede » (f. 18 v).

Het **Godsdienstig** deel is korter en komt vooral voor op het einde. Eerst worden de heilig- en vastendagen aangegeven (f. 10 v). Verder treffen wij twee eigenaardige uitweidingen aan, eene over de beroemdste mannen van het Oude Testament : « Salomon was de vroedste man sterfelijk in de wereld,

Absalon de schoonste, Moyses de gezondste, Samson de sterkste en David was hard heilig want hij maakte den Souter » (f. 19 v). De andere gaat over de woorden, de kruiden en de gesteenten waarin Ons Heer zijne kracht liet : « Isaac van der Meersch zegt dat Onze Heer liet hier beneden zijne macht in woorden, in kruiden ende in gesteenten; ende van alle woorden die zijn in de wereld, zijn het de beste, diegene daar men mede aanbidt ende geeft lof zijnen Schepper. D weerdigste kruiden die zijn degene daar de mensch bij leeft ende dat is het koren. De precieuste steen die is, dat is degene die maalt het koren, want al de wereld heeft nood van hem, ende aan alle lieden dient hij » (f. 21).

Voorts haalt de Brugsche schoolmeester eenige punten des geloofs aan, steunt op de biechtplicht en looft God's barmhartigheid : « Hij heeft genad : van de zondaren die hen bekeeren willen van dat zij hebben misdaan, Ende die hen niet beteren willen, naar de Heilige Schrifturen, zijn in avonturen te bederven, ende gedamneert te zijn t'allen dagen » (f. 22). Daarna neemt hij sjerp en palster en trekt over zee ten Heiligen Grave en naar menige andere bedevaartplaats. Hij laat zich den weg wijzen van de « Speye poorte » tot Sluis en vandaar naar Dordrecht om te gaan » ten drie Koningen van Keulen » (f. 22 v).

Van Isoreid, den besmettelijke zieke die afgezonderd werd, verhoopt hij christelijke gelatenheid; want « Naar dat wij lezen, kan hij wezen verduldig, hij zal hebben hemelrijk » (f. 21). Bij onweder leert hij de kinderen zich Gode aanbevelen : « Zulke tempeesten zijn hard vervaarlijk. God moet ons allen achterwaren ! » (f. 23). Het laatste woord van den meester aan zijne kinderen is eene vermaning tot het vluchten der zonden : « Diegene heeft genoeg geleerd die hem wacht van zonden, waaraf ons God moet wachten ende al onze vrienden ! Amen » (f. 23 v).

Deze korte ontleding zal genoegzaam bewijzen dat het **Boek der Ambachten**, samen met het Vocabulare van Noël van Berlaimont en het handboek uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben, belangrijke bronnen zijn voor onze taal- en volksgeschiedenis. Nochtans kwamen zij tot hertoe weinig of niet in aanmerking bij onze geschiedschrijvers : Pirenne vermeldt geen enkel van de drie in zijne **Geschiedenis van België**. Een reden te meer om die fragmenten van ons heerlijk verleden liefdevol te bewaren, en erdoor in 't volle licht te stellen : de waarde en de dracht onzer taal, de zeden en gebruiken onzer voorouders en de hooge welvaart van Vlaanderen in handel en nijverheid tijdens de middeleeuwen.

De bijdrage van Pater Callaey lokte geen discussie uit vanwege de aanwezigheid; wel las de voorzitter een brief voor van Prof. Verdeyen met enkele opmerkingen over :

- 1) den datum van de uitgave van het besproken werk ;
- 2) het gebruik er van als schoolboek;

3) het feit dat het — volgens prof. Verdeyen — meer middeleeuwsch dan Vlaamsch is;

4) het bestaan van meer boeken van dien aard.

Als laatste spreker nam thans het woord **Ridder Dr. P. de Corswarem**. Hij behandelde :

Nevenliturgische Volksgebruiken.

De middeleeuwen waren ten zeerste ingenomen met uitwendig praalvertoon ; ook de officieele eeredienst der Kerk, reeds zoo gemeenschappelijk in zichzelf, ging gepaard met talrijke plechtigheden die diep inwerkten op geest en hart.

Wij raken hier een der treffendste verschijnselen uit dat innig maatschappelijk samenleven.

Anderen hebben de volksgebruiken nagevorscht, die weliswaar door Kerkelijke feesten werden aangebracht, doch weinig of niet in het teeken der liturgie staan. Wij handelen hier slechts over echt-Kerkelijke gebruiken, in zooverre zij insloegen op den volksgeest, en thans verminderd of verdwenen zijn.

Weliswaar verschilden zij van de eene stad tot de andere, en hoogst verdienstelijk ware eene vergelijkende studie over het gansche Vlaamsche land. De schikkingen van Tongeren zijn dan slechts een voorbeeld, doch hoe aantrekkelijk ! Kleine steden hebben soms eenen rijkdom van herinneringen dien men niet vermoedde, en ook voor andere plaatsen nuttig zijn.

* * *

Bijzonder belangrijk is de geschiedenis der **processies**. Al of niet liturgisch, zijn zij bij uitstek een getrouwe getuige der toenmalige opvattingen, want zij laten blijken welke noodwendigheden zich voordeden, of welke vereeringen vooral dierbaar waren aan het volk. Zonderling genoeg, bleef hunne studie tot dusver bijna onaangeroerd (1).

Wij mogen vermoeden dat in al onze streken er toch wel eene zekere

(1) Stelselmatige — en soms gebrekkige — studie bieden b. v. :
SANDERUS, *Auctarium de ritu processionum*, Yper, 1640.
EVEILLON J., *de processionibus ecclesiasticis*, Parijs, 1641.
QUARTO, *de processionibus ecclesiasticis*, Napels, 1649.
GRETSEK in *Opera omnia*, V (*de processionibus*), Regensburg, 1735.
ZACCARIA, *Bibl. rit.* 2.430 (weinig belangwekkende lijst).
MARTENE, *de ant. eccl. rit.* (uitg. Venetië 1788), III, 177; IV, 45, 280.
WORDSWORTH, *Ceremonial of the Church*, Philadelphia, 1894; en *Ceremonies and Processions of the Cathedral Church of Salisbury*, Cambridge, 1901.
THURSTON H., in *Catholic Encyclopedia*, XII, 447.

eerheid heerschte, en de lijsten van Tongeren zullen dan ook eene gedachte geven van hetgeen elders voorviel. Bij voorkeur steunen wij op het « **Liber ordinarius** », opgesteld in 1435, en thans nog in de schatkamer der kollegiale kerk van Tongeren berustend ; het zal ons leiden in eene eeuw die terecht een gulden tijdperk voor openbare manifestaties mag heeten.

Twee hoofdgedachten komen er tot uiting ; daar zijn processies van **hulde**, andere dienen als **smeeking** en **boetpleging**.

1° **Zondagen**. — De priester wijdde het nieuwe water en, **vergezeld van eene processie**, ging hij buiten de kerk. In kloosters en kapittels bleef de stoet bij den ingang der kerk wachten, terwijl de priester alle lokalen en gebouwen ging zegenen (1) ; dat gaf aanleiding tot eene « statio ». Toen allen wederom ter kerke kwamen, werd een gebed gezongen, dat de kerk vergeleek bij den hemel waar allen zullen samenwonen (2). Men eindigde met eene aanroeping tot den patroon der kerk.

Karel de Groote vermeldt reeds deze processie in zijn schrijven aan de monniken van Fulda (3). Zeer verspreid in het Frankische rijk van af de IXe eeuw, ging zij weldra naar Italië over, en werd zeer belangrijk in de kloostergebruiken waar zij trouwens haren eersten oorsprong had gevonden (4). In Gallië werden dikwijls verscheidene « stationes » gehouden, en in de rangschikking en het gehalte der gebeden heerschte geene volkomene eenheid ; doch wij gelooven wel dat overal, nadat de priester bij het klokkengelui de kerk was ingetreden, de laatste zang diende om den kerkpatroon te begroeten.

Ook de voornaamste feesten buiten de zondagen werden opgeluisterd door eene processie voor de mis, doch — te Tongeren althans — zonder « statio ».

Vijf eeuwen lang bleef die plechtigheid onaangeroerd ; waar er geene kloostergebouwen aan de kerk grensden, ontstond menigmaal het gebruik rond het kerkhof te trekken ; doch van af de XVe eeuw verviel allengs de zegening der lokalen (5), wellicht om praktische redenen. **De huidige « aspersio » der zondagen is er het laatste overblijfsel van.**

* * *

2° **Feestdagen**. — Onnoodig is het hier uit te weiden over de processie op den verjaardag der kerkwijding ; zeer gekend in de middeleeuwen, gaf

(1) Zeer typisch is b. v. het **Rituale von St. Florian** (uitg. Franz, 1912) blz. 99 en 174, met zegeningen van de kapittelzaal, de school, de slaapkamers, de ziekenzaal, de studiezaal, de kleerkamer, de bakkerij, de schuur, den tuin.

(2) De tekst luidde te Tongeren : « Via sanctorum omnium, Domine, Jesu Christe, qui ad te venientibus aeternae claritatis gaudia largiris, introitum templi hujus spiritus sancti luce perfunde; et praesta propitius, ut hanc basilicam ingredienti coram angelis tuis semper placere possimus, quatenus a peccatis liberi aulam paradisi postmodum introire mereamur ».

(3) GERBERT, **Vetus liturgia alemanica**, 3.998.

(4) Zie b. v. te CLUNY in MARTENE, **de ant. mon. rit.**, I. 2, c. 3.

(5) FRANZ, **die Benedictionen im Mittelalter**, I, blz. 365. De **Liber ordinarius** van Tongeren is eenigszins weifelend voor de « stationes » ; onder den algemeen drang misschien?

die dag aanleiding tot talloze volksfeesten die, dikwijls veranderd en onkennelijk geworden, nog voortleven in onze huidige **kermissen**.

Buiten de processies voor de hoogmis — wij vermeldde ze zooveel — trokken sommige kerkelijke stoeten ook naar kapellen en altaars **op den feestdag van den patroon**, en werden dan doorgaans op den vooravond gehouden, na de Vespers. Zoo werd te Tongeren het feest herdacht van de heiligen Nicolaus, Magdalena, Anna, Michaël en Maternus, wier kapellen afzonderlijke gebouwen waren in den omtrek der hoofdkerk. Het is ons niet zeker of het volk in merkelijke mate er aan deelnam, doch die vereering scheen vooral te gaan tot geliefde volksheiligen. Soortgelijke opzoekingen over onze gansche gouwen konden wellicht tot belangrijke waarnemingen leiden over de devotie der voorgeslachten.

* * *

3° **Hulde aan het Kruis**. — Ziehier nu eene der roerendste uitingen van vroeger leven, bijna verloren, bijna vergeten; zelden trad de vrome levensfrissche opvatting der middeleeuwsche ziel scherper op den voorgrond.

De getijden voor morgen en avond (Lauden en Vespers) eindigden toenmaals vanaf Paschen met eene **herinnering aan het Heilig Kruis en aan alle Heiligen**. Treffend was het, in die weken van vreugde, den dag te beginnen en te eindigen met eene vermelding van het Kruis dat na den triomf der Verrijzenis het groote teeken van overwinning en heerlijkheid geworden is. En in eenzelfde adem wijst de liturgie op de heiligen die ons zijn voorafgegaan, en reeds deel hebben in de eindzegepraal. Verleden en toekomst dagen hier samen voor den geest, en geven aan den Paaschtijd eene ongemeen feestelijke stemming.

Zulk grootsch onderwerp leidde dan ook tot eene volksmanifestatie.

Des Zondags, van Paschen tot Oktober, zoo beveelt het « **Liber ordinarius** », en op alle feesten welke door het volk worden gevierd, **gaat eene processie naar het midden der kerk**. Het geeft eene lijst van gezangen en gebeden aan, alsook de bewierooking van het groote triomfkruis boven den ingang van het koor (1).

Alles is hier tot het kruis gericht, niet alleen de bewierooking (en men weet hoezeer het volk uit die tijden aan het koorkruis hield), maar ook de keus der teksten die daaromtrent geenen twijfel overlaat (2).

Vooraf echter belangt het ons aan of die hulde eene **VOLKShulde** is, een gebruik om het **VOLK** te stichten. Men vergelijkte ze even bij den gewonen gang der liturgie. Al is de zang schier voor elken dag voorgeschreven, de eigenlijke processie blijft voorbehouden voor de zondagen en voor de feesten « **die door het volk gevierd worden** ». Zulke klasseering was uiterst

(1) De gezangen heetten « *Suffragia de sancta cruce et de omnibus sanctis* ». Slechts het eerste wordt nog (tamelijk zelden) gelezen, en schijnt juist zijnen oorsprong te danken aan het gebruik dat wij hier bespreken.

(2) *Dicite in nationibus quia Dominus regnavit a ligno*; en *O crux gloriosa*; en *O crux splendidior cunctis astris*.

zeldzaam. Daarenboven heeft zij slechts plaats bij de Vespers, en niet bij de Laudens, alhoewel beide getijden in de liturgie samengaan volgens eenzelfde plan. Van waar dat zonderling verschil, tenzij wellicht omdat de Vespers zeer gevolgd werden door het volk, terwijl de Laudens, in den vroegen morgen gebeden, doorgaans slechts de aandacht der geestelijkheid vestigden ? (1). Eene zoo opvallende uitzondering, buiten de zuivere liturgische regeling om, schijnt dus wel eene bijgevoegde volksdevotie, een echt neven-liturgisch volksgebruik te zijn.

* * *

4° **Hulde aan de Moederkerk.** — Voor de Fransche Omwenteling bestond het gebruik dat de oudste voornamelijk kerken de jaarlijksche hulde bleven ontvangen der kristenheden, die naderhand onder hunnen invloed werden gesticht. Daartoe werd het oktaaf van Sinksen aangewezen, wanneer aller gedachten gaan naar den Heiligen Geest die de bron is van alle geloof. Aloude kerken, zooals Lobbes, Echternach, St-Hubert, en ook Tongeren, en in het algemeen de oude kapittel- en kloosterkerken uit de VIIe en VIIIe eeuw, ontvingen aldus de processies van talrijke parochiën (2).

Die gezamentlijke hulde is kostbaar voor de geschiedenis der indeeling onzer streken in godsdienstig opzicht, en was voor de bedevaarders van heinde en ver samengestroomd **eene gelegenheid tot meerdere folkloristische eigenaardigheden**. Te Tongeren b. v. werd een speciale welkomgroet gestuurd tot de jongste bruid uit Hozémont in het Walenland.

Het archief der Vlaamsche vóór-karolingische kerken kan meer soortgelijke inlichtingen verstrekken.

* * *

Al de reeds vermelde gebruiken staan in het teeken der hulde en der vereering. Niet minder belangrijk zijn de boetprocessies.

5° **Vastentijd.** — Diep inwerkend op het volksgemoed waren de processies die te Tongeren driemaal in iedere Vastenweek langs de straten trokken ten teeken van rouw en boetvaardigheid. Onlangs hebben wij ze breedvoerig beschreven (3), en aangetoond hoe zij eene nabootsing waren der vermaarde Romeinsche « stations », die nu in het veroverde Rome bijna nun geheel glans verloren, doch steeds menigmaal in de huidige liturgie te herkennen zijn.

(1) Trouwens, al waren zij eigenlijk ontstaan uit de zeer eigenaardige toenmalige Vespers der Paaschweek, dan nog zou de beperking « in festis quae celebrantur a populo » ons toelaten er eene volksgedachte in te herkennen.

(2) Hun eigenlijke oorsprong is zelfs te zoeken in de bisschoppelijke synoden van vroeger, waarop al de Kristenheden vertegenwoordigd waren (PAQUAY, in **Bul. de la soc. scient. et litt. du Limbourg**, 36^e vol. (1921), bl. 60, en zijne aanhalingen aldaar).

(3) DE CORSWAREM, **Liturgie der Kollegiale Kerk van Tongeren : de Vastentijd** (Tongeren, 1921).

Die tijd van ernst en inkeer was zeer belangrijk in de middeleeuwsche opvatting, en zes weken lang zag men, om de twee dagen, de boetende menigte in eene treurende processie samenkomen. In die woelige beroerde tijden was de lange reeks dier stoeten voorwaar van het hoogste belang voor het volk ; gansche steden werden in roer gebracht, en wij herkennen hier duidelijk die opvatting die dikwijls gansche drommen zelfs naar verafgelegen plaatsen opriep, terwijl menige onzer Vlaamsche voorouders den bedetocht ondernamen naar Rocamadour, naar Compostella of naar Jerusalem.

6° **Kruisdagen.** — Beter bewaard bleven de processies der Kruisdagen, waar, ondanks de vreugde van den Paaschtijd, het karakter van dringend smeeken niemand ontvalt. Van Gallischen oorsprong, vonden zij te Rome toegang ten tijde van Karel den Grooten, en werden weldra over de gansche Westerlanden vermaard. Vroeger was hun karakter nog veel scherper afgeteekend dan nu (1), en steeds meer dienden zij om de bescherming der Hemelen over de veldvruchten af te smeeken. Vandaar de gewoonte, hier en daar nog in voege, om op die drie dagen langs talrijke veldwegen te trekken.

Eertijds echter waren die processies een voorrecht der aloude moederkerken, en zij ontvingen eene afvaardiging uit de verscheidene dorpen van den omtrek. Zoo gebeurde het b. v. dat te Tongeren de groote relikwiekas van Onze Lieve Vrouw, die vooraan kwam, omringd werd door de vaandels der kerken die eertijds tot de Tongersche moederkerk behoorden. Soortgelijke regelingen dienden tevens voor de kerken die, reeds vóór het Karolingisch tijdperk, parochiaal waren.

Daardoor kunnen wij tevens vermoeden rond welken tijd de Kruisdagen bij ons werden ingevoerd. Door het Synode van Orleans in 511 (2) kwamen zij in voege in een groot gedeelte van Gallië, en te Rome vonden zij slechts toegang onder het pontifikaat van Leo III (3). Bij ons schijnen zij te bestaan van af het einde der VIIIe eeuw, althans in Limburg. Wij ondervonden immers dat de lijst der kerken met kruisprocessies aldaar overeenkomt met de lijst der parochiekerken van rond 800.

In elk geval, zij bestonden stellig vóór het jaar 813, hetgeen blijkt uit een capitularium van Karel den Grooten (4). Al is er daar slechts sprake van de tiendeheffing, de wetgever wil er klaarblijkelijk, bij latere verbrokelingen van grondgebied, de rechten der reeds bestaande moederkerken handhaven. Het valt alzoo licht te begrijpen dat kruisprocessies, vóór dien tijd ingevoerd, hun vroegeren wegwijzer bewaarden. En zoo wordt tevens de vraag beantwoord, niet zonder belang voor de geschiedenis der Vlaamsche volksgebruiken, waarom de inwoners van eenige dorpen de kruisprocessie te hunnent vierden, terwijl de andere naar andere plaatsen moesten heentrekken.

(1) Zeer leerrijk in dat opzicht de *Liber antiphonarius* bij MIGNE, P. L. 78.682 en vlg.

(2) Cap. 27 en 28.

(3) THALHOFER, uitg. 1912, I, 661.

(4) BORETIUS, *Capitularia Regum Francorum*, I, 173-174.

7° **Pestgevaar.** — Wel bekend is het hoe de zwarte pest vooral in de XIVe en XVe eeuwen over bijna gansch Europa woedde; ook is er bijna geen archief, of dringende boetplegingen tegen pestgevaar staan erin vermeld. Hoofdzakelijk gelijken zij alle aan de verordening van Paus Clemens VI (1342-1352), en bevelen doorgaans eene reeks van vijf missen gevolgd van eene processie op vijf achtereenvolgende dagen (1). Zij ontbreken schier in geen misboek uit de XVe eeuw, en zijn eene der zeldzame noodbebruiken die hun spoor achterlieten in onze huidige schikkingen (2).

8° **Kruisvaarten.** — Onder die hoofding mogen wij de processie vermelden, die op vele Vrijdagen door de straten trok. Te Tongeren trok zij uit op elken vrijdag, vanaf Sinksen tot den 1ⁿ Oogst; op andere plaatsen van het bisdom Luik was zij voorgeschreven op den eersten vrijdag van elke maand. Dit is een echt model van nevenliturgisch volksgebruik, waar de reeds bestaande liturgie werd uitgebreid onder den drang der volksdevotie.

Sinds de IXe eeuw immers, en vooral vanaf de XIIIe eeuw, werd op de meeste vrijdagen eene plechtige mis gezongen ter eere van het Bitter Lijden van den Zaligmaker (3); hoezeer die mis in eere stond bij onze voorouders, toonden wij nog onlangs aan (4). Doch ziet, de kruisvaarten trekken op, die aan zoovele dappere Belgen roem en eer verworven; de thuisblijvenden nemen er ook belang bij; talrijke predikanten spreken tot de begeesterde menigte over de glorie van het Heilig Graf en den nood van het Heilig Land. En terwijl daarginder zoovelen onzer stamgenooten strijden, trekken alhier boetprocessies uit om Gods zegen over hen af te smeeken. Ten jare 1214 werden die processies voor het bisdom Luik geregeld door de pauselijke gezanten (5).

* * *

Tot hiertoe lieten wij inzien hoe de processies zich ontwikkeld hebben. Doch in andere opzichten nog voelt men het innig samengaan van diepe mystiek en uitbundig realism dat in de middeleeuwen zoo kenschetsend is.

Wij zullen dan ook de voornaamste kenmerken aanhalen uit het **Kerkelijk Jaar**, inzien welke feesten en herinneringen aan onze voorouders vooral dierbaar waren.

Er was toen geen sprake van triduums, novenen en andere soortgelijke gebruiken (6), minder nog van de maanddevoties die thans ten zeerste verspreid zijn.

(1) FRANZ, *Die Messe im Deutschen Mittelalter*, 1902, bl. 187 en 247.

(2) Dezelfde mis « Recordare » staat immers bijna ongewijzigd in de huidige misboeken onder den titel « pro vitanda mortalitate vel tempore pestilentiae ».

(3) Zie vooral FRANZ, t. a. pl., bl. 155 en vlg.

(4) *Handelingen van het Vlaamsch Maria-Congres*, Brussel 1921, I, bl. 186-196.

(5) *Reineri Annales* a. 1214, ed. ALEXANDRE, bl. 115; *Revue eccl. de Liège*, 13e jaar, bl. 118.

(6) De octaven, trouwens weinig in getal, werden bijna niet gevierd door het volk; de enkele devoties zooals vijf pestmissen, dertig doodenmissen enz. zouden ons hier te ver brengen.

Alle zorg werd echter besteed aan de verscheidene tijdvakken van het Kerkelijk Jaar zelf, alsook aan sommige feestdagen.

Merkwaardig bovenal zijn de mysteriespelen; doch daar hunne ontwikkeling tamelijk gekend is — en trouwens beter past bij eene geschiedenis van het tooneel — zullen wij bij voorkeur drukken op andere feiten, meer uiteenlopend van aard, doch minder bekend.

KERSTMIS heeft sinds onheugelijke tijden eene eereplaats bekleed in het hart der volkeren. In de mystieke stilte van den heiligen nacht werd dikwijls de geboorte van den Heiland op levende wijze verbeeld; onze huidige kribben zijn er wellicht een overblijfsel van. Elders, zooals te Tongeren, werd de blijde gebeurtenis aangekondigd door **twee koorknappen in het wit gekleed**, die van op de bovenste tribuun van het toenmalig altaar den eersten zang der Metten aanhieven.

De plechtige viering was zeer lang, en ziehier hoe zij te Tongeren gehouden werd. Op het einde der Metten ging de Diaken naar het « ambo » of verhoog van den ingang van het koor, en vandaar, rond middernacht, **zong hij uit het Evangelie van den H. Mattheus, de lijst der voorouders van Christus**; en toen hij kwam aan de vermelding van « Jesus, die uit Maria werd geboren », luidden al de klokken in het holle van den nacht, terwijl de rechtstaande menigte in de kerk het triomflied « Te Deum » uitgalmde. Heerlijke regeling voorwaar, in hooge mate aanschouwelijk en meeslepend!

Onmiddellijk daarna begon de eerste hoogmis, seffens gevolgd van de Laudan (1), wier einde opgeluisterd werd door eenen « **tropus** » of **volkszang**.

De tweede mis, die dan aanstonds inviel, vertoonde eene eigenaardigheid, die thans zoo menigmaal vergeten wordt, doch diep insloeg op de toenmalige opvatting. Die mis was zeer geliefd onder den naam van « **Maria-mis** ». Niets nochtans in de eigenlijke liturgie wijst naar die bestemming; wij hebben hier nogmaals eene dier typische volksdevoties, die zich aan eene bestaande liturgische handeling heeft gehecht.

Daarom ook eindigde zij met eene Maria-herdenking « **Ecce completa sunt...** » « Thans is volbracht hetgeen de Engel meldde over Maria Maagd ». Hierdoor werden de geloovigen heengezonden (2).

Bij het **Sint-Jansfeest** (27 December) werd de « minnewijn » gezegend, waarschijnlijk om te herinneren aan de bijzondere genegenheid die de heilige vanwege den Heiland mocht ontvangen; terwijl den dag daarop, om de **Onnoozele Kinderen** te herdenken, de schoolknappen den koordienst waarnamen in zoover het mogelijk was.

(1) Zoo zeker is het dat het gansche volk in de kerk diende te blijven, dat op het einde dier mis de gewone afscheidsgroet « *Ite missa est* » vervangen werd door het *Benedicamus Domino* » om nieuwe oefeningen in te leiden.

(2) De gedachtenis van Onze Lieve Vrouw was tamelijk verspreid, ook in Nederland (KRONENBURG, *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, II, 190) en in Frankrijk (b. v. CHEVALIER, *Bibl. lit.*, VI, 47 en VII, 103).

De « Gulden-Mis » is ook hoofdzakelijk eene Maria-verering van folkloristischen oorsprong (P. B. KRUITWAGEN in *De Katholiek*, t. CXXX (1906), bl. 438-466; t. CXXXI (1907), bl. 158-188, 394-420, 464-490).

Uiterst gekend is het op hoe op **Driekoningendag** de mysteriespelen de beteekenis van het feest aanschouwelijk maakten.

Heel bijzonder belangrijk was in de opvatting van het middeleeuwsche volk de ernst van den **Vastentijd**. Hier vooral zal de folklorist eene ware goudmijn ontdekken van volksgebruiken die uit de liturgie zijn gegroeid.

Bij de droevige stemming van dat tijdperk past niet het blijde Alleluia dat anders zoo vaak in de kerken weerklinkt. Welk is hier de wederzijdsche invloed van liturgie en volksopvatting? Wat er van weze, op den vooravond van Septuagesima hield men aan de plechtigheid van het **Vaarwel aan het Alleluia**. Niet alleen bestonden er daarvoor eigene latijnsche gezangen (1) en zelfs gansche eigene getijden (2) zooals te Tongeren, doch de bekende engelsche liturgist H. Thurston (3) deelt mede dat er zich soms eigenaardige volksgebruiken kwamen bijvoegen, zooals de nabootsing eener begrafenis of het wegdrijven van eene stroopop die het Alleluia verbeeldde. Natuurlijk vonden die overdrijvingen geen genade bij de kerkelijke overheid, doch intuschen is het duidelijk, dat die dag van den Voorvasten zeer populair was.

De eigenlijke **Vastentijd**, zoo rijk aan liturgische eigenaardigheden (4), biedt echter minder stof voor de volksstudie. De boetplegingen waren veel harder dan nu, en de kristelijke liefdadigheid uitte zich zoo mild dat afzonderlijke kassen, soms met rijke inkomsten, uitsluitend met de vastenaalmoezen werden ingericht. De hooge ernst dier boetetijden bracht dus het volk tot eene nauwere solidariteit, die wij reeds — en daar vooral (5) — aantreffen in de processies.

De **Lijdensweek** was voor het volksonderricht van overwegend belang. Op onze dagen nog, en ingeburgerd in de liturgie, vinden wij talloze overblijfselen van mysteriespelen en volksgebruiken. Zonder hunne wording na te gaan, en enkel met te onderzoeken welke eigenaardigheden nog ten huidige dage in dat teeken staan, vinden wij o. a. de processie van Palmzondag, het zingen der Passie door drie geestelijken welke ieder eene afzonderlijke rol vervullen (6). Andere, al zijn zij heel verschillend van oorsprong, werden ten eerste door het volk geliefd, zooals de voetwassching op Donderdag, de wijding van het nieuwe vuur en het nieuwe wijwater op Zaterdag.

Gaarne echter zouden wij hier willen herinneren aan vroegere gebruiken die thans bijna overal vervallen zijn, en wel vooreerst aan de **Hulde aan het Kruis** op Palmzondag. Bij het einde der processie werd het kruis ontdean van den paarsen sluier die toen in gebruik is, terwijl Christus, wiens

(1) Het oudste is wellicht getrokken uit den Ambrosiaanschen ritus van Milaan (cod. add. 34, 209, in het Britisch Museum te Londen).

(2) Reeds in de 9^e eeuw, b. v. bij AMALARIUS, de ordine antiphonarii, cap. 30.

(3) **Lent and holy week**, vooral bl. 30 en 39.

(4) Voor Tongeren werden zij onlangs door ons uiteengezet in **Liturgie der Kollegiale Kerk van Tongeren : De Vastentijd** (Tongeren, 1921).

(5) Zie hooger, n° 5.

(6) Daarom wordt er aangeraden — alhoewel het doorgaans met geschieden kan — van daarvoor drie geestelijken aan te duiden **buiten** de gewone bedienaars van het altaar.

lijden men alsdan gaat herdenken, gehuldigd wordt door een heerlijken zang — « Ave rex noster ». Het kan niet anders of die inzetting van het lijdensdrama moest zeer opgemerkt worden. Men herdenke immers dat op dat oogenblik de gansche bevolking eener stad rond het kruis geschaard stond in de hoofdkerk, want in elke stad was er slechts ééne processie. De menigte, eerst vergaderd buiten de stad, was vandaar naar de hoofdkerk opgetrokken. Onderweg hadden zij de stadspoort gesloten gevonden, en de thans nog bewaarde samenspraak bijgewoond tusschen de geestelijken en de bewakers, om de intrede van Jesus in Jerusalem te verbeelden. Wanneer dan de gansche stoet ter bestemming was aangekomen, werd die laatste groet aan het kruis ingezet, en de hoogmis begon.

Een ander gebruik, in onze gewesten verloren, is de **altaarwassching** op Witten Donderdag, waartoe voor elk altaar water en wijn werden gebezigd. Nu nog geschiedt zij o. a. in de Sint-Pieterskerk te Rome. Onze vrome voorouders zagen in dat opvallend gebruik eene eerherstelling voor de vernedering van Christus. Die opvatting getuigt van diepen kerkelijken zin, en alwie met het symbolismus der liturgie vertrouwd is, zal hier eene toepassing vinden van het gebruik Christus door het altaar te verbeelden.

Als folklore verdient terloops onze aandacht het **dompelen der kelken en relikwieën, op Goeden Vrijdag, in water dat daarna bewaard werd voor de zieken**. Wij betwijfelen of het zeer verspreid was, en de H. Kerk, met dat gebruik door te laten, zag er enkel eene private en gansch bijkomende oefening in. Wij zijn van meening dat de heilige vaten alsdan bijzonder zorgvuldig werden opgesmukt voor het nabijzijnde Paaschfeest, en dat men uit eerbied het gebruikte water niet wilde laten wegvlieten (1).

De **Paaschweek** insgelijks gaf aanleiding tot vele roerende plechtigheden, die het volk gretig meevierde. Doorgaans, en niet ten onrechte, mag als voorbeeld worden aangevoerd het mysteriespel van Paaschdag, verrukkelijk ingetogen en aanschouwelijk (2), waar geestelijken en koorknappen de rollen vervulden der wakende engelen en der zoekende vrouwen. En toen het uur der Vespers was aangebroken, trok een blanke stoet naar de doopkapel, om te herinneren aan den tijd, toen volwassene menschen alhier gedoopt werden, en gedurende de gansche week in het wit gekleed bleven. Honderden jaren na de feitelijke afschaffing dier processies van nieuwgedoopten, bleef het volk aldus de herinnering eraan bewaren, terwijl de meest afwisselende gezangen, nog steeds in het Tongersch archief behouden, wezen op de waardigheid van den kristenmensch en de vreugden van een nieuw vlekkeloos leven.

Onnoodig zal het zijn hier uit te weiden op het neerlaten van duiven of van vurige tongen op **Sinksendag**, alsmede over de **H. Sacramentsprocessie**, slechts ontstaan in de XIVe eeuw, doch waar de getrouwe medewerking van

(1) Over soortgelijke Deutsche gebruiken raadplege men FRANZ, *Die Messe*, bl. 87 en 107-108; id., *Die Kirchlichen Benediktionen*, II, bl. 469.

(2) Breedvoeriger toelichtingen in onze verhandeling *Liturgie der Kollegiale Kerk van Tongeren : De Paaschfeesten* (Tongeren 1919).

talooze broederschappen en ambachten een heerlijken uitkijk gaf op het middeleeuwsche gildeleven.

* * *

Bijdragen over folklore bij de HEILIGENFEESTEN zijn dikwijls zeer belangwekkend voor de geschiedenis, en met vreugde zien wij vrome en geleerde Vlamingen hier aan het werk. Ons onderwerp echter blijft meer bepaald bij de streng kerkelijke gebruiken.

In dit opzicht hebben wij reeds gewezen op de **processies** naar kerken en altaren, om er een patroonfeest of eenen verjaardag te herdenken. Doch deze verhandeling ware erg onvolledig, moesten wij de **vereering der relikwieën** overslaan.

Sinds er in de IXe eeuw talrijke relikwieën te Rome aan de duisternissen der Katakomben werden onttrokken, ontstond ten onzent eene warme wedijvering om er te bezitten. Kerken en kloosters hielden er aan om het meest, en bij hooge feestdagen werden de relikwieën plechtig ter vereering uitgesteld. Van heinde en ver kwamen de bedevaarders toegestroomd. Die plechtigheden geschieden vooral op den verjaardag der kerkwijding, en op het patroonfeest, m. a. w. op de twee hoogfeesten der plaatselijke kerk. Dan vooral werd er gebruik gemaakt van de toelating van Paus Leo IV om de relikwieën in zoo kostbaar mogelijke schrijnen op het altaar uit te stellen (1).

Hoezeer die plechtigheden indruk maakten op het volk, blijkt uit hunne verdere uitbreiding. De vroegere begraving der martelaren in de hun toegewijde kerken had aanleiding gegeven tot het overbrengen eener martelaarsrelikwie bij iedere kerkwijding (2). Nu, de volksdevotie deed bijna talooze nabootsingen en uitbreidingen dier liturgische voorschrift ontstaan. Te Tongeren b. v. had eene plechtige tooning plaats in het midden der kerk op de vier groote Mariafeesten; de kerk was immers in het bezit van zeer belangrijke relikwieën van Onze Lieve Vrouw, en gold trouwens als de eerste kerk in België te harer eere opgericht. De groote relikwieën, thans nog in merkwaaardige schrijnen bewaard, van het H. Kruis, den H. Laurentius en de H. Ursula, werden op de onderscheiden feestdagen aan de volkshulde aangeboden. Vooral de roemrijke relikwieën van den H. Maternus, stichter en eersten bisschop der aloude Tongersche Kristenheid, genoten eene zeer voorname vereering (3).

Geen wonder ook dat de overblijfsels der heiligen dikwijls werden medegedragen in de processies. Hierin hoefde men trouwens slechts een gebruik

(1) Die uitstelling, zoo duurbaar aan het volk, gaf dikwijls aanleiding tot het bestellen van toonders in vorm van monstrans, van armen, van beenen enz., waarvan b. v. de Kerk van Tongeren een merkwaaardige verzameling bezit. Het huidige **Caeremoniale episcoporum**, l. 1, c. 12, n. 12, bevat nog eenige verordeningen daarover, vooral voor de bewierooking.

(2) H. THURSTON in **Catholic Encyclopedia**, vol. 12, bl. 734-738.

(3) Zie ons artikel **De H. Maternus in Limburg**, 1^e jaargang (1919), bl. 16-20 en 41-47.

toe te passen dat reeds door den H. Augustinus (1) en den H. Hieronymus (2) vermeld is, en meermaals op grondiger wijze werd nagegaan (3).

* * *

Moge deze schets bewijzen, dat er boven het gewone folklore nog diepliggende en typische volksgebruiken zijn. Diep waren zij ingeworteld in de innigste en edelste betrachting, omdat zij eindeloos verder dan het vermaak eener kermis of eener zangpartij reikten naar een onverstoorbaren vrede en naar een eeuwig geluk.

Typisch waren zij als getuigen van het middeneeuwsch gevoel, waar de rotsvaste overtuiging gepaard ging met eene sterke neiging om aan gedachten en gevoelens volle uiting te geven.

Leerrijk zijn zij, want zij tintelen van maatschappelijk gevoel en maatschappelijke fierheid. Daar zij zoo nauw bij de liturgie staan, ondergaan zij die heerlijke maatschappelijke kracht, die steeds van de liturgie een voortreffelijk middel maakte tot verheffing en ontwikkeling.

Processies en relikwieënvereering vooral tintelden van grootsche schoonheid, terwijl de gilden hoogtij vierden en het Vlaamsche volk in feestkleedij zich schaarde bij de ommegangen.

En hier te Brugge herinneren wij ons bijdien de woorden die Ledeganck eens stuurde tot de schoone stede :

Versier uw gevels met tapijtwerk, als gij placht !
Laat d'achtbren gildenstoet heromgaan in zijn pracht,
Met al zijn eertrofeën, banieren en blazoenen !
Gebied den zegetoon van harpen en klaroenen !
Gebied den klokkenzang van elken torentrans,
En laat het krijgstuig die verzellen met zijn donder !
Nood heel het land ter feest, opdat het u bewonder'
In 't overschot van uwen glans !

Ridder Dr. de CORSWAREM.

Er volgde geen discussie, zoodat de vergadering kon geheven worden om 12 u. 20.

(1) *De civitate Dei*, 22, 8, n. 11-12.

(2) *Adv. vigilant*, n. 5.

(3) B. v. STRALEK in *Realencyklopädie*, Freiburg, 1886; BEISSEL, *die Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien*, *ibid.* 1890-92; VAN DEN HEUVEL, *Over Relikwieën*, in *De Katholiek*, 1902, II, 178-187 en 238-244; PFISTER, *der Reliquienkult im Altertum*, Leipzig 1907; VAN DER ESSEN, *Iets over Relikwieënvereering in de Middeleeuwen*, in *Ons Geloof*, 1913.

Als voorloopige leden van het Vlaamsch historisch Genootschap teekenden :

Dr. P. Fredegand CALLAEY, archivaris-genraal van de Villa Boncompagni
71, Roma.

E. H. Jan DE CUYPER, Oostmeersch, 52, Brugge.

Dr. J. DENUCE, Steenhouwersvest, 35, Antwerpen.

Dr. H. ELIAS Theresianenstraat, 18, Vilvoorde.

Dr. G. LEFEVRE, S. Petersburgstraat, 51, Oostende.

Dr. H. OBREEN, Schoonzichtstraat, 15, Brussel.

Dr. L. REYPENS, S. J., Minderbroedersstraat, 11, Leuven.

Dr. J. UYTTERHOEVEN, Helmstraat, 142, Borgerhout.

E. H. VERHEYEN, leeraar te Herenthals.

Dr. A. VERWAEST, St. Andries, Brugge.

Mr. Leonard WILLEMS, 13, Reigersstraat, Gent.

SLOT.

INHOUD

	Blz.
Een woord vooraf	5
<i>Wetenschappelijke Vlaamsche Congressen.</i>	
Gezamenlijke Regelingscommissie	7
Gezamenlijke Regelingscommissie van plaatselijken aard, te Brugge	7
Algemeen Agendum	8
<i>Vijfde Vlaamsch Philologencongres.</i>	
Regelingscommissie	12
Officieele Vertegenwoordiging	12
Vergadering van de Afdeelingen	12
<i>Opening van de Congressen, inzonderheid van de Tweevoudige Studieweek</i>	
Toespraak van Dr. Rubbrecht, voorzitter	14-15
Toespraak van Mr. Deswarte (<i>Nederlandsche Cultuur</i>)	15-17
Toespraak van Pr. Boeke (<i>Handboek der Algemeene Erfelijkheidsteer</i>)	17-24
<i>Andere Vergaderingen en Uitingen van de Congressen.</i>	
Voordracht van Ingen. Van Caenegem (<i>Over het Rijn- en Schelde- kanaal en het Antwerpen-Luikerkanaal</i>)	25
Voordracht van Dr. Koopman (<i>Oud-Egyptische Geneeskunde</i>)	25
Bezoek aan de Staatsweldadigheids- en Opvoedingsgestichten	25
Boektentoonstelling	27
<i>Huishoudelijke Vergaderingen.</i>	
Van het Philologencongres	28
Voor de Gezamenlijke Congressen	28
<i>De Openingsvergadering van de Eigenlijke Congressen</i>	29
<i>Algemeene Slotvergadering</i>	30
<i>Feestelijkheden en dies meer</i>	31
AFDEELINGEN.	
<i>EERSTE AFDEELING : Wijsbegeerte.</i>	
P. P. Janssens O. P. : <i>De Wijsgeerige Bedrijvigheid in de Nederlanden</i>	35
Dr. Ferd. Sassen : <i>Neoplataansche en Christelijke Mystiek</i>	46
P. Dr. Berthold Missiaen O. C. : <i>Het Godsdienstig Communisme</i>	60

TWEEDE AFDEELING : Opvoedkunde.

P. H. Padberg S. J. : <i>Onderrichting in de Antieke Woordenkunst</i> . . .	70
Edw. Peeters : <i>Over het begrip « Opvoedkunde » met betrekking tot de opvoedkundige beweging in Vlaanderen</i>	81
Dr. Alb. Decoene : <i>De Stand van de Paedagogische Wetenschap ten onzent</i>	89
P. J. Callewaert O. P. : <i>De Opvoeding van ons Volk in de Openbare Wellevendheid</i>	102

DERDE AFDEELING : Klassieke Philologie, Archeologie en Oude Geschiedenis.

F. Joz. M. De Waele : <i>De Halios Gerôn (zeegrijsaard) bij de Grieken</i>	109
Dr. Alb. Cardijn : <i>De Bronnen van Plutarchos in de Levensbeschrijving van Theseus</i>	119
Prof. Cremers S. J. : <i>De Kyriostitel in de christelijke oorkonden der eerste eeuw</i>	126
Kan. Prof. Dr. C. Callewaert : <i>Waar komen de « Parurae » of versierbelegsels der middeleeuwsche albe vandaan ?</i>	142

VIERDE AFDEELING : Germaanse en Romaanse Philologie.

Dr. Burrick : <i>De Bronnen van « The Song of Hiawatha »</i>	146
Dr. Grootaers : <i>Wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten</i>	157
Dr. Blancquaert : <i>Over bestaande Dialect-Atlassen op het gebied der Germaansche en Romaansche talen en een eventueelen Nederlandschen Dialectatlas</i>	163
Th. De Jager : <i>De Miskenning der Rethorijckers</i>	187

VIJFDE AFDEELING : Geschiedenis van Letteren en Kunst.

Dr. C. P. Burger : <i>Een paar strophes van Zacharias Heyns, en èene noodige tekstverbetering</i>	201
E. H. Aerts : <i>Over Tooverformules en philologische Raadsels bij Van Eyck</i>	203
Prof. Bittremieux : <i>De Literaire Werkzaamheid van Leonard Lessius (1554-1623)</i>	205

ZESDE AFDEELING : Nieuwere Geschiedenis.

E. P. Fruytier : <i>De Bedijkingen door onze Vlaamsche abdijen, bijzonder de Cisterciënserabdijen Duinen en Ter Doest in Zeeland</i>	221
Dr. Obreen : <i>Over een Geschiedenis van het Vlaamsche Volk</i>	231
Dr. H. Elias : <i>De Bibliographie van een Vlaamsch Geschiedkundig Tijdschrift</i>	235
J. Denuce : <i>Christoffel Plantijn volgens zijne briefwisseling en het Plantin-Moretus Archief</i>	244
E. P. Dr. Callaey : <i>Een Brugsch Schoolboek uit de XIVe eeuw</i>	247
Ridder P. de Corswarem : <i>Nevenlithurgische Volksgebruiken</i>	252

